

ADRIAAN VAN HAEMSTEDE

EN ZIJN MARTELAARSBOEK

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE
GODGELEERDHEID

AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS MR. W. F. de GRAY FORTMAN, HOGLERAAR IN DE FACULTEIT
DER RECHTSGELEERDHEID,

IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 12 JUNI 1970 DES MORGENS TE
11 UUR IN HET WOESTDUINCENTRUM,
WOESTDUINSTRAAAT 16 TE AMSTERDAM

DOOR
AUKE JAN JELSMA

geboren te Amsterdam

PROMOTOR: PROF. DR. D. NAUTA

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

INHOUD

INLEIDING 1-4

1: AFKOMST EN JEUGD 5

- § 1: afkomst en geboorteplaats 5-10
- § 2: student in Leuven; zijn eerste geschrift 10-16
- § 3: overgang naar de reformatie 16-17

2: IN ANTWERPEN 18

- § 1: de groei van een besloten kerkelijke gemeenschap 18-28
- § 2: zijn blikveld van meet aan wijder dan deze gemeenschap 28-32
- § 3: het godsdienstgesprek te Oudenaarde 32-36
- § 4: conflict met de besloten gemeenschap 36-42
- § 5: het conflict breidt zich naar verschillende zijden uit 42-60
- § 6: toenemende vervolging 60-81

3: OP ZOEK NAAR NIEUW WERKTERREIN 82

- § 1: Aken 82-88
- § 2: Zijn geloofsbelijdenis ter ondersteuning van zijn geloofsgenoten in deze stad 88-
- § 3: Gulik 104-110
- § 4: zwervend 110-114

4: RELATIE MET DE VLUCHTELINGENGEMEENTE TE LONDEN 115

- § 1: de vluchtelingengemeenten vinden vorm en leiders 115-122
- § 2: in conflict met eigen kerkenraad 122-133
- § 3: in conflict met twee kerkenraden 133-143
- § 4: in conflict met beide kerkenraden en de bisschop 143-156
- § 5: de brief van Petrus Martyr, d.d. 15 februari 1561 156-166
- § 6: het verdere optreden van de Nederlandse kerkenraad 167-183
- § 7: van Haemstede's 'summum gaudium' 183-192
- § 8: laatste pogingen om tot verzoening te komen 192-205

5: DE NASLEEP VAN DE 'CAUSA HAMSTEDIE IN HET WERK VAN ACONTIUS 206-228

6: HET MARTELAARSBOEK 229

- § 1: de achtergronden van dit genre 229-250
- § 2: de betrouwbaarheid 250-257
- § 3: de bronnen die hij benutte 257-278
- § 4: de waarde van zijn werk; enkele overwegingen over de plaats van uitgave 278

7: SLOTBESCHOUWING 284-298

- appendix: de brief aan koning Hendrik II, d.d. 1 dec 1557 299-307
- summary 308-314
- bibliografie 315-321
- register 322-326

VOORWOORD

Bij het afsluiten van mijn studie voor dit proefschrift wil ik een woord van dank richten tot allen die mij hebben bijgestaan. Tegelijkertijd realiseer ik mij heel goed, hoezeer dit onmogelijk is in het kader van een voorwoord.

Ik kan maar enkele namen noemen.

In de eerste plaats ben ik mijn promotor, prof. dr. D. Nauta, grote dank verschuldigd, niet alleen voor zijn welwillende hulp bij mijn doctorale studie en bij het tot stand komen van mijn proefschrift, maar ook voor het feit dat hij mij tot de studie van de kerkgeschiedenis geïnspireerd heeft. Ik ben hem dankbaar dat hij mij getalnd heeft in nauwgezetheid en bescheidenheid (onmisbare vereisten voor een kerkhistoricus, maar niet alleen voor hem) en dat hij mij tevens volkomen vrijgelaten heeft bij de benadering van de stof.

Ik wil mijn dank uiten voor alle steun die ik ontvangen mocht van (kerk)historici en archivarissen in binnen- en buitenland. De service van bibliotheken en archieven in Engeland, Duitsland, Frankrijk, Zwitserland en Nederland is uitstekend geweest. Ik wil speciaal vermelden de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage, waar ik steeds alle medewerking gekregen heb. Ook in Emden heeft men mij, in briefwisseling en bij persoonlijk contact, welwillend geholpen. Hoezeer ik mij zelf beperkingen heb opgelegd bij het noemen van namen, ik wil toch een uitzondering maken voor J. F. Gilmont, die zo 'n uitmuntend artikel geschreven heeft over het martelaarsboek van Adriaan van Haemstede en mij reeds vóór het verschijnen van dit artikel behulpzaam heeft willen zijn. Hoewel het mij enige moeite kost in dit voorwoord ook mijn vrouw te bedanken, eenvoudig omdat ik dat wel op betere wijze doen kan, wil ik haar toch noemen.

Toen ik mijn doctoraal examen had afgelegd, feliciteerde iemand mij niet met het goede resultaat van dat examen maar met zo 'n vrouw, want, zei hij, als zij niet naast u had gestaan en bereid was geweest zoveel offers hiervoor te brengen, was het u niet gelukt. In nog sterkere mate geldt dit ten aanzien van mijn proefschrift. Dit werk was niet afgekomen, als zij mij niet gesteund en gestimuleerd en mij zoveel werk uit handen genomen had.

VIII

Bovenal ben ik Hem dankbaar die mij de levensadem geschonken heeft. Op een verrassende wijze heeft Hij zich immers in Jezus Christus naar ons toegewend. Hij heeft het mij vergund als predikant zijn zaak dienstbaar te zijn. Het verkeren in het complexe geheel van de kerk heeft mij mede gestimuleerd tot verdere studie.

Dat ik nu bij de voltooiing mijn werk opdraag aan allen die, wanneer dan ook, geleden hebben onder de onverdraagzaamheid, zoals die soms ook binnen de kerk zichtbaar werd, komt niet voort uit agressiviteit maar uit liefde voor God en zijn werk op aarde.

*Aan allen die hoe dan ook
waar dan ook
wanneer dan ook leden onder
het gebrek aan verdraagzaamheid binnen de kerk*

INLEIDING

Adriaan van Haemstede, schrijver van de eerste Nederlandse martelaarsgeschiedenis, predikant van de calvinistische schuilkerk in Antwerpen, vervolgens van de vluchtelingengemeente in Londen, is een omstreden persoonlijkheid. Waar hij verscheen, ontstond beroering. Geen wonder dat reeds zijn tijdgenoten heel verschillend over hem oordeelden.

In Antwerpen vond de kerkenraad hem 'copsinnich'.¹ Men vreesde in deze kring 'sijne subtile listicheit ende schalckheit int argueren.'² Later had men daar meer waardering voor zijn persoon.

Zijn Waalse collega in Londen, Nic. des Gallards, daarentegen had geen goed woord voor hem over. Hij vergeleek van Haemstede met een wolf die de schaapskooi van Jezus Christus voor andere wolven openzette. Ook voor zijn capaciteiten had hij weinig waardering; de man had meer lef dan inzicht, meende hij.³

Een medestander van des Gallards, Jan Utenhove, schonk zelfs geloof aan de bewering dat van Haemstede tot de sectarische beweging van het 'Huis der Liefde behoord zou hebben.⁴ Deze beschuldiging wordt door zijn halfbroer, Karel Utenhove, bijzonder onwaarschijnlijk geacht.' Hij laat zich prijzend uit over de voormalige, Antwerpse predikant; deze was verstandiger dan de hele falanx van zijn tegenstanders en week nergens van de gezonde leer af.⁵

Zijn optreden in Antwerpen heeft wel zoveel indruk gemaakt, dat Granvelle enkele jaren nadien, als van Haemstede schipbreuk heeft geleden op de Nederlandse kust, spijtig aan koning Philips II schrijft, hoe deze ketter toch nog dreigt te ontkomen 'con grandissimo daho de la religion.'⁷

1 In een brief van de Antwerpse kerkenraad aan Emden, 30 aug. 1557, Uit het Archief Kerkenraad Emden, p. 55.

2 brief Antw. kerkenraad aan Emden, 17 febr. 1558, Uit het Archief Kerkenraad Emden, p. 70.

3 Calv. Op. XVIII, no. 3341, kol. 366-368, d.d. 14 febr. 1561, in een brief aan Calvijn.

4 J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus*, II, no. 67, p. 205-207, in een brief van Karel Utenhove aan zijn broer Jan, d.d. 4 sept. 1562.

5 id.

6 J. H. Hessels, a.w., no. 53, p. 162, 163, in een brief van 16 mei 1561.

7 *Papiers d'état de Granvelle*, VI, p. 247, d.d. 5 jan. 1561.

Blz. 1

Ook later oordeelt men niet gelijklopend. 'Een edel mens, gedragen door een bezielende, diep-religieuze geest,' noemt iemand hem.¹ Een ander heeft het over zijn 'bultengewone nederlgheid, uitgebreide menschenmin en zeldzame zachtmoedigheid.' Hij meent dat van Haemstede gevallen is 'als het offer eens tijds, dien hij vooruit was in verdraagzaamheid en zachtmoedigheid.'²

Daarentegen noemt Schoock hem een 'vir zelotes; zelo quoque intempestivo, certe multis piis non probato,³ een oordeel, dat door verschillende auteurs overgenomen is.⁴ Hoewel van Schelven meent dat van Haemstede te zwart is afgeschilderd, acht hij diens excommunicatie toch gerechtvaardigd. De man was z.i. niet goed gereformeerd meer.⁵ Ook anderen achten hem geen volbloed calvinist;⁶ zij zijn van mening dat hij van de enge orthodoxie afweek' dat hij vrijzinnig was, en sympathiseerde met de leer van Melchior Hoffman over de menswording van Christus.⁸

Toch houden anderen staande dat hij goed gereformeerd gebleven is.⁹

Kortom, de verzuchting van Gilmont: *Thomme est difficile á classer*,¹⁰ is alleszins

gerechtvaardigd. Hij meent dan ook dat er behoefte bestaat aan een 'biographie exhaustive de Haemstede.'¹¹ In deze biografie zal daarom getracht moeten worden Adriaan van Haemstede de juiste plaats, die hem temidden van de stromingen van zijn tijd toekomt, te verschaffen.

Een tweede reden om een hernieuwd onderzoek naar deze omstreden persoonlijkheid in te stellen is, dat menig auteur bij de weergave van de spaarzame gegevens conclusies heeft getrokken en veronderstellingen gemaakt, die door latere auteurs kritiekloos als feiten overgenomen zijn.

Soms werd een bepaalde voorstelling van zaken spoedig als onjuist herkend, bijv. ten aanzien van de reis van Adriaan van Haemstede als kind naar Engeland, een veronderstelling gebaseerd op de levendige beschrijving van terechtstellingen aldaar in zijn martelaarsboek.¹² Zodra ingezien werd, dat dit werk voor een groot deel opgebouwd was uit verhalen die van Haemstede aan andere auteurs ontleende, viel de grond onder deze veronderstelling weg.

Andere berichten wisten echter langer terrein te behouden, zoals van zijn bezoek aan Aken, febr. 1558, en over de brief die hij geschreven zou hebben aan koning Hendrik II van Frankrijk.

1. R. Foncke, Duitse vlugschriften..., p. 15.
 - 2 J. ab Utrecht Dresselhuis, p. 3.
 - 3 M. Schoock, p. 495, 527.
 - 4 t o.a. D. Derdes, p. 272, 275.
 - 5 A. A. v. ScheIven, Vluchtelingenkerken, p. 145 ev.
 - 6 J. Lindeboom, Austin Friars, p. 41.
 - 7 H. J. de Vleeschauwer, De Methodo, p. 33.
 - 8 G. 1-1. Williams, The Radical Reformation, p. 783,
 - 9 F. Pijper, Martelaarsboeken, p. 71.
 10. J.-F. Gilmont, p. 384.
 11. id. p. 379.
 12. ab Utr. Dresselhuis, p. 49.
- Blz 2

Ook F. L. Bos, die nog in 1960 op boeiende wijze aandacht gevraagd heeft voor 'Me vergeten martelaar,' Adriaan van Haemstede, en daarbij belangrijk materiaal verschaft, heeft zich nog teveel laten leiden door de gevolgtrekkingen, die met name E. F. Harckenroth aan de bronnen ontleend had.¹

Terecht adviseerde Gilmont dan ook: *Tout connaltre la vie de Haemstede, il est préférable de remonter aux sources ... et de n'accepter qu'avec discernement les commentaires qui les accompagnent.*²

Blijken zal dat een hernieuwd onderzoek naar de bronnen meermalen een correctie op de gebruikelijke voorstelling van zaken noodzakelijk maakt. De beschouwing over de brief aan koning Hendrik II, d.d. 1 dec 1557, die ik aan deze biografie heb toegevoegd, is daar slechts één voorbeeld van.

In de derde plaats verdient het martelaarsboek van Adriaan van Haemstede een nauwkeurig onderzoek. Weliswaar kan dit onderdeel in het kader van deze biografie niet geheel uitputtend behandeld worden; ik beperk mij voornamelijk tot de uitgave van 1559, de enige die van Haemstede zelf verzorgd heeft.

De vraag waarom het zinvol is van Haemstede de plaats te verschaffen die hem toekomt, correcties aan te brengen in de voorstelling van zaken, op zijn martelaarsboek nader in te gaan, wordt wellicht het beste beantwoord door Goeters, die geschreven heeft: 'Men zal moeilijk een tweede voorbeeld uit die dagen vinden, dat even dramatisch de opkomst van het Confessionalisme kenschetst, als de 'causa Hadriani'.³

Het ligt voor de hand zijn leven chronologisch te beschrijven. Zijn zienswijze kan namelijk

niet losgekoppeld worden van de omstandigheden waarin hij verkeerde. Hij schreef zijn tabellen over het canonieke recht, toen hij student in Leuven was. Deze kunnen dan ook het beste besproken worden in het hoofdstuk dat aan die episode besteed is.

Zijn martelaarsgeschiedenis componeerde hij, toen hij zelf in Antwerpen de vervolging in zijn naaste omgeving meemaakte. Zoals wij zien zullen, was dit werk niet in de laatste plaats op de overheid en de bevolking van deze stad gericht. In hoofdstuk 2 komt dit werk dan ook tel sprake.

Toch bleek juist dit werk zo belangrijk dat het de chronologische orde te bulten ging. In hoofdstuk 6 zal hieraan aparte aandacht geschonken worden, mede omdat dit werk ook los van zijn leven bleef functioneren. Toen van Haemstede zelf *persona non grata* was geworden in calvinistische kring, werd

1. F. L. Bos, p. 24, aant. 2, spreekt over de 'nauwkeurige gegevens' van Harckenroth bij Haase. Hij verdedigt de reis van A.v.H. naar Aken febr. 1558 tegen Goeters, p. 7 ev., die al beseft heeft dat dit gegeven weinig waarschijnlijk is. Ik zal meermalen op de berichtgeving van Harckenroth terugkomen.

2. Gilmont, p. 379, 380, aant. 2.

3. W. G. Goeters, Dokumenten van A.v.H., p. 21.

3

Zijn naam zelfs aan het werk onttrokken. Geruime tijd bleef onbekend dat hij de oorspronkelijke auteur van het werk was.'

Dit geldt niet voor de geloofsbelijdenis die hij terwille van zijn landgenoten in Aken schreef. Zij hangt nauw samen met het bezoek dat hij aan deze stad gebracht heeft en heeft verder ook geen functie gekregen, los van de situatie. Ze komt daarom uitvoerig aan de orde in hoofdstuk 3. De zienswijze van Adriaan van Haemstede over tolerantie binnen de kerk en het recht op gewetensvrijheid ontwikkelde zich naar aanleiding van het conflict in Londen en zal dan ook in samenhang hiermee besproken worden, in hoofdstuk 4.

Deze tolerantie-gedachte vinden we vooral naar aanleiding van dit conflict in uitgewerkte vorm terug in het werk van Jac. Acontius. In hoofdstuk 5 zal op dit werk nader worden ingegaan.

In een slotbeschouwing zullen de belangrijkste lijnen nog eens worden opgehaald om zo tot een definitieve plaatsbepaling van Adriaan van Haemstede te kunnen komen.

Tenslotte, in de aantekeningen wordt slechts in beknopte vorm verwezen naar de werken die in de bibliografie zijn opgenomen. In deze bibliografie heb ik niet vermeld de encyclopedieën en woordenboeken en algemeen oriënterende werken, die als bekend aangenomen mogen worden; evenmin werken die ik slechts een enkele maal aanhaal. Wanneer ik een werk citeer, dat in de bibliografie ontbreekt, geef ik in de aantekeningen uiteraard de volledige gegevens.

1 In de uitgave van 1566 ontbreekt zijn naam voor het eerst. Pas in 1657 werd zijn naam weer opgenomen, althans onder zijn vermaning tot de overheid; cf. F. Pijper, *Martelaarsboeken*, p. 49 ev.

HOOFDSTUK 1

AFKOMST EN JEUGD

§ 1. Afkomst en geboorteplaats

Wanneer het leven van Adriaan Cornelisz. van Haemstede beschreven wordt, begint de auteur doorgaans bij de vraag of hij tot het adellijke geslacht van de Van Haemstede's behoord heeft. Het in de inleiding genoemde boekje van dr. F. L. Bos heeft als titel van het eerste hoofdstuk: 'Oude adel'.¹ Het bezwaar dat tegen een dergelijke start ingebracht kan worden, is evident. Onwillekeurig wordt de schijn gewekt dat de beantwoording van deze vraag voor het kennen van de persoonlijkheid van Adriaan van Haemstede van waarde is.

Zelf zou hij deze kwestie vermoedelijk erg onbelangrijk gevonden hebben. Nergens, voor zover ons bekend, besluit hij zijn brieven met het zegel van het adellijke geslacht: de leeuw met het wiel op de schouder. Hij spreekt ook nergens over zijn afkomst. Toch heeft hij daar wel gelegenheid voor gehad. In zijn brief aan de keurvorst Frederik van de Palts,² waarin hij zichzelf presenteert door middel van een kort overzicht van zijn levensloop, had hij zonder enige opzettelijkheid iets kunnen zeggen over zijn 'grote' voorvaderen. Daarmee had hij zijn waarde alleen maar kunnen verhogen, en dat was weer voor de reformatie in Aken van betekenis geweest. Maar hij heeft het niet gedaan.

Integendeel, in zijn werk *'De Gheschiedenisse ende den doot der vromer Martelaren...'* spreekt hij meermalen uit dat het er niet toe doet of iemand edel van geboorte is of niet.

Van Romanus 3 vertelt hij dat de scherprechters aarzelen gehoor te geven aan het bevel van rechter Ascleplades hem 'met ysere haecken het vleesch van den beenen (te) schoeren.'⁴ Hun aarzeling werd veroorzaakt niet door menselijkheid maar door het feit 'dat Romanus een edel man van afkomste was, ende dat men 5 hem daerom also niet behoorde te pijnighen.' Zelf zegt Romanus evenwel:

1 F. L. Bos, *De vergeten Martelaar*, p. 3.

2 d.d. 12 sept. 1559, geschreven uit Londen, W. G. Goeters, *Dokumenten van Adriaan van Haemstede*, waaronder eene Gereformeerde Geloofsbelijdenis van 1559, p. 61-64.

3 'Romanus Martelaer, een wonderlicke historie,' p. 21-27 (uitg. 1559).

4. p. 22.

5. In de uitg. 1559 staat hier een drukfout: damten.

5

"Gheensins en zijn wy edel te achten wt ouders ofte afkoemste, maer alleen de Christenheit maect edel mannen, willen wy onsen eersten oorspronck wel aenmercken, so zijn wy her ghekomen wt den mont des eewighen Almachtighen Gods, wie hem te rechte dient, die is ghewisselick edel: die hem onghehoorsaem is, die is onedel" 1.

Later beschrijft hij de geschiedenis van Johan Oudecastell, Ridder, heere van Cobham, edel van afkomste, in het Koninckrijk van Englant (maer veel edelder door de kennisse des Heeren Jesu Christi, welke de warachtighe ende besondere edelheit is) 2

Overigens moet toegegeven worden, dat hij wel altijd vermeldt wanneer iemand van een bekend geslacht afstamt.³

Men kan de meer vrijmoedige uitlatingen eventueel ook opvatten als een argument voor eigen adellijke afkomst. Hij kan zich deze kritische houding veroorloven.

Er is trouwens een heel simpele reden waarom wij de vraag naar zijn afkomst onder ogen moeten zien. Van het antwoord op deze vraag hangt mede af welke zijn geboorteplaats is.

Is hij niet van het adellijke geslacht, dan ligt het voor de hand dat de ook door hem zelf gebruikte aanduiding 'Haemstedius' op zijn geboorteplaats wijst. Behoort hij wel tot dit geslacht, dan doet zich een andere mogelijkheid voor.

Om de vraag te kunnen beantwoorden, is het van belang op de naam zelf te letten. Is hij van adel, dan moet de tweede naam 'Corneliszoon' luiden. Dubbele voornamen waren hier immers onbekend.⁴

Zo wordt hij dan ook door verschillende auteurs aangeduid.⁵

Zelf geeft hij zijn naam op de volgende manieren aan:

1. id. p. 22.

2 p. 66-69 (uitg. 1559). J. Bale, die als één van de eersten deze geschiedenis beschrijft, wiens werk vermoedelijk ook door A.v.H. gebruikt is, gaat nog uitvoeriger in op de betrekkelijke waarde van het van adel zijn. 'Far is this christian knight more pralseworthy for that he had so noble a stomach in defence of Christ's verity agalnst those Romish superstitions, than for any temporal nobleness, either of blood, birth, lands, or of martial feats.' Select Works of J. Bale, p. 7.

3. P. Hammilton, p. 98: 'geboren wt een heerlick ende edel geslachte...' Anne Askewe, P. 155: 'van edelder ende heerlicker stammen in Englandt...' (J. Bak geeft ook in dit verhaal aan wat haar werkelijk edel maakte. Als hij over haar liefde tot God handelt, voegt hij er als kanttekening aan toe: 'True nobility.' Select Works of J. Bale, p. 141.) Ludowijcus Marsacus, p. 262, 'geboren van Borbon, een Ridder van de veroordende des Konincks...', die 'ten Meisten des weerefts regiment veracht' heeft, 'ende hem selven ghegheven onder de banieren des hoochsten Konincks Jesu Christi...' Johanna Suffolk, p. 381: 'kleyn nichte des Konincks Henrycks van zijns susters weghe.'

4. J.-F. Gilmont, La Genèse du Martyrologe d'Adrien van Haemstede (1559), p. 381, aant. 1.

5. A. A. van Schelven, Nieuw Nederl. Biografisch Woordenboek, dl. I, s.v. van Haemstede, kol. 1013-1016, Leiden 1911; F. L. Bos, p. 3; L. Knappert, Het Ontstaan en de Vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden, p. 280.

7

'Adrianus Haemstedius'¹; 'Adriaen Haemstede'²; 'Adrianus Hambstede'³; 'Adrianus Cornelius Hamstedius'.⁴ De toevoeging 'Cornelius' kan bedoeld zijn als de Latijnse weergave van 'Corneliszoon' maar evenzeer van de geslachtsnaam 'Cornelis'⁵,

In het martelaarsboek van 1559 treffen wij aan: 'Adrianus Corn. Haemstedius', wat ons evenmin verder brengt.

Wel wordt duidelijk dat hij zelf de aanduiding 'Haemstedius' eerder gebruikt dan 'Cornelius.' Het is de vraag of deze voorkeur waarschijnlijk zou zijn als de aanduiding enkel betrekking had op zijn geboorteplaats.

In officiële stukken uit die tijd treffen we aan: 'Adriaen geboren van Hamstede'³; 'Adrianus Hamstedius (Selandus)⁷; 'Hadrianus Haemstedius'⁸; 'Adrianus Cornelius de Hamstede'⁹.

Hoewel ons ook hier geen oplossing geboden wordt, krijgen wij wel de indruk dat men minder aan het adellijke geslacht dan aan het dorp Haamstede heeft gedacht. Dit geldt met name voor het laatste voorbeeld.

In het studentenregister van de universiteit van Leuven heeft niet elke rector met even grote zorgvuldigheid gewerkt, maar de rector die Adriaan van Haemstede in de registers ingeschreven heeft, Joh. Steynaart, vermeldt doorgaans nauw-

1. in een brief aan Calvijn, 26 nov. 1558; Calv. Opera, dl. XVII, no. 2987, kol. 388, 389; als hij de aanbeveling van de kerkenraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente bij het beroep van de Waalse kerkenraad op Genève mede ondertekent, 18 ma. 1560; Calv. Op. dl. XVIII, no. 3170, kol. 29-32.

2. in zijn schrijven van 21 juni 1557 aan enkele ouderlingen te Emden, E. Meiners, Oostfrieschlands kerkelijke Geschiedenisse of een historisch en oordeelkundig Verhaal..., dl. I, p. 375.

3. in zijn brief aan Ma alken Cool, 10 febr. 1561; J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus*, dl. 1p.-
4. in zijn brief van 9 april 1562 aan de kerkenraad te Emden, Uit het Archief van de Kerkenraad te Emden, *Marnixver.*, s. III, dl. II, p. 88.
- 5 zoals J.-F. Gilmont verondersteit, a.w., p. 381, aant. 1. Dat geslachtsnamen in ons land ook 'onder de niet-adellijken minder zeldzaam waren dan veelal gemeend wordt,' zie: CD. Busken Huet, *Het land van Rembrand*, nieuwe uitg., 's-Gravenhage, 1965, p. 168.
6. ordonnantie, Antwerpen, 20 dec. 1558, *Antwerpsch Archievenblad*, dl. II, p. 353.
7. in het register van Nederlandse predikanten in Londen, meegedeeld door Th. Haase, *Bibl. Hist. Phil. Theol.* V, p. 715 ev.; e.a.
8. Joh. Utenhove in een schrijven aan Bullinger en diens collega's, 3 maart 1560, *Calv. Op.*, dl. XVIII, no. 3353, kol. 391, 392.
9. *Matricule de l'Université de Louvain*, p. 356; datum 3 okt. 1547. Zie ook P. M. Grijpink, *Register op de Parochiën, Altaren, Vicarieën en de Bedienaars* zoals die voorkomen in de Middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van de Utrechtse Dom, dl. I, p. 20, 98, waar bovendien nog de naam Bartholomeus toegevoegd is; de kerkelijke naam die hij aangenomen heeft. Het verdient opmerking, dat ook in deze kerkelijke registers aangenomen wordt, dat hij uit Haemstede afkomstig is. Zoals er in 1549/50 gesproken wordt over 'Adriani Cornelii Bartholomei de Haemstede,' p. 20, zo is er in 1536/37 sprake van een 'dni Symonii Anthonii de Haemstede,' p. 19. De lijst van varianten is hiermee niet compleet. Ik heb evenmin een opsomming gegeven van de wijze waarop tijdgenoten zijn naam weergaven, maar de varianten zijn weinig betekenisvol en werpen geen nieuw licht op de kwestie.

7

gezet eigenaam, geslachtsnaam en de plaats van afkomst.¹ Wanneer iemand van adel was, voegde hij het woord 'nobilis' aan de naam toe. Deze toevoeging ontbreekt in ons geval.

Eveneens ontbreekt de regelmatig voorkomende aanduiding 'pauper.' De vermelding in het matriculum van Leuven wekt de indruk van een jongen, die niet van adel is, afkomstig uit Haamstede, in staat eigen studie te betalen, dus vermoedelijk afkomstig uit of met connecties in de geboorteplaats.

Ook andere gegevens, die aangevoerd worden om te bevestigen dat hij tot de adel behoorde, zoals het patronaatschap van Mr. Lieven van Burgh,² aan wie hij zijn eerste werk opdraagt, zijn manier van optreden in Antwerpen, het feit dat hij over teveel boeken beschikt om regelmatig te kunnen verhuizen, kunnen niet meer doen dan aannemelijk maken dat hij van goede huize was. Bovendien is er geen spoor van hem te vinden in de geslachtsregisters van het adellijke geslacht.³

De uitslag van dit onderzoek zou duidelijk zijn, ware het niet dat tijdgenoten enkele malen een andere geboorteplaats vermeldden.

Bij een kerkvisitatie in de stad Gulik, 1 oktober 1559, wordt melding gemaakt van een heimelijke bijeenkomst, waar twee vreemdelingen het woord hebben gevoerd, met name een zekere 'Adrian Hembstein von Zircksee us Seeland'.⁴ De aanduiding 'Hembstein' heeft men daar kennelijk als familienaam gezien. Nu kan zover in het oosten gemakkelijk enige verwarring ontstaan. Zierikzee genoot ongetwijfeld grotere bekendheid dan het dorpje Haamstede. Deze verwarring kan evenwel niet toegeschreven worden aan de opsteller van de missive van het Hof van Holland aan Margareta van Parma, handelend over het aanspoelen van een schipbreukeling, genaamd:

'Hadrianus van Zierixzee geboeren...'⁵. Al eerder in de brief had hij geschreven 'dat die voorscreven manspersoon is Hadrianus Haemstedius...'

Twee maal wordt Zierikzee dus als plaats van afkomst genoemd ondanks het feit dat Adrianus én door zichzelf én door anderen als Haemstedius aangeduid wordt.

Er is dan ook alle reden om de mogelijkheid open te houden voor een plaatsje in het geslacht van de Van Haemstede's.

De archivaris P. D. Vos vermeldt in zijn werk over de vroedschap van Zierikzee en in zijn

onuitgegeven 'Bouwstoffen voor eene genealogie Haamstede' de naam van een zekere Cornelis Raas Jacobsz. van Haamstede, die met het wapen

1 Martricule de Louvain, p. 356, bijv. Cornelius Mathie de Goes; Winandus Kieboom de Breda.

2 Zo noemt van Haemstede hem in zijn *Tabulae Totius Sacro Sancti Iuns Canonici*; 'patrone unice.'

3 A. W. E. Dek, *Genealogie der graven van Holland*, p. 14.

4 Jüich-Bergische Kirchenpolitik.; zw. Band, erster Teil: Jülich (1533-1589), p. 379. 5 De missive is gedateerd 23 dec. 1560; T. S. Jansma, *De boeken van Adriaen Cornelisz. van Haemstede in Huldeboek Kruitwagen*, p. 202.

8

van dit geslacht zegelt. Hij was gehuwd met Durffe Jan Gillisdr. van Zuydlandt; haar broer is verschillende malen burgemeester van Zierikzee geweest.¹ Deze Durffe van Zuydlandt stierf op 1 april 1540. Ook van haar man ontbreekt na die datum elk spoor, zodat aangenomen mag worden dat hij kort na haar overleden is.

Dr. F. L. Bos verondersteit dat zij de ouders van Adriaan geweest zijn.² Wat de tijd betreft, is dit heel goed mogelijk. Hij moet omstreeks 1525 geboren zijn.³ Het aantrekkelijke van deze veronderstelling is dat nu ook de band met mr. Lieven van Burgh duidelijk wordt. Deze was de zoon van Anthonis Blocxs en Maria van Zuydlandt⁴

Hij zal dan vermoedelijk de verdere opvoeding van de vijftienjarige wees op zich genomen hebben.

Deze hypothese heeft goede grond. Alleen hebben we ook nu nog niet volstrekte zekerheid dat Adriaan tot het adellijke geslacht behoort heeft.

Dat zijn vermoedelijke vader met dit wapen tekende, is nog niet beslissend.⁵ In ieder geval is de band met dit geslacht zo gering, dat hij zichzelf niet als 'nobilis' kenbaar gemaakt heeft. Meermalen werd dan ook verondersteld dat de naam Haemstedius wees op de plaats van herkomst.

De aanduiding 'Comelius' betekent zo inderdaad Corneliszoon.'

Zijn grootvader heeft zich in 1469 in Zierikzee als poorter gevestigd. Vermoede-

1. P. D. de Vos, *De Vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16de eeuw tot 1795*, p. 322; *Gebundelde Inventarissen dI. I 0.1.v. M. P.*, de Bruin, uit verzameling P. D. de Vos, no. 39: *Genealogieën van Zierikzeesche regeerings-geslachten*, (in rijksarchief, Middelburg): *Bouwstoffen voor eene genealogie Haamstede*. Deze Cornelis Raas Jacobsz. van Haamstede was de zoon van Raas van Haamstede die in 1469 poorter van Zierikzee werd. Deze laatste kan de kleinzoon van de Raas van Haamstede zijn, die ook in de genealogie van het adellijke geslacht voorkomt, maar volgens de officiële gegevens enkel twee dochters had: Maria en Goedela (Dek, a.w., p. 10-16).

Cornelis wordt in 1515 vermeld als raadslid en als gezworene van de lakenhal. Van 1535-1540 was hij, zij het met onderbrekingen, schepen van de stad. Ook bekleedde hij verschillende jaren de functie van weesmeester. Zijn naam en die van zijn vrouw worden nog genoemd op 15 juli 1512, wanneer 'Durff Jan Gilles Hugendochter (van Zuytlandt)' met haar man 'Cornelis Raesse Jacobsz.' '3 gemet weiland' verkoopt. De toevoeging 'van Haemstede' ontbreekt hier overigens.

2. F. L. Bos, p. 3.

3. In de op p. 7, aant. 6 vermelde Antwerpse ordonnantie van 20 dec. 1558 wordt hij beschreven 'vanden ouderdom van omtrent XXXIII oft XXXVII jaeren.' *Antw. Archievenblad*, dl. II, p. 353.

4. S P. D. de Vos, *De Vroedschap van Zierikzee...*, p. 2, 3.

Mr. Lieven Anthoniszoon, ambachtsheer van Burgh, licentiaat in belde rechten. Hij woonde in 1543 in de Minderbroederstraat in Zierikzee. Stierf 5 sept. 1556.

Zie voor het geslacht Zuytland de in aant. 1 vermelde *Genealogieën van Zierikzeesche regeerings-geslachten*; *Geslacht van Zuytlandt*.

5 P. Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop*; *Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*, p. 9: 'Het wemelde evenwel in de zestiende eeuw van kooplieden, regenten en prelaten, die zich een edel voorgeslacht poogden aan te meten en die daarbij veelal het wapen van hun plaats

van herkomst usurpeerden.’

9

Lijk was deze uit het dorp Haamstede afkomstig. Het is mogelijk dat er een verbinding bestaat met het adellijke geslacht.

Wel heeft zijn familie behoord tot de gegoede burgerij van Zierikzee. We mogen inderdaad aannemen, dat dit zijn geboorteplaats is.

§ 2. Student in Leuven; zijn eerste geschrift.

Ingeschreven in de faculteit van het Kanonieke Recht

Op 3 oktober 1547 presenteerde Adriaan van Haemstede zich bij de man, die op dat moment rector was, Johannes Steynaert.¹ Enkele dagen tevoren zal hij in Leuven gearriveerd zijn. De inschrijving in de universiteit diende immers plaats te vinden binnen vijftien dagen na aankomst, Het was de inwoners van Leuven verboden langer gastvrijheid te verlenen aan een student die zich niet inschrijven liet.² Pas na de inschrijving kon men een beroep doen op de veelomvattende privileges, die aan de universiteit toegekend waren?³ De universiteit was een samenleving op zichzelf met een grote zelfstandigheid, beschikkend over eigen politie, met een eigen rechtspraak waarbij zelfs de doodstraf niet uitgesloten was.⁴

De rector magnificus was daarom een man van grote betekenis. Hij werd als de hoogste gezagsdrager van Leuven beschouwd. Ieder moest zijn muts afnemen als hij voorbijkwam. Zelfs Karel V verleende bij zijn bezoek aan Leuven hem de hoogste eer.⁵

Het wekt enige bevreemding, dat een man van zo hoge positie toch ook tot taak had elke nieuwe student persoonlijk in te schrijven in het matriculum van de universiteit.⁶ Dat dit gebruik gehandhaafd bleef, zal wel samenhangen met het inschrijvingsgeld dat elke student betalen moest, tenzij hem dispensatie verleend werd. In dat geval voegde de rector aan zijn naam de aanduiding ‘pauper’ toe. Deze aanduiding ontbreekt bij Adriaan van Haemstede.⁷

Johannes Steynaert was betrekkelijk zorgvuldig bij de inschrijving van nieu-

1 Matricule de l’Université de Louvain, publiée par A. Schillings, dI. IV, febr. 1528-febr. 1569; p. 356. A.v.H. was no. 13 van de lijst.

2 L. v.d. Essen, L’Université de Louvain (1425.1940), p. 214, 215.

3 id., p. 214. A.v.H, kon alleen zolang hij ingeschreven stond, de inkomsten ontvangen van het beneficium dat hij later zal ontvangen van de kerk van Burgh zonder daar woonachtig te zijn. Dit privilege was de Leuvense universiteit geschonken in een bul van paus Martinus V van 1425; id. p. 198.

4 id. p. 201, 202. Het ‘code pénal’ van de universiteit was overigens minder streng dan elders in de samenleving. De meest toegepaste straf was declassering in de lijst van promoties.

5 id. 202-204. De rector werd voor 6 maanden gekozen. Er was slechts keuze mogelijk uit beperkte kring in Leuven, want hij moest de wetenschappelijke graad van ‘biretatus’ of ‘doctor’ bezitten; hij moest geestelijke zijn om over geestelijken recht te kunnen spreken; hij mocht dus ook niet getrouwd zijn; evenwel mocht hij niet tot een bepaalde orde behoren; bovendien moest hij rijk genoeg zijn om twee huishoudens te kunnen onderhouden.

6 id. 215. ‘matriculum’ of ‘liber intitolatorum’.

7 Matricule de l’Université de Louvain, p. 356.

10

we studenten. Zorgvuldig gaf hij weer eigenaam, familienaam en de plaats van herkomst, met eventueel de toevoeging ‘pauper’ of ‘nobilis’. Alleen vermeldde hij niet voor welke faculteit de studenten ingeschreven werden.

Er waren vijf faculteiten in Leuven: Artes, Theologie, Kanoniek Recht, Burgerlijk Recht,

Medicijnen.² Een student diende eerst de titel ‘magister artium’ behaald te hebben of een opleiding volbracht te hebben aan één van de hogere stadsscholen, die als gelijkwaardig werd beschouwd, voordat hij ingeschreven kon worden voor één van de andere faculteiten.³

Gezien de leeftijd van Adriaan van Haemstede — hij moet ongeveer 22 jaar oud geweest zijn toen hij zich liet inschrijven — kan men veronderstellen dat hij reeds eerder in Leuven de graad van magister artium behaald heeft of dat hij hiervoor vrijstelling kreeg op grond van zijn opleiding elders.⁴

Op grond van het geschrift dat hij in 1552 publiceerde mogen wij aannemen, dat hij zich liet inschrijven in de faculteit van het Kanonieke Recht⁵.

Voordat deze handeling plaatsvond, moest hij eerst nog het reglement van de universiteit ondertekenen, waarmee hij plechtig beloofde alle rechten en plichten te onderhouden, de vrede niet te verstoren en gehoorzaamheid te betrachten tegenover de rector en de andere leden van de universiteitsraad. Sinds 1545 werd bovendien van de nieuw aangekomen studenten gevraagd de eed af te leggen, dat men alle leerstellingen van Maarten Luther en soortgelijke kettters verwerpt.⁶

Tijdens zijn studie ontving hij vanaf 1549/1550 extra inkomsten uit een beneficie van het altaar van St. Catharina in de kerk van Burgh. Zijn weldoener, mr. Lieven van Burgh, beschikte vermoedelijk over het patronaatsrecht van dit altaar.⁷

Om hiervoor in aanmerking te komen, was het niet direct noodzakelijk tot priester gewijd te worden, zolang men tenminste in Leuven studeerde. Wel was

1. id. Zie ook Introduction, p. X. De fac. wordt slechts bij uitzondering vermeld. Verschillende rectores geven ook niet plaats van herkomst op.

2. L. v.d. Essen, a.w., p. 200.

3. id. 232. Zie ook P. Th. van Beuningen, Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop, p. 23; R. R. Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de reformatie van ± 1500 tot ± 1580, p. 49 ev.

4. R. R. Post, a.w., p. 52, noemt de leeftijd van 19 jaar voor het bereiken van de titel ‘magister artium’; v. Beuningen, a.w., p. 23, noemt de gemiddelde leeftijd 21 jaar (Lindanus behaalde deze titel op zijn 18e jaar). R. R. Post, a.w., p. 51, noemt als plaatsen waar men een opleiding kreeg die vrijstelling gaf voor het examen in de artes: Zwolle, Deventer en Utrecht.

5. De titel maakt het reeds duidelijk: *Tabulae totius sacrosancti iuris canonici*. In zijn opdracht wijst hij erop dat deze tabellen de studie in belde rechten vergemakkelijken, omdat men nu ‘nestrum cum Caesareo facilè coniungere poterit

6. L. v.d. Essen, a.w. p. 215 ev.

P. M. Grijpink, Register op de Parochiën, Altaren, Vicarieën en de Bedienaars, dl. I, p. 20. Zie P. D. Vos, De Vroedschap van Zierikzee..., p. 3, die zegt dat hij ‘had de begeving van de plaats van een geestelijke aan het Sint Willebrords-altaar in de kerk van Burgh.’ Vgl. F. L. Bos, p. 5, aant. 2 Een altaar met die naam kwam in de kerk van Burgh niet voor. Het zal wel om het altaar van St. Catharina gaan.

11

het noodzakelijk subdiaken te worden in het jaar dat men een beneficie ontving. Bij deze benoeming heeft hij klaarblijkelijk de naam Bartholomeus ontvangen. 1

Het beneficie leverde hem de som van drie schilden en twintig stuiver op, een niet onaanzienlijk bedrag maar niet voldoende om er een bestaan van te hebben.²

Tabulae Totius Sacrosancti Iuris Canonici

Na vijf jaar publiceerde hij het werk dat hij zelf in de opdracht aan zijn beschermheer omschreef als de eerste vruchten van zijn studie.³ De tabellen die hij hierin biedt zullen, naar zijn eigen mening, nuttig blijken voor allen die in belde rechten studeren. Ze verschaffen

namelijk een index van overeenkomende plaatsen, die de samenvoeging van kerkelijk en burgerlijk recht vergemakkelijkt.⁴

Hij spreekt de enigszins stoutmoedige verwachting uit dat zo al niet allen dan toch velen hem dankbaar zullen zijn voor het werk dat hij hiermee verricht heeft.⁵ Toch vreest hij tegelijkertijd dat zijn beschermheer niet geheel tevreden zal blijken. Hij doet daarom bij voorbaat een beroep op diens welwillendheid en vraagt hem de gebreken van dit werk toe te schrijven aan zijn jeugd.⁶

Nog steeds is er geen spoor van een conflict met kerk of overheid. Zijn werk kan gedrukt worden 'Cum privilegio Caesareo.'⁷

1 Grijpink, a.w. p. 20: 'Altare S. Catharinae; 1549 - 50 Proclamatie Adriani Cornelii Bartholomei de Haemstede praesentati ad vicariam sive perpetuum beneficium eccl. alfaris...' L. v.d. Essen, p. 198 over de bul van Martinus V van 1425; R. R. Post, p. 47, 48 over het grote aantal studenten, 'Mie met behulp van de inkomsten van hun vicarie aan een Universiteit... studeerden,' de toekomstige priesters.

2 Grijpink, a.w., p. 20: Institutio ej. 3 scuta 20 stuf R. R. Post, a.w., p. 73 ev. over salarisregeling van geestelijken. Het gemiddelde inkomen van een dorpspastoor lag dicht bij de 100 gulden. Onder de maat komt de pastoor van Ameide die 33 schild ontvangt.

3 Volledige titel: TABULAE TOTIUS SACROSANCTI IURIS CANONICI. Clariss. utriusque huis Licentiat, M. LIVINO BLOXENIO á Burgh dicatae, omnibus utriusque Iuris studiosis & utiles & necessariae. Hadriano Cornelio Haemstedio, autore.

Gedr. in Leuven 'apud Martinum Rotarium, Bibliopolam Iuratum. 1552.' 'Cum privilegio Caesareo, signato á P. de Lens.' Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek te München. In de opdracht noemt hij zijn werk 'studiorum primitias.'

4 In de opdracht: 'Collegi eas ex toto Iure Pontificio...'...quéd qui utriusque Iuris operam dat, velut indicem concordantium Iocorum ante oculos habebit, ac nostrum cum Caesareo facilè coniungere poterit...'

5 '...quoeirca quicquid illud est laboris quod huic rei impendimus, sinon omnibus, certè pluribus gratum fore spero.'

6. "Tu interim vir Clarissime, has meas lucubrationes, ac studiorum primitias, tibi dicatas accipies, ac sicubi tuis votis non satis responderim, id imperita adulescentie condonandum censebis.'

7. zie sant. 3. Overigens ontbreekt wel de toevoeging, die wij bij het gelijktijdig gedrukte 'Tabula; Institutiones Iustiniani Imperatoris...' vinden: 'Admissum per M.N.P. Curtium pastorem S. P. Lovanien.'

12

Er zijn, geheel in overeenstemming met de indeling in het Kanonieke Recht, vijf tabellen: de Iure; de Personis; Ad Res; de Actionibus; de Ordine Iudicario.

De Iure

Hij geeft als definitie van het recht: *Ius est ars boni & aequi, praecipiens honestè vivere, alterum non ledere, suum cuique tribuere.*' Dit onderscheidt hij in het Ius Naturale, dat alle volken intuïtief kennen, zoals de verbintenis tussen man en vrouw, de opvoeding van kinderen;¹ het Ius Gentium, dat eveneens bij alle volken aangetroffen wordt, zoals oorlog voeren, handel drijven, huizen bouwen²; en tenslotte het Ius Civile.

Dit laatste is weer onderverdeeld in het Ius Civile Pontificium en Caesareum, het geestelijke en wereldlijke recht. Hoewel hij ook het wereldlijke recht wel nader omschrijft, kunnen we die onderverdeling laten rusten, omdat hij in zijn verdere tabellen zich grotendeels tot het geestelijke recht beperkt.

Het Ius Civile Pontificium bestaat uit een geschreven en een ongeschreven deel. Bij de nadere indeling van het geschreven deel noemt van Haemstede als eerste de pauselijke decreten, 'die altijd door allen onderhouden moeten worden.' Daarna komen de conciliebesluiten, tenminste

als zij door het gezag van de paus gesteund worden. Uitdrukkelijk voegt hij hieraan toe, dat de andere bisschoppen deze bevoegdheid om wetten uit te vaardigen niet bezitten, In de derde plaats volgen de bepalingen die op kerkelijk gesanctioneerde wijze aan de Heilige Schrift ontleend zijn.⁴

Het ongeschreven deel bestaat uit de *consuetudo*, gewoonten die nergens schriftelijk vastgelegd zijn maar wel als wetten worden opgevat.'

De personis

In de tweede tabel maakt hij uiteraard scheiding tussen wereldlijke en kerkelijke personen. Ook de eerste categorie verdeelt hij in verschillende groepen, als gehuwden en ongehuwden, enz., maar opnieuw valt alle aandacht op de kerk. Hij geeft een overzichtelijke verdeling van kerkelijke ambtsdragers en omschrijft iedere functie op correcte wijze. De taak van een bisschop is slechts: 'basilicas consecrare, altaria inungere, chrisma conficere, officia & ordines Eccleslasticos distribuere, virgines sacras benedicere.' De taak van de priester is in de naam

1. tab. prima: Naturale, est ius commune omnium nationum, et quod ubique instinctu nature, non constitutione aliqua habetur: ut viri & femine coniunctio, prolium educatio, communis omnium possessio, omnium una libertas dist. i. Ius naturale.'

2 'Gentium, est ius quo omnes gentes utuntur: ut sedium occupatio, edificatio, bella...' 3. "Summorum Pontificum decretis. horum enim sanctiones, statuta et ordinationes ab omnibus semper observari debent. dist. XIX. c. sic omnes. &c. eni numero.'

'Nam aliorum Episcoporum ad definiendum & ad constituendum (non autem ad corrigendum) invalida sunt. dist. XVIII. in prille.'

4 'Sacrarum scripturarum interpretum sanctionibus canonicè receptis...'

5 'Non scriptum, quo nomine consuetudo venit, utpote, que moribus utuntur, non aliqua scriptura introducta est, & pro lege suscipitur, quum deficit lex. dist. I. consuetudo.'

12

besloten.¹ Hem komt toe 'sacrificium corporis & sanguinis Domini in altari conficere, orationes dicere & benedicere dona Dei.'

Hij betwijfelt of de cantor eveneens, zoals volgens hem velen beweren, tot de Clerici non sacri behoort. Waar de anderen allen door de bisschop gewijd moeten worden, kan deze immers zonder meer door de priester aangesteld worden.²

Ad Res

Vervolgens bespreekt hij in de derde tabel de relatie van het recht 'ad Res'. Weer onderscheidt hij tussen res consecratae en non consecratae. De eerste groep verdeelt hij in sacramenten en zaken die met de sacramenten samenhangen Het sacrament definiëert hij als 'visibilis forma invisibilis gratiae.'

Slechts twee van de zeven sacramenten zijn 'Woluntaria': ordo en matrimonium. Van de overige vijf, de 'Sacramenta Necessaria', staat de doop bovenaan, het sacrament 'Simpliciter', 'sine quo nemo salvus fieri potest.'

Het valt op dat hij aan elk sacrament een enkel woord toevoegt behalve aan de Eucharistia. Het uitvoerigst is hij over de Poenitentia.³

Tot de zaken die bij de sacramenten behoren rekent hij kelk, kleding, kerkgebouw, wijwater en altaar.

Bij de 'Res non consecratae' vermeldt hij terloops welke zaken zich voordoen op het algemeen menselijke vlak, ze zijn 'innumerabiles' naar zijn zeggen, om zich dan uitvoerig bezig te houden met alle zaken die met het kerkelijk leven samenhangen. Het recht dat hem zijn beurs verschaft, beschrijft hij als: ius patronatus, est ius, quod quis habet circa beneficia

aut ecclesiae ad praesentandum & defendendum vel dotatione, vel constructione, vel fundatione acquisitum.'

Ook schenkt hij uitvoerig aandacht aan zaken die kerk en samenleving gemeen hebben, zoals het verkrijgen van goederen door voorschrift, gift of erfenis, het bewaren van goederen, kwesties als contracten sluiten, kopen, verkopen, stelen enz.'

1. tab. sec. 'Sacerdes, etiam presbyter appellatus, á sacrificando nomen habet. Ad hunc enim pertinet sacrificium corporis & sanguinis Domini in altari conficere. orationes dicere & benedicere dona Dei.'

2 'Dis adiungunt plerique Psalmistam seu cantorem, sed is solo iussu Presbyteri officium cantandi accipere potest, quum ceteri ab Episcopo ordinari debeant. Dist. XX111.c. Psal.'

3. tab. tertia. *Baptismus*, z.b. *Confirmatio*: 'fit hoc unctionis sacramentum in fronte & á solo Episcop. Extrema unctio: 'c. presbyteros. & c. illud superfluum.' *Pernitentia* 'in qua necessaria sunt Cordis contritio; Confessie ofis, & est legitima coram sacerdote peccatorum declaratio. Hostien. Satisfactie.' *Ordo* 'De hoc Sacramento, & qui ordinari possunt vel non possunt, vide supra De personis...' *Matrimonium*, 'est maris & feemine conjunctie, individuam vita; consuetudinem continens....'

Afgezien van deze toevoegingen geeft hij dan verder de plaats aan in het kerkelijk wetboek. Van de *Eucharistia* zegt hij niets, afgezien de verwijzing: 'De consec. dist. II' Men kan veronderstellen dat hij dit sacrament zo bekend achtte dat een toevoeging overbodig was, maar dit geIdt evenzeer voor de andere sacramenten.

4 Aan deze zaken wijdt hij een aparte bladzijde. Het gaat hier over o.a. 'Acquisitio bonorum, que fit Per certos modes..., Per certas personas, ut serves liberos, & bona fide servientes...;'

De Actionibus

In de vierde tabel bespreekt hij de verschillende handelingen, die een notarieel of juridisch karakter hebben, contracten: afspraken over grenzen, slavernij, diefstal. 1

De Ordine Iudiciario

In de vijfde en laatste tabel geeft hij de bepalingen aan, die bij een rechtspraak vereist zijn. Hij blijkt goed op de hoogte te zijn van de wijze waarop men voor het gerecht gedaagd kan worden. Als iemand aan de 'citatio simplex' geen gevolg gegeven heeft en niet op de vastgestelde dag verschenen is, wordt hij door middel van een 'citatio peremptoria' als een weerspannige aangemerkt.²

Ook over de mogelijkheid van appel van een lagere op een hogere rechter zegt hij iets.³

Het werk maakt geen briljante indruk, zodat de verontschuldiging tegenover zijn beschermheer niet onbegrijpelijk is. Wel heeft hij op heldere wijze onderscheidingen aangebracht en dankzij de verwijzingen naar de verschillende bronnen kan zijn werk inderdaad enige waarde hebben gehad.

In dit geschrift geeft hij geen enkel blijk van een min of meer reformatorische visie. Nog steeds komt hij de eed na, die hij bij zijn inschrijving afgelegd heeft.

Het vermogen om helder te onderscheiden en zijn gegevens te kunnen rubriceren blijkt ook later wanneer hij zijn martelaarsgeschiedenis opbouwt.'

Zijn kennis van zaken van de rechtspraak zal hem later diensten bewijzen als hij in de genoemde martelaarsgeschiedenis processen beschrijft, als hij gegevens tracht té verzamelen van gevangenen, als in Antwerpen mede ten gevolge van zijn prediking leden van de calvinistische gemeente gevangen genomen worden en ook als hij zelf in Londen met gezagsdragers in conflict komt.

'Conservatie bonorum...; Obligatio bonorum & oritur vel Ex contractu... Ex quasi contractu... Ex

delicto, videlicet Furto..., Rapina..., Damno, Initritia; Servitus, alia est urbane..., Rustica...'

'Ad actiones. Est aut actio ius persequendi in iudicio, quod sibi debetur & actionum aliae sunt: Rei persequutorie (met nadere uitwerking), Pence persequutorie (id.), Mistte (id.).'

1. Citatie simplex: 'ca est, quae citatum non anten contumacem constituit, quant tern^o repetita sit.'

2. Citatio 'Peremptoria dicitur, que simplices citationes ita perimit, ut eum qui in ius vocatus est, si die praefinita non venerit, contumacem constituat.'

3. 'Apellationem. Est autem appellatio sententiae á minore iudice late, per invocationem maloris iudicis, pretextu iniquitatis prime sententiae..?'

4 J.-F, Gilmont, La Genese du Martyrologe d'Adrien van Haemstede (1559), p. 398: ta rigueur de la construction est remarquable. Sans doute était-ce un même désir de clarté et d'ordre qui avait poussé le jeune Haemstede, alors étudiant en droit á Louvain, á résumer et á coordonner les principaux éléments du droit canon sur six feuilles in-plano & tableaux synoptiques? La précision du juriste apparait d'abord dans le sein, presque constant, á. classer ses notices de martyrs selon l'ordre chronologique.' zie hfdst. 6.

15

Het is niet ondenkbaar dat dit werk bedoeld is als verhandeling waarmee hij in aanmerking hoopte te komen voor het baccalaureaatsexamen. Dit was het eerste examen dat na drie jaar college afgelegd kon worden. Dit lijkt mij aannemelijk, omdat hij zijn werk zo nadrukkelijk als eerste resultaat van zijn studie presenteert.¹

§ 3. Zijn overgang tot de reformatie

Omstreeks dezelfde tijd waarin zijn eersteling verscheen, ontving hij als tweede bron van inkomsten het vicariaat van het altaar van de heilige Maagd en alle Heiligen in de Bagijnhofkerk te Zierikzee. Op 25 augustus 1552 werd hij tot priester gewijd.²

Dr. F. L. Bos veronderstelt dat hij inderdaad 'gedurende enige jaren de priesterlijke bediening in zijn vaderstad en misschien ook in het dorpje Burgh' verricht heeft.³ Hij zou zijn studie onderbroken hebben. Omdat elke aanwijzing in die richting ontbreekt, mogen wij inderdaad aannemen dat hij de doctorstitel niet behaald heeft. Moest hij Leuven verlaten, omdat zijn beschermheer teleurgesteld was over de resultaten van zijn studie?

Gezien de inhoud van zijn 'Tabulae...' heeft hij in ieder geval niet om reformatische gevoelens de universiteitsstad moeten verlaten.

Tegen de veronderstelling van Bos pleit dat de som aan dit nieuwe vicariaat verbonden, 4 schilden, niet van dien aard is, dat men van een volledige werkkring spreken kan. De som wekt eerder de indruk dat het ook nu om een beneficium gaat en dat Adriaan van Haemstede, na zijn priesterwijding ontvangen te hebben, opnieuw naar Leuven is gegaan om zijn studie voort te zetten.⁴

Als hij later voorganger van de calvinistische gemeenschap in Antwerpen is, schrijft hij over een oude priester Hubertus, die zijn parochie van Midlum verlaten heeft en naar Emden getrokken is.⁵ Naar zijn mening zou deze in Antwerpen beter werk kunnen verrichten, 'dan mij, die noch van het regiment ener Gemeente niet en weet, en daarom menigerhande calumnien onderworpen ben.'

1. zie voor duur van studie en de examens, L. v.d. Essen, a.w., p. 246 ev.

2. Grijpink, a.w. p. 98: '1552-53 Proclamatio et institutio dni Adriani Cornelii Bartholomei presb. Traj. dioc. praesentati ad vicariam altaris B. Mariae Virg. in par. eed. curiae Beginarum oppidi de Ziericxee vac. p. dimissionem seu lib. res. Guilhelmi Johannis ult. poss. Act, 25 Augusti. Institutio ej. 4 scuta.' Zie ook F. L. Bos, a.w., p. 5. Hij noemt het Begijnenhof 'de latere Gasthuiskerk.' Ik meen dat dit niet juist is. Het Begijnenhof met de daaraan verbonden kapel is later door brand verwoest.

3 F. L. Bos, a.w., p. 5.

4 zie p. 12, aant. 2; R. R. Post, a.w., p. 73 ev. Volgens L. v.d. Essen, a.w., p. 198 kon men slechts zeven jaar vrijgesteld worden van de wijding tot priester, als men studerend aan Leuven een beneficie ontving.

5. zie hfdst. 2 § 2. E. Meiners, Oostvrieschlandts kerkelijke Geschiedenisse, dl. I, p. 373. De brief van A.v.H. is van 21 juni 1557. Hij voegt nog aan de boven geciteerde woorden toe: 'Bedenkt doch, dattet geen klein dinck is, een nieuweling tot een dienaar der Gemeinten te verheffen, gelyk ick toch ben.'

16

Hubertus heeft enkel ervaring met de gang van zaken in een rooms-katholieke gemeente, maar ook deze ervaring miste Adriaan van Haemstede kennelijk.

Wanneer hij dan wel Leuven verlaten heeft, nu om voorgoed de kant van de reformatie te kiezen, is onzeker. Wel weten we dat tussen Pasen 1555 en Pasen 1556 de functie in de Bagijnhofkerk van Zierikzee aan een ander gegeven wordt in verband met het vrijwillig opgeven hiervan door Adriaan van Haemstede.¹

Zijn inkomsten van het altaar van de kerk van Burgh heeft hij vermoedelijk langer behouden. 23 Augustus 1557 wordt een ander in zijn plaats benoemd.²

In de loop van 1555 zal hij dan zijn ommekeer doorgemaakt hebben.³ Ik acht het beslist niet onmogelijk dat zijn breuk met de oude kerk zich in Leuven heeft voltrokken. Immers, ondanks het behoudende beleid van de universiteit kon men daar met verschillende invloeden in aanraking komen. Men kwam daar, al was het alleen door middel van de kritiek, vanzelf op de hoogte van wat zich in Duitsland en elders afspeelde.⁴

Zelf zegt hij over zijn ommekeer enkel, dat '*God in zijn welwillendheid mij uit de papistische duisternis tot het licht geroepen heeft.*'⁵ Verder verschaft hij ons geen enkel aanknopingspunt. We weten alleen dat hij in de loop van 1556 in Antwerpen opduikt, waar hij met de leiding van de calvinistische gemeenschap werd belast.

1. Grijpink, a.w. p. 99: Proclamatio et institutio dni Cornelii Symonis ad vicariam altaris D. Virginis in Beginagio Ziericxeénsi vac. p. lib. ree. dni Adriani Comelii Haemstede ult. poss. 4 scuta.'

2. Grijpink, a.w., 20: 'proclamatio et institutio pro mro Jacobo Zeeman... vac. p. lib. res. dril Adriani Comelii uit. poss. ej. 3 scuta 20 stuf. Act. 23 Augusti' Het vermelde jaar is 1557-58. De mogelijkheid bestaat dat het altaar in Burgh langere tijd vacant is geweest. Mr. Lieven van Burgh, die de begeving van dit altaar in Burgh bezat, stierf 5 sept. 1556. P. D. Vos, a.w., p. 2, 3.

3. Gilmont, a.w., p. 381, 382 stelt de overgang vroeger. 'Sa conversion au protestantisme a suivre de peu l'année 1552, car á la fin de 1555 ou au début de 1556, le consistoire d'Emden le juge assez már dans sa foi pour l'envoyer comme second ministre á Anvers.'

Hij beschikte niet over de gegevens van Grijpink. Met F. L. Bos, a.w., p. 6, houd ik het ook maar op 1555, wellicht niet 'omstreeks het einde van het jaar 1555,' zoals deze stelt, maar 'in de loop van...'
Anders zou men moeten veronderstellen dat ook het altaar in Zierikzee jaren lang vacant geweest is.

4. Interessant zijn in dit verband: Les Memorables de **Francisco de Enzinas**, vert. Jean de Savignac. Enzinas beschrijft hier de toestanden zoals hij ze in Leuven aantrof, p. 22-72, 80-92. Hij werd voor de eerste maal in Leuven ingeschreven 4 juni 1534; ook in 1543 bevond hij zich in deze stad, het jaar van de onlusten; p. 9, 10. Hij beschrijft op levendige wijze hoe juist de studenten een bron van onrust vormden, p. 60. Een plan om in dat jaar huiszoeking bij de studenten te doen om hun boeken te controleren kon door de reactie van de studenten geen doorgang vinden, p. 80.

5. W. G. Goeters, Dokumenten van Adriaan van Haemstede, waaronder eerre Gereformeerde Geloofsbelijdenis van 1559. Bijl. B, p. 61, in de brief die A.v.H. aan de keurvorst Fred. van de Palts stuurde op 12 sept. 1559: 'Quum primum enim me Deus sua benignitate ad Iucem e papisticis tenebris vocasset, contuli me ad quasdam civitates....'

17

HOOFDSTUK 2

IN ANTWERPEN

§ 1. De groei van een besloten kerkelijke gemeenschap

Voordat Adriaan van Haemstede in Antwerpen kwam, was daar al volop beweging. De stad leende zich bij uitstek voor nieuwe invloeden. Niet zonder reden merkte Anton Verdickt, één van de leiders van de calvinistische gemeente aldaar, toen hij ook bij toenemende vervolging niet vluchten wilde, op: 'Antwerpen is ghelijck een weerelt, men mach hem daer wel in verborgen houden, sonder daer uit te vlien'¹

Sacramentariërs, Doopsgezinden, calvinisten kwamen hier in het geheim in kringen bijeen. Van kerkformatie in gereformeerde zin kan vóór 1550 zeker niet gesproken worden.²

De stedelijke overheid gedroeg zich over het geheel genomen erg gematigd.³ Zij verzette zich zelfs tegen een al te grote invloed van landelijke regering en pauselijke macht. De inquisitie werd in Antwerpen niet toegelaten.⁴ Wanneer onderzoek naar het geloofsleven van een verdachte noodzakelijk was, benoemde de schout zelf enkele geestelijken, die over het algemeen weinig fanatiek waren.⁵ Poorters van de stad mochten niet op de pijnbank ondervraagd worden.⁶ Het was onmogelijk iemand enkel op grond van een vermoeden te vervolgen.

1 A.v.H. De Gheschiedenisse ende den doot der vromer Martelaren..., 1559, p. 429.

Wel kwam men in groepen bijeen. Vooral het aantal Doopsgezinden moet niet onaanzienlijk geweest zijn. Cf. A. L. E. Verheyden, Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw, p. 33; A. F. Mellink, Antwerpen als Anabaptistencentrum tot 1550, p. 155-168: 'Meermalen werd Antwerpen als trefpunt of als toevluchtsoord gebezigd door Wederdopers van elders,' p. 156. Zij hadden zich wel tot gemeente gevormd.

3 J. J. Mulder, De uitvoering der geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen, (1550-1566) p.1-3. Bijna allen die vervolgd werden, waren vreemdelingen, maar geen kooplui; p. XIII,

4. id., p. 6 ev.; cf. F. L. Rutgers, Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden, voor zooveel die door hemzelf is uitgeoefend, p. 141, aant. 58.

5. J. J. Mulder, a.w., p. 32.

6. id., p. 22. Dat blijkt ook uit: De Geschiedenisse... der vromer Martelaren, 1559: Hendrik de Kleermaker is op de pijnbank gelegd, p. 445; hij was afkomstig uit Bouckelt (Antwerpsch Archievenblad, dl. VIII, p. 472);

Adriaan de Schilder niet; hij was burger van de stad, zijn verdere familie woonde daar eveneens, p. 443; Herman Janssens, van Amsterdam afkomstig, p. 449, is 'seer iammerlick ghepijnicht gheweese; Cornelis Halewijn, zoon van een bekende Antwerpse familie, niet, p. 451 (Antwerpsch Archievenblad, d. VIII, p. 448-472).

Nog op 5 jan, 1561 schrijft Granvelle aan koning Philips II, naar aanleiding van een brief uit Sevilla, belastend voor een inwoner van Antwerpen, dat op deze gronden in de Nederlanden iemand niet veroordeeld kon worden, 'want in dit land procedeert men nooit op grond van simpele vermoedens, noch van aanwijzingen of aangiften die niet vergezeld gaan van wettige bewijzen, 1. De stadsregering verzette zich heftig, toen Karel V op 29 april 1550 het zgn. "eeuwig edict' uitvaardigde, waarin hij alle vroegere edicten samenvatte en verscherpte in die zin dat vrijwel elke overtreding de doodstraf tot gevolg kon hebben, 2.

Antwerpen was voor zijn welvaart teveel afhankelijk van vreemdelingen, hoe hun geloof ook zijn mocht, om zich een stipte uitvoering van dit edict te kunnen veroorloven. Na

onderhandelingen met de landvoogdes en de keizer werd een iets gematigder edict in de stad afgekondigd, maar tevens werd hieraan de oorkonde bevestigd dat de plaatselijke privileges onverminderd gehandhaafd bleven.³

Alleen tegen de Doopsgezinden werd ook in Antwerpen krachtig opgetreden. In de lijst van personen die om hun geloof in deze stad omgebracht zijn, komt men slechts zelden een Lutheran of een calvinist tegen.⁴ De volwassendoop speelde voor het bewustzijn van de mensen van die tijd nu eenmaal een soortgelijke rol als eerder de kelk bij de Hussieten. Hij werd beschouwd als schibbolet van de breuk met de bestaande orde. Sinds de scherpe uitspraak van de rijksdag van Spiers, 1529, waarin onverbiddelijke doodstraf geëist werd voor allen die zich hadden laten herdopen, gold de wederdoop voor *crimen publicum*.⁵ Maar afgezien van het optreden tegen de Doopsgezinden, dat in Antwerpen niet minder hardvochtig was dan elders, moet erkend worden dat de stadsregering zich betrekkelijk verdraagzaam opstelde.⁶

Adriaan van Haemstede, die in

1. J. J. Mulder, a.w., p. 25; Papiers d'état du Cardinal de Granvelle, dl VI p. 238. Men dient voortaan een aanklacht te sturen 'en forma que pueda servir judiciaiment, que aqui no procederán por conjeturas, ny por sospecha, ni por delacion simple y que no sea acompaflada de testimonios legitimos...'

2. J. J. Mulder, a.w., p. 5 ev.

3. id., p. 12,13. Het nieuwe edict is van 25 sept. 1550; op 4 nov. is het in Antwerpen afgekondigd.

4. Antwerpsch Archievenblad, dl. XIV, p. 1-25: lijst van martelaars tot febr. 1559, het tijdvak dat A.v.H 's martelaarsgeschiedenis omvat. Van de 162 martelaars die hier genoemd worden, zijn in ieder geval elf niet Doopsgezind; negen van hen worden door van Haemstede vermeld.

5. Gerhard Zchäbitz, Zur mitteldeutschen Wiedertäuferbewegung nach dem grossen Bauernkrieg, p. 150. Op p. 159 schrijft hij: 'Die Machthaber der Zeit aber Schelmen die auch im passiven Typus latent schlummernden revolutionären Potenzen instinktsicher erfüllt zu haben.'

6. cf. J. J. Mulder, a.w., passim; cf. ook A. Uyttenhooven, Geschiedenis der Hervormde Kerke te Antwerpen, van de twaalfde eeuw tot den tegenwoordigen tijd, dl. I, p. 92. Hij veronderstelt zelfs dat ook de vervolging van 1558/59 niet plaats gehad zou hebben, 'zo niet Adriaan van Haemstede zich door eenen verkeerden en dweependen geest had Raten vervoeren, om in het openbaer... te prediken' p. 103.

19

zijn martelaarsgeschiedenis alle Doopsgezinden buiten beschouwing laat, kan dan ook weinig personen noemen, die vóór zijn komst in deze stad terechtgesteld zijn om hun geloof. Hij geeft de geschiedenis weer van de augustijner monniken, de eerste martelaars in de Nederlanden, die overigens in Brussel omgebracht werden.¹

Vervolgens vertelt hij van Nicolaus van Antwerpen, de priester die op een scheepswerf bij de stad de samengestroomde menigte 'wt de heylige goddelicke Schriftuere beduyt ende gheleert' heeft en de volgende dag 'haestelick om de vreese des volcx' in een zak genaaid en in het water geworpen werd?

De eerste zin van dit verhaal is typerend voor de situatie in Antwerpen: 'In dese tijden was Tantwerpen ende in de omliggende plaetsen veel volcx van alderhande menschen, die de smake des goddelicken woorts begonnen te krijgen.' Na Nicolaus van Antwerpen, gest. 1524, is Jan van Ostende, gest. 1551, de eerstvolgende martelaar in deze stad, die van Haemstede in zijn boek opneemt.³

Het Antwerps Archievenblad vermeldt nog 48 andere martelaars voor de periode tussen 1524 en 1552. Van 38 wordt uitdrukkelijk vermeld dat zij Wederdopers waren. Eén wordt Luthers genoemd. De anderen, die verdere aanduiding missen, hebben vermoedelijk eveneens voor het merendeel tot de Doopsgezinde beweging behoord.⁴

Jan van Ostende

Ook hij wordt in het Antwerps Archievenblad Luthers genoemd.⁵ Het wekt dan ook enige verwondering, dat hij doorgaans als eerste predikant van de calvinistische gemeente te Antwerpen wordt voorgesteld, 'de eerste leraar van de Gereformeerde Kruisgemeente!'⁶

1 De Geschiedenisse...der vromer Martelaren, 1559, p. 76-78.

2 id. p. 79.

3. id. p. 216-219.

4. Antwerpsch Archievenblad, dl. XIV, p. 6 ev. Loy Pruystinck, verbrand 23 okt. 1544, was eerst Luthers, later Doopsgezind (p. 8); Bernaert Hoze/Hoese, gedood 2 mei 1533 was Luthers. (p. 11); van Jacob van Liesvelt wordt alleen als beschuIdiging geuit dat hij drukker was van ketterse boeken, gedood 1545 (p. 15), zie voor hem ook dl. VIII, p. 347-353.

5. a.w., dl. XIV, p. 18; dl. VIII, p. 395-404: ambtelijke stukken over de rechtszaak; p. 414: rekeningen van de Markgraaf. Van Ostende werd verbrand 16 okt. 1551. De zaak tegen hem begint al in mei. Door afwezigheid van schepenen moest de zaak steeds uitgesteld worden. Aanvankelijk heeft hij zich beroepen op uitspraken van Augsburg: 'dat hy, opt versueck byden verweerdere gedaen van dat hy, navolgende den afscheydt ende determinatie byden Keyserlycker Majesteyt ende den Staten des Rycx gedaen ende gesloten tot Ausburch, voir dierste reyse, van synre dwalinge gracie hebben soude., ende dat hy in genade ontfanghen zynde, soude behoiren gesonden te wordene onder de heerlickheyt daeronder hy geseten is, als te wetene tot Oudenaerde, is de sake gevorst...' p. 395.

Later heeft hij zich moediger gedragen en komt hij op dit verzoek terug, p. 396. In de rekeningen van de markgraaf wordt hij aangeduid als 'bevonden ... geweest besmet te zyne vande Lutheriansche secte...', p. 414.

6. M. F. van Lennep, Gaspar van der Heyden 1530-1586, p. 12; F. L. Bos, a.w., p. 8; A. Uyttenhooven, a.w., 93, 96.

20

Het relaas van Adriaan van Haemstede geeft evenmin reden tot deze veronderstelling. Deze vertelt van hem, dat hij 'in een groote vervolginghe der Christenen die met waghens vol te Ghent ghevanckelick ghebracht worden, met een ofte twee andere voorvluchtich gheweest' is. Uiteraard zocht hij zijn toevlucht allereerst in Antwerpen. Daar kwam hij 'seer vrijmoedichlick' voor zijn gevoelens uit, waarschijnlijk in de herberg waar hij verbleef, zodat hij ook hier gevangen genomen werd.¹

Vanuit de kerker richtte hij brieven aan de predikanten van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen, in het bijzonder aan Maarten Micron. Deze beschikte hierdoor over het verslag dat Jan van Ostende zelf van het verhoor dat hij ondergaan moest, opstelde. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Adriaan van Haemstede dit relaas tijdens zijn verblijf in Norden van Micron ontvangen.² Een bepaalde relatie tussen Jan van Ostende en de Antwerpse kruisgemeente valt uit dit verslag niet op te maken. Wanneer hij binnen een dergelijke gemeenschap was opgenomen en in deze kring vrijmoedig aan zijn geloof uiting had gegeven, zou het de vraag geweest zijn of hij wel zo gemakkelijk in handen van de stedelijke overheid gevallen was.

Ook het feit dat hij juist verbinding zoekt met de gemeente in Londen maakt het waarschijnlijk dat hij binnen Antwerpen niet over contacten beschikt heeft.

Overigens mag wel aangenomen worden dat hij naar het calvinisme neigde, juist op grond van zijn contacten met Londen. De avondmaalsopvatting, die hij bij het verhoor uitspreekt, is stellig niet Luthers. Op de vraag: 'Ghelooft ghy dat het broot Christus lichaem is?', antwoordt hij met beslistheid: 'Neen ick, maer ick gheloove, als ickt ontfange na de instellinghe Christi, dat ick door tgheloove het lichaem ende bloet Christi ontfanghe, namelick, alle die krachten ende verdiensten, die my door het breken des lichaems, ende wtstorten des bloets Christi Jesu gheschiet zijn.'³

Toch mag hij niet zonder meer voor een bepaalde richting geannexeerd worden. Op een voor die tijd beslissend punt uit hij zich opvallend terughoudend. 'Wy hadden oock veel woorden van den kinder Doop... ende meer andere dinghen, die te lanck waren om te schrijven!'⁴ Over dit onderwerp had hij ons uitvoeriger mogen inlichten.

Ten aanzien van de relatie: bijbel-kerk heeft hij in ieder geval een standpunt dat binnen het calvinisme minder gebruikelijk is. 'Sy vraechden hem waerom dat hy de Evangelia geloofde. Hy antwoordde: Om datse de kercke heeft aenghenomen!'

1 De Geschiedenisse... der vromer Martelaren 1559, p. 216.

2. cf. J.-F. Gilmont, a.w., p. 413, die veronderstelt dat A.v.H. zijn martelaarsgeschiedenis grotendeels opgesteld heeft tijdens zijn verblijf in Norden, juli-sept. 1557, waar Maarten Micron op dat moment predikant was.

3. De Gesch. ...der vromer Martelaren 1559, p. 217.

4. id. p. 218.

5. id. p. 218.

21

Kortom, het wordt uit dit korte relaas niet voldoende duidelijk, waar wij hem moeten plaatsen. Zeker is dat hij vanuit de gevangenis verbinding zocht met de calvinistische, Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen. Er is niets dat wijst op contact met een kruisgemeente in Antwerpen. De veronderstelling dat hij binnen zo'n gemeenschap zelfs als predikant gefunctioneerd heeft, mist m.i. elke grond.

Gaspar van der Heyden

Op grond van de gegevens die wij tot onze beschikking hebben, moet als eerste voorganger van enig formaat Gaspar van der Heyden genoemd worden.¹ Hij heeft de nog ongeordende, min of meer op het calvinisme georiënteerde groepen binnen een kerkelijk verband gebracht. Terecht schrijft dan ook E. Meiners in zijn 'Oostvrieschlandts Kerkelijke geschiedenis': 'Toen de grote en van dien tydt af aan zeer beroemde Stadt Antwerpen in de paapsche duisternisse geheel gezeten was, behaagde het den Heere het licht des Evangeliums aldaar te doen opgaan, en zich ene Kerke te vergaderen in 't jaar 1555, gebruikende daartoe als een middel in zyne handt den zeer welbekenden en beroemden Casper van der Heiden, of Casparus Heidanus.'²

Deze schrijft zelf op 17 dec. 1555 ³ aan de kerkenraad van Emden: 'dat wy Christo den Heeren door den H. Geest beginnen te verzamelen een kleine tedere Bruydt of Gemeente...'⁴

In de brief van 17 febr. 1558, vanuit Antwerpen naar Emden verzonden, die later uitvoerig besproken zal worden in verband met de vele klachten over Adriaan van Haemstede, wordt ook een motivering gegeven waarom Gaspar van der Heyden van zijn taak in de gemeente ontslagen wil worden. Hij acht zich niet bekwaam genoeg voor deze zware verantwoordelijkheid. Bovendien spreekt hij uit dat hij te grote bekendheid verkregen heeft 'overmidts hy die beghinner der gemeynten geweest heeft, soo dattet tijdt ware eens te veranderen...'⁵

Er is geen reden hem deze eer 'die beghinner der gemeynten' geweest te zijn te onthouden. Aanvankelijk is hij niet in de eigenlijke zin van dat woord predikant van de gemeente. Wel kwam deze schoenmakersknecht door zijn bekwaamheid, door zijn krachtige overtuiging binnen de reformatorsch-gezinde kringen als vanzelf

1. zie vooral M. F. van Lennep; cf. D. Nauta, Het Calvinisme in Nederland, p. 23.

2. E. Meiners, Oostvrieschlandts kerkelijke Geschiedenisse, dl. I, p. 365.

3. a.w., p. 365 ev. J.-F. Gilmont a.w., p. 382, aant. I, acht een nader onderzoek nodig om na te gaan cette date est celle de l'expédition ou de la réception á Emden de la lettre citée.' De oorspronkelijke brief bevindt zich in het Archief Kerkenraad Emden no. 49 en is inderdaad gedateerd 17 dec. 1555. Ik citeer verder uit de correcte weergave van de brief door E. Meiners.

4. E. Meiners, a.w., p. 365, 366.

5. Uit het Archief van den Kerkenraad te Emden, p. 84.

22

op de voorgrond. Men aanvaardt zijn leiding. In de reeds genoemde brief van 17 dec. 1555 beschrijft hij zelf op welke wijze hij getracht heeft de groepen binnen een kerkelijke ordening te voegen, die hen afgreppelt van rooms-katholieke, Lutherse en Doopsgezinde invloeden.

In de eerste plaats heeft hij de wijze van samenkomen met 'Serpentische voorzichtigheit' 1 geregeld, zodat niemand weet heeft van de bijeenkomsten, uitgezonderd degenen die tot de groep behoren. Elke zondagavond komen de leden bijeen. Pas op de dag zelf wordt de plaats van samenkomen bekendgemaakt door bepaalde gemeenteleden, 'die daer last af hebben.' Ze zijn hiervoor speciaal aangesteld. Er kunnen zo geen misverstanden ontstaan door onbekenden die bepaalde berichten doorgeven. In een plaatselijke verordening van 20 dec. 1558 is dan ook naast 'Leraers, Predicanten, Ouderlingen, Diakenen' e.a. sprake van 'Wyckmeesters, Vercondigers, Huyssoeckers, Weetdoenders oft diergelycke.2

Gaspar van der Heyden wil de gemeente zo weinig mogelijk openbaar laten worden. Hij wil het kruis waaronder de gemeente gebukt gaat, niet zwaarder maken dan nodig is. Dat de heimelijkheid toch ook bepaalde gevaren oproepen heeft, zal later nog uitvoerig ter sprake komen.

Bij deze uitwendige vormgeving heeft hij het niet gelaten. In zijn brief schrijft hij verder: 'En overmits dat de onverstandt in mengen mensche noch zeer regneert, en daar tegen de Secten en Ketteryen menigfuldig syn, so heb ik voor goet en nut aangezien, te vorderen van eenen iegelyken zyns geloofs belydinge, op dat daardoor de conscientie versterket, alle valsche lere geweert, en uitgesloten, en de Schrift onderzocht werde, 't welk zy ook alle te zamen voor goet aangezien hebben, en dat daarom ook gevolgt. Eerst van den wille Godts na den gezette, van de kracht des zelve en onze onvolcomentheit .daarin, ten anderen van de genade en barmhertigheit Godts in den Evangelio van Jesu Christo onzen Heere, en onze vryheit door het gelove in hem. Dan doet een iegelyk een corte en bequame bekentnisse des iegelyken gebodts in 't byzonder, en der Artykelen des geloofs, en der Bedinge, daarbeneven van de Sacramenten, Gelyk ik hope, dat U.L. nu wel verstaet. En als dat gedaan zyn zal, (want wy hebben langen spatie, mits datter op iegelyk gebot, en Artykel des geloofs zo veel te spreken valt door der Secten aanvechtinge, daar een iegelyk schier mede beladen is,) dan zullen wy den Catechismus en 't werk der Apostelen beginnen door Godts genade.'3

Deze woorden kunnen misverstand wekken. Aanvankelijk wekken ze de indruk dat Gaspar van der Heyden van elk lid de instemming met een geloofsbelijdenis eist, zoals in meerdere gemeenten gebruikelijk was.' Het leek hem

1 E. Meiners, a.w., p. 366.

2 Antwerpsch Archievenblad, dl. II, p. 354.

3 E. Meiners, a.w., p. 366.

4 bijv. de vluchtelingengemeente in Londen, cf. M. Woudstra, De Hollandsche Vreemdelingen-gemeente te Londen, p. 37; J. Lindeboom, Austin Friars, Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Londen 1550-1950, p. 16; A. A. v. Schelven, De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de reformatie in de Nederlanden, p. 73, 74.

immers van belang van ieder een geloofsbelijdenis te eisen, om langs deze weg elke verkeerde leer buiten de gemeente te kunnen sluiten. Allen stemden met dit plan in. Later wordt evenwel duidelijk dat de verschillende groepen, als hij deze brief schrijft, nog niet klaar zijn met dit belijden.

Als belangrijkste woordvoerder en organisator heeft hij de onderwerpen vastgesteld die in de verschillende kringen behandeld zouden worden. Elke groep beschikte over een soort gespreksleider, zoals ook blijkt uit de levensbeschrijving die Adriaan van Haemstede in zijn martelaarsgeschiedenis van Hendrik de Kleermaker geeft: deze 'was seer vlijtich om zijn hoopken dat hem bevolen ende toebetrouwt was, in de fundamenten ofte Catechismo te onderwijsen."

Terwijl Gaspar van der Heyden de brief schreef, was men nog volop bezig met de behandeling van de geboden, de apostolische geloofsbelijdenis, het 'onze Vader' en de leer van de sacramenten. Ieder van de kring moest over het onderwerp dat aan de orde was, zijn mening zeggen. De groepsleiders beoordeelden in hoeverre die mening overeenstemde met Gods woord, eventueel ook met de leer van Calvijn. Ketterse gedachten werden in het midden van de groep bestreden.

Over de leiding die Hendrik de Kleermaker aan 'zijn hoopken' gaf, zegt van Haemstede: 'Ende om datter sommighe verwerrede ende twistighe gheesten opstonden, so heeft hy de selfde dapperlick metter Schriftuere teghen ghestaen...'2

Ook Gaspar van der Heyden laat merken hoe groot de meningsverschillen vaak zijn. De behandeling van de verschillende onderwerpen kostte veel tijd, omdat haast iedereen beladen was met sectarische aanvechtingen.

Ondanks de vaak moeizame besprekingen kent de gemeente een zekere groei, maar deze zou nog veel groter zijn, erkent Gaspar van der Heyden, 'waart dat wy noch gezelschaptten metten genen, die de roomsche grouwelen en superstitionen zomtyden noch genieten, tzy in Kinderdopen, trouwen, begraven & c.'3 Het is duidelijk zijn opzet allen buiten te sluiten, die op een bepaald punt nog aarzelen of een iets afwijkende visie hebben.

In zijn brief vraagt hij één van de Emdense ouderlingen, Gerard thom Campen, om 'de Copie van de argumenten aangaande de tegenwerpingen der Wederdopers, waaromme men de Kinderen niet en solde dopen in de Christelyke Gemeynthe, dewelke my docht, dat gy Hermannum onzen broeder voorlaest in 't Latyn, eer wy wegtrucken. Niet dat ick in der zaeken bezwaart ben, maar ick begere uwe hulpe tegen onze wederpartyen, ...'4

1. Gesch. der vromer Martelaren 1559, p. 445.

2. id.

3 E. Meiners, a.w., p. 367.

4 id. p. 368, 369.

De gemeenschap was in die tijd kennelijk nog zo weinig omljnd, dat men daar niet enkel overtuigde calvinisten aantrof en aarzelaars die nog aan de oude gewoonten vasthielden, maar ook mensen die zich tot de Doopsgezinde visie aangetrokken voelden. Bovendien had men in Antwerpen te maken met Lutheranen. Vandaar dat hij vervolgens vraagt: '...schryft my ook onderscheet van de rechtehant Gods, tot den welken Christus is zittende; want de Lutersche daarvan duden Godes Almachtigheit, waaromme Christus solde machtig zyn, metten lichaem over al, gelyk des Vaders rechterhant, dat is, zyne Almachtigheit, over al is...'1

Deze ubiquiteitsleer maakt op hem persoonlijk weinig indruk. Hij is wel overtuigd 'van de eenigheit des lichaams Christi, onzen zonder zonde gelyk, 't welk volgens alle Schriften maar op een plaetze wezen can & c.' Dat hij toch voorlichting wenst over dit onderwerp, komt door

zijn gebrekkige kennis, zoals hij zelf schrijft: ‘...op deze vragen kan ick geen clare andtwoorde geven zonder u, als zy het my vragen mochten.’²

Dat had zich dus nog niet voorgedaan, maar Gaspar van der Heyden wil naar alle kanten gedekt zijn. Hij wil elke ketterse gedachtegang vóór zijn. Zo is hij daar in zijn vrije tijd bezig uit een nog bewegende groepering een calvinistische gemeente te kneden. Deze grenst hij duidelijk af van de rooms-katholieke kerk, de Doopsgezinde beweging en eventuele Lutherse invloeden. Bewust streeft hij naar een besloten gemeentevorm.

Ten gevolge van brieven van Johannes á Lasco heeft de positie van Gaspar van der Heyden in Antwerpen een wijziging ondergaan. In zijn schrijven van 17 dec. 1555 stelt hij de Emdense kerkenraad van het één en ander op de hoogte. ‘Ook zult gy weten, myne Broeders, hoe dat myn here Jan á Lasco my door brieven en andere boden ontboden heeft, om by hem te komen, niet wetende, dat ik te .Antwerpen was.’

Hij vindt ‘de uitnodiging wel aantrekkelijk, al verkeert hij in onzekerheid voor welk doel á Lasco hem bij zich geroepen heeft, zoals hij schrijft: zoude by mynen here veel leeren, daar alle myne begeerte na staet, ten waere, dat myn here my begeerde tot zynen huisknecht, waerinne het profyt en vorderlge myns ambachts ook weynich gelegen waere. Indien hy my begeerde, om wat anders te doen, als lezen, schryven, &c. daartoe en hebbe ick de gave der Latynsche tongen niet; zo wete niet; hoe het hiermede maken zal.’³

Van Lennep veronderstelt, dat Johannes á Lasco, die in die tijd in Frankfort verbleef, de schoenmakersknecht bij zich geroepen had om hem daar tot predikant te bevestigen in plaats van de al spoedig naar Oost-Friesland teruggekeerde Maarten Micron.⁴

Gezien de positie die Gaspar van der Heyden op dat moment zelfs in Antwer-

1 id. p. 369.

2 id. p. 369.

3 id. p. 367.

4. M. F. van Lennep, a.w., p. 16; cf. A. A. v, Schelven, a.w., p. 214.

pen nog innam, lijkt mij deze veronderstelling minder waarschijnlijk. Johannes á Lasco zal hem al in Emden hebben leren kennen. Uit de brief van 17 dec. 1555 weten we dat van der Heyden geruime tijd in deze plaats vertoefd heeft. Met van Lennep kunnen we dit verblijf plaatsen tegen het einde van 1554 of in het begin van 1555, toen ook á Lasco daar aanwezig was.¹

Mogelijk heeft deze, die de toewijding van de schoenmakersknecht opgemerkt had, overwogen hem tot predikant op te leiden.

Dat Gaspar niet direct op deze uitnodiging ingaat, komt door de aandrang die door de Antwerpse broeders op hem uitgeoefend wordt om daar te blijven: ‘...dewelke my der vertreckinge niet wel en consenteren, aangezien dat zy weer zorgen voor hare verstrooyinge.’²

Zelf realiseert hij zich ook dat ‘onze broederen en connen, als ick weggae, niet zyn zonder eenen Voorstander...’s, maar aan de andere kant is hij zich ook bewust dat de toestand toch niet kan blijven zoals die momenteel is. De gemeente stelt hem te zware eisen. De last valt hem ‘te machtig neven myn werck; want zy maken my dagelyks veel te doen, zo dat ik ten lesten my zelven niet zoude kunnen geneeren...’⁴

Ook in Antwerpen is men zich dat wel bewust geworden. Men heeft hem ge vraagd, ‘of ik my niet en zoude willen aannemen den last des diensts, en dat ick gehelyk daar myn werk af make, en zy my onderhouden.’⁵

Hij acht zich daar niet bekwaam genoeg voor. Daarom heeft hij hen geadviseerd zich tot de

kerkenraad van Emden en tot Johannes á Lasco te wenden 'om eenen nutteren, dan ick ben, daartoe te verkiezen f haren besten.' Mochten ze bij hun huidige standpunt blijven 'datze geen en anderen dan my en begeerden, gelykze zeggen, zo wil ik zulx niet van my zelven noch door haar verkiezinge, maar door de uwe aanveerden, op dat wy niet den valschen Propheten en gelycken, die van zich zelven lopen, eerze te rechte gezonden zyn,' zoals hij schrijft.⁶

A. A. van Schelven wijst erop hoe groot het gezag van de kerkenraad van Emden is geweest, mede op grond van dit verzoek van Gaspar van der Heyden.⁷ Dat is ongetwijfeld juist. Overigens moet men zich wel realiseren, dat deze moeilijk anders had kunnen handelen tegen de achtergrond van de nog nauwelijks vorm gekregen gemeenschap te Antwerpen. Wilde hij werkelijk met gezag als predikant kunnen optreden in deze door hem zelf ontworpen gemeente, wilde hij terug kunnen vallen op een gezag hoger dan het zijne, dan was een

1. M. F. v. Lennep, a.w., p. 19; E. Meiners, a.w., p. 368.

2. E. Meiners, a.w., p. 367; zij stemmen dus niet in met zijn vertrek, omdat zij zich bezorgd maken dat de gemeente opnieuw verstrooid raakt.

3. id. p. 367, 368.

4. id. p. 367.

5. id. p. 368.

6. id. p. 368. 'A. A. v. Schelven, a p. 118.

bevestiging in en een uitzending door een andere kerk onmisbaar. Dat hij hiervoor Emden uitkoos, lag voor de hand.

We hebben al gezien dat hij hier geruime tijd geweest is.¹ Vermoedelijk is hij naar deze stad getrokken om zich verder te oriënteren over de reformatie. Hier heeft hij zich waarschijnlijk laten vormen tot een overtuigd calvinist.

Het antwoord van de Emdense broeders is niet bewaard gebleven. Over het algemeen wordt aangenomen, dat men hem uitgenodigd heeft naar Emden te komen voor nader onderricht. Om de gemeente niet zonder leiding te laten, zou men vanuit Oost-Friesland Adriaan van Haemstede als voorganger naar Antwerpen gezonden hebben. ²

Het is de vraag of deze voorstelling van zaken zo waarschijnlijk is. Inderdaad kwam Adriaan van Haemstede vermoedelijk in de loop van 1556 in Antwerpen. Zoals uit het volgende hoofdstuk zal blijken, is hij eerst in Emden geweest. Maar nergens lezen we van een mandaat dat hem vanuit Oost-Friesland gegeven is. Nog in de zomer 1557 vraagt hij zich af wat zijn taak zal zijn in Antwerpen met het oog op de openbare prediking. 'Wat zoude ick hier in doen, of ick tot een dienaar verkoren worde,' schrijft hij enkele Emdense broeders.³

En in de nazomer van datzelfde jaar vraagt de Antwerpse kerkenraad de Emdense broeders bijna wanhopig: 'Maer, lieve Broeders! wij wouden wel eenen Dienaer hebben, die vastelic gheconfermeert ware... Dat wij dit schrijven is de oorsake daerom, dat wij tot noch hebben moeten hooren van onse Dienaers, dat zij niet vercoren en zijn voor ordentlijcke Dienaers... zoo wouden wij wel, dat ghij ons hier in woudet ten besten raeden, dat zij vastelic gheconfermeert waren, zoo men eenen Dienaer behoort te confermeren.'⁴

Kennelijk heeft de Emdense kerk minder moederkerk willen zijn dan men in Antwerpen van haar verwachtte. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat men Gaspar van der Heyden na zijn brief van 17 dec. 1555 uitgenodigd heeft naar Emden te komen om daar tot predikant bevestigd te worden.

Bovendien blijkt uit de brief die de Antwerpse broeders op 30 aug. 1557 aan Emden adresseren, dat Adriaan van Haemstede aanvankelijk zelfs nog vóór Gaspar van der Heyden naar Emden zou reizen: 'Hij soude ghereyst hebben eer Jaspae reysde, maer mits dattet met Jaspae anders quam, zoo werdet besloten, hij zoude touven tot dat Jaspae weder van Eemden quame.'⁵

Dus ook de voorstelling dat van Haemstede uit Emden naar Antwerpen gezonden werd om de leemte door het vertrek van Gaspar van der Heyden ontstaan te vullen, mist elke grond.

1 zie p. 26, aant. 1.

2 F. L. Bos, a.w., p. 8; M. F. v. Lennep, a.w., p. 18.

3. E. Meiners, a.w., p. 374. A.v.H. schrijft in deze brief ook: 'Myn eige conscientie zoude my daertoe ook wroegen, waar ik een verkoren Dienaar, om dat (nl. openbare prediking) opentlick te doen.'

4. Uit het Archief van den Kerkenraad te Einden, p. 58, 59.

5. id. p. 51.

27

Het is niet ondenkbaar dat van Haemstede tijdens zijn verblijf in Emden het advies kreeg Antwerpen aan te doen. Wellicht kon hij Gaspar van der Heyden daar tot steun zijn bij de verdere vormgeving van de gemeente.¹

Toen hij daar gearriveerd was, stierf zijn zwager in Norden. Hij wilde naar Oost-Friesland terugkeren om zijn zuster bij te staan.² Toch stemde hij ermee in dat Gaspar van der Heyden eerst op reis ging. Vermoedelijk was deze aan rust, aan bezinning, aan verder onderricht toe. Het leiden van de gemeente, het afschermen van de gemeenschap tegen andere invloeden naast zijn werk in de schoenmakerij moet hem wel veel moeite gekost hebben. Hij kon de gemeente nu even loslaten, nu Adriaan van Haemstede inmiddels als leider naar voren gekomen was.

§ 2. Zijn aandacht van meet aan ruimer dan deze gemeenschap

Gaspar van der Heyden was nog druk doende de gemeente af te sluiten voor elke afwijkende visie. Hij trachtte haar zo onopvallend te maken, dat geen buitenstaander, laat staan de burgerlijke overheid, van haar bestaan op de hoogte kon geraken.

In deze situatie kwam Adriaan van Haemstede in de stad, misschien niet met de bedoeling daar lang te blijven,³ in het kader van zijn werkprogramma, dat hij later aan de keurvorst Frederik beschreven heeft: 'Quum primum enim me Deus sua benignitate ad lucem e papisticis tenebris vocasset, contuli me ad quasdam civitates, in quibus reformatas esse iuxta verbum Del eccleslas intellexeram, ut ordinem modumque et viderem coram et abservarem diligentius.'⁴ Hij zocht verbinding met de Nederlandse, calvinistische gemeenschap. Ongetwijfeld beschikte hij daartoe over aanbevelingsbrieven uit Emden.⁵

1. In zijn brief van 17 dec. 1555 schrijft Gaspar van der Heyden: "Weet, dat die man, die 't Emden omtrent 6 weken geweest is, en daar kennisse Gods gekregen heeft, by my gecomen is, en was zeer verblydt. Ik hebbe by zyn huisfrouwe geweest, ik hope, de Heere zalze ook t' zynen tyde verlichten...': E. Meiners, a.w., p. 369, 370. Die man is wellicht Adriaan van Haemstede geweest, die na zijn breuk met de oude kerk dan voor een kort bezoek in Emden gekomen is om zich in calvinistische richting te ontwikkelen. De vrouw van die man was kennelijk nog niet op het juiste spoor terecht gekomen. Dat kan betekenen dat zij nog tot de oude kerk behoorde; *het is ook mogelijk dat zij meer de Doperse richting toegedaan was.*

2. Uit het Archief van den Kerkenraad te Einden, p. 51. In zijn brief van 21 juni 1557 schrijft A.v.H. aan de broeders te Emden in een post scriptum: 'Ick danke U hertelyk lieve broeders, dat gy zorgvuldig zyt geweest voor de verlaten weduwe, myn Zuster, God zalt U vergelden.' E. Meiners, a.w., p. 375. Dat zijn zuster Catharina in Norden woonde, is ontleend aan Harckenroth, *Bibl. Hist. Phil. Theol. V*, cap. VII: *Excerpta ex literis Eil.* Foto. Harckenrothii ad Theod. Haseum, p. 713.

3. Gezien zijn verzoek aan Gaspar van der Heyden zijn kleren en boeken uit Oost-Friesland mee te nemen. Die had hij zelf daar dus aanvankelijk achtergelaten. Uit het Archief van den Kerkenraad te Emden, p. 51. Van der Heyden was tijdens het eerste verblijf van A.V.H. in Antwerpen naar Emden gegaan.

4. W. G. Goeters, a.w., bijl. B, p. 61.
5 cf. § 5,
28

Vermoedelijk heeft de toestand van de gemeente hem wel enige teleurstelling bezorgd. Die teleurstelling klinkt nog door in het schrijven aan de keurvorst: 'Tandem Anduberplam veni, ubi messem ingentem sed paucos operarios comperi.'

Hij trof hier niet aan wat hij in Emden en wellicht ook elders wel gevonden had. Hier was niet de kerk zelf omgevormd in overeenstemming met Gods woord. Zelfs de poging daartoe werd niet ondernomen. Enkelingen hadden zich alleen aan de gemeenschap van de kerk onttrokken. De wens om als een levenwekkende cel binnen de totale kerk te fungeren leefde stellig niet in deze gesloten gemeenschap. Men wilde alleen als groepje blijven voortbestaan zonder dat iemand hen lastig viel. Men wilde zich bevellingen tegen andere invloeden; de mogelijkheid invloed uit te oefenen wilde men daarvoor prijsgeven. Gaspar van der Heyden was zeker in die tijd niet bekwaam genoeg om een grotere visie te hebben.'

Toch sloot Adriaan van Haemstede zich bij deze gemeenschap aan Hij trad al gauw op de voorgrond, zodat men hem verzocht samen met Gaspar van der Heyden de leiding van de gemeente op zich te nemen.² Hij heeft deze benoeming aanvaard en is zonder officiële bevestiging met zijn werk begonnen.'

Het is niet mogelijk, op grond van de beschikbare gegevens, met zekerheid vast te stellen wanneer hij daar gekomen is, in ieder geval vóór 31 dec. 1556.⁴ Enige tijd na zijn komst is Gaspar van der Heyden naar Emden vertrokken,⁵ zodat het gewicht van de gemeente nu geheel op hem rustte. Die last is hem zwaar gevallen. Hij was niet gewend zich te voegen onder leiding van anderen. Hij pleegde te doen wat hem juist leek. Verantwoording was hij enkel aan God schuldig. Terwijl Gaspar van der Heyden uitsluitend binnen de groep waar men hem als leider gekozen had, Gods woord wilde bedienen, heeft Adriaan van Haemstede zich als dienaar van God verantwoordelijk geweten voor de hele stad.⁶

1. cf. p. 24; A, A. v. Schelven, Nederduitsche vluchtelingenkerken..., p. 232, die Caspar tekent als een man, heftig van aard, verstoken gebleven van een grondige studie die hem geoefend zou hebben tot zelfbedwang in denken en willen.

2. W. G. Goeters, a.w., bijl. B, p. 61: "Coepi igitur hortatá fratrum, iuxta donum mihi a Domino concessum verbum Del docere, ac Domino ecclesiam colligere.'

3. cf. p. 27.

4 In zijn brief van 21 juni 1557 aan de Emdense ouderlingen Gerard thom Camp en Gerard Mortaigne herinnert hij aan een vorig verslag van zijn hand: "...ik hebt... tot Sylvester geschreven.' E. Meiners, a.w , p. 373.

5. In diezelfde brief spreekt hij de hoop uit dat Gaspar van der Heyden spoedig uit Emden zal terugkeren, E. Meiners, a.w., p. 375. In het schrijven van de Antwerpse kerkenraad aan Emden van 30 aug. 1557 wordt gezegd dat van Haemstede aanvankelijk vóór Gaspar v.d. H. naar Oost-Friesland zou gaan, maar uiteindelijk is de laatste toch eerst vertrokken.

6. cf. wat hij de keurvorst schrijft, Goeters, a.w., bijl. B, p. 61, hoe hij in Antwerpen aantrof: 'messem ingentem sed paucos operarios.' Als hij de schuld ontvangt van de later uitgebroken vervolging, klaagde hij: "seduxisti me, o Domirae et seductus sum, fortior me fuisti et invaluablei.' Deze verantwoordelijkheid is mede de achtergrond van zijn martelaarsboek, waarin hij een dringend appel doet vooral ook op de Antwerpse overheid, zich van verdere vervolging

29

In

Eén van de argumenten, die hem later tot openbare prediking brengen, is ge weest: '...anders zoude het bloedt der onwetenden, die noch zo menige binnen Antwerpen zyn, om dattet heimelyk geschiet, van myne handen geeischt worden..."¹

Dat hij zijn aandacht richtte op wat zich buiten de eigenlijke gemeente afspeelde, blijkt wel uit de snelle groei die deze sinds de komst van Adriaan van Haemstede doormaakte, zodat hij schrijven moest: 'Want gewislyk het en kan niet lang geduren, dus heimelyk te predigen, daer de Gemeente dus anwast, dat de huizen te kleyn worden, en men geen bequame plaatze daertoe vinden en kan, om het woordt Godts en de Sacramenten uit te delen:² Dit blijkt ook uit het feit 'dat wy eenige papen of Monniken van de gevaarlyke Afgoderye des Antichrists aftrecken,' zoals hij in diezelfde brief schrijft.³

In de briefwisseling tussen Antwerpen en Emden in de zomer 1557 is sprake van drie rooms-katholieke geestelijken, die tot de reformatie zijn overgegaan.

1) *Dionysius*, priester in Mechelen, die door Gillis van der Erven met de Antwerpse, calvinistische gemeenschap in contact kwam. In zijn prediking werd de nieuwe invloed kennelijk merkbaar. Er werd huiszoeking bij hem gedaan. Zijn boeken werden in beslag genomen en voor nader onderzoek naar Leuven overgebracht. Hij zelf vluchtte naar Antwerpen.

'Wy zouden hem hier wel willen houden, om dat hy de Gemeente zoude mogen voorstaan, en bedienstig zyn in den woorde des Heeren,' schrijft van Haemstede,⁴ maar er zijn enkele redenen waarom dat minder geschikt is. De priester achtte zichzelf te bekend ook in Antwerpen. Maar de voornaamste reden is dat hij niet vast genoeg in zijn schoenen staat. Van Haemstede typeert deze aarzelende houding op een treffende wijze. 'Daerenboven zo lang als zy hier noch zyn, zo en zynze over de zuuder zee, dat is, door het rode meer, niet gepasseert, dan keeren zy zo ligtelyk wederom, als haar de bulkzorge dwinget, tot de Egyptische vleeschpotten.'

Harckenroth merkt naar aanleiding van deze beeldspraak op, hoezeer in die tijd door de reformatorisch gezinde Belgen Oost-Friesland als het land Kanaän beleefd werd en Emden als Jeruzalem.⁵

Dionysius werd, volgens van Haemstede, door de verdenking van de kant van de inquisitie gedwongen zijn positie prijs te geven, wat hij vrijwillig vermoedelijk nooit gedaan zou hebben.

De laatste reden waarom hij inderdaad beter niet in Antwerpen blijven kon,

te onthouden. cf. Geschiedenisse... der vromer Martelaren 1559, p. 454: 'Ich hebbet u menichmael verkondicht ende voorlegt: ick sal uwes bloets onschuldich zyn in den dach des Heeren'; welke vermaning tot het hele Antwerpse volk was gericht. Hij had onmiskenbaar een sterk roepingsbesef.

1. E. Meiners, a.w., p. 374.

2 id. p. 375.

3 id. p. 371.

4 id. p. 371, 372.

5 Harckenroth, a.w., p. 712.

vormde zijn huishoudster (en niet zyn concubine, zo hy zegt,' voegt van Haemstede er nog aan toe), die wel ijverig was, 'maer het onderSchelt der rechte Religie en heeft zy niet.' Zij is met haar patroon meegereisd naar Oost-Friesland en van Haemstede dringt er bij de broeders in Emden sterk op aan haar daar in ieder geval te houden, 'anders mocht zy, quame zy weder over, veel quaats doen, en menige om den hals brengen."

2) *Hubertus*, de bejaarde priester van Midlum. Het oordeel over hem valt aanzienlijk gunstiger uit dan over zijn voorganger. 'Hubertus heeft ons hier met zyne geestelyke gaven

gespyzigt, en onzen noodt aangezien, en begeert wel zyne Parochie van Midlum te verlaten, en zyn leven met ons te wagen.’² In Antwerpen zou men ook stellig toegejuicht hebben dat hij bleef. ‘Dus waart der broederen beliefte, wy zouden wel begeren, dat men zodanigen ouden man alhier houde, om te meerder Authoriteits en aanzien by den volke te hebben.’ Van Haemstede zelf meent ook dat het beter zou zijn ‘een zodanigen hier te hebben, dan my, die noch van het regiment eener Gemeinte niet en weet, en daarom menigerhande calumnien onderworpen ben.’

Vermoedelijk heeft Hubertus in verband met zijn hoge leeftijd de voor hem zo gevaarlijke streek verlaten. Hij is het die de brief van Adriaan van Haemstede van 21 juni 1557 meegenomen heeft.

3) *Een monnik*. Deze komt ter sprake in de brief van de kerkenraad van Antwerpen van 30 aug. 1557, waarin de broeders reageren op klachten van Adriaan van Haemstede. Ook zij hebben zich op hun beurt geërgerd, vooral aan het eigenzinnige optreden van deze predikant. Zonder nader overleg met hen had hij de monnik zo snel Antwerpen uitgezonden, dat deze ‘zonder eenich teerghelt van ons ghereyst’ zou zijn, als niet enkele ambtsdragers, onder wie Anton Verdickt, hem nog buiten de poort ingehaald hadden.’

De man had in verbinding gestaan met kennissen van Adriaan van Haemstede, die zelf geen lid van de gemeente waren. Ze vreesden dat hij hun veiligheid in gevaar bracht door langer in de stad te blijven. Zelf wilden ze hem niet in hun huizen opnemen, zodat hij op de vraag van Anton Verdickt: ‘hoe hy zoo botte-

1 E. Meiners, a.w., p. 373.

2. id. cf. hoofdst. 1, p. 16, 17.

3 Uit het Archief Kerkenraad Emden, p. 57.

Ik heb de indruk dat F. L. Bos, a.w., p. 9, de drie personen ineen laat vloeien. Het is zonder meer duidelijk dat niet Dionysius maar Hubertus de overbrenger van de brief is geweest. Het is mogelijk dat Dionysius dezelfde is als de monnik over wie de Antwerpse kerkenraad schreef. Het lijkt mij alleen niet zo waarschijnlijk dat een monnik vergezeld was van een vaste huishoudster, zoals dat voor Dionysius gold. Als de monnik even bang was als Dionysius, met een huishoudster die zoveel gevaar kon opleveren voor de calvinistische gemeenschap, dan had de kerkenraad zich vermoedelijk niet zo geërgerd aan zijn overhaaste vertrek. Daarom meen ik dat we hier met drie verschillende personen te doen hebben.

30

lijnghe reysde, zonder eens metten Dienaers te spreken, oft anders adieu te zegghen,’ antwoordde: ‘waer zal ic gaan? Niemand en begheerde hem.’ Wat zuur merkt de kerkenraad op: ‘Dat was waer, van den ghenen daer hij zijnen raet mede nam, maer hadde hij willen in de stat commen, daer was een broeder, Hans van den Wijer, die hem een camer presenteerde...’

Het laatste voorbeeld maakt al iets duidelijk van de spanningen, die inmiddels gerezen zijn tussen van Haemstede en de kerkenraad van de Nederlandse, gereformeerde gemeente van Antwerpen.

Hij weigert op te gaan binnen de door Gaspar van der Heyden zo strak begrensde gemeenschap. Dit verschil in inzicht veroorzaakt regelmatig conflicten. In de brief die hij Hubertus meegeeft, klaagt hij: ‘En wy hebben hier veel geschils, dat ick niet en kan ter neder leggen. Veel zynder, die zeer Superstitieus zyn, en lichtelyk ergernis nemen in dingen, die ick lere, dat vry zyn. Ick en kan tegen myn Conscientie niet spreken, en my dunkt, dat ick anders een nieuwe Monnikerye zoude aanrichten.”

De laatste zin is typerend voor hem.

De diepste reden waarom hij de oude kerk verlaten had, was dat de *vrijheid van zijn geweten* daar aangerand werd. Van anderen accepteerde hij dat ze een ander standpunt innamen dan hij deed, mits ze hem diezelfde vrijheid schonken. *Nergens verwijt hij de calvinistische gemeenschap haar besloten vorm, maar wel komt hij in oppositie als zij die vorm dwingend wil opleggen aan mensen, die daar niet rijp voor zijn.*

Deze nadruk op de gewetensvrijheid wordt ook zichtbaar in het godsdienstgesprek dat hij met de pseudo-nicodemiet Jan Daalman heeft gevoerd.

§ 3. Het godsdienstgesprek te Oudenaarde 2

Jan Daalman had aanvankelijk tot de kleine kruisgemeente van Antwerpen behoord, maar was later tot de oude kerk teruggekeerd. Hij nam weer deel aan de godsdienstige plechtigheden, dacht overal het zijne van zonder deze inzichten uit te dragen. Het is niet bekend, op welke wijze het gesprek met van Haemstede plaatsgevonden heeft. Misschien heeft deze hem opgezocht om te overleggen of het mogelijk was weer tot elkaar te komen. Misschien heeft Jan Daalman

1 E. Meiners, a.w., p. 373.

2. Het is onbekend wanneer dit gesprek plaatsgevonden heeft. J.-F. Gilmont (a.w. p. 386 aant. 2) dateert het vóór A.v.H.'s vertrek naar Oost-Friesland, zomer 1557. Hij neemt aan dat de Antwerpse broeders op dit gesprek zinspelen in hun brief van 30 aug. cf. Uit het Archief Kerkenraad Emden, p. 56.

cf. P. Datheen: Een Christelijcke Verantwoordinghe.... Dit zeldzame werkje, aanwezig in de bibliotheek te Gent, is een herdruk. De eerste uitgave verscheen 1559; zie p. 6: 'Gegheven tot Eranckenthal aen die Meyne, den 1. van Meye 1559.' In de druk van 1582 staat aan het slot onder het naam- en zaakregister dat het werk in opdracht van J. Troyens in werkelijkheid door Niclaes Mollijns gedrukt werd. In de titel duidt Datheen A.v.H. als 'magister (artium)' aan.

32

hem uitgedaagd. Een al te openbaar karakter zal het gesprek in ieder geval niet gehad hebben. Mogelijk zijn belden vergezeld geweest van enkele supporters.

Jan Daalman heeft een verslag van dit godsdienstgesprek opgesteld, dat Petrus Datheen in handen kreeg. Deze achtte het verslag erg tendentius en schreef een tegengeschrift, omdat hij de invloed van Daalman vreesde. Dat hij dit deed, en niet Adriaan van Haemstede zelf, zou de indruk kunnen wekken dat de laatste zich onvoldoende verweerd had tegen de leer van Daalman; Dathenus is zich dat wel bewust. Hij tracht deze indruk weg te nemen als hij schrijft: 'Maer aengaende die Disputatie van Jan D. wtghegheven, niemant en twijfele daer aen, ofte M. Adriaen Hamstadt die alle gelegentheyt beter weet dan ick, en hadde daer op beter connen verantwoorden dan ick, daerom dat ick dit aenghegrepen hebbe, en is nergent om anders, dan om dat hy hier toe den tijdt niet ghehadt heeft.' Bovendien wijst hij erop, dat elk mens de neiging heeft zich van zijn beste zijde te laten zien. Men mag het verslag van Daalman niet als een objectief verslag zien. Hij heeft 'veel dinghen...wtgelaten, veel toeghe-daen ende veel ommeghekeert ende ghecorumpeert...'1

Het is overigens de vraag of inderdaad tijdgebrek de reden is geweest, waarom van Haemstede zich niet tegen het verslag van Daalman gekeerd heeft, en of dit verloren gegane werkje inderdaad zo subjectief is geweest als Dathenus veronderstelde.

Adriaan van Haemstede was gezien zijn opvattingen minder geschikt voor het houden van een disputatie met iemand als Daalman dan een Datheen of Van der Heyden.

Het is duidelijk dat hij het standpunt van Jan Daalman bepaald niet deelt. Hij heeft wel en definitief met de oude kerk gebroken. Maar het valt hem moeilijk ditzelfde inzicht van een ander te eisen. De gewetensvrijheid die hij voor zichzelf opeist en evenzeer anderen gunt, vormt een belemmering bij een debat waarin anderen overtuigd moeten worden van hun ongelijk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij later in Londen de wenselijkheid om Doopsgezinden door middel van openbare disputen tot nader inzicht te brengen ontkent.² Wellicht heeft zijn herinnering aan het debat te Oudenaarde deze mening mede veroorzaakt. Petrus Datheen, die de visie van Daalman gevaarlijk genoeg acht om tijd vrij te maken voor bestrijding, vat deze samen in vier punten:³

- 1) Jan Daalman leert dat de rechtvaardige vrijgesteld, ontheven is van de wet Gods;
- 2) Hij beschouwt de rooms-katholieke kerk als de kerk van Christus, zij het dan ook aangetast en verweerd;

1. P. Datheen, a.w., p. 5.

2. Kerkenraads-protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-kerk te Londen 1560-1563, A. A. v. Schelven, p. 8.

3. P. Datheen a.w., op titelpagina en p. 3.

- 3) Hij stelt dus ook dat niemand zich aan de rooms-katholieke kerk onttrekken mag. Wie dat doet, maakt zich los van de kerk van Christus;
- 4) Hij is dan ook van mening dat een christen aan alle gebruiken van de kerk kan meedoen, mits hij zijn zaligheid er niet in zoekt.

Datheen acht deze visie libertijns, vleeselijk, uitermate aantrekkelijk voor zwakke leden die niet tot een beslissing willen komen.¹

Op een heldere wijze beschrijft hij de relatie: wet-evangelie. Ook al is de gelovige vrij van de wet, al hoeft hij die niet te volbrengen om zalig te worden, hij dient er wel gehoor aan te geven om God te verheerlijken, de boodschap van de verlossing door Jezus Christus door goede daden te versieren, om elkaar tot een voorbeeld en een stimulans te zijn, behoeftigen te helpen en zichzelf te oefenen in gehoorzaamheid.²

Het tweede onderdeel van Daalmans visie brengt Datheen tot de opmerkelijke bewering dat een kerk die vervolgt en niet zelf vervolgd wordt, de kerk van Christus niet zijn kan.³

De rooms-katholieke kerk mist alle kenmerken van de ware kerk. Zij is niet ontstaan uit de zuivere verkondiging van Gods woord, want in onze landen is zij voortgekomen uit de onzuivere prediking van Bonifacius.⁴ Zij berust niet op het fundament van Christus, maar van Petrus en zijn opvolgers.⁵ Het woord van Christus wordt hiervoor zo onzeker gehouden dat de paus dient uit te maken wat ieder geloven moet.⁶

De ontaarding van deze kerk acht hij van dien aard dat het zondig is je kind daar te laten dopen. Wie dat doet, eert haar alsof zij toch nog werkelijk kerk is; die bevestigt de bijgelovige gebruiken die de doop vergezellen; die brengt de eenvoudige gelovigen in verwarring.⁷

De redenen die mensen aanvoeren om het dopen van hun kind in deze kerk te rechtvaardigen, nl. omdat in de eigen woonplaats geen gezuiverde kerk aanwezig is en omdat men zich openlijk wil distancieren van doperse invloeden, wijst hij af als onwaardige excuses. Dan kan men beter verhuizen naar een plaats waar wel een zuivere kerk aanwezig is. Is dit onmogelijk en wil men toch de beschuldiging van wederdoperij vermijden, dan dient men de samenleving duidelijk te maken 'dat men eenen afgrijsen heeft van der wederdooperen dwalinge ende nochtans ooc eenen grouwel heeft voor die Pauselijke misbruucken.'⁸

Uit het verdere optreden van Adriaan van Haemstede, evenals uit zijn brief aan

1. id. p. 3, 4: 'overmidts da sy vleeschelijke vrijheydt gheeft.'

2. id. p. 9-18.

- 3. id. p. 20.
- 4. id. p. 25, 26.
- 5. id. p. 27.
- 6. id. p. 28, 29.
- 7 id. p. 33.
- 8. id. p. 34, 35.

34

Calvijn van 26 nov. 1558, 1 blijkt duidelijk dat hij zich in het godsdienstgesprek nooit zo radicaal had kunnen opstellen als Datheen. Deze waagt zich zelfs aan de uitspraak dat Christus bij zijn wederkomst alle leden van de rooms-katholieke kerk voor eeuwig verwerpen zal. Ondanks de uiterlijke vroomheid van sommigen zijn allen afgodendienaars.² Ten onrechte beroept deze kerk zich tegenover het protestantisme op haar ouderdom. Terwijl de ware kerk meer dan vijfduizend jaar telt, kent de rooms-katholieke z.i. nog slechts negenhonderd.³

Zijn oordeel over de Doopsgezinde beweging is niet milder. In navolging van Melanchthon beschouwt hij Thomas Müntzer als de vader van deze beweging.⁴ In zekere zin overtreffen zij zelfs 'die Papisten in onwetenheyt ofte boosheyt...'⁵

Een dergelijke gelijkstelling tussen onwetendheid en boos opzet zal Adriaan van Haemstede in Londen fel bestrijden en het is niet waarschijnlijk dat hij een dergelijke verdediging van zijn aandeel in het debat met dank afgenomen heeft.

Overigens erkent Datheen dat de Doopsgezinden bepaalde eigenschappen hebben, die hen in staat stellen zwakke leden te bedriegen. Zij beschikken over een grote Bijbelkennis. 'Het schijnt dat sy den Bybel opgeten hebben...'⁶ Bovendien worden ze gekenmerkt door 'die ghemaecte schijnbare heylicheyt iae gheveynstheyt.'⁷

Maar men moet niet op iemands levenswandel maar op zijn leer afgaan. Ook een dergelijke gedachtegang is van Haemstede vreemd, zoals later in Londen duidelijk blijken zal.

Tegen de achtergrond van deze ongenueanceerde beoordeling is het des te opvallender dat Datheen toch elke vervolging van de dopersen afwijst. Hij zegt uitdrukkelijk, 'dat de Princen ende Overheyden met vervolghen dese seckte meynen wt te roeyen, sy dwalen daer in want die experientie leert hoe weynich dat sy dus langhe met vervolghen ghewonnen hebben.' Wel heeft de overheid tot taak het land te zuiveren van elke vorm van afgoderij. 'Ende dan de wederdoopers opentlijck laten disputeren ende overwonnen werden.'⁸

Tien jaar eerder had Calvijn in een schrijven aan Somerset de Engelse regering opgeroepen rooms katholieken en 'Gospellers' met het zwaard te bestrijden. ⁹

Opmerkelijk is ook de discussie over 2 Thessalonicensen 2: 4.¹⁰

1. Calv. Op., vol. XVII, no. 2987, kol. 388, 389.

2 P. Datheen, a.w., p. 39.

3. id. p. 57.

4. id. p. 57, 58; ef. voor de opvattingen van de reformatoren over de dopersen: R. Stupperich, Das Täufertum nach Ubbo Emmius, p. 33 ev.

5. id. p. 60.

6. id. p. 62.

7. id. p. 63.

8. id. p. 66.

9. cf. A. A. v. Schelven, Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd, zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis, dl. III: Schotland-Engeland-Noord-Amerika, p. 141. De brief is van 22 okt. 1548. 'Gospellers' = soort wederdopers.

10. P. Datheen, a.w., p. 73.

Jan Daalman heeft zich op deze tekst beroepen om aan te tonen waarom hij terecht de oude kerk als kerk van Christus ziet. Paulus heeft immers gezegd dat de antichrist eens in de tempel van God zitten zal. Dat is nu naar het oordeel van alle drie werkelijkheid geworden. De paus is volgens hen de antichrist, maar de kerk blijft nog steeds, zegt Jan Daalman, tempel van God.

Bij dat debat heeft Adriaan van Haemstede volgens Daalman geantwoord 'dat dien tempel Godts was de conscientie des menschen waer in de Antichrist met sijn leeringhen ende geboden sidt...'

Datheen geeft de voorkeur aan een andere exegese. Hij ontkent dat iets tegelijkertijd wit en zwart kan zijn, 'dat die Roomsche kercke can t'samen des Duyvels ende Godts wooninghe wesen...' Wel gaat het bij Paulus om de valse kerk, die dan toch nog een tijd lang, zij het ten onrechte, die naam blijft dragen."

Het is duidelijk dat de exegese van Adriaan van Haemstede de minst waarschijnlijke is. Dat hij aan deze verklaring de voorkeur gaf, toont hoezeer de zaak van de vrijheid van het geweten zijn denken bepaalde. Het geweten was volgens hem de plaats waar God vertoefde!

§ 4. In conflict met de besloten gemeenschap

Ten gevolge van de conflicten, die zijn eerste verblijf in Antwerpen vergezeld hebben, aarzelt hij, als hij tijdelijk naar Oost-Friesland teruggekeerd is om zijn zuster bij te staan, opnieuw de reis naar deze stad te ondernemen.

Hij moet vrij spoedig na zijn brief van 21 juni 1557 naar Emden vertrokken zijn. Op 30 augustus schrijft immers de Antwerpse kerkenraad reeds een alarmerende brief, waarin hij nader ingaat op de aarzeling van Adriaan van Haemstede, die geschreven heeft 'dat hij niet ghesint en is wederom te commen, ten zij dat die ghemeynte sulcx op hem begheert.'²

De kerkenraad toont zich hoogst verbaasd over deze aarzeling. Immers, van Haemstede had Gaspar van der Heyden verzocht bij zijn terugkeer uit Emden kleren en boeken die zich nog in Oost-Friesland bevonden mee te nemen. Het was dus wel zijn bedoeling zich voor een langdurig verblijf in deze stad te installeren. Hij had voor zijn vertrek zelfs meegedeeld dat hij ook in Antwerpen zou komen wonen, 'alwaert dat hem die ghemeynte niet en vercore vor haren dienaer..., want het scheen dat hij bequame middelen wiste, om deghelic door te commen'

De kerkenraad was er stellig van overtuigd dat hij om geen andere reden Antwerpen tijdelijk verlaten had dan om zijn zuster te helpen en om verlof te nemen.

De brief, waarin Adriaan van Haemstede zijn bedenkingen onder woorden heeft gebracht, is niet teruggevonden.

¹ id. p. 73, 74.

² 'Uit het Archief Kerkenraad Emden,' p. 51.

De inhoud wordt uit de reactie van de Antwerpse kerkenraad wel ongeveer duidelijk. Van Haemstede brengt zijn kritiek op hun houding onder woorden. Zij hebben hem teveel in zijn bewegingen belemmerd. 'Hij schrijft aen de ganse verergheren aen vermaninghe, dat se haer niet zoo lichveerdich en behooren te hemeynte een haren Dienaers, ofte hen te oordeelen ghelijcse doen...' Wat hij precies bedoelt, is hun niet helemaal duidelijk geworden.¹ Ook begrijpen ze niet goed, waarom hij schrijft: 'men heeft hem niet vercoren noch die ghemeynte, noch ooc yemant van der ghemeynten weghe.'²

Zij menen dat zij duidelijk genoeg hadden laten merken hoezeer zij zijn geestelijke leiding op prijs stelden. Gaspar van der Heyden en Hans van den Wijer, één van de ouderlingen, hadden hem vlak vóór zijn vertrek nog uitdrukkelijk gezegd, ‘dat hij van der ghemeynen begheert was.’³ Gaspar van der Heyden was nooit op een andere wijze tot predikant beroepen geweest; toch bleef hij niet in Emden, hij wist wel hoe de gemeente over hem dacht.

Maar omdat de kerkenraad niet op grond van een misverstand de breuk met zijn predikant wilde laten voortbestaan, is de gehele gemeente geraadpleegd. Algemeen was men verwonderd over de aarzeling van Adriaan van Haemstede. Het was een vanzelfsprekende zaak dat men hem als predikant begeerde. Dat hoefde, naar hun oordeel, niet opnieuw uitgesproken te worden.

‘Maar op dattet niet en zoude naeghelaten worden, zoo hebben wij Olderlijngen ende Dienaers der ghemeenten, met een eendrachtich accordt, ooc niet buyten d’accordt ofte weten der gansscher gemeynten, met ghemeynen ghebede, in den name Gods, desen brief aen Ulieden ende aen Adrianum gheschreven, in den welcken wij verclaeren onse ganse meyninghe.’⁴

Dat de zaak toch minder simpel was, dan zij aanvankelijk voorstelden, blijkt uit, het slot van de brief, waarin zij de Emdense kerkenraad vragen: ‘Dat wij dit schrijven’ is de oorsake daerom, dat wij tot noch hebben moeten hooren van onse Dienaers, dat zij niet vercoren en zijn voor ordentlijke Dienaers, maer voor eenen tijt lanck de gemeynte (hun) toe vertraut es. Nadien wij nu, zoo vorsecreven is, redelijke ordonnancie ghemaect hebben tot onderhoudinghe der Dienaeren, zoo wouden wij wel, dat ghij ons hier in woudet ten besten raeden, dat zij vastelic geconfermeert waren, zoo men enen Dienaer behoort te confermeren.’⁵ Zij willen in Antwerpen nu eindelijk eens een herder die niet in tijd van nood de schapen verlaat. In dit opzicht scheren ze Gaspar van der Heyden en Adriaan van Haemstede over één kam. De moed die de laatste vertoont, als hij later in

1 id. p. 53.

2 id. p. 51.

3. id. p. 52; hieruit blijkt dat G. v.d. Heyden inmiddels uit Emden teruggekeerd was.

4. id. p. 53.

5. id. p. 58, 59,

37

Antwerpen blijft ook wanneer de eerste reeds geruime tijd weggevlucht is, zal later hun oordeel aanzienlijk beïnvloeden.

Maar het is wel duidelijk dat de gemeente niet scherp ziet, hoe de verhouding ligt en behoort te liggen tussen een predikant en de kerk.

Wel is men van mening dat Adriaan van Haemstede zich in zijn werk meer moet beperken tot de kring van de gemeente. Ze stellen zijn capaciteiten erg op prijs: ‘...sijne gaven ende gheschiktheden heeft de ghemeynen redelic ervaren. Daerom begheeren zij hem tot haren Dienaere... aen te nemen. Maar als wij hem zouden hebben tot onsen Dienaer, soo ware onse begheerte, hij zoude ons ende niemant anders dienen. Hij heeft wel ghesegt, hij wilde vrij zijn ende niet bedwonghen zijn, ghelijck oft hij in een clooster ware, ofte subject zijn, dat hij niet en zoude moghen gaen daer ‘t hem beliefd; maer een christelic broeder sal hem voughen onder de christelijcke straffe ende, altijd ter beteringe, hem zelven (niet) te buyten gaen. Want die wilt vrij zijn, die en behouft gheen Dienaer te werden, noch en behouft niet te dienen!’¹

Als hij terugkomt, wat ze van harte hopen, verwachten ze van hem dat hij niet meer ‘copsinnich eenich dijck teghen den dunck der ghemeyne Dienaeren en Broederen voortdrijven’ zal.²

Zij drukken zich onbehouwen uit. Naar hun mening behoort van Haemstede zich te gedragen als een verdachte die zich regelmatig op het stadhuis melden moet, zodat men van al zijn handelingen op de hoogte is. Juist aan zijn onafhankelijkheid hebben ze zich geërgerd. Dat hij zijn eigen gang gaat, desnoods volledig buiten hen om, kunnen ze niet verdragen. In dit opzicht is zijn houding zo geheel anders dan die van Gaspar van der Heyden.

Zij willen deze vrije vogel kortwieken. Ze willen hem voor zichzelf houden. ‘Dur zijn wel eenighe die ‘t somtijden moghen gheclaecht hebben, dat se van hem weynich besoucx ghehadt; daer moghen ooc wel enighe zijn, die hem wel hebben te gaste ghebeden ende hij woude niet bij haer blijven, ende ondervonden bijdien, dat hij meer was tot rijke huysen.’³

In deze woorden wordt het eigenlijke conflict wel zichtbaar. Het zijn juist de mensen van aanzien, die het niet durfden te laten aankomen op een werkelijke breuk met de officiële kerk. Hun afwezigheid bij openbare bijeenkomsten met een kerkelijk karakter zou niet onopgemerkt kunnen blijven. Een definitieve breuk zou de grond onder hun bestaan weggraven.

Adriaan van Haemstede had begrip voor hun aarzeling. Hij bleef in hun kring verkeren, misschien mede omdat hij zich door zijn opvoeding hier het meest op zijn gemak voelde, maar toch ook omdat hij hen beschouwde als leden van Christus’ gemeente.

1. id. p. 54. id.

2. p. 55.

3. id. p. 53.

Deze houding kon de kerkenraad niet accepteren. Onder leiding van Gaspar van der Heyden hadden ze immers, zoals eerder beschreven is, de grenzen van de kerk strak getrokken. Na langdurige gesprekken hadden ze de band verbroken met allen die in hun ogen Gode ongehoorzaam bleven. Het was voor hen onverdraaglijk dat hun voorganger in dit opzicht niet solidair met hen was.

Dit verschil in ambtsopvatting kwam op twee manieren tot uiting. De broeders schreven daarom ook, dat als van Haemstede naar Antwerpen terugkeerde hij niet langer eigenzinnig mocht zijn ten aanzien van ‘openbaer te prediken, ofte buyten de Ghemeynte te prediken’¹ Het verdient aandacht dat het in deze woorden om twee verschillende zaken gaat.

‘buyten de Ghemeynte prediken’

In de zojuist genoemde kringen had men klaarblijkelijk gevraagd, of Adriaan van Haemstede niet bereid was bij hen thuis de nieuwe leer uiteen te zetten. Ze wilden zich liever niet aansluiten bij de calvinistische gemeenschap. Ze vreesden bij een eventueel ingrijpen van de overheid met de leden van deze gemeenschap geïdentificeerd te worden. Wel wilden ze op de hoogte zijn van wat er gaande was. In de officiële kerk ontvingen zij niet voldoende voedsel voor hun geloofsleven. Ze wilden met de bijbelse boodschap in aanraking komen op een wijze die hun positie niet in gevaar bracht.

In de volgende paragraaf zullen we nader op het karakter van deze kringen ingaan, omdat het optreden van Adriaan van Haemstede na zijn terugkeer in Antwerpen ten aanzien van deze groepering duidelijker vorm krijgt.

Het is ook mogelijk dat de Antwerpse kerkenraad met deze aanduiding doelt op het, godsdienstgesprek met Jan Daalman te Oudenaarde.

De kerkenraad acht deze contacten van hun predikant onjuist. Hij had hen weliswaar op zijn herderlijke taak gewezen, toen hij schreef: ‘...hij en solde het prediken buyten de ghemeente om niemans wille laten, allegerende, men moste die 99 scaepkens in de wostenie verlaten ende het honderste zoucken,’ maar de kerkenraad blijft van mening dat de gemeente aan zo’n

herder geen behoefte heeft. Hij acht het de taak van Christus, de apostelën en de profeten, 'de scaepkens hier ende daer, de gansse weerelt over, te loopen zoucken.'²

De beeldspraak die van Haemstede hier gebruikt om zijn werk te karakteriseren maakt duidelijk dat hij wel 'buyten de Ghemeynte' aan het prediken is geweest, maar het nog niet 'openbaer' gedaan heeft. Hij is de gemeenschap te buiten gegaan om de enkeling, het kleine groepje, de afgedwaalde Jan Daalman te zoeken.

Wel onderzoekt hij de mogelijkheden van openlijke prediking.

1 id. p. 55.

2 id. p. 56.

39

'openbaer prediken'

In zijn brief van 21 juni 1557 heeft hij hierover al advies gevraagd aan de broeders te Emden. Zelf brengt hij drie argumenten naar voren die voor een openbare prediking pleiten:

'1. De wedersprekers die roepen over ons, dat wy onzen roep behoren te bewyzen, en wy leraars der waarheit, wy behoren de waarheit aen 't licht te brengen; dat het gene, dat quaet is, de duisternisse bemint. Het is des Heeren bevel, het gene, dat gy in den huize hoort, roept dat op de daecken &c.

2. Zynder ook onder de broeders etlicke, die het zelfde wel zouden begeren, etlicke ooc niet. De Walsche Ouderlingen mispryzen tzelfde zeer; maar zy en brengen geene zonderlinge redenen by, uit Godts woort bevestigt.

3. Myn eige conscientie zoude my daertoe ook wroegen, waar ik een verkoren Dienaar, om, dat opentlick te doen.¹

Vooraf het argument dat alleen het kwade het daglicht niet verdragen kan, weegt hem zwaar. Later zal hij in zijn martelaarsgeschiedenis schrijven, 'dat de Christenen door vreesse der vervolghinghe ende des doots, dickwils by nachte in holen ende kluften te samen liepen, om het woort Gods te hooren, ende den Heere aen te roepen ende te dancken, ende op het ghene dat heymelick ofte by nachte gheschiet, daer van zijn de menschen altijd toe gheneghen het erchste te vermoeden. Daerom ist beter het licht op eenen kandelaer te stellen, ende het Evangelium Gods aen den dach te brenghen: op dat de gantsche weerelt daer ghetuyghe af mach zijn, datmen niet onbetamelicx en handelt. De waerheyt en schaent haer des lichts niet?'

2

Aandacht verdient dat bij de opsomming van argumenten ook de drang van zijn eigen geweten vermeld wordt.

Eveneens is opmerkelijk dat hij niet zijn eigen kerkenraad om advies vraagt in deze kwestie, maar wel de Waalse kerkenraad. Dat dit advies zonder meer afwijzend was, lag gezien de situatie wel voor de hand. Juist in die dagen was Jean des Champs, lid van de Waalse gemeente, gevangen genomen.³

Door contact met een Engelse koopman was hij tot nieuw inzicht gekomen en heeft hij 'hem ghevoecht by de ghemeynte des Heeren Jesu Christi, diemen de Walsche ghemeynte noemt binnen Antwerpen... Als hy nu wat verstants began te krijgen, heeft hy terstont zijn licht willen laten schijnen, ende heeft daer toe ghearbeyt dat hy oock andere tot Christum ende syne waerheyt mochte trecken." Hij schreef een brief aan zijn neef, een monnik, die de markgraaf in handen kreeg. Deze ontbood hem bij zich thuis en liet hem bij zijn komst gevangen nemen.

Op het moment dat Adriaan van Haemstede de Waalse kerkenraad om advies

1. Meiners, a.w., p. 374.

2. Gesch. der vromer Martelaren 1559, p. 12, 13.

3 id. p. 422, 423. cf. Antwerpsch Archievenblad dl. VIII, p. 443-445.

4 Gesch. d. vromer Mart. 1559, p. 422.

40

vroeg, was het nog onzeker welk vonnis de gevangene te wachten stond, maar er bestond weinig hoop, schreef van Haemstede aan Emden, dat hij vrijgelaten zou worden.¹ Het ligt nogal voor de hand dat de Waalse kerkenraad in deze situatie bijzonder kritisch stond ten opzichte van eventuele openbare prediking. Ze hadden in eigen kring ondervonden wat het gevolg was, als mensen hun 'licht willen laten schijnen.'

Het wekt bevreemding dit, hij deze zaak niet met zijn eigen kerkenraad besproken heeft. Vermoedelijk komt dit omdat hij bij voorbaat wist dat deze niet tot een eenstemmig oordeel zou kunnen komen. Verschillende broeders deelden zijn mening, anderen niet, zoals hij geschreven had.'

Toch heeft de kerkenraad hem dit verzuim kwalijk genomen.

Achteraf moesten de broeders horen 'hoe dat onse broeder Adrianus aen Uwer L. eenen brief gheschreven heeft, tracterende van den openbaer prediken, hoe het namelic niet en behoorde, dat men altijd heymelic, maer tsomtjts openbaer prediken moste...' ³

De ergernis zou ongetwijfeld nog veel groter geweest zijn, wanneer Adriaan van Haemstede op dat ogenblik al tot openbare prediking was overgegaan, zoals doorgaans beweerd wordt.⁴

Een bepaalde zinsnede uit de brief van de Antwerpse kerkenraad lijkt dit ook te suggereren. Handelend over de openbare prediking, die van Haemstede bij verschillende instanties aanhangig had gemaakt, schreven ze: '...ende hadde ooc eensdeels een beghinsel ghenomen...' ⁵ Toch is deze aanduiding m.i. te vaag om te mogen concluderen dat hij inderdaad al tot een publieke prediking is overgegaan. Zowel het 'eensdeels' als het 'beghinsel' werken zo verkleinend, dat niet meer overblijft dan gesprekken buiten de directe kring van de gemeente om, zoals het godsdienstgesprek met Jan Daalman te Oudenaarde.

Uit de wijze waarop hij in zijn brief aan de Emdense broeders de zaak van de openbare prediking aan de orde heeft gesteld, blijkt dat hij daartoe zeker niet lichtvaardig zou zijn overgegaan.

'Is 't, dat ick het zoude behoren te doen, zo zoude ick wel vriendelick begeren uwen raad, hoe dat ick 't allerbest beginnen zoude mogen, dattet geene oproerichheit zoude schynen te zyn, en dattet alderbest stichten zoude mogen.'⁶

1 E. Meiners, a.w. p. 375.

2 id. p. 374.

3 Archief Kerkenraad Emden, p. 56, brief 30 aug. 1557.

4. F. L. Bos, a.w., p. 10: 'Nog in diezelfde maand juni begint hij met het houden van een soort evangelisatiediensten: samenkomsten die hij op eigen gelegenheid belegt, waarin ook belangstellenden welkom zijn.

W. G. Goeters, a.w., p. 5, stelt dat A.v.H. vóór aug. 1557 minstens één keer openlijk heeft gepreekt, wellicht buiten de stad. Volgens hem werd het vertrek van A.v.H. naar Emden hierdoor bespoedigd.

Gilmont, a.w., p. 386: 'Avant son départ...il tient une prédication publique...'

5. Archief Kerkenraad Emden, p. 56.

6. E. Meiners, a.w., p. 374, 375.

41

Hij is zich ook bewust hoe ongerijmd een dergelijke publieke prediking de menigte in de oren klinken zal. 'Het zullen, duchte ick, vreemde fantasieen schynen te zyn voor de menigte...'

Mocht de kerkenraad van Emden van mening zijn dat men in Antwerpen inderdaad tot openbare prediking moest overgaan, dan wilde hij bij voorkeur dat Petrus Delenus, later zijn tegenstander in Londen, zich bij hem voegde, omdat deze over meer vrijmoedigheid beschikte

dan hij zelf.

Wel wijst hij op de praktische noodzaak tot grotere openbaarheid te komen, omdat de huizen te klein worden voor de samenkomsten van de gemeente, maar hij ziet toch te zeer tegen het preken in het openbaar op om daar zonder verdere stimulansen toe over te gaan. Dat hij een jaar later wel voor deze openheid kiest, komt niet voort, zoals wij later zien zullen, uit stoutmoedigheid, maar gebeurt dan in overeenstemming met zijn kerkenraad.

In de zomer van het jaar 1557 verwijt de Antwerpse kerkenraad hem enkel dat hij niet hen maar wel Emden en de Waalse raad om advies vraagt inzake de openbare prediking én dat hij zich in zijn herderlijke bewogenheid vooral richt op de mensen die aarzelend buiten de gemeente blijven staan. De broeders hopen van harte dat hij in Antwerpen terugkeert om zich met zijn gaven aan de gemeente te wijden. Ze hopen dat ze hem dan isoleren kunnen binnen hun gemeenschap.

§ 5. Het conflict breidt zich naar verschillende zijden uit

De Antwerpse klachtenbrief van 30 aug. 1557 werd op 13 september door de kerkenraad van Emden besproken. Men distilleerde uit deze brief twee vragen: op welke wijze Adriaan van Haemstede bevestigd behoorde te worden tot predikant van Antwerpen én of hij ertoe gebracht kon worden zijn hoofd te buigen zodat hij paste binnen de kleine gemeente aldaar.

In Emden was men van mening dat belde partijen vermaand moesten worden. Adriaan van Haemstede zou minder eigenzinnig moeten zijn; bij belangrijke aangelegenheden behoorde hij met de kerkenraad in overleg te treden. Aan de andere kant moest de gemeente hem niet teveel willen inkapselen.

‘an beyden zyden vormanen...’¹

Dit vermaan vond niet enkel schriftelijk plaats. Willem de Visscher en Jacob Michiels zijn vermoedelijk gelijktijdig met Adriaan van Haemstede meegeko-

1. afschrift van de kerkenraadsprotocollen te Emden van ds. Lic. Kochs, p. 36 (oorspr. p. 57): ‘Den 13. Septemb. Is hyr gelesen den breff, den de broderen van Antwerpen hyr gerent hebben an uns, darse begeren Adrianum voer oren dener mit unszen reedt, unnd dat he se machte trawelick denen na Godes wordt unnd na oren reedt, nicht na syn hoevet, unnd dat he in der nooit by se blive. De broederen hebben besloten, dat men an de broderen unnd an Adrianum solde schreven unnd se an beyden zyden vormanen, dat he se raetfrage in swaren stikken unnd in de regeringe der gemene, unnd dat de gemene hem ock nicht tho ser vorbinde.’

men.¹ Zij hebben erop toegezien dat er verzoening tot stand kwam tussen de predikant en de gemeente te Antwerpen, en dat er afspraken werden gemaakt om nieuwe meningsverschillen te voorkomen.

Afgesproken is dat men ten aanzien van belangrijke zaken slechts handelen zou ‘bij gemeynen consente ende weten der andere Dienaren.’ Mocht men het niet eens kunnen worden, dan zou men de beslissing in handen leggen van de Waalse gemeente. Was die daartoe niet bij machte, dan zou men de gemeente van Emden om een uitspraak vragen. Deze bepaling had mede de instemming van Adriaan van Haemstede gekregen. ‘Het is waer, dat hij dat heeft geconsenteert ende daer op aengenomen is,’ schrijven de Antwerpse broeders op 17 febr. 1558. 2

Er zijn verder nog afspraken gemaakt over het aantal ‘predikatien’ die van Haemstede wekelijks houden zal, zoals blijkt uit een later schrijven van het Emdense consistorium van 23 maart 1558. 3

Over de grotere vrijheid, die de kerkenraad volgens Emden aan zijn predikant gunnen moet, zijn klaarblijkelijk geen afspraken gemaakt. We krijgen de indruk, dat de kerkenraad van

Antwerpen de bepalingen gezien heeft als een aan banden leggen van de predikant. De broeders willen volledig beslag op hem leggen. Nog steeds is hun standpunt gelijk aan wat ze op 30 aug. geschreven hadden: 'Daerom willen wij altijd een toesicht hebben, wat zij doen ende laten...' 4

In dit licht is het begrijpelijk dat van Haemstede na zijn terugkeer in Antwerpen een zo groot mogelijke vrijheid voor zichzelf geschapen heeft.

Het conflict breekt dan ook al spoedig in grote hevigheid los. Helaas beschikken wij ten aanzien van dit conflict slechts over het getuigenis van één zijde, de zeer uitvoerige brief die de kerkenraad van Antwerpen op 17 febr. 1558 aan de broeders te Einden heeft gericht.⁵ Toch geeft dit bericht door zijn uitvoerigheid grondig inzicht in de verhouding. Dankzij de reactie vanuit Emden kan de eenzijdigheid in de berichtgeving voldoende gecorrigeerd worden.⁶

De kerkenraad schrijft 'dat onse questie ende verschil meest gelegen is in twee stucken. D'eene is, aengaende sijn beclagen, van dat die Dienaers der gemeynten nyet genoch hem en souden hebben versien van sijnder onderhoudinge, cleedinge, wooninge ende andere behoeften.

1 Archief Kerkenraad Emden, brief van 17 febr. 1558, p. 60. Het tijdstip van hun aankomst in Antwerpen is onbekend, vermoedelijk eind sept. Cf. J. F. Gilmont, a.w., p. 386, aant. 4: 'Tous les historiens sont d'accord pour admettre que Haemstede étalt á Anvers le 1er décembre lorsqu'il adressa une lettre á Henri II de France pour protestel contre les persécutions.' Ik heb goede gronden om aan te nemen dat A.v.H. deze brief nooit geschreven heeft; zie appendix.

2. Archief Kerkenraad Emden, p. 60.

3. A. A. v. Schelven, De Nederduitsche vluchtelingenkerken Bewijsstuk no. 1, p. 334.

4. Archief Kerkenraad Emden, p. 57.

5. id. p. 59-85.

6. id. p. 85-87; v. Schelven, a.w., no. 1, p. 333-339; no. 2, p. 340, 341; E. Meiners, a.w., p. 376, 377.

43

D'ander is, van dat wij hem beclagen; dat hij sijnen dienste, aengaende der gemeynten ende der cudden, die hem ende ons van Gode bevolen is, nyet genoch en doet van tot huerder onderwijsinge to studeren, ende om hen te regeren, visiteren ende troosten, ende de swacke te stercken, midts dat hij den selven sijnen dienst ende gave met meerderen vlijt bestedende is aen het buyten predijcken, dwelck hij doet sonder onsen oft der gemeynten weten oft consente, daer 't hem ende die hem aenhangen belieft.' 1

Volgens de brief hebben de verwijten over en weer met name betrekking op huisvesting en salariëring, op het zonder overleg met de gemeente preken in groepen, die zich deels ook niet bij de gemeente willen aansluiten, én op de kwestie van de openbare prediking.

a) huisvesting

Na zijn terugkeer heeft van Haemstede klaarblijkelijk de eis gesteld dat de kerkenraad voor woongelegenheid zou zorgen.

'Waren wij in een vrij landt, daer men mocht vrijlijck wonen, prediken etc., soo waert te prijsen, dat onse Predicanten oft Dienaers een seker woonplaetse hadden, de welcke wij hem noch dagelijx even wel soecken te krijgen; maer diewijle die periculen der Predicanten vele ende groot sijn, soo en cunnen sy, om veel oirsaken, als geseeght is, sulx nijet soo gepastlijcken hebben, voomeelijcken die gehouden sijn. Op alle plaetsen en mogen sy nyet wonen, om de periculen. Een eygen huys en connen sij oock nyet hebben; want diswijlen noodich ware dat sy alle jaeren 8 oft 10 malen verhuysden, oft oock noch meer, nae gelegentheit der tyrannie. 2

Uit deze passage valt op te maken dat Adriaan van Haemstede inmiddels getrouwd is. Er is uitermate weinig van zijn vrouw bekend. Haar naam: Peter.³ Dat zij haar man kinderen geschonken heeft. In febr. 1560 wordt in Londen hun derde kind, een dochter, Laurine, gedoopt.⁴ Later bevalt zij van een drieling, waarvan er twee in leven blijven, nl. Emanuel en Charitas. Over haar zelf heeft van Haemstede alleen gezegd, dat zij, verkerende in moeilijke omstandigheden, toch 'wel ghetroot in den Heere' was.⁵ Verder weten we nog, dat de kerkenraad van Emden besloten heeft haar in die omstandigheden te helpen. Op 27 jan. 1561 besloten

1 Archief Kerkenraad Emden, p. 62.

2. id. p. 63, 'gehoudt' = gehuwd.

3. The Publications of the Huguenot Society of Londen, vol. X, part I, p. 211: 'Anno Dominij 1559, mense Decembrj, describi ccepta quorundam fratrum atque sororum nomina a Pet(ro) D(elno), Londinj, ante in hoc libro non scriptorum, quia hoc anno et sequenti tempore Londinum venerint. Zelandj. Adrianus Hamstedius, met Peter zyn huysvrouwe.' F. L. Bos, p. 18, verwijst in aant. 3 naar p. 201; ongetwijfeld een drukfout.

4. 'Feb. 11 baptizatur Adriani Hamstedii filioIa nomine Laurina.'; Kerkenraads-Protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-Kerk te Londen 1560-1563, p. 494.

5. brief van A.v.H. aan Maaiken Cool, 10 febr. 1561; J. H. Hessels, dl. II, p. 146.

44

de broeders: 'dat de fremdelyngen gemene schal Adriani hnsfrowe tho hulpe comen myt almyssen.'¹ Maar verder valt ze weg in de schaduw van haar rumoer veroorzakende echtgenoot.

Het spreekt vanzelf, dat het woningprobleem aanzienlijk moeilijker wordt, wanneer de predikant getrouwd is. De kerkenraad van Antwerpen zocht naar een mogelijkheid het echtpaar bij leden van de gemeente onder te brengen.

'Bij den godtloosen te wonen, en begeeren wij nyet,' schreven ze.'² Maar de animo om een predikant te herbergen, was niet bijster groot. Ieder realiseerde zich het grote risico dat hieraan verbonden was. Zolang de vervolging sluimert, gaat het nog. 'Maer alsser dan eenen windt compt, soo moeten sij wech, gelijk 't Adriano oock gebuert is ten huysen van Jan Mondekens, daer wij sijn costen gecocht hadden.'

In juni 1558 zal een Jan Mondekens vanuit Aken een brief schrijven aan de kerkenraad van Emden.³ Hij heeft zich daar inmiddels gevestigd. Wellicht is hij gelijktijdig met een groep Antwerpenaars in febr. 1558 naar deze plaats uitgeweken,⁴ het kan ook zijn dat hij al eerder is weggegaan. In het najaar van 1557 moest Adriaan van Haemstede deze woonplaats immers opgeven. Er werd een nieuwe regeling gezocht.

'Daer omme hadden wy besloten, dat hij soude wesen een maendt in d' een van den Dienaers huysen, die daer gelegentheit toe hadden, ende een maendt in eens anders desgelijx.'⁵

Adriaan van Haemstede had dit voorstel afgewezen. Het motief dat hij aanvoerde was: 'Hij en wilde sijn boecken nyet soo diswijlen verhuysen.'

Dit zal vermoedelijk niet zijn enige motief geweest zijn. Wanneer hij deze regeling wel aanvaard had, zouden de kerkenraadsleden een voortdurende controle op zijn doen en laten kunnen uitoefenen.

Ook andere oplossingen, die het voor de kerkenraad mogelijk maakten hem op de voet te volgen, wees hij van de hand.

De kerkenraad schrijft: 'Daer nae hebben wij eenige cameran in broeders huysen hem gewesen, maer gheene en heeft hem behaecht...

Op d' een plaetse hadde hij weechluysen gesien; ont ander plaetse en stondt hem dat volck van den huysen niet ane; opte derdde was het wijf hem te vreemdt; — ende dat was tot Loijs

Thierri, daer Jaspar lange gewoent heeft. 'Tvierde was te seer in den oogen; dat was tot Hans de Diamantslijpere...' 11

1. afschrift kerkenraadsprot. Einden, p. 155, ds. Kochs. De vluchtelingen uit Nederland vormden niet een aparte gemeenschap; zij gingen in de bestaande kerk op; alleen voor diakonale hulp was een aparte regeling getroffen; cf. A. A. v. Schelven, Nederduitsche vluchtelingenkerken..., p. 115, 116.
2. Archief Kerkenraad Emden, p. 63.
3. A. A. v. Schelven, bewijsst. no. 29, p. 422.
4. zie hfdst. 3.
5. Archief Kerkenraad Emden, p. 63.
6. id. p. 63, 64. Jaspar = Gaspar van der Heyden die het bij het 'vreemde wijf' wel kon uithouden.

krijgen de indruk dat hij, hoe dan ook, onder de voorstellen van de kerkenraad wilde uitkomen. Het was niet zo moeilijk telkens een reden te vinden om een woongelegenheden af te wijzen, maar, zegt de kerkenraad, het waren 'geen billige oorsaken,' het waren smoesjes. Hij wilde vrij blijven. Zelf heeft hij een oplossing gezocht.

Blijkens de brief van de kerkenraad ging hij nu 'van d' een huys in d' ander eten ende slapen, sonder ons tselve aen te geven.' Op deze wijze heeft hij zich een aanhang verworven, volgens de tendentieuze weergave van de Antwerpse broeders.

Tenslotte heeft hij op een de kerkenraad nog steeds onbekende plaats een kamer ghuurd. Ondanks herhaaldelijk aandringen van de broeders weigerde hij nadrukkelijk nadere inlichtingen te verschaffen, Hij zei: 'dat hij dat nyemande seggen soude; dan daer was eene genaempt Matthijs, seyde hij, die 't mijn wel aenseggen sal, als ghij lieden mij wat hebben wilt.' 1

De kerkenraad was allerminst gelukkig met deze oplossing. Was deze Matthijs zelf niet thuis, dan kon niemand van Haemstede bereiken. Maar ook Matthijs wist vaak niet waar de predikant zich bevond. De communicatie was dus uiterst gebrekkig en het is begrijpelijk dat de kerkenraad bezwaren tegen deze regeling had. De kerkelijke organisatie was immers van dien aard dat pas op het laatste ogenblik de plaats van samenkomen bekend gemaakt werd. Voortdurend bestond de mogelijkheid dat een vergadering op het laatst nog afgezegd moest worden. Het ligt voor de hand dat de kerkenraad weten wilde, waar hij van Haemstede vinden kon.

Aan de andere kant is ook de handelwijze van de predikant wel te begrijpen. Als hij ontkomen wilde aan de noodzaak regelmatig te verhuizen, dan was er geen ander alternatief dan een geheim adres dat aan zo weinig mogelijk mensen bekend was.

Het pleit alleen niet voor de onderlinge verhouding, dat hij niet één van de kerkenraadsleden uitgekozen heeft om als contactpersoon te functioneren. Hieruit blijkt zijn grote angst voor het toezicht van de kerkenraad.

b) *salariëring*

Bij de bevestiging in de herfst van 1557 waren ook bepalingen gemaakt over het levensonderhoud dat de belde predikanten, Adriaan van Haemstede en Gaspar van der Heyden, voortaan zouden ontvangen. Maar de betaling stagneerde. Van Haemstede had de kerkenraad éénmaal om geld gevraagd, maar toen hem dat niet gegeven werd, had hij zich afgewend en vond hij nu zijn inkomsten uit andere bron. Dit verwijt verbaasde de kerkenraad.

1 id. p. 65.

Als men hem daer afvraechde, wanneer en hoe hem dat geweygert mocht zijn? soo en sprack hy nyet meer, maer liep toirnich ten huysse vuyt. 1

De volgende dag hadden enkele broeders, samen met Gaspar van der Heyden, opnieuw een gesprek met hem. Bij die gelegenheid had van Haemstede met beslistheid gezegd: ‘...hij en wilde in dien deele metter gemeeynten nyet te doene hebben, ende dat de gemeeynte haer gelt mochte houden. Hij wiste ghelt, cleederen etc. genoch te vinden oft gecrijgen, ja thienmael meer dan hij behoefde, ende dat dese hem baden, dat hij tgheld name ongetelt ende ongerekent etc., maer onser gemeeynten moeste hij bidden, dat men hem ‘tselve gave, ende dat noch met tellinge op eenen stuyver oft desgelijcke.’

Ook deze woorden maken duidelijk, dat *het standsverschil* wel een rol heeft gespeeld in het conflict tussen van Haemstede en de gemeente. Deze laatste bestond kennelijk uit mensen met een gering inkomen.

De kerkenraad reageert dan ook terecht dat hij verplicht is met de grootste zorgvuldigheid om te gaan met de gelden, die de gemeente bijeen gebracht heeft. Overigens erkent de raad in zijn brief dat de uitbetaling van het traktement bij een bepaalde gelegenheid vertraagd is geweest. Er was ‘...negligentie... om dit gelt te versamelen...’² De gemeenteleden, die met deze taak waren belast, de zgn. gouverneurs,³ hadden verstek laten gaan. Sommigen waren de stad uit, anderen waren ziek. Er ontstond een tekort aan liquide middelen, ‘daer dore wy een weynich sijn verachttert; maer daer over en connen die Dienaers soo grootelijcx nyet dagen!’ Dat had Gaspar van der Heyden dan ook nooit gedaan. Door middel van leningen had de gemeente de predikanten het hoognodige steeds kunnen verschaffen.

Ook Adriaan van Haemstede had men, toen het geld om zijn haar te laten knippen hem ontbrak, het benodigde verstrekt. Bij een latere gelegenheid ‘presenteerde een’ van den Dienaers hem een oft twee stucken gouts...’ Hij hoefde maar te zeggen, ‘soo hij yet van doene hadde, maer hij seyde, dat hij tselve nyet en behoefde tot Kersmis toe, ende daer en tusschen is hij aldus vervreemdt’⁵

In de eerste weken van december heeft het conflict dus zijn hoogtepunt bereikt. Adriaan van Haemstede heeft de vertraging in de uitbetaling van zijn traktement onmiddellijk benut om zich geheel onafhankelijk van de gemeente te maken. Hij gaf de voorkeur aan deze situatie, wellicht met het oog op wat de kerkenraad eerder geschreven had in de brief van 30 aug., 1557, dat men in Antwerpen wel bereid was zijn predikanten te onderhouden, op deze voorwaarde: ‘zoo begheeren zij oock van denzelven daervoor ghedient te zijne.’

Nu er verschil van mening blijft over de vrijheid, die predikanten toekomt

1 id. p. 65.

2 id. p. 66.

3. Antwerpsch Archievenblad dl. II, edict 20 dec. 1558, p. 354.

4. Archief Kerkenraad Emden, p. 66.

5. id. p. 67.

6. id. p. 58,

Bij de uitoefening van hun werk, wil van Haemstede de kerkenraad het argument ontnemen dat hij door de gemeente betaald wordt. Zorgvuldig verbreekt hij elke verbinding tussen kerkenraad en zichzelf. Noch wat de huisvesting betreft, noch in financieel opzicht wil hij langer aan de gemeente gebonden zijn, want elke relatie wordt door de kerkenraadsleden benut om hem in hun gareel te spannen.

Tegen deze achtergrond ligt het voor de hand dat hij weigerde mee te delen, wie zijn geldschieters waren. De kerkenraad wilde dat weten, niet om deze betaling te blokkeren maar

wel om zich met hen in verbinding te kunnen stellen. ‘ Daer nae vraechden sij hem, wie hem onderhielden, ende oft sij van der gemeeynten waren oft nyet, seggende, dat sij sulx nyet en wilden beletten, maer begeeren aen sulcken lieden, dat sij dat wilden duer hare handen geven, ende soo verre sij dat nyet en begeerden te doene, wilden zij van der gemeeynten wegen hen dancken, ende wolden hen dan oock in ander dingen nyet soo lastich vallen &c. 1

Adriaan van Haemstede had alleen willen vertellen dat sommigen wel, anderen niet tot de gemeente behoorden. Hij meende zelf in staat te zijn hen te bedanken. Zonder salariëring was hij bereid de gemeente te dienen. Alle verplichtingen zou hij nakomen.

Het doet dan ook vreemd aan dat de kerkenraad in dit verband op 1 Petrus 5 wijst, waar de oudsten vermaand wordt ‘niet gedwongen maar uit vrije beweging, niet uit schandelijke winzucht, maar uit bereidwilligheid’² de kudde Gods te hoeden. Uit het geheel krijgt men eerder de indruk dat van Haemstede zich weinig aan geld gelegen liet liggen. Toch verwijt men hem schandelijke winzucht. De kerkenraad heeft zijn optreden ervaren als een liever willen verkeren in de gegoede kringen, omdat hij daar meer ‘vangt’ dan de gemeente hem geven kan.

Het is niet juist op grond van dit oordeel van de kerkenraad te concluderen dat hij inderdaad op eigen voordeel uit was. Het leven van de predikant in zijn geheel dwingt tot een ander oordeel. Per slot van rekening heeft hij vrijwillig afstand gedaan van verschillende bronnen van inkomsten, toen hij voor de reformatie koos.³ Ook als hij later al zijn bezittingen verliest, reageert hij zonder rancune.⁴

Beter lijkt mij de hierboven beschreven verklaring dat hij de kerkenraad elke gelegenheid wilde ontnemen beslag op hem te leggen. Dat de kerkenraad zelf de indruk van schandelijke winzucht gekregen heeft, bewijst overigens weer dat men een standverschil ervaren heeft tussen de meeste

1 id. p. 66.

2 1 Petr. 5: 2.

3. cf. hfdst. I, p. 17.

4 tijdens zijn vlucht door Nederland, na verbannen te zijn uit Engeland, Hessels, a.w. brief aan Maaiken Cool, p. 145, 146.

gemeenteleden en de kringen waar Adriaan van Haemstede bij voorkeur verkeerde.

c) groepsvorming buiten de gemeente om

Hier ligt de haard van het conflict, dat hij kringen vormde, die geen verband hebben met de eigenlijke gemeente, en dat hij daar huisgodsdienstoefeningen hield.

Er bestaat enige onzekerheid over de vraag, hoe deze kringen beoordeeld moeten worden. Gaat het om ‘salonmeetings’ voor de aanzienlijken, die het niet aandurfded zich openlijk bij de gemeente aan te sluiten?¹ Of moeten we veeleer denken aan kringen, even gemêleerd als de gemeente zelf, met rijken en armen, waar alleen een andere opvatting heerste inzake de kerk?² Waren ze wellicht meer spiritualistisch getint, met een vrijere houding tegenover ambt en sacrament?³

Deze laatste opvatting werd veroorzaakt door de wijze waarop de kerkenraad van Emden gereageerd heeft op het onpartijdige verslag van het conflict door Taffin. In aansluiting op deze laatste heeft ook de kerkenraad de bijkomende sociale factor laten rusten en is hij ingegaan op het probleem zelf: of het een predikant vrij staat, wanneer hij zijn taak in eigen gemeente volbracht heeft, in andere kringen Gods woord te prediken.⁴

Maar het is onmiskenbaar dat juist deze sociale factor voor de kerkenraad van Antwerpen van het grootste belang is geweest.

De kerkenraad erkent dat van Haemstede zijn verplichtingen is nagekomen. Er werden 's zondags vier samenkomsten belegd voor de verschillende delen van de gemeente. Gaspar van der Heyden en van Haemstede namen ieder twee diensten voor hun rekening. Bovendien werd er of op dinsdag of op woensdag nog een extra preek gehouden. De broeders uiten geen enkele klacht "over het optreden van Adriaan van Haemstede in deze diensten.⁵

Alleen, op een gegeven ogenblik hoorde Gaspar van der Heyden, dat zijn collega buiten de afgesproken diensten om nog andere samenkomsten belegde, zonder dat de kerkenraad zelfs maar op de hoogte was. Sommigen behoren tot de gemeente, zoals Barbara Rogiers, Jan Mondekens, Erasmus Verbruggen; anderen niet, zoals meester Gielis Bert, vrouwe Bruijninx, 'MynHeer van Marcquegeern'... 'ende geen van desen en willen hen totter gemeeynten geven'; enkelen hebben zelfs gezegd dat ze daar ook nooit toe zullen over gaan.⁶

1. A. A. v. Schelven, a.w., p. 120; W. G. toeters, a.w., p. 5; F. L. Bos, a.w., p. 19, 20.

2. P. Bockmal, Adriaan Cornelis van Haemstede in der Stadt Jülich, p. 240-242; cf. E. Meiners, a.w., p. 376, 377; A. A. v. Schelven, a.w., bewijst. I, p. 334.

3. P. Bockmühl, a.w., p. 242, spreekt van Zwingliaanse kringen.

4. A. A. v. Schelven, a.w., p. 334, E. Meiners, a.w., p. 376, 377.

5 Archief Kerkenraad Emden, p. 67, 68.

6. id. p. 68; de namen doen al uitkomen hoe ver ze maatschappelijk uitstaken boven de kerkenraadsleden.

48

Aanvankelijk heeft van der Heyden zijn collega, zonder de zaak bij de kerkenraad te rapporteren, 'met lieflijkheit vermaent.' De leden van de gemeente hadden zulke extra bijeenkomsten immers niet nodig. De anderen hadden allen de leeftijd bereikt om tot een definitieve breuk met de oude kerk te komen. 'Daer en isser nyet een onder, die nyet over de twintig jaren oft daeromtrent die Schrift gelesen hebben, alle mensschen gehoirt, ende blijven altijd even swack...', merkt de kerkenraad schamper op.

Afgezien van de zinloosheid van zulke samenkomsten, had van der Heyden ook gewezen op de ergernis die ontstaan zou, 'soo het die gemeyne broeders vernamen..., dat men voer desen een eygen versamelinghe hielde 1'

Het is mogelijk, dat er bij Gaspar van der Heyden een zekere jalousie meespeelt, zoals F. L. Bos suggereert,² maar men bedenke dat het optreden van zijn collega inderdaad volkomen in strijd kwam met de kerkelijke regels zoals die zich (onder leiding van Gaspar) in Antwerpen ontwikkeld hadden.³

In ieder geval is de irritatie bij de kerkenraad, wanneer deze op de hoogte wordt gesteld, even groot. Kritisch merkt hij op, dat het bepaald niet nodig is speciale gunsten te verlenen aan mensen, Mie hen, oft vuijt schaemten oft vreesen, vermijden metten gemeynen broederen gemeenschap te houden ende hen als medelidtmaten Christi bekent te makene, tegens die gemeyne stichtinge der christelijcker gemeynten. '4

Kennelijk heeft van Haemstede zijn optreden verdedigd door als zijn mening naar voren te brengen dat ook deze mensen, die aarzelend aan de rand bleven staan, Christus toebehoorden. Deze argumentatie werd door de kerkenraad enkel verstaan als 'sijne subtile listicheit ende schalckheit int argueren.'⁵

Daarmee deed men hem onrecht aan. Het ging hem in deze kwestie om een zeer wezenlijke zaak, die de kern raakte. Ditzelfde standpunt, dat hij later in Londen ten aanzien van bepaalde doperse kringen had, heeft hij toen vastgehouden tegen excommunicatie en verbanning in. Hij weigerde de grenzen van de kerk zo strak te trekken, als de calvinistische gemeenten in Antwerpen en Londen deden. Ook hen, die een andere opvatting hadden, die meenden

officieel rooms-katholiek te mogen blijven, bleef hij beschouwen als leden van Christus' kerk. Tegenover de kerkenraad heeft hij zich beroepen op de vermaningen van Paulus in 2 Tim. 4:2 en van God zelf in Jes. 58:1, waar Gods gezanten opgeroepen worden, gelegen of ongelegen, te verkondigen.

Meesmuilend merkt de kerkenraad op dat hij met zijn grote vurigheid wel bezwaren maakte, toen hij op een ochtend twee maal preken moest.

1 id. p. 68.

2 F. L. Bos, a.w., p. 20.

3 zie hfdst. 2, § 1.

4. Archief Kerkenraad Emden, p. 70, 71.

5. id. p. 70.

50

Bovendien meent hij te mogen preken 'in d' absentie vander gemeeynten...; ende die Propheet dede dat der gantser gemeeynten.'¹

In tegenstelling tot hun predikant trekken de broeders een duidelijke lijn; er moet 'een afsunderinge syn tusschen de kinderen Godes ende des Weerelts, welcke meest gelegen is inde belijdenisse des geloofs ende dat se hen geven onder die discipline Christi.'³

Wie de grens niet passeren wil en weigert zich onder de tucht van de calvinistische gemeenschap te plaatsen, behoort tot de wereld. Wel laten zij de mogelijkheid open dat men leden van de gemeente nog eens speciaal bijeenbrengt, maar 'sulcke heymelijcke ende abstracte oft afgescheidenen versamelingen, ter begeerten van sommigen rijcken, daer wij ende onsen broederen vuytgesloten sijn, sien wij aen nyet alleene nyet stichtelijcke, maer geheel onstichtelijcken...'

De kerkenraad voert drie argumenten aan, waarom speciale diensten voor aanzienlijken afgewezen moeten worden.

In de eerste plaats: Mat te beduchten is een schueringe der gemeeynten... Want moghen die rijcke een cleyne vergaderinge onder hen hebben, soo sullen sie in d' andere nyet comen.'³

Overigens moet de kerkenraad in de brief van 17 febr. 1558 toegeven, dat de situatie zich nog niet zo ontwikkeld heeft. Enkelen waren er, die nu minder trouw de gewone diensten hadden bezocht. Bovendien kwamen in die kring verschillenden, die zich al eerder van de gemeente hadden afgekeerd, vermoedelijk tengevolge van de rigoureuze eisen van Gaspar van der Heyden.⁴

Het tweede argument richt zich rechtstreeks tegen van Haemstede zelf: Mat die gemeeynte, te wijlen men den rijcken dient, te min gediend wordt." Naar de mening van de kerkenraad heeft de gemeente zelf de volledige inzet van twee predikanten nodig. Bovendien moeten de predikanten soms hulp verlenen aan de, kleine gemeenten te Brussel, Turnhout en elders, Daarom 'begeeren wij, dat oase Dienaren geen predicatien en doen, dan gelijk bij ons allen gesloten ende geaccordeert is...'⁷

De derde reden die de raad aanvoert is, 'dat wij beduchten voer argernisse, die daer vuyjt tomen mochte, als 't die gemeeynte quaem te weten...'

In al deze argumenten speelt het sociale motief duidelijk een overheersende rol.

De leden van deze zich afzonderende groep zouden ook zelf gezegd hebben, 'dat sij liever sijn onder malcanderen; want onder den armen ende gemeeynen broederen, seggen sij, schuyt meer verraderle, clappernije &c.'⁸

1 id. p. 70, 71.

2 id. p. 72.

3. id. p. 73.

4. cf. hfdst. 2, §1.

5. Arch. Kerkenraad Emden, p. 74.

6. id. p. 75.

7. id. p. 76.

8. id. p. 73.

51

Deze verdachtmaking had de woede van de kerkenraad opgeroepen. Uiteraard was men zich bewust dat verraad ook binnen de geordende gemeente mogelijk was. Onder de twaalf apostelen kwam een verrader voor. Men veronderstelde wel dat, als de gebreken van de aanzienlijken doorgaans niet toegedekt werden, blijken zou 'dat sij dicmael meer met clappernije ende andere gebreken behangen soudon bevonden worden, dan die andere, die by hen veracht worden...'

Het is dus niet zo, dat de kerkenraad het samenkomen in groepen op zichzelf veroordeelt. De gemeente is verdeeld in 16 of 18 secties. Elke sectie bestaat uit 8 tot 12 leden. Preken worden gehouden voor 2 of 3 secties tesamen.¹

De kerkenraad acht het ook niet onjuist, wanneer Adriaan van Haemstede na gemeenschappelijk beraad voor bepaalde leden van de gemeente speciale bijeenkomsten houdt.

De kerkenraad is zelfs niet ongenegen aparte samenkomsten te beleggen voor buitenstaanders. 'Daer is ééns eendrachtelijck besloten, van een vergaderinge te holden voer alle die noch vuyt vervaertheit of anderssins hen nyet en tonnen noch dorven totter gemeeynten begeven, daertoe mocht comen een yegelijck dien dat beliefd, soo wel van buyten als binnen der gemeeynte. Waeromme houdt men dan die nyet lievere?'²

Deze passage verdient aandacht. Hieruit blijkt dat de kerkenraad zich wel bewust was van een taak ten opzichte van hen die buiten staan.

Dat deze samenkomsten niet vaker gehouden zijn, kwam door het gebrek aan huizen. Vrijwel niemand, ook niet uit de kringen van aanzienlijken van Adriaan van Haemstede, was bereid zijn huis voor zo'n open bijeenkomst beschikbaar te stellen. Het risico van verraad was dan juist voor de huiseigenaars extra groot. De gehouden samenkomst had ook, zoals door de kerkenraad toegegeven wordt, weinig resultaat gehad. 'D'een quam vuyt spot; d' ander om wat nyeuws toe sien oft hoiren etc. Onse Dienaers sijn daer mede in den oogen ende kennisse der mensschen gecomen.' Ze hebben de aandacht van de overheid op zich gevestigd. Liepen ze tot dusver kans vervolgd te worden wegens heimelijke prediking, nu zouden ze in verdenking kunnen komen van openlijk tot oproer brengen.³

Het is dus wel duidelijk dat het grote bezwaar van de kerkenraad niet was het bijeenkomen in groepen; men achtte het onjuist en denigrerend dat er buiten het verband met de gemeente om diensten belegd werden voor kleine, selecte groepjes, die zich niet wensten te encarailleren met het gewone volk, die niet het risico van verraad wensten te lopen.

Er is alle reden aan te nemen, dat de kerkenraad deze groepjes weliswaar negatief maar toch juist getekend heeft. Dan waren het inderdaad 'salon-meetings.'

1. id. p. 77.

2 id. p. 78, 79.

3. id. p. 79.

52

Uit de teneur van de brief blijkt, dat men Adriaan van Haemstede dezelfde motieven toeschrijft als de kringen waarin hij verkeert.

Dit lijkt me niet juist. Hoewel hij zich klaarblijkelijk met gemak in deze kringen bewoog, is er geen reden om zijn woorden dat hij bereid is 'soo wel voer den schamelen als voer den rijcken, als men hem ontbiedt,' te preken,¹ in twijfel te trekken.

Feitelijk maakt de Antwerpse kerkenraad dezelfde vergissing als eeuwen later P. Bockmühl.² De eerste schuift de motieven die de leden van de 'salonmeetings' gedreven hebben, mede op rekening van Adriaan van Haemstede; Bockmühl schrijft het ruimere kerkbegrip en het vurige enthousiasme van de predikant eveneens aan deze leden toe.

Bij de beoordeling van de situatie zal men onderscheid tussen die twee moeten maken.

De kerkenraad van Emden doet dit ook. In het antwoord dat zij op 23 maart 1558 versturen, adviseren de broeders de andere partij geen verkeerde motieven toe te schrijven.³

d) *openbare prediking*

Ook op 17 febr. 1558, als de Antwerpse broeders hun klachtenbrief verzenden, is van Haemstede nog steeds niet tot openbare prediking overgegaan. Wel wordt de kwestie door hem telkens aan de orde gesteld. Het argument, dat hij de kerkenraad voortdurend voorhoudt, is: 'dat hy gesonden is nyet alleene voer die gemeynte, maer voer die gantze stadt van Antwerpen; allegerende: hij moet yegelijcken die waerheit predicken, opdat het bloet van die verloren worden van sijnen handen nyet geheyscht werde &c.'⁴

Na zijn terugkeer uit Emden was hem door Gaspar van der Heyden gevraagd, hoe hij daar nu tegenover stond. Hij had te kennen gegeven dat hij niet van inzicht veranderd was, maar dat hij dit vraagstuk verder zou laten rusten. Dat was één van de redenen geweest, waarom de Antwerpse kerkenraad hem opnieuw aanvaard had. Toch bracht hij het onderwerp telkens weer ter sprake. De kerkenraad vraagt nu aan Emden om uitsluitel. Naar de mening van de Antwerpse broeders was het enkel de taak van de 'apostelen om van stad tot stad te gaan en overal in het openbaar te verkondigen en kerken te stichten. Was ergens een gemeente ontstaan, dan werden herders benoemd, die slechts verantwoordelijkheid droegen voor de kudde die hen was toevertrouwd. 'Alsoo verstaen wij oock, dat Adrianus nyet en is een Apostel, maer dat hij sij een Herder over de kudde van Antwerpen...'⁵

1 id. p. 78.

2 P. Bockmühl, a.w., p. 240-242.

3. Arch. Kerkenraad Emden, no. XX, p. 86, 87; juist ook in het speciaal aan Antwerpen gerichte antwoord van 23 ma., waarin hun klachtenbrief niet ontvankelijk wordt verklaard. id., 4. id. no. XIX, p. 80.

5. id. p. 80, 81, Het citaat staat op p. 81 en vervolgt: '...daer hem de Heere, door middel van U.L. Broeders! hen gestuert heeft.' In ieder geval werd A.v.H.'s tweede komst als in opdracht van Emden gezien.

Zij verzoeken Emden dringend advies te geven over de reikwijdte van het ambt van predikant. Dit is dan ook de eigenlijke kwestie, waarop de Emdense kerkenraad zal ingaan: de vraag naar de plaats van de predikant binnen het kerkelijk verband. Hoe groot is zijn speelruimte? In hoeverre is hij verantwoording schuldig aan zijn kerkenraad?

Deze vragen hebben zich toegespitst op de kwestie van het preken in kringen, los van de gemeente.

Omdat de kerkenraad hem geen enkele vrijheid liet, heeft van Haemstede elke gelegenheid aangegrepen om voor zichzelf meer vrijheid te bemachtigen. Financieel had hij zich onafhankelijk gemaakt. Niemand van de kerkenraad kon hem bereiken, tenzij hij dat zelf wilde.

Tenslotte was het conflict van dien aard, dat er tussen de belde partijen geen gesprek meer mogelijk was. Op vermaningen van de kerkenraad reageerde van Haemstede enkel nog met de dooddoener, dat hij God meer gehoorzaam moest zijn dan de mensen en dat hij met menselijke wetten niets van doen had.¹

Daarom heeft de kerkenraad, naar zijn schrijven, 'drye onpaertijdige mannen, d'eene geheeten Matthijs ende d' andere de Walsche Predicant, ende die derde Jan Taffijn, die Secretaris des

Bisschops van Atrecht geweest is, aen hem gesonden...’²

Het initiatief om tot verzoening te geraken is dus van de kerkenraad uitgegaan, die ook in febr. nog duidelijk uitspreekt dat men beslist niet wil dat ‘Adrianus van ons solde wech genomen worden...’³

Ten onrechte spreekt de kerkenraad van drie onpartijdige mannen. Matthijs, de verbindingsman tussen kerkenraad en van Haemstede, is ongetwijfeld op de hand van de laatste geweest. De Waalse predikant nam vermoedelijk een nog straffer standpunt in dan de kerkenraad. Alleen Jean Taffin kan echt onpartijdig genoemd worden.

Tegenover deze commissie heeft Adriaan van Haemstede zijn standpunt uiteengezet. De drie mannen brachten verslag uit van dit gesprek aan de kerkenraad; Jean Taffin heeft een schriftelijke samenvatting opgesteld. Dit speelde zich af op het kerstfeest.⁴

De volgende dag vond een gesprek plaats tussen de kerkenraad en van Haemstede zelf, waarbij Taffin en Matthijs eveneens aanwezig waren. De kerkenraad was van mening dat Matthijs ‘Adriaen sijne saecke tegens herlieden zeer verbloemt hadde...’

1. id. p. 60.

2. id. p, 60.

3 id. p. 81.

4. id. p. 61.

Het gesprek had geen positief resultaat. Het voorstel om de kwesties aan de Waalse kerkenraad voor te leggen, wees van Haemstede van de hand. Hij daagde de kerkenraad uit: ‘Scrijft naer Embden, so vele ende wat ghij wilt, ick sal daer tegensscrijven.’

Niet ten onrechte merkte Gaspar van der Heyden op, ‘dat het nyet goet en ware, om vrede te maken, sulcken tweedracht ende crijch tegen malcanderen te voeren.’

Tenslotte heeft Taffin op zich genomen namens beide partijen een verslag van de kwesties te maken, dat door allen die in het conflict betrokken waren ondertekend werd. Dat zou dan naar Emden gestuurd worden.

Toch bestond bij de kerkenraad de vrees dat er in Emden misverstanden zouden rijzen, en dat van Haemstede wellicht van zijn kant ook nog apart schrijven zou. Het zekere voor het onzekere nemende besloot de kerkenraad van zijn kant nog eens uitvoerig alle achtergronden van het conflict en alle facetten weer te geven. Dat werd de veel geciteerde brief van 17 febr. 1558.

Vermoedelijk heeft Gaspar van der Heyden persoonlijk zowel het geschrift van Taffin als deze brief van de kerkenraad naar Emden gebracht,’ niet alleen om ook mondeling het conflict nog te kunnen toelichten, maar ook om zijn ontslag als predikant van Antwerpen aan te bieden, hoewel hij bereid bleef zijn werk te verrichten totdat een opvolger gevonden was.²

Op 6 maart 1558 ³ presenteerde hij de belde brieven in Emden.

De kerkenraad besluit in zijn beoordeling enkel af te gaan op de brief van Taffin, die immers door belde partijen ondertekend werd. ⁴ Die hebben zij ‘vul ghelove ghegheven, ende hebben anders niet willen hooren, sien, weten, noch vermoeden...’ ⁵

Dit brengt met zich mee, dat het conflict geheel losgekoppeld wordt uit de sociale verhoudingen. In de protocollen wordt gesproken ‘van den twyst tusschen Adrianum Hamstedium unnd de olderlinge der gemeente van praedicatie tho doenden, de buten de gemeente syn...’

Oorspronkelijk had er gestaan: ‘van de ordinayris predyge, *de Adrianus den ryken doet...*,’ maar deze woorden zijn geschrapt.⁶ Ze waren te tendentius. Ze vormden geen correcte neerslag van de weergave van Taffin. De kern van Taffins schrijven wordt in het uitvoerige antwoord van Emden letterlijk overgenomen:

1 A. A. v. Schelven, a.w., bewijsst. no. 2, p. 340. Van der Heyden zal wel de Jasper zijn die in Emden het standpunt van de Antwerpse kerkenraad verdedigt.

2. Arch. Kerkenraad Emden, p. 84.

3. 6 ma. volgens de protocollen, v. Schelven, a.w., p. 340; 5 ma. volgens de brief van Emden van 23 ma., id. a.w., p. 333. Het is het meest waarschijnlijk dat de protocollen gelijk hebben.

4. v. Schelven, a.w., p. 340. Wel heeft de kerkenraad geantwoord op de brief van 17 febr., maar alleen om mee te delen waarom hij niet op alle klachten in deze brief zijn ingegaan. Arch. Kerkenraad Emden, p. 85-87.

5 v. Schelven, a.w., p. 334.

6. id. p. 340, aant. I.

55

‘Dewyl de Dienaar aangenomen is met deze conditie, dat hy hem zoude voegen en schicken in zynen dienst nae den raedt, goedtduck en, en ordinantie der gemeente, ende de gemeente hem geordineert heeft, een zeker getal van predikationen te doen alle weke in de vergaderinge der broeders, die zich der christelycke straffe onderworpen hebben: of deze dienaar, verzocht wezende van een zeker getal van rycken en armen, die of beter moet of groter viericheit hebben, om Godes woordt te horen, dien rycken ofte armen mach of moet predicatien doen, die niet geordineert en zijn, en dat zonder het weten en toelaten, ja ook tegen den wille ende verweringe der voorschrevene gemeente’¹

Op deze kernvraag gaat de Emdense raad uitvoerig in, ondanks het feit dat Adriaan van Haemstede het preken voor deze kringen inmiddels gestaakt heeft, Isij dan dat den aenhanck hem afvalt; oft dat hij oock mogelijk doer U.E. scrijven mach beweecht sijn...,’ zoals de kerkenraad van Antwerpen schrijft.²

Er is nog een derde mogelijkheid, die waarschijnlijker lijkt.

Begin febr. 1558 is een groep Antwerpse families naar Aken vertrokken. Op dezelfde dag dat Gaspar van der Heyden de brieven uit Antwerpen presenteert, ontvangt het Emdense consistorium nog een brief ‘van ytyke broders, de begeren van Antwerp tho brechen na Aken, um de vervolginge tho Antwerp unnd eyn praedicant darmede tho hebben, so begeren se van ons eynen gesant tho hebben; doch begeren se vornemlick Adrianum Hamstede, de se kennen unnd menen, dat he daer nutte voer anderen tho syn sal; doch stellen se dit alles in onse handen.’

De veronderstelling ligt voor de hand, dat juist die families, die zich niet bij de gemeente durfden aan te sluiten, maar die toch ook te positief in hun opvattingen waren om voor het oog deel van de oude kerk te blijven, in wier kringen Adriaan van Haemstede daarom aparte diensten belegd had, naar Aken vertrokken zijn.

Vermoedelijk heeft hij zelf ook het voornemen gehad met hen mee te gaan. Blijkens de brief van 17 febr. had hij Taffin meegedeeld, dat hij ‘van den last der gemeynten t’ Antwerpen ontslagen’ wilde zijn om ‘in een ander landt oft stadt een Predicant’ te worden.’

Het vertrek van deze families volgde op de dood van Jean des Champs, vrijdag 4 febr. 1558. Dat van Haemstede toch niet meegegaan is, kan samenhangen met het vertrek van Gaspar van der Heyden. Hij had ongetwijfeld voldoende

1 id.p.334; E. Meiners, a.w., p.376, 377. Op dit citaat beroep P. Bockmühl zich; a.w.p.240- 242.Taffin heeft meer de zienswijze van A.v.H. gevolgd dan die van de Antwerpse kerkenraad. Het is niet onbegrijpelijk dat de laatste in een extra brief het sociale motief zo benadrukt. Die dreigde nu geheel op de achtergrond te geraken.

2. Arch. Kerkenraad Emden, p. 83.

3. A. A. v. Schelven, a.w., p. 340.

4. Arch. Kerkenraad Emden, p. 82.

56

verantwoordelijkheidsbesef om de gemeente niet zonder herder te laten, ondanks het conflict dat gaande was.’

Aanvankelijk trachtte Gaspar van der Heyden de discussie in de kerkenraad van Emden nog te beïnvloeden. Tijdens de vergadering van 7 maart zei hij van de rijken in de stad: ‘dat de solden sick van den armen scheyden dat steyt he neet to; dat men vor den ryken sunderInge praedicatie, sunder den armen, one gemeente consent der gemente solde doen, daruth quame spaldinge’²

Hij krijgt vrijwel geen bijval. Hoewel een enkeling van mening is, dat van Haemstede wel de kerkenraad dient te raadplegen, spreken de broeders toch in meerderheid uit, dat de gemeente hem niet zo mag binden. De Waalse predikant acht het zelfs nodig de gemeente te vermanen ‘dat se den ryken sulkes solden tolaten om oer swackheit..’³

In deze trant zal één van de predikanten, Dirckens, een brief opstellen; het ontwerp zal eerst op de kerkenraad voorgelezen worden. De bedoeling is ook dat Dirckens persoonlijk naar Antwerpen zal gaan om daar naar bevind van zaken te handelen, hetzij dat van Haemstede naar Aken gaat en Dirckens de vacature in Antwerpen vervult, hetzij dat hij zelf naar Aken zal gaan.

Op 10 maart 1558 verschijnt Johannes Dirckens op de vergadering met het ontwerp van zijn brief. Hij verzoekt de kerkenraad nadrukkelijk hem in de aanbevelingsbrief voor Antwerpen niet voor te stellen als de toekomstige predikant. De gemeente daar moet volkomen vrijheid gegeven worden zelf te kiezen, wie ze als voorganger wil hebben.

Later wordt besloten dat Hermes Backereel hem op zijn weg naar Antwerpen, eventueel Aken, zal vergezellen.⁴

Op 23 maart worden tenslotte de belde brieven getekend door overwegend dezelfde kerkenraadsleden. Het korte schrijven is een antwoord op de Antwerpse klachtenbrief van 17 febr. Meegedeeld wordt, waarom deze brief niet in behandeling genomen kon worden. Ook in deze brief wordt verwezen naar het woord van Paulus in 1 Cor. 13, dat de liefde ‘niet quades edder boeses dencket, sunder geloebet alles, hopet alles.’⁵

In het eigenlijke, uitvoerige antwoord op het schrijven van Taffin komt de visie van de Emdense kerkenraad duidelijk naar voren.

Het wordt als een hoopvol teken gezien, ‘dat ghy op belde syden uselven te buten gaet, ende beghert van anderen onpartidighen, dien de sake op beyde syden even vele gheldet, ghemiddelt te wesen.’

De kerkenraad gaat er terecht van uit, dat de twist ongetwijfeld ontstaan is ‘wt

1. Opmerking verdient het feit, dat ondanks alle klachten zowel de families die naar Aken vertrekken, als de anderen die in Antwerpen achterblijven, willen dat A.v.H. hun predikant blijft.

2 A. A. v. Schelven, a.w., p. 340.

3. id. p. 341.

4. id. p. 341.

5. Arch. Kerkenraad Emden p. 85-87; citaat op p 87.

eene begherte ende viericheyt, die gy op beide syden hebt omde ghemeente te versamelen ende onderhoudenl’

Vervolgens analyseert de kerkenraad de verhouding predikant-gemeente. Men heeft kennis genomen van de afspraken, die gemaakt zijn.

‘Ende wy verhopen, als de ghemeente den dienaer annam op dese vorschreven conditie, dat de ghemeente die niet besproken en heeft om den dienaer te verhinderen van eenich goedt

werck dat Godt bevolen hadde, ende de dienaer met goeder conscientie niet en soude kunnen laten: noch oock om te bedwingen tot eenich werck van Gode verboden ofte dat hy met goeder conscientie niet soude kunnen doen. De dienaer heeft oock, so wij vermoeden, niet ghemeent hem selven also te verbinden.’²

Het stellen van condities mag niet gebeuren om een predikant aan banden te leggen. Ze hebben alleen waarde, ‘opdat de dienaer de ghemeente dienen soude, nae ghemeenen godlicken rade, ende gheen heerschappie over de ghemeente voeren, ofte yet in de ghemeente anrechten buten Godes wordt ende der ghemeenten wille, nae syn eighen goedtdincken: Ende dat de dienaer sulcke condicie anghenomen heeft, om daarmede te betughen, dat hy sulckes niet in den sin hadde, noch te eenigher daghe doen wilde’³.

Ook de gemeente heeft immers recht op vrijheid. Dit wordt vastgelegd in de afspraken. De predikant dient zich ook aan deze afspraken te houden. Als er afgesproken is, dat de voorganger een bepaald aantal preken zal houden, dan mag hij deze taak niet verwaarlozen om elders wel diensten te leiden, of het nu om arme of om rijke mensen gaat. Mocht blijken dat bepaalde eisen onbillijk zijn, dan heeft de predikant het recht op vriendelijke wijze de kerkenraad hierover aan te spreken. Houdt een predikant zich aan alle afspraken, dan heeft hij het volste recht, wanneer hij meent daarmee de zaak van Gods rijk te bevorderen, extra preekbeurten te vervullen voor mensen, die dat begeren. ‘Ende dat em de ghemeente daerin niet en behoort verhinderlick, maer veel meer behulpelick te wesen.’⁴

Pas als hij ‘ongheordineerde predicacien’ houdt ‘om de gheordineerde predicacien te nieten te bringhen, ofte om de ghemeente te schueren, ofte omme eene andere ghemeente te versamelen, verscheiden van die ghemeente die hij sijnen dienst toegheseit heeft... so achten wij em daerin seer straffelick.’

Ook acht de kerkenraad het onjuist, dat een predikant zich buiten de gemeente om in vaste dienst stelt van andere mensen. Dan is de mogelijkheid groot, dat hij zijn eigen gemeente te kort doet.

Wanneer hij aan alle afspraken voldaan heeft en dan de gelegenheid aangrijpt ook in andere kringen het evangelie te verkondigen, hoeft hij niet in elke situatie

1 A. A. v. Schelven, a.w., p. 333.

2 id. p. 334.

3. id. p. 334, 335.

4. id. P. 335.

vooraf de kerkenraad om toestemming te vragen, ‘waerdoer goede orsaken ende gheleghentheden mochten versuymt werden.’¹

De gemeente moet zelfs bereid zijn offers te brengen, tenzij het optreden van de predikant de gemeente werkelijk schade doet.

De kerkenraad van Emden is zich overigens wel bewust, dat groepsvorming ergernis veroorzaken kan. Heel wat bezwaren zouden ongetwijfeld wegvallen, als de gemeente in haar geheel openlijk bijeen kon komen voor de verschillende godsdienstoefeningen.²

In de huidige situatie dient men zich te schikken. ‘De rijke sijn seer kranck (nl. in hun aarzeling om tot een breuk te komen met de oude kerk,) ende de arme syn vullick gheerghert: belde sijn sij nerstelick te vermanen.’

De rijken moeten gewezen worden op hun roeping hun arme broeders niet te verachten maar behulpzaam te zijn. De armen moet men vermanen, ‘dat sy de kranckheit huerer broeders leeren draghen.’

Men moet in Antwerpen begrijpen dat vervolging niet alleen plaats kan vinden ‘omme het ghelove,’ maar ook ‘omme het goedt.’ Er dient meer begrip te komen voor de

terughoudendheid van de aanzienlijken. De extra prediking van Adriaan van Haemstede zou uiteindelijk de hele gemeente wel eens ten goede kunnen komen.

Allen worden daarom opgeroepen in de geest van 1 Cor. 13 te handelen, verdraagzaam te zijn, het welzijn van allen te behartigen. Alleen als allen vervuld zijn van liefde, zullen zij elkaar het beste kunnen beoordelen.

‘DE LIEFDE SLAET ALLE DYNCK IN DE BESTE VAUWE...’

Ik heb dit citaat met hoofdletters weergegeven, omdat ik meen dat deze woorden van belang zijn, als wij het conflict zoals zich dat in Antwerpen ontwikkeld heeft willen beoordelen.

Karaktersverschil tussen Adriaan van Haemstede en Gaspar van der Heyden heeft ongetwijfeld een rol gespeeld. Op grond van deze geschiedenis betwijfel ik, of de veronderstelling van M. F. van Lennep, dat Gaspar van der Heyden in ieder geval tot de deftige burgerstand behoort heeft, wel juist is.³ Wanneer ook hij zich even gemakkelijk als zijn collega in de betere kringen van Antwerpen bewogen had, dan had het conflict nooit zo’n hoogte bereikt. Nu heeft deze schoenmakersknecht op een wat krampachtige wijze een gemeente gevormd, die kennelijk bestond uit de meest eenvoudige inwoners van de stad. Er bestond bij hen geen enkel begrip voor de aanzienlijken die aarzelend terzijde bleven staan.

Maar afgezien van het karaktersverschil, het verschil in mentaliteit, is het conflict ontstaan door een verschillend inzicht in wat de gemeente behoort te zijn. Van der Heyden en de door hem gevormde kerkenraad zag die scherp

1 id. p. 336.

2 id. p. 337.

M. F. v. Lennep, a.w., p. 10.

afgegrensd van de wereld. Wie niet met hun geloofsbelijdenis instemde en zich onder hun tucht plaatste, behoorde tot de wereld die verloren ging. Zo trof van Haemstede deze gemeenschap aan. Hij had een andere opvatting van de kerk. Hij trok de grenzen veel minder scherp. Er was een hechte kern, waartoe hij zelf behoorde, van mensen die tot volledig inzicht gekomen waren, maar daar omheen waren de grenzen vloeiend.

Een conflict kon niet uitblijven. Erkend moet worden dat Adriaan van Haemstede weinig begrip heeft opgebracht voor de gevoelens van die kleine, calvinistische gemeenschap. Hij heeft weinig moeite gedaan om in ieder geval dat idee van standsverschil bij de kerkenraad weg te nemen.

Aan de andere kant heeft de kerkenraad wel wat al te gretig deze predikant in zijn kader willen passen.

Maar in Emden heeft men met wijsheid gereageerd. ‘De liefde slaet alle dynck in de beste vauwe...’ Was de twist niet bovenal ontstaan ‘wt eene begherte ende viericheyt, die gy op belde syden hebt om de ghemeente te versamelen ende onderhouden’¹. Er is geen dwingende reden om hier vier eeuwen later anders over te oordelen.

Met deze milde, pastorale brieven komen Johannes Dirckens en Hermes Backereel, misschien vergezeld van Gaspar van der Heyden, in Antwerpen aan.

§ 6. Toenemende vervolging

Johannes Dirckens en Hermes Backereel kwamen in Antwerpen om verzoening tot stand te brengen tussen Adriaan van Haemstede en zijn kerkenraad. Bovendien wilden ze de Antwerpse predikant gelegenheid geven om de families, die naar Aken uitgeweken waren en om hem gevraagd hadden, te volgen. Maar inmiddels bleek de situatie geheel anders geworden te zijn dan de brieven van Taffin en de kerkenraad deden veronderstellen. De vervolging was toegenomen. **Jean des Champs**² werd na een gevangenschap van negen maanden op 5 febr. 1558 op de brandstapel terechtgesteld.³ Hij was bij zijn sterven vergezeld van een Doopsgezinde broeder, maar voelde zich volgens het relaas van Adriaan van Haemstede zo weinig aan deze verwant, dat hij tijdens de terechtstelling voortdurend uitriep, 'dat hy niet om eenighe dwalinghe ende Wederdooperie en sterf: maer alleen op de rechte leeringe der Apostelen ende Propheten.' In de officiële acten wordt vermeld welk standpunt hij innam. Hij voegde zich geheel naar de Augsburgse confessie ⁴ en kon dus niet als wederdoper, als potentiële opstandeling veroordeeld worden.

1 A. A. v. Schelven, a.w., P. 333.

2 zie hfdst. 2, § 4, p. 40, 41.

3. volgens de Geschiedenisse...der vromer Martelaren, uitg. 1559, p. 423, werd hij eerst geworgd en daarna verbrand. Volgens Antwerpsch Archievenblad VIII. p. 445 werd hij levend verbrand. A.v.H. maakte de zaak niet erger dan zij was, integendeel.

4 Antw. Archievenbl. VIII, p. 443: '...zeeght dat hy revoceert ende wederroept zyne bekentenisse ende confessie die hy eenichsins zoude moghen gedaen hebben, voer alsoo vele als dye eenichsins zoude moghen contrarien der Confessien van Auspurg, alleenlyck aende selva Confessie van Auspurg vercleerende hem te willen houden, welke oick byde Coervorsten besworen is geweest...'

In Antwerpen wemelde het van kooplieden, afkomstig uit landen waar de confessie van Augsburg de grondslag van het geestelijk leven was, die ongemoeid bleven.

De beschuldiging was geweest, 'dat hy vander quader secten ende opinien is ende oick in diversche conventiculen geweest, al contrarie der ordonancien Ons Genadichs Heeren des Coninx opt stuck vande heresien gemaect...' ¹

Zij bestond dus uit twee delen: een afwijkende opinie in godsdienstige zaken én het tegen de ordonnancies in bijwonen van geheime vergaderingen. Opvallend is dat na zijn verweer, waarin hij zich op de Augsburgse confessie beroept, slechts één beschuldiging overblijft: 'overmidts den verweerdere gecontravenieert heeft de voirs. placcaten als inde vergeringhen ende conventiculen daer hy selve bekent heeft hem tot diversche reysen gevonden te hebben...'

Toch werd zo voor het eerst in Antwerpen iemand ter dood gebracht, die 'bevonden is geweest van quader opinien ende secten te zyne, bezondere van Calvinus...' ²

Als motief voor deze strengere rechtspraak noemt van Haemstede de ontsnapping van een Doopsgezinde broeder uit de gevangenis van 's Hertogenbosch.³ Deze uitbraak, die met geweld gepaard ging, veroorzaakte beroering aan het Hof van Brabant, waar koning Philips II op dat ogenblik vertoefde. Overall werd een strenger optreden geëist. De markgraaf van Antwerpen, Jan van Immerzeel, besloot tot de executie van de gevangenen over te gaan. De schepenen bewilligden, 'God weet met wat ongheruster consciencien.'

Deze executie moet de calvinistische gemeenschap diep geschokt hebben. Voor het eerst werd een lidmaat van hun gemeente om zijn geloofsovertuiging gedood⁴. Nu begon de uittocht van

verschillende families.

Ordonnantie van 1 maart 1558

Op 1 maart volgde een ordonnantie van het stadsbestuur,' die duidelijk maakte dat het de schout, de burgemeesters, de schepenen en de stadsraad ernst was met de straffere lijn.

In de eerste plaats werden hierin verboden 'heymelcke ende secrete vergaderingen ende conventiculen' in of buiten de stad. Als het grootste bezwaar van deze bijeenkomsten wordt genoemd, dat zo 'de gemeyne ruste, welvaart ende

1 id. p. 443.

2. id. p. 445.

3. Geschiedenisse 1559, p. 423.

4. Jan van Ostende behoorde immers niet tot de gemeente te Antwerpen, cf. hfdst. 2, § 1 p. 20 ev.

5. Antw. Archievenbl, II, no. 36, p. 343-353.

Policie deser stadt geturbeert' wordt.¹ Ze worden door het gemeentebestuur als oproer ervaren. Het is ten strengste verboden op welke wijze dan ook aan zulke samenkomsten mee te werken. Niemand mag bij dergelijke gelegenheden preken, sacramenten bedienen, huwelijken bevestigen of dit alles ondergaan. Men is verplicht om, als men op de hoogte is van plaatsen van samenkomen of als men namen weet van bezoekers van deze bijeenkomsten, het stadsbestuur in te lichten. Wie zich aan deze verplichting houdt, ontvangt een deel van de goederen die geconfisceerd worden (meestal een derde deel). Wie dergelijke inlichtingen verstrekt, blijft bovendien zelf vrij van vervolging.²

Met verontrusting wordt in de ordonnantie gesproken over de toeloop van vreemdelingen, die verdacht van ketterij in hun eigen land niet langer blijven konden. Ieder die van buiten komt moet zich daarom eerst presenteren op het stadhuis om daar een schriftelijke verblijfsvergunning te ontvangen. Huiseigenaren mogen geen woonruimte verhuren zonder die officiële goedkeuring gecontroleerd te hebben.³

Zij die na 1 maart 1556 de stad zijn binnengekomen, moeten zich alsnog melden met een bewijs van goed gedrag uit de vorige woonplaats. Zij die elders uitgewezen zijn, moeten 'den tytel van hunnen banissement' bij de schout inleveren'

Wel wordt zorgvuldig gewaakt over de economische belangen van de stad. De bepalingen gelden niet voor mensen, die uit het buitenland komen en onder de wetgeving van een ander volk staan.

Op zijn verzoek krijgt de markgraaf voor één jaar de beschikking over vijf hellebardiers om het edict kracht bij te zetten.⁵

Inderdaad slaagt hij er nu in een aantal leden van de Calvinistische gemeenschap gevangen te nemen. Immers op 2 juni 1558 schrijft Arnoldus Piscator in een brief aan Jan Utenhove, dat de toestand van de kerk in de Zuidelijke Nederlanden slechter is dan ooit tevoren. 'Fratres nostri Antverpiani adhuc sunt in vinculis, nec est spes ulla libertationis, sed cotidie expectant mortem.'³

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk, dat de gezanten uit Emden, die na 23 maart in de stad kwamen, ijlings weer vertrokken. Op 5 mei komt er in Emden een schrijven uit Aken, waarin van de aankomst van Dirckens en Backereel melding wordt gedaan.' De broeders daar zijn bereid voorlopig met Dirckens genoegen te nemen.

1. id. p. 343.

2 id. p. 344.

3. id. p. 345.

4. id. p. 346.

5 J. J. Mulder, *De uitvoering der geloofsplakaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen (1550-1566)*, p. 29.

6. Gerdes, *Origines ecelesiarum in Belgio reformatarum*, bijl. XIV B, p. 140.

7. A. A. v. Schelven, *Nederduitsche vluchtelingenkerken...*, bewijsst. no. 28, p. 421-422.

62

Backereel is met hun schrijven naar Emden teruggekeerd. Wel vragen zij, of het niet mogelijk is dat hij later samen met Petrus Delenus het predikantschap in Aken op zich wil nemen. Johannes Dirckens voldoet hen kennelijk niet al te zeer.

Van Adriaan van Haemstede is geen sprake meer. Zij hebben zich klaarblijkelijk neergelegd bij het feit dat hij niet komen kan of wil. Daarom is de veronderstelling dat deze in het voorjaar 1558 eveneens in Aken geweest is, bepaald niet waarschijnlijk¹.

Het pleit voor hem dat hij de gemeente trouw gebleven is, ook toen de vervolging toenam. De conflicten, die enkele maanden terug zo hoog opliepen, blijken opeens geen enkele rol meer te spelen.

Alleen wordt nu zijn geweten belast met de verwijten van familieleden en vrienden van gevangen genomen gemeenteleden. Het wordt hem nogal moeilijk gemaakt, zoals blijkt uit de brief die hij 12 sept. 1559 samen met een geloofsbelijdenis aan de keurvorst Frederik van de Palts toezendt. Hij erkent dat onder zijn leiding de gemeente meer bekendheid verkregen heeft. Ten gevolge van die grotere bekendheid zijn verschillende gemeenteleden gevangen genomen. De meesten zijn geen burgers van de stad, zodat ze gemarteld worden. Het verdriet is merkbaar in de woorden van zijn brief, als hij schrijft hoe hij uitgemakt wordt voor de eigenlijke schuldige van al het bloed dat vloeit. Hij was immers 'autorem istius sectae.' Hij had hen tot de breuk met de oude kerk gebracht. Hij zou de rechters moeten antwoorden in plaats van de mensen, die door hem verleid waren.²

Adriaan van Haemstede heeft zich deze verwijten erg aangetrokken.

Een resonans van deze aanklacht vinden wij nog in zijn martelaarsgeschiedenis terug; als hij beschrijft hoe Romanus de verwijten naar zijn hoofd geslingerd krijgt: 'Ohy verwaende mensche, hoe derfdy dat ghemeyn vola so beroeren... ghy zijt de oorsake van haer doodt, ghy zijt een leydtsman van alle dit quaet. Nu is het oock recht dat ghy voor alle den anderen ghepijnicht sult werden...'³ Romanus verklaarde zich bereid 'voor alle ende oock alleen te lijden...'

Gesprek met de burgemeester

Deze bereidheid toonde van Haemstede, toen hij een gesprek met de burge meester aanvraag om hem te bewegen christenen met rust te laten, 'qui verae religionis ergo capti essent.'⁴ Dit gesprek is hem alleszins meegevallen. De

1. Dit gegeven ontleent men aan Harckenroth bij Haase a.w., p. 713. Goeters betwist terecht de mogelijkheid van een verblijf van A.v.H. in Aken, voorj. 1558. Hij houdt dit gegeven wel vast, maar plaatst het in 1559; a.w., p. 18. Harckenroth heeft dit vermoedelijk geconcludeerd uit het bericht dat febr. 1558 Antwerpse families naar Aken verhuisd zijn en dat ze A.v.H. als predikant wensten. Zie verder hfdst. 3.

2. W. A. Goeters, a.w., bijl. B, p. 61, 62.

3. *Geschiedenisse...* 1559, p. 22.

4 Goeters, a.w., p. 62.

63

burgemeester, waarschijnlijk Antoon van Stralen die 30 mei dor de veel straffere ridder Alvaro van Almaras opgevolgd werd,' toonde zich 'sans humanum.' Uitvoerig hebben zij

over godsdienstige aangelegenheden gesproken. Eindelijk riep de burgemeester uit, en de woorden verdienen onze volle aandacht: 'si revera religio vestra orthodoxa et apostolica est, guur non palam in templis eam proponitis? quur hactenus semper dam convenistis inter vos? Qui mate agit, odit lucem:2

Adriaan van Haemstede reageerde uiteraard onmiddellijk. Hij verklaarde zich op staande voet bereid in het openbaar te preken. Er was hun tot dusver in de stad alleen geen kerk toegewezen. De burgemeester antwoordde daarop dat hij niet de bevoegdheid had om een kerk te geven.

Maar het gesprek maakte duidelijk, dat het grootste bezwaar van het gemeentebestuur tegen de nieuwe beweging gelegen was in het heimelijke, ondergrondse karakter.

Adriaan van Haemstede had het dus toch bij het rechte eind gehad, toen hij een jaar tevoren al aandrang op openbare prediking om te voorkomen, dat de tegenstanders zouden beweren, 'dat hetgene, dat quaet is, de duisternisse bemint.'³ Door de onwil, de angst bij de Vlaamse en de Waalse kerkenraad is hij hier nooit toe overgegaan. Wel heeft hij deze zaak steeds opnieuw aan de orde gesteld. Tenslotte is duidelijk geworden én door de uiteindelijke beschuldiging tegen Jean des Champs én door de inhoud van het edict van 1 maart 1558 én door het gesprek van Adriaan van Haemstede met één van de burgemeesters, dat het voornaamste bezwaar tegen de calvinistische beweging was: het heimelijk vergaderen. Zolang de kerk ondergronds bleef, werden de leden als oproerkraaiers vervolgd. Het verdiende overweging, of de kans op vervolging niet geringer werd, wanneer de calvinistische gemeente tot openbare bijeenkomsten durfde over te gaan.

Brief van P. Datheen aan Calvijn

Deze problematiek komt tot uiting in de brief die Petrus Dathenus 20 sept. 1558 aan Calvijn schreef naar aanleiding van de situatie in Antwerpen.' Ook hij maakt melding van het feit dat 'plures Antwerpiae in vinculis detineri qui eo nomine coniecti in vincula dicuntur quod coetus privatos frequentarunt.⁵ Kennelijk heeft de calvinistische gemeente het als een schok ervaren, dat hun manier van samenkomen, terwille van de veiligheid gekozen, nu de eigenlijke aanklacht vormde. Er is, schrijft Datheen, dan ook een heftige discussie ontstaan.

1. Ik sluit mij hier aan bij de conclusie van F. L. Bos, a.w., p. 25. cf. Antw. Archievenbl. VIII, p. 446.

2 Goeters, a.w., p. 62.

3. in de brief van 21 juni 1557; E. Meiners, a.w., p. 374.

4 Calv. Op. XVII, no. 2963, kol. 345, 346; gedeelte'. vert. door F. L. Bos, a.w., p. 29, 30.

5 cursivering van mij; Calv. a.w., kol. 345.

Sommigen houden vol dat deze heimelijke samenkomsten geoorloofd en vroom zijn; anderen ontkennen dat.

Enkele Antwerpse broeders hebben, om hun geweten te ontlasten, Petrus Datheen twee, volgens hem vrij ernstige, vragen voorgelegd.

De eerste was, of die privébijeenkomsten goed en legitiem zijn en of dus hij, die zichzelf, zijn vrouw en gezin wegens deze samenkomsten aan gevaar blootstelt, goed handelt.¹

In verband met de bijkomende factoren acht hij die vraag moeilijk te beantwoorden. Het stadsbestuur verdraagt geen samenkomsten, die de schijn van samenzwering hebben. Ook erkent het geen clandestiene huwelijken, die op zo'n heimelijke bijeenkomst gesloten zijn. Kinderen uit dergelijke huwelijken worden als onwettig beschouwd. Bovendien kan het geen nachtelijke en heimelijke begrafenissen toestaan; dan zouden immers moorden en zelfmoorden, onder het voorwendsel van het vermijden van de bijgelovige gebruiken bij een officiële begrafenis, onopgemerkt blijven.

De wijze waarop hij het probleem formuleert, maakt duidelijk dat hij wel begrip heeft voor de handelwijze van het stadsbestuur. De samenleving werd inderdaad volkomen oncontroleerbaar, als in het geheim huwelijken gesloten, kinderen gedoopt en doden begraven werden. Ook opstandige elementen kwamen heimelijk in groepjes bijeen. Een nachtelijke begrafenis kon net zo goed plaatsvinden om een moord te verbergen.

Aan de andere kant, schrijft hij, kunnen de vromen niet in het openbaar bij een priester hun huwelijk sluiten of hun doden begraven zonder stilzwijgend door hun aanwezigheid de bijgelovige gebruiken te aanvaarden.²

In dit dilemma verkeert Adriaan van Haemstede. Men bedenke, dat leden van de gemeente gevangen zaten op beschuldiging van heimelijk vergaderen. Men bedenke, dat de burgemeester de predikant te verstaan had gegeven dat hij hem officieel geen toestemming kon verlenen in een kerk te preken. Er was maar één mogelijkheid om uit deze impasse te komen.

Sacramentsdag, 9 juni 1558

Op de sacramentsdag neemt hij plaats op de Merebrug,³ in het hart van de stad, en begint daar tijdens het voorbijtrekken van de processie in het openbaar te preken. Was hij toen werkelijk ‘verrukt door enen yver, die ontydig was, en velen broederen mishaagde’?⁴

1 id.: ‘Num coetus illi particulares aut privati boni sint en legitimi, et num is bene faciat qui se ipsum propter coetus hos uxorem familiamque periculo exponit?’

2 id. kol. 346.

3 volgens de kaart van Antwerpen, bij Adriaan Uyttenhooven, *Geschiedenis der Hervormde Kerke te Antwerpen, van de twaalfde eeuw tot den tegenwoordigen tijd*, dl. I, was er slechts één Merebrug; tegen F. L. Bos, p. 26.

4. E. Meiners, a.w., p. 376 citeert deze woorden van Brandt. cf. G. Brandt, *Historie der Reformatie, en andere kerkelijke Geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*, dl. I, p. 214. Het gegeven is ontleend aan M. Schoock, *Liber de bonis vulgo Eccleslasticis dictis*, p. 527:

65

Waarschijnlijker is, dat hij hiertoe besloten heeft in overleg met zijn kerkenraad. De keuze van de dag vertoont eveneens rijp beraad. Op deze dag liepen immers alle schutters in de processie mee. Niet omdat er dan veel mensen op de been waren, eerder omdat de stad dan praktisch zonder bewaking was, zal deze dag gekozen zijn.’

Hoe noodzakelijk het was de heimelijke samenkomsten af te schaffen, bleek nog diezelfde junimaand. Op 18 juni 1558 vond er een overval plaats, die ernstige gevolgen had voor de calvinistische gemeenschap. Adriaan van Haemstede beschrijft de gebeurtenissen in zijn *martelaarsgeschiedenis*.

Nadat ‘s nachts het avondmaal gevierd was, heeft een vrouw de markgraaf verraden, waar Gaspar van der Heyden logeerde. Diezelfde nacht werd een inval in dat huis gedaan. Op wonderbaarlijke wijze bleef van der Heyden gespaard.³ Zijn gastheer werd wel gevangen genomen. Bovendien werd beslag gelegd op het ordonnantie-boek van de gemeente én een namenlijst van de ouderlingen en diakenen. Velen zochten nu tijdelijk hun toevlucht in de bossen ten oosten van Antwerpen, het St. Willebortsveld.⁴

Ook Gaspar van der Heyden heeft nu de wijk genomen. Vanaf 27 sept. 1558 verkeert hij aanvankelijk als gewoon burger in Frankfort a.Main, waar hij later naast Datheen predikant wordt⁵

Adriaan van Haemstede heeft eveneens het plan gehad Antwerpen te verlaten. Hij heeft de kerkenraad verzocht zijn functie te mogen neerleggen. Deze bewilligde hierin, maar wilde wel

dat hij bleef tot een ander gevonden werd, die in zijn plaats 'de gemene kan tho samen holden' Dit verzoek om een opvolger bereikte 1 aug. 1558 de kerkenraad te Einden.⁶ Het is mogelijk, dat van Haemstede in verband met de gespannen situatie in de zomer 1558 enkele reizen gemaakt heeft naar Aken, Frankfort en Gulik. Ook de andere leidinggevende figuren, zoals Anton Verdickt, één van de ouder-

Ita zelo quoque intempestivo, certe multis pijs non probato, anno 1558. Hamstedius, coactus est per plebem Antverpax, in festo Sacramenti (ut vocant) in ponte quodam, ad quem alla crux erecta erat, concionari, praeunte interea pompa lustrali Papae.'

Te weinig aandacht is geschonken aan de woorden: *coactus est per plebem Antverpiae*. Sommige gemeenteleden zullen ongetwijfeld bezorgd geweest zijn, maar het volk in zijn geheel vroeg erom, de situatie daar eiste dit optreden.

1 cf. R. B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam, dl. I, p. 40. In Leuven koos Perceval van Belleghem deze dag om enkele verzen op de kerkdeur te bevestigen; cf. *Les Memorables de Francisci de Enzinas*, p. 85.

2. *Geschiedenisse... 1559*, p. 423, 424, 429.

3. M. F. v. Lennep, Gaspar van der Heyden, p. 26, 27; F. L. Bos, p. 27.

4 *Geschiedenisse... 1559*, p. 429.

5. A. A. v. Schelven, a.w., p. 229.

6 protocollen kerkenraad Emden, p. 104 (afschrift), p. 45a oorspr. tekst: 'Adrianus tho Antwerpen hefft begeert orloff van der gemene. Darup en is dar geantwordet, wen se ein broder hebben, de dar de gemene kan tho samen holden, sinth se tho freden, unnd Jacop Michiels hefft mit sich gebracht een breff van der gemene van Antwerpen.' Aan dit gegeven heeft Harckenroth kennelijk de conclusie verbonden, dat A.v.H. toen ook inderdaad Antwerpen verlaten heeft; Haase, a.w., p. 713.

lingen, hadden tijdelijk de stad verlaten. Na verloop van tijd keerden de meesten terug. Misschien vinden we de persoonlijke opvatting van Adriaan van Haemstede terug in wat hij over Anton Verdickt schrijft: 'Na dele vlucht heeft hy wederom eenen moet ghegrepen om tot Antwerpen by de broeders weder te keeren, voor hem nemende niet meer van daer te vlien: maer de gemeeynte in aller noot by te staen ende behulpich te zijn. Want (seyde hy) Antwerpen is ghelijck een weerelt, men mach hem daer wel in verborgen houden, sonder daer wt te vlien'.¹

Wel hebben de gebeurtenissen de kerkenraad duidelijk gemaakt, dat heimelijke godsdienst oefeningen niet langer gehouden konden worden.

In deze situatie gaat van Haemstede ertoe over buiten de stad openlijke samenkomsten te beleggen, zoals hij later de keurvorst schrijft: '*cepi iam non clanculum amplius, sed palam ecclesiam convocare extra civitatem.*'² Hij werd hiertoe aangezet door Anton Verdickt. In zijn martelaarsgeschiedenis schrijft hij: 'Alsmen doe gheen huysen en konde krijghen om de ghemeeynte te vergaderen, ende een yegelick bevreest was door het vervolch ende gheweldt datmen den Christenen daerom dede: so arbeydde Antonius daer toe dat men in tvelt vergaderen ende by een komen soude om Gods woord te prediken... Hy gaf den Predikant eenen moet, segghende, datmen also behoorde het licht op een kandelaer te stellen, datse alle sien mochten...'³

Deze stimulans ontving hij notabene van een ouderling, die op 17 febr. van hetzelfde jaar mede de brief ondertekend had vol aanklachten tegen hem, onder andere over zijn onophoudelijk aan de orde stellen van de openbare prediking. De omstandigheden hebben hem in het gelijk gesteld. De wijze waarop hij zijn huisvesting geregeld had, bleek de meeste veiligheid te bieden, niet enkel voor hemzelf, maar evenzeer voor de gemeente: men denke aan de namenlijst die de overheid bemachtigde door de overval op het huis waar Gaspar van der Heyden vertoefde. Zijn tegenzin in het heimelijk samenkomen bleek goede grond te hebben.

De beschuldiging, die Gilmont in navolging van de meeste auteurs aan het adres van Adriaan van Haemstede gericht heeft: 'Les interventions de Haemstede, avec leur allure de provocation, accélèrent sans doute le durcissement,'⁴ is niet juist. Zijn gedrag is zeker niet tegenover het stadsbestuur provocerend geweest, maar getuigde eerder van behoedzaamheid. Men kan met nog meer recht stellen, dat de methode van kerkvorming, die Gaspar van der Heyden toegepast heeft, het straffere optreden van de overheid uitgelokt heeft. Het is ook uiterst merkwaardig dat diezelfde overheid, die zo snel toesloeg

1. Geschiedenisse... 1559, p. 429.
2. Goeters, a.w., p. 62.
3. Geschiedenisse... 1559, p. 429, 430; cursivering van mij.
4. J.-F. Gilmont, a.w., p. 387.

67

na het verraad van de nachtelijke samenkomst, nu zo laconiek reageert op de openbare prediking in het veld.

Als Gillis Verdickt, de broer van Anton, in Brussel gevangen genomen wordt, stelt men hem de vraag of er soms uit Antwerpen mensen naar Brussel komen om naar zijn prediking te luisteren. Dan antwoordt hij: 'mijn prediking, mijn heeren, en zijn niet te gheleijken by die te Antwerpen gheschieden. Daer soudt ghy gaen, als ghy wondt hooren prediken: daer doet ment opentlick, dat een yghelick mach oordeelen van de leeringhe. Ick ben alleen van hen gesonden. De Amptman vraechde hem, wie daer predicte: hy antwoordde, Adrianus Haemstedius.'¹

Deze Gillis, die na zijn breuk met de oude kerk in Emden, Norden (bij Maarten Micron) en Zürich geweest was, zich vooral op de studie van de Griekse taal toeleggend,² had zich na zijn terugkeer met grote vrijmoedigheid over de kerk uitgelaten. Bij de begrafenis van zijn zwager, vermoedelijk in het dorp waar hij zelf vandaan kwam, Hilversseele in Vlaanderen, kwam hij in conflict met de geestelijkheid aldaar. Op het laatste ogenblik, doordat hij zich in de schuur bevond toen de ruiters voor het huis van zijn zuster afstegen, wist hij arrestatie te voorkomen en verdween over de velden.³

Hij trad in Vlaanderen zo openlijk op, dat Petrus Titelmans, 'de meest beruchte van alle Nederlandse inquisiteurs en waarschijnlijk wel terecht ⁴ de deken van Ronsse, hem voor het geestelijk hof daagde en in de ban deed. Gillis spijkerde een brief op de kerkdeur vast, waarin hij de deken tot bekering riep en hem met een eeuwige verbanning uit het koninkrijk Gods bedreigde.⁵

De gemeente in Brussel was inmiddels zo gegroeid dat men ook daar een predikant wenste. Helaas had zich daar iemand op de voorgrond gedrongen, die meer door eerezucht dan door geloof gedreven werd. In Antwerpen besloot men de zusterkerk te hulp te komen. Na aanvankelijke weigering stemde Gillis erin toe als predikant naar deze gemeente uitgezonden te worden. Samen met Adriaan van Haemstede heeft hij de reis ondernomen.

Van Haemstede heeft van de gemeente geëist, 'dat sy den anderen souden ontslaen, ende Gillis beproeven voor een tijt lank, of hy haer bequaem soude duncken.'⁶

In Antwerpen was die ander waarschijnlijk beter bekend dan in Brussel, gezien het optreden van Adriaan van Haemstede. Dat dit optreden gerechtvaardigd was, bleek uit de reactie van die ander. Hij zette zich nu tegen de gemeente af, 'soeck ende niet alleen den swacken te verleyden: maer oock verachtete hy de ordinantien des Heeren Christi, als poppenspel.'

- 1 Geschiedenisse... 1559, p. 425.
- 2 id. p. 423.
- 3 id. p. 424.

4 P. Th. v. Beuningen, Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop, p. 196, aant. 1.
5. Geschiedenisse... 1559, p. 424,
6. id. p. 425.
68

Deze woorden zijn onze aandacht waard, omdat van Haemstede zelf zich doorgaans meer door zijn geweten liet leiden dan door de kerkelijke spelregels, maar hoe eigenzinnig hij ook zijn mocht, nooit zou hij terwille van eigen belang de kerkelijke ordening overtreden; wie dat deed, maakte er z.i. een poppenspel van. De versmaadde predikant dreigde, 'dat eer drye daghen eenighe om halsen souden komen..' Het dreigement werd ook uitgevoerd. Binnen drie dagen werd een inval gedaan in het huis waar Gillis verbleef. Hoewel hij geen bewijs heeft, legt van Haemstede wel verband tussen de afwijzing van de éne en de gevangennamen van de andere predikant.

In de gevangenis werd Gillis door zijn broer Anton opgezocht. Bij diens tweede bezoek werd deze door de gevangenebewaarster aangegeven en eveneens gevangen gezet.¹

Ook Anton had, voordat hij gevangen genomen werd, in het openbaar vele malen uiting gegeven aan zijn gevoelens. Hij trok in zijn geboortestreek rond. Onderweg in de schepen, waarin hij reisde, sprak hij de mensen openlijk toe. Ook hij werd door Titelmans in de ban gedaan, zonder dat hij hierdoor geremd werd in zijn verkondiging; integendeel, hij is 'altijt neerstich gheweest, om zijn Lantsluyden tot de waerheyt te trecken: so datse oock van daer af tot Antwerpen quamen om de vermaninghe te hooren...'²

Kortom, elders in het land was het niet zonder risico openlijk uiting te geven aan reformatorische gevoelens. Verklikkers waren wel zo talrijk, dat de inquisiteur spoedig op de hoogte kwam. In Brussel was de waakzaamheid van het gemeentebestuur van dien aard, dat zowel Gillis als Anton Verdickt spoedig gevangen genomen werden.

In Antwerpen werd wel de éne na de andere dooper verbrand, maar de openbare prediking van Adriaan van Haemstede ging ongestoord door. Uit de omliggende dorpen, uit de stad zelf stroomden de mensen toe. De overheid greep niet in.

De rechtspraak tegen calvinistische gevangenen als Herman Janssens en Cornelis van Halewijck, werd voortdurend vertraagd door de zogenaamde ziekte van schepenen.³

Terwijl Anton Verdickt gevangen genomen wordt, zodra hij zijn broer in de gevangenis te Brussel bezoekt, worden de calvinistische gevangenen in Antwerpen door hele groepen bezocht. Ze houden zelfs wel een afscheidsmaal met elkaar, zonder dat iemand ingrijpt.⁴

Alles wijst erop, dat Adriaan van Haemstede in het dilemma, dat in het gesprek met de burgemeester duidelijk was geworden, de enig mogelijke weg ingeslagen was.

1 id. p. 431.

2. id. p. 430.

3. Antw. Archievenbl. VIII, p. 448-459; 471-472.

4. Geschiedenisse, 1559, p. 446.

De calvinistische gemeenschap in Antwerpen kon in het najaar 1558 met vrijmoedigheid naar buiten treden, dankzij het beleid van Adriaan van Haemstede. Dit beleid getuigde niet van overmoed. Integendeel, hij spande zich in om een goede verstandhouding met de overheid te verkrijgen.

Dit blijkt ook uit het standpunt dat hij zelf innam inzake huwelijksluiting en doopsbediening in de oude kerk.

In de reeds ten dele besproken brief van Petrus Datheen aan Calvijn van 20 sept. 1558 ¹ was, behalve het heimelijk samenkomen, aan de orde gesteld of het de gelovigen vrij stond hun kinderen door de 'papisten' te laten dopen, zolang een andere openbare godsdienstoefening

niet toegestaan was. Ook deze kwestie vond Datheen moeilijk oplosbaar. Immers als een kind niet gedoopt wordt, missen de ouders de troost van dit teken en staan ze bloot aan de verdenking Doopsgezind te zijn. Als het kind in heimelijke samenkomsten gedoopt wordt, lopen de ouders helemaal gevaar.² Laten ze het wel dopen, onder protest, dan lopen ze eveneens risico. Hij vond het probleem zo moeilijk, dat hij zich niet zelf aan een antwoord waagde.

Brief van A. van Haemstede aan Calvijn

Adriaan van Haemstede heeft zich ook persoonlijk met deze kwestie tot de grote leraar van Genève gericht, waarin hij zelf wel een duidelijk standpunt heeft ingenomen.³ Wat Calvijn door zijn lange ervaring nog veel beter weet, hoe moeilijk en riskant het is de kerk van God te besturen, dat ervaart hij zelf in toenemende mate. Het probleem is, dat het in de regering van de kerk niet alleen om heilige en goddelijke, maar ook om menselijke en politieke factoren gaat.’

Hij ervaart het als een troost dat het hem in zulke moeilijke omstandigheden vrijstaat het oordeel van geleerde mannen te vragen; zo ziet hij Calvijn dus wel. De vraag die hij hem voorlegt, is het veelbesproken punt: ‘an Christianus a papistico sacrificulo, nihil contra Christi institutionem agente, paedobaptismum petere posset, ubi clancularia ecclesiae solum esset.’

Hij weet dat deze vraag ook via Frankfort aan Calvijn voorgelegd was.

Hij voegt er nog een tweede vraag aan toe: ‘an Christiano contrahere matrimonium liceret papistico ministro approbante, modo nihil superstitionis admisceatur.’

Deze vragen werden over het geheel genomen door de calvinistische leiders ontkennend beantwoord. Ook in de kerkenraad van de Nederlandse

1. zie p. 64, 65.

2 Calv. Op. XVII, no. 2963, kol. 346: ‘Si in privatis piorum coetibus baptizetur creatur parentibus praesentissimum periculum.’

3 Calv. Op. XVII, no. 2987, kol. 388, 389; volt. vert. van de brief bij F. L. Bos, p. 30, 31; de brief is gedateerd: Sexto Calend. Decembr. 1558; 26 nov.

4. id. kol. 389: ‘non tantum sacra divinaque verum etiam humana et politica novisse ac internovisse...’

vluchtelingengemeente te Londen komt deze kwestie meermalen aan de orde. Deze acht de doop niet zo heilsnoodzakelijk dat men die desnoods in de rooms-katholieke kerk zou mogen zoeken. De doop mag niet losgekoppeld worden van de bediening van Gods woord; beide behoren in handen te zijn van een werkelijke dienaar van God (in reformatorische zin).¹

Over doop en huwelijk ‘sub Papista sine papisticis ceremoniis, opnieuw aan de orde gesteld door de kerk te Antwerpen, spreekt Petrus Delenus, inmiddels verwickeld in het conflict met Adriaan van Haemstede, zijn veroordeling uit. Hij acht ze ‘illicita’².

Petrus Datheen durft geen beslissing te nemen.’

De onafhankelijkheid van Adriaan van Haemstede wordt duidelijk, als hij zelf in zijn brief aan Calvijn als zijn mening uitspreekt: ‘Ego id Seri posse affirmabam...’⁴

Hij gaat met name in op de kwestie van de huwelijkssluiting. Zijn voornaamste argument is dat een huwelijk dat niet in de oude kerk gesloten is, door de magistraat als onwettig beschouwd wordt. Hij meent ‘inter politicas ordinationes referendum esse hanc matrimonii celebrationem, quemadmodum alii contractus in quibus papistico notario papisticisque testibus interdum utimur...’ De oude kerk en de samenleving zijn zo ineengestremgeld, dat het z.i. niet billijk is van de mensen te eisen dat ze elke dienst van de rooms-katholieke geestelijkheid afwijzen. Met Paulus is hij bevreesd de gelovigen dan een juk op te leggen, ‘et peccatum appellare id de quo mandatum non habemus in scripturis expressum:

Deze argumentatie geldt grotendeels ook voor de kinderdoop. Dat hij die kwestie verder niet aanroert, hangt wellicht samen met zijn visie, zoals hij die ongeveer een jaar later in zijn geloofsbelijdenis uiteenzet, dat voor de doop in aanmerking komen allen aan wie het evangelie verkondigd kan worden.⁵ En in Londen zal hij als mening naar voren brengen dat het ouders vrijstaat hun kinderen tot het zevende jaar ongedoopt te laten.⁶

Het verdient aandacht, dat Adriaan van Haemstede, die toch niet enkel theoretisch over de betrekkingen met de rooms-katholieke kerk nadenkt, de mogelijkheid openhoudt, dat bepaalde geestelijken bereid zijn huwelijken te voltrekken en doopsbedieningen uit te voeren zonder daarbij gebruik te maken van gewoonten, die door de protestanten als bijgelovig worden ervaren.

Dat dit niet altijd mogelijk was, blijkt uit de geschiedenis van

1. Kerkenraads-Protocollen der Nederd. Vluchtelingen-kerk te Londen 1560-1563, p. 19, 20; verg. v. 15 juli 1560.

2 id. p. 53; verg. v. 29 sept. 1560.

3. Calv. Op. XVII, no. 2963, kol. 346.

4. id. no. 2987, kol. 389.

5 W. G. Goeters, a.w., bijl. A, p. 54.

6. zie hoofdst. 4

Adriaan Coreman.' Deze wilde zijn kind niet in de oude kerk laten dopen, 'om dat sy daer seer groote gruwelen ende enckel tooverie in het doopen ghebruycken... Deer- om heeft hy zijn kind in de Christelicke ghemeynte doen doopen."²

De grootvader van het kind maakte daarover zoveel misbaar, dat het voorval alom bekend werd. Hij liet het kind overdopen. Adriaan Coreman werd gevangen genomen.

Adriaan van Haemstede veroordeelt het standpunt van zijn naamgenoot beslist niet. Hij meent dat deze het recht moet hebben zijn kind te laten dopen op de wijze die met zijn geweten overeenkomt. In het verhaal klinkt duidelijk verontwaardiging dat iemand op grond van deze inzichten gevangen genomen en gedood kan worden.

Ook dit verhaal toont het ambivalente karakter van de stedelijke overheid. Men wordt vervolgd, wanneer men geheime bijeenkomsten belegt, in het geheim begraaft, kinderen laat dopen in geheime samenkomsten. Maar tegen Adriaan van Haemstede, die openlijk op het veld buiten de stad de nieuwe leer uitdraagt, wordt niet opgetreden. Gillis en Anton Verdickt kunnen binnen Antwerpen ongestraft optreden.

Nu de situatie zo ligt, wil van Haemstede het gemeentebestuur zo weinig mogelijk provoceren. In zaken die 'humana et politica' zijn, wil hij de overheid tegemoet komen.

Wellicht mag men hieraan de conclusie verbinden, dat hij de rooms-katholieke kerk ondanks het heidendom dat haar zijns inziens overwoekerd heeft, toch nog als ware kerk ervaart. Wanneer bepaalde geestelijken afzien van bijgelovige gebruiken, heeft hij geen principieel bezwaar tegen huwelijksluiting of doopsbediening in de rooms-katholieke kerk. Hoe scherp hij zich in zijn martelaarsgeschiedenis ook over deze kerk mag uitlaten, hij beschouwt haar nog als kerk.

In ieder geval blijkt uit zijn standpunt, hoezeer hij aan het geweten het primaat toekent. Elk verschijnsel beoordeelt hij naar de voor hem beslissende vraag, in hoeverre het de vrijheid van het geweten eerbiedigt. Daar valt voor hem de beslissing.

Even leek het, of het gemeentebestuur van Antwerpen deze gewetensvrijheid wilde toestaan en ruimte liet voor andere visies, mits deze in het openbaar uitgedragen werden, maar na verloop van tijd drongen kerkelijke machten naar voren die het stadsbestuur tot een minder

tolerante houding dreven.

Met bitterheid schrijft van Haemstede dan ook in zijn martelaarsgeschiedenis: ‘Als nu het Evangelium tot Antwerpen so openbaer ghepredickt was, daer alle godvruchtige in verhuechden: zijn de Papen ende Moniken verwoet gheworden van wreetheyt. Sy liepen ten Hove des Konincx, ende deden haer beklach,

1. Geschiedenisse...1559, p. 444 ev; Antw. Archievenbl. VIII, p. 471.
2. Gesch...1559, p. 445.

72

beschuldichden de Overheyt des stadts van Antwerpen, van, datse onachtsaem waren om de gheloovighen te verderven.¹

Door het Brusselse Hof is druk uitgeoefend op het stadsbestuur van Antwerpen. Op 12 dec. 1558 werd nu de ordonnantie van 1 maart opnieuw uitgevaardigd.² Het feit dat deze herhaling nodig was, is tekenend voor de geringe uitwerking van de eerste. De markgraaf heeft zich klaarblijkelijk voorgenomen nu meer ernst met de uitvoering te maken. Acht dagen later volgt een nieuwe bekendmaking.

*Ordonnantie van 20 dec. 1558*³

Vastgesteld wordt, dat er nog steeds ‘heymelicke ende onbehoirlycke vergaderingen ende conventiculen’ gehouden worden.⁴

Besloten is nu ook op te treden tegen Adriaan van Haemstede zelf, wiens naam en signalement in de ordonnantie beschreven worden. Er worden immers ‘diversche hereticque, oproerige leringen ende predicatien gedaen..., principalyck by eenen Adriaen, geboren van Hamstede, vuyt welcke heymelycke vergaderingen, quade predicatien ende leeringen, zouden ontwyffelyck geraken te comene, onder het gemeyn volck deser stadt, groote tweedracht, commotie ende oploop, tenderende totte geheele ruyne ende bederffnisse der voirs. stadt...’ Zo wordt hij uiteindelijk toch, tegen zijn bedoeling in, als oproerkraaier aan het volk voorgesteld.

Deze beschuldiging is hem blijvend gevolgd, zelfs ver buiten de invloedssfeer van Antwerpen. Bij de kerkvisitatie in Gulik in 1559 wordt verteld, hoe daar iemand geweest is, van wie eigenlijk alleen bekend was dat hij ‘binnen Antorf (<Antwerpen) ein ufrur gemacht haben soll...’⁵

Bij weet zich zo door deze beschuldiging besmet, dat hij in zijn brief van 12 sept. 1559 aan keurvorst Frederik hieraan uitvoerig aandacht besteedt. Als er opschudding ontstond bij zijn optreden, lag de oorzaak niet bij hem; dat was nu eenmaal de eigenschap van dat wonderlijke woord dat hij prediken moest. *Christus is niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard.*

Hij voegt er uitdrukkelijk aan toe, dat hij deze roering nooit gewild heeft. ‘Testor autem Deunt meum, me nihil magis in votis habere, quam ut pax publica conservetur.’

1. id. p. 444. ef. brief v. A.v.H, aan keurvorst, Goeters, a.w., p. 62: Connivebat magistratus aliquamdiu, clamabant et vociferabantur monachi et sacrificuli e suggestu contra coetus nostros, discurrebant ad aulam regis, conquerebantur de hereticorum audacia, qui ita palam convenient, ut una hebdomada, antequam concio fiat, locum designent; magistratum negligentiae accusabant, qui talen impunitos forret.’

2. Geschiedenisse...1559, p. 445; Antw. Archievenbl. II, p. 347-353.

3. Antw. Archievenbl. II, p. 353-355.

4. id. p. 353. Dit goId niet minder voor de Doopsgezinden dan voor de calvinisten. 5. Jülich-Bergische Kirchenpolitik am Ausgange des Mittelalters und in der Reformationszeit, zw. Bnd, erst. TI.: Jülich (1533-1589), P. 375.

73

Dat Gods woord zoveel onrust teweegbrengt, komt door de slechtheid der mensen. Zij kunnen het licht van het evangelie niet velen. Hij haalt het woord van Jezus aan dat de vrede stichters zalig zijn en kinderen Gods genoemd worden; waarom zou ik liever oorlog dan vrede wensen?¹

Dat hij naar deze eigenschap streefde, lijkt niet zo waarschijnlijk, gezien de conflicten die als paddestoelen om hem oprijzen, maar de gebeurtenissen in Antwerpen spreken in zijn voordeel.

In de genoemde ordonnantie wordt zijn signalement zo duidelijk weergegeven, dat we ons een vrij nauwkeurige voorstelling van hem kunnen maken: ‘...Adriaen, van Hamstede, wesende een lanckachtich man, mager, met eenen dunnen bruynachtigen baerde, ende hebbende veel sproeten in syn aensicht, vanden ouderdom van omtrent XXXIII oft XXXIII jaeren.’²

Er is een prijs van driehonderd Carolusgulden op zijn hoofd gezet, zoals hij later ook de keurvorst schrijft.³ Ook andere leidinggevende figuren van de calvinistische gemeente worden gezocht, zoals teeraers, Predicanten, Gouverneurs, Ouderlingen, Diakenen, Wyckmeesters, Ontfangers, Aelmoesseniers, Vercondigers, Weerden, Huyssoeckers, Weetdoenders oft diergelycke...⁴

Opvallend is het grote aantal functies, dat hier vermeld wordt. Al mogen we aannemen, dat de markgraaf in zijn streven naar volledigheid een enkele maal verschillende benamingen voor dezelfde functie gebruikt zal hebben, toch blijft het feit bestaan dat de gemeente er destijds in geslaagd is veel leden in te schakelen bij haar activiteiten.

Vervolgens worden in de ordonnantie vijfendertig namen genoemd van mensen, die opgeroepen worden op het stadhuis te verschijnen. We treffen hier de naam van Gaspar van der Heyden aan. Wie één van deze personen aangeeft bij de justitie, zal vijftig Carolusgulden als beloning ontvangen.

Het is tekenend voor de bescheiden plaats, die van der Heyden in het stadsleven ingenomen heeft, dat hij slechts vijftig gulden waard wordt geacht én dat het nog steeds niet tot de overheid doorgedrongen is, dat hij al enkele maanden tevoren de stad verlaten heeft.

In deze zelfde ordonnantie worden ook twee Doopsgezinde voorgangers genoemd, Leenaart Bouwens en Joachim Vermeeren, die voor de eerlijke(?) vinder eveneens driehonderd Carolusgulden de man zullen opleveren.⁵

Dat ook deze ordonnanties niet het resultaat hadden, dat de markgraaf zich wenste, blijkt uit de brief van Adriaan van Haemstede aan de keurvorst. Nog talrijker werd het publiek dat hem buiten de stadspoorten beluisterde, ‘quasi illo

1 Goeters, a.w., p. 63. ‘Scio ego pacificos (Christo iudice) beatos esse et filios Dei vocari, guur ergo bellum potius quam pacem optarem?’

2 Antw. Archievenbl. II, p. 353.

3. id. p. 354; Goeters, a.w., p. 62: siquis me in manus magistratus traderet, acciperet pro mercede trecentos aureos.’

4 Antw. Archievenbl. II, p. 354.

5 id. P. 355.

mandato impulsus,’ schrijft van Haemstede naar aanleiding van het edict van 12 dec. Al had ik willen ophouden, dan stond het volk dat nog niet toe. Daar het dus onvermijdelijk was, dat ik mijzelf aan gevaren blootstelde, heb ik mij toevertrouwd aan de bescherming van de hoogste God...¹

Het gebrek aan resultaat bleek ook uit het feit dat de ordonnantie van 12 dec. 1558 op 5 jan. 1559 nog eens herhaald werd. Hieruit bleek overigens ook, hoezeer het de markgraaf ernst was.

Op 7 jan. 1559 werden de namen uit het edict van 20 dec. 1558 nog eens herhaald.²

Het wekt enige verbazing dat we op beide lijsten de naam van **Adriaan de schilder** aantreffen. Van Haemstede vertelt namelijk in zijn martelaarsgeschiedenis, dat deze samen met **Hendrik de kleermaker** 'een langhe tijt om des Evangeliums wille, met noch andere veerthien of vijfthien broeders ghevanghen gheseten had,'³ voordat hij op 19 jan. 1559 terechtgesteld werd. Hij wekt ook de indruk, dat zij al gevangen zaten, toen de edicten uitgevaardigd waren.

Vermoedelijk heeft hij in de haast, waarin hij de laatste verhalen geschreven moet hebben, hier een kleine vergissing gemaakt. Tegen anderen, als **Herman Janssens en Cornelis Halewijn**, is inderdaad lange tijd geprocedeerd, zoals ook uit de Antwerpse archieven blijkt.' De naam van **Adriaan Coreman** treffen we enkel aan in de rekeningen van de markgraaf. Hij zal vermoedelijk een snelle berechting gekregen hebben. Opmerking verdient dat hij niet enkel veroordeeld wordt wegens het bijwonen van en het meewerken aan heimelijke samenkomsten, maar 'overmidts zynder heresien ende quaetgevuelen vanden Heyligen sacramenten ende ordinantien van onser Moeder der Heyligen Kercken.'

Adriaan van Haemstede schrijft dit strengere optreden, afgezien van de druk van de landsregering, vooral toe aan de schout zelf, Jan van Immerzeel. Het kost deze vaak moeite de onderschout en schepenen aan zijn kant te krijgen. Als de markgraaf 'om ter liefden der bloetghierigher gheestelickheyt' zijn onderschout opdracht geeft voor de vierschaar de doodstraf te eisen tegen Adri-

1. Goeters, a.w., p. 62.

2. Antw. Archievenbl. II, p. 356. Niet meer genoemd worden de namen van Gheerd Borgers, Mathys Mandemakers, Claes opden Vliet, Servaes opden Oever, Marten de Vriendt. De verklaring voor het ontbreken van hun namen zal wel niet zijn, dat ze zich inderdaad gepresenteerd hebben op het stadhuis. Gheerd Borgers (of Geert Bangers of Gerart Borrgers) heeft zowel de brief van 30 aug. 1557 als die van 17 febr. 1558 mede ondertekend; hij nam dus een te vooraanstaande positie in om zo'n risico te kunnen lopen. Ze zullen tof bijtijds vertrokken zijn óf inmiddels gearresteerd.

Op de lijst van 7 jan. komt nog voor de naam van Loys Thiery, die Gaspar van der Heyden lange tijd geherbergd had; deze naam ontbrak op de lijst van 20 dec. 1558. Op beide lijsten komt de naam van Anton Verdickt voor; op 12 jan. 1559 werd hij in Brussel ter dood gebracht (Geschiedenisse... 1559, p. 444). Gezien de uitvoerigheid van het verhoor zal hij zeker op 7 jan. reeds gevangen genomen zijn.

3. Geschiedenisse... p. 445.

4. Antw. Archievenbl. VIII, p. 448-459.

5. id. 471.

aan de schilder en Hendrik de kleermaker, dan doet deze dat met grote tegenzin, tenminste als wij op het martelarenboek mogen afgaan.¹

tock warender sommighe van den Raet, die sulcks niet gheern en saghen oft daer over oordeelden,' voegt van Haemstede eraan toe.

Volgens hem werd de tegenzin in de nieuwe, straffere lijn bij de raad steeds groter. Hij vertelt van een schepen, die onwel geworden was en naar huis gebracht moest worden, 'roepende ende beklaghende dat hy het onnoosel bloet veroordeelt hadde, en is kortelick daer na gestorven:²

De animo om deze calvinisten ter dood te brengen was bepaald niet groot. De terechtstelling van bovengenoemde mannen had nogal wat voeten in de aarde. Het volk kwam in beweging, schreeuwend: *Slaet doot, slaet doot!*,³ zonder dat het geheel duidelijk wordt op wie deze woede betrekking heeft, de beide martelaars, vastgebonden aan de paal, de markgraaf met zijn

mannen of een zakkenroller, van wie in het verhaal eveneens sprake is. Mensen liepen elkaar onder de voet. Winkels werden ijlings gesloten.

De scherprechter staakte zijn werk en 'liet dese heylighe Martelaers ghebonden aen den pael staen.' De markgraaf te paard trachtte dit voorbeeld te volgen, maar kon in het gedrang niet meer weggkomen. 'Daer sat hy op zijn peert in grooter vreesen,' vertelt van Haemstede met leedvermaak. De mensen probeerden de totaal ontredderde schout gerust te stellen. Volgens hen was de deining alleen door de zakkenroller ontstaan, maar deze verklaring was hem te simpel: 'het en heeft gheenen dief gedaen, maer alle oproeren moeten een oorsake hebben.'²

Hij zag nu werkelijkheid worden, wat hij zelf altijd gevreesd had, maar wat tot dusver door de heren burgemeesters en schepenen gebagatelliseerd werd: nu brak het oproer los, het onvermijdelijke gevolg van tolerantie op godsdienstig terrein. 'Och, ick hebt wel van te voren gheseyt dattet also soude komen...'⁴ Deze reactie lijkt mij wel gerechtvaardigd. Hij, de schout, verantwoordelijk voor de rust in de stad, moet zich bewust geweest zijn van de onrust die veroorzaakt werd door het tweeslachtige optreden van de overheid. Terwijl Doopsgezinden en calvinisten, allen die ondergronds en antithetisch ten opzichte van de bestaande orde kerkjes opbouwden, vervolgd werden, maakte Adriaan van Haemstede een week van tevoren al bekend, waar hij de volgende zondag in het openbaar preken zou.⁵

Door deze tweeslachtigheid ontstond een sfeer, waarin een kleinigheid als een zakkenroller tijdens een terechtstelling een explosie teweeg kon brengen.

Deze gang van zaken gaf de markgraaf de rechtvaardiging nu ook tegen Adriaan van Haemstede op te treden. In zijn brief aan de keurvorst geeft van

1 Geschiedenisse... p. 445, 446.

2 id. p. 446, A.v.H. vertelt graag zulke voorvallen; zie hfdst. 6.

3 id. P. 447.

4 id. p. 446, 447.

6 Goeters, a.w., p. 62.

Haemstede zelf een verslag van de gebeurtenissen. Hij vertelt, hoe de markgraaf de stadsraad over de laatste aarzeling heen geduwd heeft. De schutterij wordt bijeengeroepen. De poorten worden bewaakt om Adriaan van Haemstede te grijpen, zodra hij de stad uitgaat op weg naar de plaats van samenkomst. Toen werd duidelijk, hoe weinig de markgraaf bij zijn ketterjacht op de schutters rekenen kon. Verschillenden van hen kwamen van Haemstede waarschuwen.¹ En deze wacht bij de poorten én het signalement in het edict van 20 dec. 1558 maken duidelijk, dat van Haemstede niet langer rekenen kon op toegeeflijkheid van de kant van de overheid.

Nadat hij in zijn martelaarsboek nog haastig met één zin melding heeft gemaakt van een nachtelijke razzia op zondag 20 jan. 1559, heeft hij de wijk genomen naar Aken.²

Zijn martelaarsgeschiedenis

Terwijl het jaar 1558 voor van Haemstede ongelooflijk spannend geweest moet zijn door het laveren tussen de ondergrondse gemeente en de overheid door, terwijl de gemeente waarvan hij de herder was regelmatig in verwarring raakte door overvallen, terwijl hij de gevangenen moest bemoedigen en de verwijten van hun familieleden verwerken, heeft hij de momenten van rust op de kamer, waar alleen Matthijs hem bereiken kon, gebruikt om aan zijn martelaarsgeschiedenis te werken.

Deze achtergrond geeft aan dit werk een geweldige spanning mee. Dat zijn werk in zulke moeilijke omstandigheden geschreven werd, wordt vooral zichtbaar in het wat hortende slot.

Een eerste besluit vinden we op p. 447, waar hij na de marteldood van Adriaan - de schilder, en Hendrik de kleermaker beschreven te hebben, eindigt met een vermaning aan het adres van

Antwerpen en met tenslotte nog een korte mededeling over de nieuwe razzia van de markgraaf. Het woordje 'Amen' accentueert dat het werk hiermee beëindigd is.

Toch volgen dan nog enkele verhalen, van Boutzon le Heu, Cornelis Halewijn en Herman Janssens.

Hoewel op grond van de betekenis van dit werk in hoofdstuk 6 afzonderlijk over de martelaarsgeschiedenis gehandeld zal worden, is het van belang hier al bij de laatste pagina's stil te staan om te kunnen bepalen, wanneer van Haemstede Antwerpen verlaten heeft.

We krijgen namelijk de indruk, dat hij onmiddellijk na 20 jan. 1559 de stad verlaten heeft, zijn werk in handen van een drukker of van vrienden achterlatend.

1. 1 id. p. 62. Op deze gebeurtenis slaat vermoedelijk de brief van oud-burgemeester Antoon van Stralen, d.d. 27 jan. 1559. waarin hij zich afvraagt waarom de markgraaf de burgerwacht opgeroepen heeft. Uit deze brief blijkt dat de gilden niet hebben willen meewerken. Van Stralen vraagt zich af, of de Brede Raad wel achter deze beslissing staat.

1. Antw. Archievenbl. VIII, p. 52; cf. Goeters, a.w., p. 16.

2 Geschiednisse... p. 447; Goeters, a.w., p. 62, 63.

77

Dit zou kunnen betekenen dat de verhalen, die nog volgen, niet van zijn eigen hand zijn.

Boutzon le Heul blijkt gelijktijdig met Anton Verdickt van Antwerpen naar Brussel gereisd te zijn en ongeveer gelijktijdig, zij het ook onafhankelijk van de ander, gearresteerd? Het is merkwaardig, dat van Haemstede, die zo uitvoerig de lotgevallen van Verdickt beschreven heeft, niet eens melding van de ander heeft gemaakt. Waarschijnlijk heeft hij, toen hij de geschiedenis van zijn vriend beschreef, geen weet gehad van diens metgezel. De contacten met de Waalse gemeente zullen in die dagen niet intensief geweest zijn.

De conclusie ligt voor de hand, dat de drukker of vriend die het werk van Adriaan van Haemstede voor publicatie gereed maakte dit verhaal hoorde en het op een niet geheel correcte plaats toevoegde. Opmerking verdient dat in dit verhaal de mededeling gedaan wordt van het heimelijk vermoorden op het Steen van 'mannen ende vrouwen om des Religioens wille...' Dit gerucht mist voldoende grond. Van Haemstede zou een dergelijke bewering niet gemakkelijk gedaan hebben. In zijn laatste 'Tot den Leser' zegt hij nog andere verhalen gehoord te hebben, die hij niet wil opnemen voordat hij uitvoeriger informatie verkregen heeft.³

Van **Cornelis Halewijn en Herman Janssens** heeft van Haemstede wel geweten.⁴ Hun proces duurde maanden.

In de zaak van Cornelis Halewijn heeft hij nog persoonlijk ingegrepen. Door zijn toedoen, heeft deze, een nog jonge man, de schriftelijke herroeping, die zogenaamd van hem zelf afkomstig was, ingetrokken.

Hoewel hij de afloop niet meegemaakt kan hebben, ligt het voor de hand te veronderstellen dat hij wel enig materiaal over deze beide mannen bijeengebracht heeft.

We krijgen sterk de indruk dat de uiteindelijke redactie van deze laatste geschiedenis met de beschrijving van de marteldood van de twee mannen en de laatste woorden aan het adres van de overheid van andere hand is.

Tegen Herman Janssens wordt de beschuldiging ingebracht 'dat hy zijn huysvrouwe in de gemeynthe des Heeren Jesu Christi ghetrouwt hadde.' De schrijver voegt hieraan toe: 'Want de Papisten hebben bynaest niet onbesmet ghelaten, van alle de ceremonien diese in der kercken ghebruycken: ende dwinghen noch de menschen tot het ghebruyck van haer onsuyver ende afgodische superstitionen, daer doch een yghelick Christen mensche een walghinghe af heeft?'

Deze woorden impliceren een oordeel over mensen die menen hun huwelijk

1 Geschiedenisse., p. 448, 449.

2. id. p. 448; weer een bewijs van de oplettendheid van het Brusselsche stadsbestuur.

3. Geschiedenisse... 'Tot den Leser,' ongenummerd, volgend op p. 454.

4. id. 449-454.

5 id. p. 449.

78

wel in de rooms-katholieke kerk te kunnen sluiten. Een echte christen doet zo iets niet, suggereert de auteur. Het lijkt mij minder waarschijnlijk, dat van Haemstede zo namens 'een yghelick Christen mensche' spreken zou.

Nog sprekender is het oordeel dat uitgesproken wordt over de heimelijke vergaderingen. Herman Janssens werd vooral aangeklaagd op het punt van de heimelijke vergadering. De schrijver voegt hieraan toe: 'De Duyvel en kan eygentlick de vergaderinghe niet lijden: want hy gevoelt wel dat daer door zijn Rijck verstoort ende omgheworpen wort. Daerom rade ick alle Christenen dat sy by malkandere komen, om Gods woordt ende wille te ondersoecken, ende also het Rijcke Christi helpen op bouwen. Al ist dat de Duyvel ende de Tyrannen daer teghen rasen: so hebbense nochtans Christum selve by hen, ende wilsse overvloedichlick bystant doen ende seghenen: want hy heeft geseyt: waer datter twee of drye vergadert zijn in mynen nem, daer ben ick int midden van hen...' ³

Het is al ongebruikelijk dat van Haemstede zijn verhalen onderbreekt met opmerkingen in de eerste persoon, terwijl dit hier gebeurt in het kader van een verhaal, waarin over de 'predicant Adrianus' in de derde persoon geschreven wordt. En het is zeer onwaarschijnlijk dat hij ooit het samenkomen in kleine, heimelijke groepjes gepropageerd zou hebben, zoals hier gebeurt. Ook al accepteerde hij noodgedwongen dergelijke kleine verbanden, zijn voorkeur ging onmiskenbaar uit naar openbare prediking die de hele stad bereikt.

De beschrijving van de terechtstelling is kennelijk van de hand van een ooggetuige. Weer deden zich ongeregeldeheden voor, zodat 'de Marckgrave was also wit om zijn hoofd als eenen doeck van vervaertheit.' ²

Het doodvonnis werd uitgesproken op 27 febr. 1559.

Op diezelfde dag verscheen Adriaan van Haemstede echter voor de kerkenraad - van Emden, na eerst Aken bezocht te hebben ³.

Alleen de laatste alinea's die de geschiedenis besluiten, wekken de indruk van Adriaan van Haemstede zelf afkomstig te zijn. Even wordt nog een kort overzicht gegeven van het lijden van Christus en de ware kerk. 'Men beschuldichde Christum als een oproermaker die het gantsche lant van Galilea af beroert hadde... (...) Op dele onse tijden gaetet op ghelijcker manieren toe. Om de Christenen om den hals te brenghen, so voorwenden de Tyrannen ende gheestelickheyt oproer ende vreesse van ghewelt, daer doch de Christenen sulcks niet en begheeren, als sy wel ghenoech betuycht hebben...' ⁴

Deze identificatie met Jezus, die een rechtvaardiging betekende voor zijn eigen optreden in Antwerpen, is kenmerkend voor Adriaan van Haemstede.

Ook de woorden: 'Siet, de Bijle is aen den boom gestelt. Ick hebber u menichmael verkondicht ende voorsegt: ick sal uwes bloets onschuldich zijn in den

1. id. p. 450.

2. id. p. 453, 454.

3 Kerkenraadsprotocollen Emden, afschrift L. Kochs, p. 116. Geschiedenisse... 454.

79

dach des Heeren' zijn kenne lijk van Adriaan van Haemstede zelf, evenals het laatste 'Tot den

Leser' dat ook met zijn naam ondertekend is, waarin hij weergeeft op welke wijze hij zijn stof bijeengebracht heeft.

Op grond van deze overwegingen acht ik het het meest waarschijnlijk dat Adriaan van Haemstede bij zijn haastige vlucht uit Antwerpen direct na 20 Jan. 1559 zijn bijna voltooide boek aan de drukker toevertrouwde met nog enkele notities voor de afronding van de gebeurtenissen in de stad.

Ook de nauwkeurige analyse die J.-F. Gilmont van het werk geeft, komt met deze hypothese niet in conflict. Zo zijn de drie feiten gecombineerd: 'présence de Haemstede á Emden au moins du 27 février au 13 mars, récit d'événements survenus á Anvers le 27 février, et cela dans un ouvrage qui porte la date du 18 mars 1559.'³

Het werk zou dan in Antwerpen gedrukt zijn. De drukker kan al eerder delen van het werk klaargemaakt hebben.

De iets andere geest, die uit de commentaren van de anonieme auteur aan de dag komt, toont hoe onder de druk van de vervolging, verbitterd door de vermindering van vrijheid, de besloten gemeentevorm weer gepropageerd wordt. In de voorafgaande jaren heeft Adriaan van Haemstede gepoogd de grenzen van de kerk ruimer te maken.

Hij wilde geen nieuwe kerk. Hij wilde de oude kerk omvormen. Hij wilde de calvinistische gemeenschap, die hij aantrof, open maken, toegankelijk voor ieder, omdat hij het verwijt van heimelijk vergaderen en dus oproerig zijn wilde ontzenuwen én omdat hij van deze gemeenschap uit de hele stad wilde doordringen met de nieuwe geest van de reformatie.

De gebeurtenissen stelden hem aanvankelijk in het gelijk, zodat de conflicten die hij aanvankelijk had met de Waalse en Vlaamse kerkenraden, wegvielen. Even ging er een geest van tolerantie over Antwerpen heen, waarvan alleen de Doopsgezinden verstoken bleven. Met vrijmoedigheid konden van Haemstede, Verdickt en anderen voor hun mening uitkomen. Volgens een later getuigenis bereikte Adriaan duizenden met zijn prediking op het open veld.³

Maar Antwerpen was geen Duitse vrijstad, die zelf beslissen kon vóór of tegen de reformatie. Het harde beleid van de centrale regering kreeg ook hier uiteindelijk de overhand. Nu konden ook calvinisten veroordeeld worden niet enkel om het heimelijk bijwonen van verboden samenkomsten maar evenzeer om hun eigen calvinistische leerstellingen. De gemeente ging meer dan ooit ondergronds.

Op grond van deze gang van zaken mag niet geconcludeerd worden, dat Adriaan van Haemstede zich roekeloos gedragen heeft. Wat Uyttenhooven

1. 'Tot den Leser' (455).

2. J.-F. Gilmont, a.w., p. 394.

3. J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus*, dl. 11, no. 53, p. 163; brief v. Karel Utenhove aan Joh. Utenhove, 16 mei 1561 over A.v.14.: 'qui Antwerplae duo milia hominum eduxit et tanto cum applausu ibi ad annos aliquot eccleslastem egit?'

schrijft in zijn geschiedenis van de kerk van Antwerpen: 'Doch misschien zou de vervolging nimmer hebben plaats gehad, zo niet Adriaan van Haemstede... zich door eenen verkeerden en dweependen geest hadt laten vervoeren, om in het openbaer... te prediken...," wordt niet gerechtvaardigd door de feiten. Het is evenmin juist dat van Haemstede zich niet wenste te houden aan de kerkelijke regels. Zijn visie verschilde metterdaad van de visie binnen de schuilkerk die hij in Antwerpen aantrof. Hij wilde de stad bereiken. Hij wilde een open kerk. Hij wilde een goede verstandhouding met de overheid en was bereid met haar eisen rekening

te houden. Toch stelde hij de openbare prediking uit, tot hij hierin gesteund werd door in ieder geval een deel van de Vlaamse kerkenraad.

Zijn wensen zijn niet in vervulling gegaan. Maar men mag hem niet overmoedig of rebels noemen. Daarvoor stelden de gebeurtenissen hem aanvankelijk tezeer in het gelijk. Wie weet wat het verloop geweest zou zijn, als hij een ander dan de markgraaf, schout Jan van Immerzeel, tot tegenspeler had gehad.

Het uiteindelijke resultaat blijft echter, hoe men het wendt of keert, triest. Bij zijn komst in Antwerpen trof hij aan een in het geheim opererende gemeenschap met een antithetische houding ten opzichte van de rooms-katholieke kerk, de overheid en de Doopsgezinde beweging. Hij liet bij zijn vertrek achter een opnieuw ondergrondse gemeenschap, die even een andere geest had gekend, waarover de adem van de vrijheid was heengegaan.

1. I A. Uyttenhooven, a.w., p. 103.

HOOFDSTUK 3

OP ZOEK NAAR NIEUW WERKTERREIN

§ 1. Aken

Nadat Adriaan van Haemstede Antwerpen nu definitief verlaten had en voordat hij zich zou vestigen in Londen, heeft hij wat rondgezworven op het vasteland van Europa. Hier en daar duiken sporen op. Het is niet gemakkelijk alle gegevens, waarover wij beschikken, chronologisch te ordenen.

Het belangrijkste uit deze tussentijd is ongetwijfeld geweest zijn bezoek aan Aken, vanwege de geloofsbelijdenis die hij ter wille van de reformatie in deze stad heeft opgesteld,

Er bestaat evenwel verschil van mening over het tijdstip waarop hij in deze stad kwam. Harckenroth heeft het bericht ontworpen, dat hij al in febr. 1558 met dertien Antwerpse families naar Aken vertrokken is, waar hij de 'Ecclesiam Aquensem Belgicam' gesticht zou hebben.'

Het vertrek van die families heeft stellig plaatsgevonden. Aanvankelijk hebben zij ook de wens te kennen gegeven dat van Haemstede hen vergezellen zou. Aanvankelijk heeft hij zelf vermoedelijk ook met deze wens ingestemd.'

We hebben evenwel gezien, dat in zijn plaats Johannes Dirckens als predikant van de kleine gemeenschap in Aken achterbleef, zij het voor korte tijd. Hij was niet zo gezien, dat men op een langdurig pastoraat van zijn kant prijsgesteld heeft.

5 juni 1558 keert hij in Emden terug met een brief van de calvinistische gemeenschap in Aken, waarin zij wel haar dank uitspreekt voor het werk van Dirckens, 'die ons in onsen noot tot noch toe seer getrouwelick heeft by ghestaen waerof wy God de almoghende Here loven ende prijzen,' maar waarin zij de kerk van Emden tevens vraagt in zijn plaats Hermes Backereel of een ander te sturen. Wie ook komen mag, hij dient wel mee te brengen 'een certyfycatie vanden staet ende overicheyt daer hy van compt, omme daermede alhier

1. Th. Haase, a.w., p. 713, overgenomen door F. L. Bos a.w., p. 24. Goeters, a.w., p. 7 ev., bestrijdt dit.

2 zie p. 56, 57.

borgere te werdene, anders soude hij hier vander staet niet angenomen worden.¹

In deze brief is geen sprake meer van een mogelijke komst van Adriaan van Haemstede. Zelfs in de zomer 1558, toen de vervolging in Antwerpen toch toegenomen was, terwijl verschillende gemeenteleden in de gevangenis zaten, kent men in Aken niet eens de hoop dat hij wellicht komen kan.

In de brief van 5 juni 1558 was sprake van het certificaat, dat nieuw-ingekomenen uit hun vorige verblijfplaats moesten meenemen, om voor het burgerschap van Aken in aanmerking te kunnen komen. We kennen dit ook uit de gemeentelijke verordeningen van Antwerpen.

De stad Aken had in 1530 officieel gekozen voor het rooms-katholieke geloof. In 1534 werden edicten uitgevaardigd, dreigend met de doodstraf voor ieder die van dit geloof afweek.² Toch gingen er steeds meer stemmen op, die pleitten voor een grotere tolerantie. Op 4 okt. 1544 was zelfs aan 30 wevers uit Vlaanderen burgerrecht verleend, ondanks het feit dat zij de Zwitserse godsdienst aanhingen.³

Evenwel werd op 10 juli 1550 een verordening uitgevaardigd, dat vreemdelingen alleen dan in Aken toegelaten konden worden, wanneer zij uit hun vorige verblijfplaats een bewijs van trouw aan de rooms-katholieke kerk met zich meebrachten.⁴

Een deel van de Nederlanders werd uitgewezen.

De geschiedenis van de protestantse vreemdelingen in het rooms-katholieke Aken maakt duidelijk, hoezeer verschillende motieven meespelen in het beleid van de regering. Als de economische situatie bepaalde impulsen van buiten af noodzakelijk maakte, was men zonder moeite bereid over bepaalde godsdienstige verschillen heen te stappen. Kregen in een bepaalde bedrijfstak vreemdelingen na verloop van tijd een te overheersende positie, dan nam de godsdienstige controversale onmiddellijk scherper vorm aan. Overigens leidde die nooit tot een echte vervolging, zoals we deze in de Nederlanden in die jaren wel aantreffen.

De situatie werd voor de protestanten aanzienlijk gunstiger, toen sinds 1552 Adam von Zewel regelmatig één van de burgemeesters was.⁵ Vanaf 1555 kwam er zelfs een nieuwe intocht van emigranten uit de Zuidelijke Nederlanden. Omdat zij de Duitse taal niet machtig waren, verzochten zij toestemming een

1. A. A. v. Schelven, a.w., bewijsstuk no. 29, p. 422, 423; cf. p. 278.

2. H. F. Macco, Die reformatorischen Bewegungen während des 16. Jahrhunderts in der Reichsstadt Aachen, Leipzig z.i. (voorwoord getekend 1 mei 1900), p. 6. (Dit werk kreeg een m.i. uitermate zwakke bestrijding van J. Fey, 'Zur Geschichte Aachens im 16. Jahrhundert').

3. A.A. v. Schelven, a.w., p. 273; L. Knappert, 'Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden, p. 304; H. F. Macco, p. 7; H. Heppe, Geschichte des deutschen Protestantismus' I, p. 321.

4. Heppe, a.w. p. 322; v. Schelven, a.w. p. 274.

5. Macco, a.w. p. 9; Heppe, a.w. p. 322.

eigen Waalse predikant te mogen beroepen. Op 26 jan. 1556 werd dit verzoek door de stadsraad afgewezen. Wel werden zij zelf geduld, maar het werd hun niet toegestaan tot officiële kerkvorming over te gaan.¹

Zo was de situatie, toen in febr. 1558 een groep Antwerpse families de vervolging in eigen land ontweek en zich vestigde in Aken. Zij werden daar geduld, konden werk vinden, invloed uitoefenen, burgerrecht verkrijgen onder bepaalde voorwaarden, maar mochten aan hun samenkomsten niet een al te openlijk karakter geven.

Hun invloed is bepaald niet gering geweest, getuige de brief die hertog Wilhelm van Gulik op 24 april 1558 aan keizer Ferdinand schreef met onder meer deze woorden: '...wie durch mancherlei Neuerungen in Aachen, besonders durch den Schutz der viel fremden aus andern landen verjagten und verdächtigen personen seine alte Hoheitsrechte gefähdet seien...'² Hij drong er bij de keizer op aan Aken te bevelen alle vernieuwingen af te schaffen. Zijn vrees dat zijn eigen belangen in de stad gevaar liepen én zijn afkeer van het calvinisme evenaarden elkaar vermoedelijk.³

De keizer schreef inderdaad in de geest van de hertog aan de raad en schepenen van Aken. Zij reageerden in hun schrijven van 20 sept. 1558 op laconieke wijze, dat de hertog niet goed geïnformeerd was: sektarische figuren kwamen niet voor in de stad; bovendien bezat hij geen Hoheitsrechte over de vrije stad Aken.⁴

Het stadsbestuur was klaarblijkelijk niet van zins op te treden tegen de inmiddels aanzienlijk uitgegroeide calvinistische gemeenschap. Zelfs in het college van schepenen trof men protestanten aan.

Toch ging deze ontwikkeling niet zonder spanningen gepaard. Op 30 dec. 1558 werd door de meerderheid der schepenen het besluit genomen, dat in de toekomst geen protestant meer tot schepen verkozen mocht worden. Bovendien werd uitgesproken, dat schepenen die weigerden mee te werken aan het vonnissen van Doopsgezinden, hun ambt dienden neer te leggen.⁵

Kortom, het calvinisme, dat door vluchtelingen uit de Nederlanden de stad binnengeloodst was, vormde mede dankzij het aanzien van Adam von Zewel een niet onbelangrijke groepering, die evenwel geen officiële erkenning kon vinden.

Dit was de situatie, die Adriaan van Haemstede aantrof, toen hij kort na 22 jan. 1559 in Aken

opdook.6

1 Macco, a.w. p. 10; Heppe, a.w. p. 322.

2. Macco, a.w. p. 11.

3. Id. cf. O. R. Redlich, Staat und Kirche am Niederrhein zur Reformationszeit, p. 55-57.

4. Macco, a.w. p. 12.

5. id. p. 13.

6. Ik laat in het midden, of hij zo. 1558 nog in Aken geweest is; cf. § 3. Ook al is dat het geval, dat heeft hij in ieder geval toen geen sporen achtergelaten.

84

In zijn brief aan de keurvorst van de Palts geeft hij zelf een verslag van zijn aanwezigheid. Gemeenteleden in Antwerpen hadden hem aangeraden naar deze vrije rijksstad te gaan. Hij heeft dus niet op eigen initiatief deze stad als nieuw werkterrein uitgekozen.¹ In Aken kende men hem slechts 'ex fama.'² Men had hem nog niet in zijn kwaliteit van predikant meegemaakt, maar op grond van wat vluchtelingen uit Antwerpen van hem vertelden, veronderstelde men dat het de moeite waard kon zijn hem te beluisteren.

Toen hij dan ook in de stad kwam, hadden verschillende mensen hem verzocht te preken. Hij was op dat verzoek ingegaan en hield, vermoedelijk in huisgodsdienstoefeningen, preken over de doop, 'praecipue quod animadverterem anabaptistas plurimos civium seduxisse.' De Doopsgezinde leer, zoals hij die tot dusver had leren kennen, vond hij in dit stadium dus wel bestrijdenswaard. Zijn gehoor nam zo toe, dat een grotere ruimte gezocht moest worden. Inwoners van de stad hebben hem toen uitgenodigd in een kerk te preken. Enkele Nederlanders, uit Luik afkomstig, herkenden hem en maakten bekend dat hij priester geweest was. De geestelijkheid drong er bij het stadsbestuur op aan hem de stad uit te zetten.³

Deze berichten, van hem zelf afkomstig, stemmen overeen met de situatie in Aken zoals we die elders beschreven vinden.

In diezelfde dagen, nl. 21 jan. 1559, komt er een officieel verzoek van de calvinistische gemeente bij de raad om openbare godsdienstoefeningen te mogen houden.⁴ Het ligt voor de hand tussen de komst van Adriaan van Haemstede en dit verzoek verband te leggen. Hoewel hij op die dag nog niet gearriveerd zal zijn,⁵ is het niet onwaarschijnlijk dat zijn komst in Aken voorbereid zal zijn. Na de bekendmaking van zijn signalement op 20 dec. 1558 is immers al het besluit gevallen dat hij vertrekken moest.

Men zal geïnformeerd hebben, of er in Aken plaats voor hem was. Misschien is dat de aanleiding geweest voor de calvinistische gemeenschap aldaar dit verzoek tot de raad te richten, om na te gaan of er wel werkgelegenheid was voor iemand met de capaciteiten en de inzichten als van Adriaan van Haemstede. Voordat het antwoord van de raad in Antwerpen binnen gekomen kon zijn, maakte de overval van 20 jan. een overhaast vertrek noodzakelijk.

Het verzoek werd door de raad afgewezen, mede door het verbannen van

1 W. G. Goeters, bijl. B, p. 62.

2. id. p. 63.

3. id. p. 63. cf. v. Schelven, a.w., p. 278; F. L. Bos, a.w. p. 37.

4. Heppe, a.w. p. 323; Goeters a.w. p. 28, die alleen 26 jan, als datum noemt.

5. Het verdient ook nog overweging of A.v.H. niet direct na de bekendmaking van zijn signalement op 20 dec. 1558 naar Aken vertrokken kan zijn; vervolgens toen hij de stad uitgezet werd, opnieuw in Antwerpen verscheen, het einde van de martelaars op 29 jan. 1559 meemaakte, zijn martelaarsgeschiedenis met deze gegevens aanvulde en de stad opnieuw verliet, rechtstreeks naar Emden. Dan zou hij tussen 20 dec. 1558 en 19 jan. 1559 in Aken geweest zijn; zijn succesvolle prediking kan dan geleid hebben tot het verzoek openbare godsdienstoefeningen te mogen houden.

Adriaen van Haemstede.¹ Wel was de bespreking van dien aard geweest, dat het zin had voor de protestantse groepering in de stad een beroep te doen op de rijksdag te Augsburg. Ook de steun van de protestantse vorsten werd ingeroepen. Op grond van de Augsburgse confessie verlangde men vrijheid van godsdienstuitoefening en de beschikking over één der kerken. ² Verschillende vorsten, o.a. keurvorst Frederik van de Palts, deden inderdaad een beroep op de stadsraad aan de protestanten én een kerk én een eigen predikant toe te staan.

Binnen Aken was de aarzeling zo groot, dat Philips II het noodzakelijk vond in mei 1559 uit Brussel een schrijven te richten aan de raad, waarin hij verbood de sectariërs uit de Nederlanden hulp te verlenen.³ De raad gaf ten antwoord, dat er geen sectariërs in de stad te vinden waren, wel enkele aanhangers van de Augsburgse confessie, die niet de beschikking kregen over een kerk, maar ook niet weggestuurd zouden worden, zolang zij zich goed gedroegen.

Uit Augsburg werd Wenceslaus Zuleger, in dienst bij Fred. III van de Palts, naar Aken gezonden om voor de protestanten te pleiten.

In het rapport dat hij 6 juli 1559 in Augsburg uitbracht, deelt hij mee dat men in Aken naar een goed predikant zoekt, die de Augsburgse confessie aanvaardt. Hij herinnert aan het optreden van iemand, die slechts acht dagen gepreekt had. Het resultaat was van dien aard dat zo'n predikant maar een maand nodig zou hebben 'so werde vast die ganz stadt zu dieser Seitten treten.'⁴ Hij had kennelijk Adriaan van Haemstede op het oog, wiens naam bij de protestantse vorsten ook genoemd is.⁵

Toch neemt de raad 20 juni 1559 het besluit geen verandering toe te staan, in welke richting ook: de vreemdelingen zullen niet verbannen worden; ze zullen evenmin meer rechten krijgen.⁶

In de nazomer doet zich toch een kentering in het nadeel van de protestantse groepering voor. Een fluistercampagne wordt opgezet tegen Adam von Zewel, alsof hij samen met de vreemdelingen de stad onder zijn beheer wil krijgen. Hij wordt gedwongen zijn ambt neer te leggen. Elf andere raadsleden verdwijnen met hem. Dit aantal toont, hoe groot zijn invloed geweest is.

Op 22 sept. valt tenslotte het besluit dat buitenlanders, die nog niet het burgerrecht ontvangen hebben, bewijs van goed rooms-katholiek geloof uit hun vorige verblijfplaats moeten overhandigen. Kunnen ze dit niet, dan dienen ze de stad onverwijld te verlaten.⁷

1. Heppe, a.w., p. 323.

2. Macco, a.w., p. 14; Goeters, a.w., p. 29.

3. Macco, p. 15. cf. Fey, a.w, p. 25, 26.

4. Goeters, p. 32; cf. Heppe, p. 323.

5. Volgens zijn eigen getuigenis: *Illustrissime princeps, quum legati Aquisgranensium apud te mentionem mei fecerint...*; Goeters. p. 61.

6. Macco, p. 15.

7. Macco, p. 19; Heppe, p. 323; v. Schelven, a.w., p. 279.

Terwijl dit zich afspeelt, stuurt Adriaan van Haemstede op 12 sept. 1559 uit Londen zijn geloofsbelijdenis met bijgaande brief aan de keurvorst Frederik III van de Palts.

Hij weet, dat de afgezanten uit Aken, toen ze met de evangelische vorsten spraken over de wenselijkheid van een eigen predikant, zijn naam genoemd hebben.¹ Het is hem op dit ogenblik onmogelijk een eventueel beroep te aanvaarden; hij acht het van primair belang de vreemdelingengemeente in Londen vorm te geven. Wanneer dat werk voltooid is, zal hij weer voor andere taken beschikbaar zijn. Het zou hem een voorrecht zijn, als hij dan hetzelfde werk dat hij nu in Londen verricht, voor de inwoners van Aken zou mogen doen. Op verzoek van

de gemeenschap in Aken heeft hij zijn geloofsbelijdenis opgesteld. Het kan de reformatorische gemeenschap immers alleen maar ten goede komen, wanneer blijkt dat de predikant, wiens naam zij genoemd heeft, goed is in de leer. Hij is zich bewust dat deze belijdenis geenszins volledig is. Wanneer de keurvorst dat nodig acht, is hij ook bereid op elk punt afzonderlijk breder in te gaan.² Hij hoopt dat de keurvorst mede door brief en geloofsbelijdenis zich nog intensiever zal inzetten voor de reformatie in Aken.³

Het is niet zeker, of deze geloofsbelijdenis behalve bij de keurvorst nog in andere handen is geweest.

Dr. L. Knappert veronderstelt dat deze belijdenis met een andere, opgesteld door Hermes Backereel en Jean Taffin, na het besluit van 22 sept. 1559 aan de stadsraad overhandigd is, in de hoop zo op overtuigende wijze namens vla- mingen en Walen aan te tonen, hoezeer de protestantse vreemdelingen overeenstemden met de Augustana.⁴

Een andere weergave van feiten verdient de voorkeur.

Na de teleurstellende beslissing van 22 sept. keken veel Nederlandse vluchtelingen uit naar een nieuwe wijkplaats. Zij meenden die te kunnen vinden in Worms, waar rooms-katholieken en protestanten vredig naast elkaar leefden. Hermes Backereel en Jean Taffin gingen nu, de één als gezant van de Nederlands-sprekende gemeenschap, de ander als gezant van de Walen, naar Worms om de mogelijkheden voor eventuele vestiging te onderzoeken.⁵ Volgens A. A. van Schelven had men vooraf aan het gemeentebestuur van Worms twee geloofsbelijdenissen toegezonden, die van Adriaan van Haemstede én die van de beide gezanten.⁶

In ieder geval hebben Backereel en Taffin hun belijdenis bij de raad ingediend.⁷

1. Goeters, a.w., p. 61.

2. Goeters, p. 63.

3. id. p. 63, 64.

4. Knappen, a.w., p. 304.

5. Heppe, a.w., p. 323, 324.

6. v. Schelven, a.w., p. 279.

7. Heppe, p. 323, 324; tekst id., bijl. XXXIII, p. 111-113.

Welke rol de geloofsbelijdenis van Adriaan van Haemstede verder gespeeld heeft, is onbekend.

Geloofsbelijdenis van Hermes Backereel en Jean Taffin

In deze geloofsbelijdenis betuigen zij hun instemming met de conf. Augustana.¹ Zij achten het daarom enkel noodzakelijk hun mening uiteen te zetten ten aanzien van het avondmaal. Wat de Augsburgse confessie daarover zegt, vinden ze wel acceptabel, maar kan op verschillende wijzen uitgelegd worden. Eerlijkheidshalve willen ze de raad van Worms in kennis stellen van de interpretatie die zij hieraan geven.

Wel zien ook zij 'quod in coena Dni. verum corpus, quod pro nobis fractuur est, et verum sanguinem, qui pro nobis effusus est.'² Zij betwijfelen ook niet dat Christus zelf waarlijk in het avondmaal aanwezig is.' De sacramenten zijn niet enkel ingesteld als 'notae professionis nostrae'; ze zijn meer: 'signa et testimonia voluntatis divinae erga nos,' gegeven om het geloof op te wekken en te bevestigen.³ Zoals we zullen zien, zal Adriaan van Haemstede meer accent leggen op het geloof dat de sacramenten van kracht doet zijn.

Christus is volgens hen dus wel in het avondmaal aanwezig, maar niet door een 'transfusio substantiae,'⁴ maar op sacramentele wijze.

Zij menen dat deze verklaring van het avondmaal hen niet in conflict brengt met de Augustana. Dat ze ten aanzien van dit onderdeel een eigen interpretatie geven, behoeft hun

toelating in Worms niet tegen te houden; ook onder de Lutherse theologen zelf is er niet een volledige overeenstemming op alle punten, terwijl ze elkaar toch als broeders erkennen en bejegenen. Van harte hopen ze op eenzelfde bejegening te mogen rekenen.’

Omdat de stadsraad aanvankelijk in het geheel niet reageerde op hun belijdenis, hebben de beide mannen deze ook aan de vertegenwoordigers van de evangelische vorsten overhandigd met het verzoek hun zaak bij de raad van Worms te verdedigen,

Uiteindelijk heeft het bestuur van deze stad afwijzend gereageerd.’

1 Heppe, a.w., p.113: ‘Hanc de coena Domini declarationem et confessionem ab Augustana non alienam esse putamus, et in caeteris etiam articulis nos eam amplecti ingenue profiteamur.’

2 id. p. 111: thristum quoque ipsum verum ac vividum suae sacrae coenae praesentem adesse, non dubitamus...’

3 id. p. 112.

4 id. p. 112: ‘Modum autem percipiendi corporis et sanguinis Christi in coena sacramentalem esse dicimus...’

5. id. p. 113.

6. Heppe, p. 324; v. Schelven, a.w., p. 280: d.d. 8 dec. 1559.

§ 2. *Geloofsbelijdenis van Adriaan van Haemstede*

In het geheel van de vermelde beraadslagen binnen de stedelijke overheid van Aken en Worms, in de kring van keurvorsten, tussen Walen en Vlamingen, calvinisten en Lutheranen heeft de geloofsbelijdenis van Adriaan van Haemstede in het najaar 1559 mede een rol gespeeld. Bij de beoordeling van deze geloofsbelijdenis is het van belang deze achtergrond te kennen. De achtergrond heeft de inhoud van dit werk mede bepaald. Daarom is het m.i. juist in het kader van dit hoofdstuk nader op deze geloofsbelijdenis in te gaan.

Wat de vorm van zijn belijdenis betreft, vinden we een opvallende parallel in de geloofsbelijdenis van Anton Verdickt.¹ Evenals deze heeft ook van Haemstede zijn geloof uiteengezet, uitgaande van de zeven sacramenten in de rooms-katholieke kerk. Ik neem aan dat van Haemstede in dit opzicht van Verdickt afhankelijk is. Immers, het lag voor de hand dat deze, gevangen te Brussel, beschuldigd van ketterij, zijn mening weergaf over die onderwerpen die kortsluiting veroorzaakt hadden tussen hem en de rooms-katholieke kerk. Deze vorm werd door de situatie geëist. Hij moest aantonen, waarom hij juist over de sacramenten zo'n afwijkende visie had.

Voor Adriaan van Haemstede lag deze vormgeving minder dwingend voor de hand. Ze was in zoverre voor zijn doel bruikbaar, omdat de zeven sacramenten het gehele menselijke leven in zijn relatie tot God bestrijken. Het vanzelfsprekende gevolg van deze opbouw is dat de cultus en de kerk centraal komen te staan, een karaktertrek van Adriaans geloofsbelijdenis waarop meermalen gewezen is.²

Een ander gevolg is dat bepaalde, meer uitgesproken dogmatische onderwerpen, als de leer van de Drieëenheid, de twee naturen van Christus, niet aan de orde komen, waardoor de geloofsbelijdenis weinig theoretisch aandoet"

Het lijkt me niet geheel juist uit deze gegevens conclusies te trekken over van Haemstede's geaardheid, alsof hij zelf weinig dogmatisch, meer op de praktijk ingesteld zou zijn. De vorm die hij van Verdickt overnam, legde hem een selectie op.

De heldere stijl, de strakke formuleringen, de bondige verdeling in hoofdstukken en de onderverdeling van elk hoofdstuk in paragrafen onthullen ons m.i. meer van zijn karakter. We herkennen de opsteller van de tabellen. ⁴ Vooral dankzij deze bondigheid, de trefzekere formulering steekt deze geloofsbelijdenis uit boven de meeste andere belijdenissen uit die tijd, ook boven die van Anton Verdickt die zo'n omhaal van woorden heeft, dat van Haemstede, nadat hij diens beschrijving van het avondmaal letterlijk heeft overgenomen, de rest maar kort samenvat.⁵

1. Geschiedenisse... der vromer Martelaren, p. 433- 444.

2 v. Schelven, a.w., p. 279: te belijdenis aangaande de Kerk, neemt er een centrale plaats in, als in geen ander symbolisch geschrift van dien tijd.' Goeters, a.w., p. 35: de kerk 'het centraal begrip, van waar uit zich de bespreking van alle onderwerpen geleidelijk ontwikkelt.'

3 Goeters, p. 34: 'Het theoretische, beschouwende element treedt hier geheel op den achtergrond.' Zo ook Knappen, a.w., p. 339.

4 cf. hfdst. 1, p. 11 ev.

5 Geschiedenisse..., p. 442: 'Van de ander artijckelen, weloker sommige hy wat breeder beschreven heeft, maer om de kortheyt wille opt kortste verhaelt werden.'

Opvallend is ook, dat hij vooral in het eerste deel van zijn belijdenis elke bewering die hij

doet, laat uitmonden in een getuigenis van de heilige schrift. Goed gekozen Bijbelwoorden vormen daardoor voortdurend een echo van zijn woorden; of om zijn bedoeling nog zuiverder te tekenen: zijn woorden zijn slechts een echo van Gods woord.

Opzettelijk gaat hij niet in op wat andere theologen van zijn tijd gezegd hebben. Hij sluit zich zelfs niet aan, zoals Backereel en Taffin, bij de Augsburgse confessie. Hij wil op geen enkele wijze de grenzen van de bijbel zelf te buiten gaan.¹

De Deo, et vero Dei cultu

De ware cultus wordt gekenmerkt, schrijft hij, door geloof, liefde, gehoorzaamheid, hoop, geduld, onschuld, zuiverheid en ontferming.² Het is bepaald verrassend, dat hij in het eerste hoofdstuk van zijn belijdenis al de volle nadruk laat vallen op de habitus, die van een christen verwacht mag worden, op de vruchten van de Geest. Terwijl het hier toch gaat over de verticale lijn van de 'cultus Dei,' speelt de horizontale levenshouding van de christen al volop mee. Deze nieuwe levenshouding is voor hem de ware eredienst.³

(Hij zou met de onderscheiding horizontaal-vertikaal overigens geen weg ge weten hebben.)

De ecclesia Dei

Allen die zich met deze geloofsbelijdenis ingelaten hebben, getuigen ervan dat de kerk zo'n centrale plaats inneemt.⁴ Dat is niet onbegrijpelijk, waar hij de verschillende sacramenten van de rooms-katholieke kerk wil bespreken. Maar dat verleent deze belijdenis onmiskenbaar een heel eigen karakter. De gemeente Gods is hier 'het centraal begrip, van waar uit zich de bespreking van alle onderwerpen geleidelijk ontwikkelt'⁵. De kerk staat voor hem in nauwe relatie tot het woord Gods.

'Opdat God gekend en de ware eredienst voor Hem beoefend zou worden, heeft Hij zichzelf aan de mensen geopenbaard door middel van zijn woord, en die vergadering van hen die zijn woord aanvaarden, wordt ecclesia genoemd...'⁶

In eigenlijke zin omvat de kerk alleen alle uitverkorenen Gods. Toch heeft God haar ook niet bepaalde kenmerken onderscheiden, waardoor zij in deze wereld van de overige mensen losgekoppeld is en door anderen gekend kan worden, hoewel er wel veel huichelaars in haar schuil kunnen gaan.⁷ Deze

1. Goeters, a.w., p. 55: mos pure et simpliciter nostram sententiam, non extra scripturae limites vagantes, proponemus...' § 49.

2 id. p. 46. § 4.

3. id. p. 34.

4. cf. p. 89, aant. 2

5. Goeters, p. 35.

5. id. p. 47, § 5.

6. id. § 6: '...distinguit tamen eam Deus certis quibusdam notis, quibus a ceteris hominibus esset disiuncta in hoc mundo et ab aliis cognosci posset, inter quos etiam plerumque hypocritae latent.'

tekenen zijn het ongeschonden gebruik van Gods woord en de zuivere bediening van de sacramenten.

De kerk is niet aan een plaats of een volk of een bepaald soort mensen gebonden, overal waar het evangelie op zuivere wijze verkondigd wordt, de sacramenten naar de instelling van Christus toegediend worden, daar is de kerk.

De ecclesiae potestate

Het gezag van de kerk is enkel gelegen in Gods woord. Met dit woord bindt en ontbindt zij.

Dit gezag is niet aan één mens toevertrouwd, maar aan de hele kerk, en wel in het bijzonder aan de dienaren van het woord.¹

Deze toespitsing is wel van belang. Niet waar gelovigen samenzijn, is kerk, maar waar de ware dienaren des woords prediken en de sacramenten bedienen, is, c.q. ontstaat zij. In dat bewustzijn is hij overal opgetreden.

De kerk heeft als gemeenschap wel de bevoegdheid over de leer, die haar wordt voorgehouden, te oordelen.² Gods woord is de enige maatstaf. De Heilige Geest is immers de volmaakte auteur van de leer die in het oude en nieuwe testament gestalte gekregen heeft.³ Mensen die beweringen doen die niet gebaseerd zijn op Gods woord, die voorschriften voor het geestelijke leven opdissen als door de apostelen overgeleverd, smokkelen menselijke inzettingen binnen de kerk.

De kerk heeft daarom ook de bevoegdheid zelf predikanten te beroepen die het evangelie zuiver leren. Als deze bevoegdheid uitsluitend in handen van bisschoppen ligt, bestaat het gevaar dat zij op een tirannieke wijze zelfs de meest onbekwame mensen aan de kerk opdringen.

Een predikant behoort naast alle andere deugden in staat te zijn te onderrichten, te vermanen, tegensprekers te overtuigen, kortom de kudde van Christus als een goede herder te weiden.⁴

Deze passages zijn rechtstreeks voor de situatie in Aken geschreven. Van Haemstede toonde met een voortdurend beroep op bijbelteksten aan, dat de gemeenschap in Aken van Godswege het recht had zelf een predikant te kiezen en te beroepen en dat bisschoppen en vorsten, die haar die vrijheid ontnamen, dus in strijd kwamen met Gods woord.

De ecclesiae doctrina

De leer van de kerk vat hij kernachtig samen met de bijbelse woorden: *'doet boete!'* (Bekeert u!) en: *'het koninkrijk der hemelen is nabijgekomen.'*⁵

1. id. p. 48, § 10: 'Deinde etiam in verbi ministerio data est eadem potestas verbi ministris...'

2. id., § 11: 'Habet etiam ecclesia potestatem de doctrinis iudicandl...'

3. id., § 12: 'Caeterum doctrina illa in sacris literis veteris et novi testament' comprahensa perfecta est, ut est Spiritus sanctus author eius perfectus.'

4. id., p. 48, 49; § 13, 14.

5. id. p. 49. §16: deleer van de kerk 'aut peccata arguit et hominem ex lege Dei condemnat; aut iustificationem et remissionem peccatorum in Christo exhibet, renovationemque hominis docet...'; samengevat: 'poenitentiam agite' en 'appropinquat regnum toelorum.'

De lege

De wet Gods eist van de mens zo'n zuiverheid, dat deze tot wanhoop gebracht wordt. Dat ligt niet aan de wet, die goed is, maar aan onze verdorven natuur. De mens kan en wil niets anders dan zondigen.¹ Hierdoor is de wet ongeschikt als weg tot behoud en vernieuwing.²

De justificatione

Daarom heeft God Zijn Zoon gezonden in het door de zonde aangetaste vlees.³ Zijn verdiensten worden ons toegerekend; wij grijpen die verdiensten aan door ons geloof dat een gave van God is. Christus heeft op de meest volkomen wijze de Vader genoegdoening gegeven; Hij heeft de dood opzij gezet en ons door zijn volmaakte gehoorzaamheid van de wet bevrijd.⁴ Geen zonde wordt de gelovige meer aangerekend; de dood heeft geen gezag meer over ons; de wet beklemt ons niet langer.⁵

De renovatione et nova obedientia

De gelovigen die Christus aangrijpen worden door zijn Geest vernieuwd, 'ita quod Christum spirant et vivunt.'⁶ Met deze kernachtige woorden heeft hij op een bijzondere wijze het bijna

onuitsprekelijke geheim van een christelijk leven uitgedrukt. Christus is de sfeer waarin zij verkeren, de aura die zij om zich dragen. Uiteraard citeert hij hierbij de woorden van Paulus: “ik leef niet meer, maar Christus leeft in mij.”⁷

Deze nieuwe levenswandel wordt niet meer door de wet afgedwongen, niet uit vrees voor straf verricht, maar komt voort uit dankbaarheid.⁸

Wel is hij zich bewust dat ook in wedergeborenen veel zwakheden blijven bestaan; zij staan de zonde alleen niet meer toe over hun sterfelijke lichamen te domineren, zij zondigen niet meer willens en wetens.⁹

De poenitentia et confessione

Als zij in zonde gevallen zijn, hebben ze er verdriet van en zoeken zij door Christus hun toevlucht tot de Vader. Zij belijden en betreuren hun zonden.¹⁰ Het getuigt van mensenkennis, dat hij onderscheid tussen die beide maakt.

1. id. p. 49, § 17, 18: ‘...ut nihil aliud quam peccare posset et vellet.’

2 § 18: ‘Ha lex Del imbecillis est ad salvandum...’

3. id. p. 50, § 20: ‘sub specie camis peccato obnoxiae...’

4 id. § 25: ‘Ita patri plenissime satisfecit, mortem abolevit et sua perfectissima obedientia nos a lege liberavit.’

5. id. § 26: ‘... ita quod neque peccatum fidelibus imputetur,... neque mors dominium habet in nos..., neque lex amplius obligat...’

6. id. p.50, § 27.

7 Gal. 2: 20.

8. id. p. 50, § 27: ‘...bonaque operantur non iam lege coacti, sed ultroneo spiritu, non formidine poenae, non ad promerendum Del gratiam aut ob uIIa praemia...’

9. id. p. 51, § 28: ‘...nec volentes scientesque, hoc est, delibato animo, mala faciunt.’

10 id. p. 51, § 29.

Zij nemen zich ernstig voor die zonde niet opnieuw te begaan en roepen de Goddelijke kracht daartoe in. Dit noemt hij de *eerste confessio*.

Daarnaast kent hij een *tweede confessio*, die Christus eveneens heeft ingesteld. Als iemand een zonde bedrijft van zo’n formaat, dat daardoor de kerk schade lijdt, wordt die in het openbaar beleden, de *fraterna reconciliatio*.¹

Hij betreurt het dat in zijn tijd veel kerken deze tweede vorm van de confessio niet meer kennen, zodat tegenstanders kwaad spreken van de kerk vanwege de zondaren die gehandhaafd blijven. Het is schadelijk voor de kerk, dat deze christelijke tucht verwaarloosd wordt.²

Ook een *derde confessio* juicht hij erg toe, dat men aan een dienaar des woords zijn zonden opbiecht, om raad te ontvangen of om getroost te worden in zijn gekwetst geweten. Er is immers geen beter advies, geen betere troost, dan die uit Gods woord opkomt.³

Alleen acht hij het onjuist deze *derde confessio* als een wet aan allen op te leggen. Want voor velen, die geen speciale raad of troost nodig hebben, is die absolutie voldoende, die zij in de openbare prediking van het evangelie ontvangen.⁴

Satisfactio

Daarom acht hij de *satisfactio papistica* goddeloos. Daar wordt aan het werk van Christus tekort gedaan. De leer van Cyprianus en latere theologen, alsof Christus alleen voor de erfzonde genoegdoening gegeven had en wij zelf de feitelijke zonden moeten voldoen, noemt hij een verfoeilijke dwaling.⁵

De sacramentis ecclesiae

Zowel de heilige schrift als de sacramenten hebben dezelfde geaardheid, kracht en

uitwerking.⁶ Zoals het woord van God een dode letter is zonder de Werking van de Heilige Geest, zo is ook de reiniging door de doop en de gemeenschap met het lichaam van Christus in het avondmaal onmogelijk zonder diezelfde Geest.⁷ De sacramenten kunnen niets uitrichten, tenzij ze door het geloof aangegrepen worden, zoals ook het woord van God voor ongelovigen een dwaasheid is en een doodsgneur ten dode.⁸

Hij legt dus de volle nadruk op de noodzakelijke correlatie *met het geloof*.

1. id., § 30, 31: 'Haec autem interdum publice fit in ecclesia, videlicet quum quis enormiter peccaverit magno ecclesia' scandalo...'

2. id. p. 52, § 35: 'Sed, pro dolor, nun' apud adversarios mak audit evangelii nomen propter ebrios...' etc.

3. id. p. 51, § 32.

4. id. p. 51, §33: 'Nam absolutio illa quibusdam satis est, quam percipiunt ex publica evangelii praedicatione.'

5. id. p. 52, § 36, 37.

6. id. § 38: 'Verbi Dei sacramentorum eadem plane natura, vis et acacia est...'

7 id. § 38; met verwijzing naar de doop van Simon Magus en de avondmaalsviering van Judas.

8. id. p. 53, § 39.

93

Christus heeft twee sacramenten ingesteld, doop en avondmaal.¹ Bij het toedienen van de doop is van belang:

a) dat het evangelie verkondigd wordt;

b) dat de doop met water toegediend wordt in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest;

c) dat degene die gedoopt wordt, onderwijs ontvangt in de voorschriften van het nieuwe leven dat Christus ons leert;

d) dat de Naam van God aangeroepen wordt.²

Het is goddeloos andere gebruiken aan deze instelling van God toe te voegen; een gevaarlijk spel met Goddelijke instellingen, dat evenals bij de zonen van Aäron Gods toorn oproept.³

Door de twisten, die over de doop ontstaan zijn, dreigt de kracht, de betekenis van de doop weg te vallen. 'Zeer velen houden de kinderen van de doop af, omdat dezen (zoals zij zeggen) noch het geloof hebben noch het kunnen belijden.' 'Anderen laten kinderen toe..., omdat zij vrezen dat dezen eeuwig verloren zullen gaan, als zij vóór de doop zouden sterven?'⁴

Zijn bewering verdient onze aandacht, dat zeer velen, 'plerique?' tegen de kinderdoop zijn. ***Nog niet voldoende wordt m.i. bij beschouwingen over de reformatie onder ogen gezien, hoe algemeen het onbehagen over de kinderdoop was bij grote groepen van de bevolking. Was de verwerping hiervan naar de mening van kerkelijke en wereldlijke machthebbers niet het sjibbolet van oproerigheid geweest, dan zou het aantal openlijke tegenstanders van de kinderdoop ongetwijfeld nog veel groter zijn geweest.***

Door te benadrukken dat de heilzame werking van de sacramenten alleen kon functioneren, wanneer zij gelovig aanvaard werden, hadden veel reformatorische theologen moeite voor de kinderdoop nog een aanvaardbare rechtvaardiging te vinden.⁵ We zullen dat ook bij Adriaan van Haemstede bemerken.

Wel is hij vóór alles de overtuiging toegedaan, ***dat allen die hun visie aan anderen willen opdringen, in ieder geval ongelijk hebben. Zowel de voorstanders van de kinderdoop, die te vuur en te zwaard de anderen bestrijden, als de Doopsgezinden, die hun tegenstanders verdoemen, verliezen al twistende over de uiterlijke doop de ware kracht van deze; immers door één Geest in één lichaam***

1. id. § 40.

2 id. § 41.

3. id. § 42, 43.

4. id. p. 53, 54, § 44: 'Plerique infantes a baptismo removent. quia (ut alent) neque fidem habent neque profiteri possunt.'

5 cf. Zwingli's uitspraak: Meun der Irrtum hat auch mich vor etwas Jahren verfahren, dasz ich meiut, es ware viel wager (= besser), man teutte die Kindli erst, so sie zu guten Alter kommen warend,' uit zijn 'Von der Taufe,' geciteerd door G. Zschäbitz, Zur mitteldeutschen Wiedertaufbewegung nach dem grossen Bauernkrieg, p. 90. cf. voor de ontwikkeling van Zwingli's theologie R. Stuppe,rich, Geschichte der Reformation, p. 131 e.v.

Het oordeel van F. Pijper, Bibl. Ref. Neerl. I, Polemische geschriften der Hervormingsgezinden, p. 433, over M. Micron, dat de kinderdoop eigenlijk niet goed past in het raam van zijn gedachten.

94

gedoopt breken zij zichzelf en elkaar door deze tweedracht van het lichaam los.1

Deze woorden zijn van het hoogste belang voor de kennis van de visie van Adriaan van Haemstede. Voor hem is de doop dus in de eerste plaats een ingevoegd worden in het lichaam van de Christus, de gemeenschap der heiligen. De eenheid van dat lichaam vereist z.i. een grote mate van verdraagzaamheid. Wie anderen met een afwijkende visie buitensluit, breekt de eenheid stuk. In dit verband beroept hij zich op de leer van Paulus, in Rom. 14 en 15, 'dat zij die zichzelf sterk achten de zwakheden der zwakken moeten verdragen.2'

De baptismo infantium

De eerste zin van dit hoofdstuk houdt in feite een ontkenning van de kinderdoop in: 'Overigens zien wij uit de woorden van Christus gemakkelijk wie gedoopt moeten worden, namelijk allen aan wie het evangelie verkondigd kan worden?' Dit acht hij ook ten aanzien van kinderen mogelijk. Heeft Christus niet gezegd: 'Laat de kinderen tot Mij komen?' Als de verkondiging van het evangelie zich ook tot hun uitstrekt, mogen ze van de doop niet uitgesloten worden.

Vanuit deze gedachtegang is het begrijpelijk dat hij later in Londen zeggen kan, dat het ouders vrijstaat de doop van hun kinderen uit te stellen tot hun zevende jaar.4

Van volwassenen dient eerst een geloofsbelijdenis geëist te worden, voordat zij de doop mogen ontvangen, maar ten aanzien van kinderen hebben wij een belijdenis van Christus zelf: *hunner is het koninkrijk der hemelen*. Maar niets dat bevlekt is, kan dit koninkrijk binnenkomen. Ook de kinderen zijn door de erfzonde bevlekt; ook zij moeten daarom eerst gereinigd worden. Het bloed van Jezus reinigt hen van elke zonde en dit wordt door de doop gedemonstreerd.5

Deze laatste gedachtegang maakt het begrijpelijk, waarom hij toch zijn eigen kinderen kon laten dopen, al voordat zij een leeftijd bereikt hadden waarop hun het evangelie gebracht kon worden.2

Naar zijn zeggen heeft hij nog meer argumenten voor de kinderdoop, maar hij wil zich tot het bovengenoemde beperken. Nadrukkelijk stelt hij tenslotte vast, dat de 'anabaptistae' dwalen met hun leer dat kinderen niet tot de doop toege laten mogen worden.

1. id. p. 54, § 44.

2 id.

3. id. § 45.

4. Kerkenraads-Protocollen, Londen, 1560-1563, p. 45, d.d. 19 sept. 1560.

5 Goeters, p. 54, § 46.

6. Kerkenraads-Protocollen, Londen, 1560-1563, p. 494: 'Feb. 11 (1560) baptizatur Adriani Hamstedii filiola nomine Laurina.'

Ook wijst hij de hemerobaptistae; af die hun zonden dagelijks met wijwater afwissen; zij doen

z.i. het offer van Christus ernstig onrecht aan.¹

De coena Domini

Het avondmaal heeft Christus voor de Zijnen ingesteld, opdat de herinnering aan zijn dood en de weldaad van zijn offer dat eenmaal voor onze zonden aan het kruis volbracht werd nooit uit ons leven verdwijnen zouden.

Hij herinnert aan de felle strijd die juist op dit onderdeel van de leer ontbrand is. 'Maar daar heden een grote controverser heerst onder de geleerden over het avondmaal, en zeer velen aangeklaagd worden omdat zij hier een kaal en leeg teken van maken, en anderen omdat zij Christus voorstellen als *polusoomaton*, of *polutopon*, of *pantotopon*, of van het één of andere wonderbaarlijke lichaam voorzien, geven wij met voorbijgaan van al die meningen zuiver en eenvoudig onze mening, zonder de grenzen van de schrift te buiten te gaan, zonder te zweren bij de woorden van enige meester, terwijl wij het een ieder gunnen rijk te zijn met zijn eigen zingeving, daar ik hier immers niet de strijd maar mijn confessie bezig ben te beschrijven'.²

Deze woorden getuigen van enige naïviteit, tenzij hij de keurvorst trachtte te misleiden. Niemand kon immers een bepaalde visie van het avondmaal geven zonder daarbij beïnvloed te zijn door de theologen en de strijd van die dagen. Deze woorden getuigen ook van zijn verdraagzaamheid; hij gunt ieder zijn eigen visie. Daarom wil hij zich niet achter de banier van één bepaalde leermeester plaatsen.

Zijn opvatting is duidelijk calvinistisch.

'Bovenal worden wij bij het avondmaal met zodanig voedsel en zulke drank gevoed als wij daarbij aan honger en dorst meebrengen. Als een mens door de menigte van zijn zonden overstelpt reeds dood en veroordeling vreest, hongert en dorst hij naar gerechtigheid, wenst hij van zonden bevrijd te worden, en begeert hij dat de dood weggenomen is. Hem verzadigt Christus in het avondmaal met zijn lichaam en bloed...'

Datzelfde lichaam, dat voor 1500 jaar aan het kruis gestorven is, wordt voor de gelovigen in het avondmaal een geestelijke spijs.³ Daarom wijst hij af allen die menen dat het in dit sacrament alleen om 'nuda et inania signa' gaat. 'Als ze er tenminste zijn,' voegt hij hier tussen haakjes aan toe.⁴ Dit staat voor hem kennelijk niet vast.

Ook verwerpt hij uiteraard de dwalingen en de afgoderij van de 'papistae; die

1. Goeters, p. 55, § 47.

2. id. § 49: '...non extra scripturae limites vagantes, proponemus, nullius iurantes in verba magistri permittentes unumquemque abundare in suo sensu non enim hic certamen, sed confessionem meam describere instituo.'

3. id. p. 55, 56, § 50, 51, 52. Hij legt hier volle nadruk op.

4 id. p. 56, § 53: '(si qui sint) qui nuda et inania signa in hoc sacramento proponi existimant.'

zeggen dat het brood in het lichaam en de wijn in het bloed veranderd worden; Paulus noemt immers vóór en na de viering het brood brood.

Ook acht hij het goddeloos de leken een deel van dit sacrament te onthouden, waar Christus bevolen heeft dat allen uit de drinkbeker moeten drinken. Voorts verwerpt hij elk bijgelovig gebruik van de sacramenten buiten de viering om.¹

De quibusdam aliis ritibus et ftisis saeramentis

De confirmatie acht hij een goede, oude gewoonte. Hij zou willen dat die in herstelde vorm overal ingang vond. Het is immers van belang dat de kinderen op jeugdige leeftijd het ware geloof leren kennen. De 'papistae' hebben deze gewoonte misvormd, zodat ze daar nu meer waarde aan toekennen dan aan de door Christus ingestelde doop. Zonder een bepaalde leeftijd te noemen, wil hij dat kinderen, als ze wat ouder geworden zijn en de artikelen van het geloof

geleerd hebben, door een dienaar des woords of een bisschop op hun kennis onderzocht worden. Nadat hun onder gebed de handen zijn opgelegd en nadat zij hun geloof beleden hebben, kunnen ze dan tot het avondmaal toegelaten worden.²

Voor het zogenaamde sacrament van de ordo heeft hij geen goed woord over. Dat beschouwt hij als blasfemie ten opzichte van Gods zoon, die als enige door de Vader geordend is tot 'perpetuus sacerdos'.

Christus had zijn apostelen niet opgedragen de zoon Gods te offeren voor levenden en doden, maar alle volken te onderrichten in wat Hij hun geleerd had. Het nieuwe testament kent geen priesters, uitgezonderd Christus.³

Ook de extrema unctio is niet op de bijbel gefundeerd. Als de 'papistael de apostelen willen nabootsen, behoren ze ook zweetdoeken te nemen om die op de zieken te leggen. Zo kunnen duizend sacramenten gefingeerd worden.⁴

De matrimonio et coelibatu

Hij bespreekt het huwelijk, omdat dit in de oude kerk ook voor een sacrament gold. Het is wel een 'sacrosancta ordinatio,' zegt hij, door God in het paradijs ingesteld, vooral om drie redenen: 1) omdat het niet goed is dat de mens alleen zij; hij moet een hulp hebben laan zichzelf gelijk';

2) om kinderen te krijgen; 3) opdat hoererij en alle onreinheid vermeden worde.³

1. id. § 54.

2. id. § 55. Zo is z.i. de oorspronkelijke situatie geweest, waarvan hij zegt: taudo veterem consuetudinem eamque restitutam ubique optarem...'

3. id. p, 57, § 58, 59.

4. id. § 60: ta mille sacramenta confingere poterint.'

5 id. § 61.

Het is niet meer sacrament dan bijv. het ambt van de overheid of de zorg voor de armen, welke evenzeer goede ordeningen van God zijn zonder dat ze sacramenten genoemd kunnen worden, 'omdat zij niet demonstrenen de ons in Christus door zijn dood op grond van vaste, toegevoegde beloften geschonken genade.¹

Het coelibaat noemt hij een 'doctrina demoniorum.' De rooms-katholieke geestelijken hebben een afschuw van het huwelijk, alsof deze instelling Gods besmet en vleselijk zou zijn. Hij wijst op het vreemde verschijnsel, dat zij een sacrament noemen wat zij als bevlekt verafschuwen. Zij komen niet alleen met hun eigen leer van de sacramenten in conflict, maar ook met het getuigenis van de bijbel over de zuiverheid en kuisheid van het huwelijk én met deze goddelijke instelling zelf.²

Christus en Paulus waarden maagdelijkheid niet in die mate, dat zij iemand daartoe verplichten. Overeenkomstig de woorden van Paulus acht hij het coelibatair-zijn in bepaalde omstandigheden wel nuttig, maar wie op grond van een wet anderen of zichzelf het huwelijk verbiedt, leert een duivelse leer. ³

De Magistratu et subditorum officio

Na de behandeling van kerk en sacramenten behandelt hij de taak van overheid en onderdanen. Dit onderwerp valt buiten de logische opbouw van zijn belijdenis, maar werd door de situatie in Aken geëist. Het was voor de overheden van die tijd, als ze het toelaten van een nieuwe leer overwogen, van het grootste gewicht te weten, hoe de functie van de overheid door de nieuwe groepering Bijbels gewaardeerd werd.

Adriaan van Haemstede spreekt duidelijke taal. De overheid is door God ingesteld. Wel voegt hij er tussen haakjes aan toe, dat Petrus deze ergens een menselijke instelling heeft genoemd.

Deze instelling is noodzakelijk opdat de mensen, door wetten verbonden, vreedzaam kunnen samenleven' De taak van de overheid is tweeledig: goeden belonen; kwaden straffen. In de meeste staten wordt de eerste taak z ii verwaarloosd. Werd deze meer beoefend, dan zou het straffen minder moeite kosten. Velen raken in ondeugden verstrikt, als ze bemerken dat aan de deugden geen beloningen verbonden zijn, maar de ondeugden zelfs begunstigd worden. Hij zegt dit opdat de overheid gaat beseffen, hoe noodzakelijk het is *den goeden van beloningen te voorzien, de getrouwe dienaren van de kerk te onderhouden,*

1. id. § 62: '...quia non demonstrant nobis ex certis adiunctis promissionibus exhibitam in Christo gratiam per ipsius mortem.'

2. id. p. 57, 58; § 63, 64. Hij haalt de wet van p. Gregorius aan, waarin het een man verboden werd na gemeenschap met zijn vrouw in de kerk te komen, zolang hij zich niet met water gewassen had en totdat een bepaalde periode verstreken was.

3. id. p. 58, § 65.

4. id. § 66; het woord van Petrus staat in 1 Petr. 2:13.

98

inkomsten te geven aan vrome geleerden, opdat de ware vroomheid onder het volk gepropageerd wordt.¹

Alle leden van de kerk hebben de taak de christelijke godsdienst te bevorderen, dus bovenal de overheid. Deze dient, zoals het alle christenen betaamt, beide tafelen der wet te verdedigen. Zij moet godslasteraars, boosdoeners, tovenaars bestraffen, secten of ketterijen door middel van vrome en geleerde mannen uitroeien en de ware godsdienst door middel van predikanten bevorderen. Hij beroept zich op het voorbeeld van bepaalde oud-testamentische vorsten.² Zijn woorden wekken wel de indruk, dat hij het uitroeien van ketterijen wil doen plaatsvinden door overtuiging, maar hij geeft hier de overheid voldoende ruimte ook andere middelen toe te passen.

Ook een heidense overheid moet als een goddelijke instelling gehoorzaamd worden.³

De macht van de overheid is wel aan bepaalde grenzen gebonden. Deze mag niemand tot geloof dwingen, niemand iets opdragen, niets vaststellen dat met het geloof in strijd komt. Want het geloof is een gave van God, die enkel door het woord Gods en door de kracht van de Heilige Geest in de geest der mensen wordt ingeprent. Als de overheid iemand dwingt tegen zijn geloof en zijn geweten in te gaan, mag deze niet gehoorzamen⁴

Hij distantieert zich van de doperse opvatting over de overheid. Het is een dwaling te menen dat een christen geen overheidsfunctie mag vervullen. Waarom zou een christen niet opgenomen kunnen worden in een goede instelling van God?

Hij memoreert de gedachte van de Doopsgezinden, dat christenen geen behoefte hebben aan een overheid, omdat Christus hun geleerd heeft het kwaad niet te weerstaan, maar het onrecht met gelijkmoedigheid te verdragen. Met deze gedachtegang kan hij ten dele wel meegaan. Christenen hebben z.i. voor zichzelf inderdaad geen behoefte aan een overheid. Hij vergelijkt de overheid met de wet. Deze is ook niet voor de rechtvaardigen gegeven. De overheid is voor de onrechtvaardigen ingesteld; hun brutaliteit moet beteugeld worden, opdat de gelovigen vroom en rustig kunnen leven en tegen onrecht beschermd worden. En ook al mag een christen niet naar wraak dorsten, hij mag wel recht zoeken. Vromen mogen, als de nood hen dringt, van de overheid gebruik maken, zoals zij bij ziekte medicijnen gebruiken.

De 'anabaptistae' realiseren zich niet, welke verwarring ontstaan zou, als deze instelling van God wegviel, hoe ellendig de toestand van onschuldigen zou zijn, als ieder kon doen wat hem behaagt. Daarom dient men God te bidden dat Hij de overheid voor ons bewaart, dat Hij deze door zijn Geest tot de ware

1 id. p. 58, 59, § 68, 69.

2. id. p. 59, § 69, als David, Hiskia, Josla en Josafat.

3. id. § 70.

4. id. § 72, 73: 'Praeterea si contra fidem et contra conscientiam cogat magistratus, non est audiendus...

99

vroomheid leidt, opdat wij onder haar leiding, bevrijd van angst, onze vroomheid kunnen beoefenen.¹

Uit dit overzicht blijkt dat van Haemstede zijn taak grondiger heeft aangepakt dan Taffin en Backereel. Hij heeft zijn visie gegeven over de belangrijkste onderwerpen, die destijds in het geding waren.

Toch bracht de opbouw van zijn belijdenis met zich mee, dat andere onderwerpen niet aan de orde konden komen. Zoals we gezien hebben, heeft hij zich wat de vorm betreft aangepast aan de geloofsbelijdenis van Anton Verdickt. Dit geldt trouwens niet alleen voor de vorm van deze belijdenis.

Ook inhoudelijk zijn er onmiskenbare overeenkomsten tussen de belijdenis + geschiedenis van Verdickt én de belijdenis van Adriaan van Haemstede.

Een parallel vinden we in de houding van beiden ten opzichte van de dopersen. Ook Verdickt zegt dat zij dezelfde fout begaan als de rooms-katholieken ten aanzien van de kinderdoop: *'Hy seyde dat de Papisten ende de Wederdoopers beyde veel te seer op het wterlick teecken, namelick, op den waterdoop stonden... De Papen verdoemen allen den genen die ronder den waterdoop sterven, ende doodense die tot haer oude dagen de kinderen op haer gheloove eerst doopen willen. De Wederdoopers verdoemen alle die haer kinderen ionck doopen...'*²

Overigens gaat Verdickt bepaald een stap verder als hij zegt: *Dese menschelicke wetten ofte gheboden, van te moeten doopen als sy ionck zijn, ofte te moeten doopen als sy oudt zijn, daer sy der menschen consciencien mede verbinden, stont hy seer teghen.'*³

In zijn schriftelijke belijdenis stelt ook Verdickt de beide sacramenten, doop en avondmaal, volkomen gelijk met het woord Gods. Wat van de heilige schrift gezegd word, 'dat wy daer door herboren reyn ende salich werden, also mach men oock van den Sacramenten bemercken...' Ook hij stelt dat beide, schrift en sacramenten, krachteloos zijn zonder de werking van de Heilige Geest.⁴

Opvallend zijn de parallellen tussen martelaarsgeschiedenis en confessie ten aanzien van het heilig avondmaal. Zegt van Haemstede dat wij zoveel spijs en drank ontvangen als wij honger en dorst meebrengen, daar zegt Verdickt dat de 'onboetveerdighe en konnen de salichmakende ghemeynschap des lichaems ende bloets niet krijghen: want sy gheen honger ofte dorst tot sodanighen spijsen en hebben...'⁵

Belden omschrijven op ongeveer dezelfde wijze wat het honger en dorst hebben

1. id. p. 59, 60, § 74-77.

2. Geschiedenisse...der vromer Martelaren. p. 430; cf. p. 94.

3. id. Juist dit gedeelte wordt uit latere drukken van de martelaarsgesch., die niet door A.v.H. verzorgd zijn, weggelaten; cf. Historie der vromer Martelaren... uitg. 1659, fol. 320 b.

4. Geschiedenisse... 1559, p. 434, 435; cf. p. 93.

5. Geschiedenisse... p. 435; cf. p. 96.

naar het avondmaal inhoudt: verlangen om van zonde én dood verlost te worden.¹

Ook Anton Verdickt zegt, dat de mens op de wijze die bij het sacrament past, gevoed wordt met 'dat warachtich natuerlick ende wesentlick lichaem ende bloet Christi Jesu dat over vijfthien hondert iaren opten berch van Calvarien ghecruyst is...'² en dat het daarom onjuist is 'in de sacramenten alleen een ydel oft bloot teecken' te zien.³

Nu is het denkbaar, dat van Haemstede in de weergave van de geloofsbelijdenis van Verdickt zijn eigen gedachtegangen ingevoegd heeft, maar het is niet waarschijnlijk. Nadat hij in alle uitvoerigheid de geloofsbelijdenis van Verdickt ten aanzien van het avondmaal in zijn martelaarsgeschiedenis heeft overgenomen, maakt hij bekend dat hij het resterende deel van deze belijdenis 'om de kortheyt wille opt kortste verhaelt.'⁴ Hij geeft dus zelf het moment aan, vanwaar hij de belijdenis van Verdickt met eigen woorden gaat samenvatten.

Ook in deze verkorte weergave zijn parallellen met van Haemstede's belijdenis. Het oordeel over confirmatio, ordo, huwelijk, laatste oliesel is soms woordelijk gelijk. Ook Verdickt stelt, dat als het huwelijk een sacrament is dit evenzeer voor andere instellingen Gods geldt, zoals de overheid. Ook hij zegt dat als de olie uit de brief van Jacobus als een kerkelijk gebruik gehandhaafd blijft, ook de zweetdoeken weer ingevoerd behoren te worden.⁵

Adriaan van Haemstede is dus, zowel wat de vorm als wat de inhoud betreft, afhankelijk van Anton Verdickt, hoewel deze op zijn beurt destijds de invloed van de prediking van Adriaan van Haemstede had ondergaan. Het is niet onmogelijk dat we in Verdickts belijdenis een neerslag van Adriaans preken vinden.

De vergelijking met de belijdenis van Verdickt kan ons daarom niet verder helpen hij het onderzoek naar de plaats van Adriaan van Haemstede in het reformatorische veld. Omdat hij predikant van een calvinistische gemeenschap was, ligt het voor de hand in eerste instantie na te gaan waar punten van overeenstemming zijn met andere calvinistische belijdenissen. Een vergelijking met de eveneens in 1559 verschenen '*Confession de Foy*' werkt verhelderend.⁶

Deze bevat een uitvoerige bespreking van de aard, van de functie van de heilige schrift.' Over dit onderdeel van het belijden zwijgt van Haemstede. In de

1. id. p. 437; cf. p. 96.

2 id. p. 437; cf. p. 96.

3 id. p. 439; cf. p. 96.

4. id. p. 442; cf. p. 89

5. id. p. 442 confirmatio; cf. p. 97; p. 443 ordo, huwelijk, laatste oliesel, cf. p. 97, 98,

6. tekst uit: Bekenntnis Schriften und Kirchen Ordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche,' W. Niesel, p. 65-75.

De keuze is bepaald door de gelijktijdigheid; daarom koos ik niet de breder uitgewerkte Conf. Belgica van Guido de Bres.

7. art. 3, 4, 5, Niesel, p. 66, 67.

confession vinden we een gehele paragraaf gewijd aan de leer van de Drieëenheid,¹ terwijl van Haemstede enkel zijn geloof in één God, de Vader, Zoon en Heilige Geest uitgesproken heeft,² zonder op de onderlinge verbanden in te gaan. Bij hem komt, als hij het functioneren van de wet bespreekt, de zondeval ter sprake, maar hij mist een uitgewerkte verhandeling over de onschuld van de eerste mensen, zoals de Confession die kent.³

Hier treffen we eveneens aan een uitvoerige paragraaf over de leer van de uitverkiezing. Deze ontbreekt bij van Haemstede helemaal. Alleen zegt hij van de kerk, dat ze in eigenlijke zin enkel Gods uitverkorenen omvat⁴.

Ook elke speculatie over de verhouding van de twee naturen in Christus missen we bij hem. De Confession besteedt twee lange paragrafen om deze verhouding te onderzoeken, de opvattingen van Servet bestrijdend.⁵ Van Haemstede beperkte zich tot de vermelding dat God Zijn Zoon gezonden heeft 'sub specie carnis peccato obnoxiae,⁶ een omschrijving zo vaag, dat ook de Doopsgezinden met de hun eigen opvatting, van Melchior Hoffman afkomstig, alsof Christus zijn vlees van de hemel meegenomen heeft, zich desnoods wel in deze woorden zouden kunnen vinden.⁶

In de Confession wordt benadrukt, dat wet en profeten voor de wedergeboren mens hun

functie behouden ‘pour regler nostre vlei’⁷ Adriaan zou dit stellig niet ontkend hebben, maar in zijn geloofsbelijdenis beklemtoont hij dat wet zonde doet kennen, en dat de gelovige vrij van de wet geworden is.⁸

Pas in art. 25 komt bij de Confession de kerk aan de orde, waarmee van Haemstede praktisch begonnen is. De toon is heel verschillend. De Confession begint te stellen dat er orde behoort te zijn in de kerk, dat herders en leraars geëerd moeten worden. Het behaagt God nu eenmaal ons ‘sous telle bride’ te leiden. Niemand mag zich aan deze kerk onttrekken. Dit juk van God moet men op zich nemen, waar God een kerk in deze goede orde gevestigd heeft, zelfs al verzetten de magistraten met hun edicten zich tegen zo’n kerk.⁹

Deze woorden zouden de vroegere tegenstanders van Adriaan van Haemstede binnen de kerk van Antwerpen onmiddellijk beaamd hebben. Hij laat dergelijke beschouwingen achterwege. Ook over de ambten laat hij zich niet uit, uit-

art. 6, p. 67.

1. Goeters, a.w., p. 46 § 1.

2. art. 7, Niesel, p. 67, 68.

3 art. 12, p. 69; Goeters § 6.

5 art. 14, 15, p. 69, 70.

6. Goeters, p. 50, § 21. Voor de opvattingen van Melchior Hoffman, cf. Peter Kawerau, Melchior Hoffman als religidser Denker, Haarlem 1954.

7 art. 23, Niesel p. 71.

8. Goeters, p. 49, § 17, 18; p. 50. § 26: ‘...iustis lex posita non est, sed iniustis et peccatoribus.’

9. art. 25, 26, Niesel p. 72: ‘...et ce en quelque lieu que ce soit on Dieu aura estably un vray ordre d’Eglise, encores que les Magistrats et leurs edicts y soyent contralres... et que tous ceux qui ne s’y rengent ou s’ en separant, contrarient á l’ordonnance de Dieu...’ (art. 26).

102

gezonderd die van de dienaren des woords,¹ terwijl de Confession spreekt van Pastors, Surveillans en Diacres.²

In deze belijdenis worden de sacramenten beschreven als een tegemoetkoming van Gods kant aan onze zwakheid en onbeholpenheid, waardoor wij uiterlijke tekenen nodig hebben. Deze gedachtegang suggereert dat het een tekort van ons is, dat wij aan de heilige schrift alleen niet genoeg hebben.³ De sacramenten staan niet op dezelfde hoogte als Gods woord. Van Haemstede stelt ze echter zonder meer identiek.⁴

Uitvoeriger dan in de Confession gebeurt, handelt hij over de kinderdoop. De Confession erkent wel dat ook de doop ‘un Sacrement de foy et de penitence’ is, maar ‘pource que Dieu recoit en son Eglise les petis enfans avec leurs peres, nous disons que par l’authorité de Jesus Christi les petis enfans engendrés des fideles doivent estre baptisés.’⁵ Ook hier treffen we het probleem aan, hoe nu nog de kinderdoop te kunnen rechtvaardigen. Juist op dit punt zal de latere Confessio Belgica een aanzienlijke uitbreiding geven. Dan gaat de vergelijking met de besnijdenis het dominerende motief worden om de kinderdoop te kunnen handhaven.⁶

Ook ten aanzien van de overheid uit Adriaan van Haemstede zich uitvoeriger dan in de Confession gebeurt. Toch mist hij juist de voor die tijd zo belangrijke formulering, dat de overheid ook bij de verdediging van de eerste tafel der wet, het zwaard niet tevergeefs draagt, welke we bij de Confession wel vinden.⁷ Bovendien kent hij de opmerkelijke relativering, dat de overheid wat de christenen zelf betreft eventueel gemist kan worden.⁸

Tenslotte ontbreekt in de Confession een verhandeling over het huwelijk. Het is bekend dat deze Franse belijdenis in sterke mate het stempel van Calvijn draagt.

De vergelijking toont, dat van Haemstede inderdaad een opmerkelijke onafhankelijkheid kent. Hoeveel hij ook van Calvijn heeft geleerd, zodat Goeters schrijven kon, dat ‘toen van Haemstede de Confessie opstelde, ook de Institutio’ van Calvijn op zijn schrijftafel lag,⁹ hoezeer hij zich verbonden wist met een kerkelijke gemeenschap die een typisch calvinistisch

karakter draagt, ook al beschouwde hij Calvijn als zo gezaghebbend, dat hij deze om raad vroeg bij

1. Goeters, a.w., p. 48, 49, § 10, 14.
 2. art. 29, Niesel p. 73.
 3. art. 34, Niesel p. 74: '...à cause de l'infirmité et rudesse qui est en nous...'
 4. Goeters, p. 52, § 38.
 - 5 art. 35, Niesel p. 74.
 - 6 Conf. Belgica, art. 34, Niesel p. 133.
 - 7 art. 39, Niesel p. 75: 'A ceste cause a mis le glaive en la main des magistrats pour reprimer les pechés commis non seulement contre la seconde table des commandemens de Dieu, mals aussi contre la premiere...'
 8. Goeters, p. 58-60, § 66 ev.; cf. p. 98, 99.
 9. Goeters, p. 37.
- 103

moeilijke kwesties, toch vaart hij niet zonder meer mee in het kielzog van de grote man in Genève.

Hij gaat voorbij aan diens leer van de uitverkiezing; hij laat bij de verdediging van de kinderdoop de parallel met de besnijdenis achterwege; hij onthoudt zich van dogmatische formuleringen ten aanzien van Drieëenheid en de twee naturen van Christus; hij keert zich tegen het twisten over onderwerpen als de kinderdoop; wel behoudt hij zich het recht voor zijn eigen visie naar voren te brengen, maar hij wil andere visies het recht van bestaan niet ontzeggen.

Overigens dient men bij de beoordeling rekening te houden met het doel waarvoor de belijdenis geschreven werd: ruimte te scheppen voor de Nederlandse vluchtelingengemeenschap in een overwegend Lutherse wereld. Wanneer het niet nodig was, vermeed hij uiteraard typisch calvinistische uitdrukkingen.

Wat Goeters in zijn beoordeling schreef: 'De kenschetsende dogmata van Calvijn worden haast niet aangeroerd. Daarentegen hebben vele uitdrukkingen en de wijze van inkleding enige overeenstemming met die bij Melanchthon, zonder nog Luthers te zijn,' is ongetwijfeld juist, maar dit karakter wordt evenzeer bepaald door de situatie in Aken, c.q. Worms als door de geaardheid van Adriaan van Haemstede zelf.

Terecht zegt Bos, dat 'de Gereformeerde signatuur van zijn geloofsbelijdenis onmiskenbaar' is? Of zoals Pijper het formuleert: 'Het ademt een merkwaardige mild-Gereformeerden geest,'³

Allen, die zich met deze belijdenis hebben beziggehouden, erkennen dat ze van hoge kwaliteit is. Ze toont waartoe Adriaan van Haemstede in staat was. Aan het kortstondige bezoek aan Aken hebben we een werk van allure te danken.⁴

§ 3. Gulik

Het ligt voor de hand dat Adriaan van Haemstede, toen hij van Aken naar Emden reisde, de stad Gulik passeerde. Een verblijf in deze plaats behoort zeker niet tot de onmogelijkheden.

Het is dan ook niet bevreemdend dat zijn naam opduikt in de protocollen van de kerkvisitatie, najaar 1559 in het hertogdom Gulik gehouden.²

De visitatoren, die 1 oktober de stad binnenkwamen, hielden zich stipt aan

1. Goeters, a.w., p. 36. Hij veronderstelt dat ook deze belijdenis ter beoordeling aan de Tülbingertheologen gezonden is.
2. F. L. Bos, a.w., p. 7.
3. F. Pijper, Martelaarsboeken, p. 38.
4. L. Knappen, a.w., p. 339 e.v. behandelt de belijdenis van A.v.H. op één lijn met de Heid. Cat. en de Ned. Gel. Bel. van Guido de Bres.

5. O. R. Redlich, Jülich- Bergische Kirchenpolitik am Ausgang des Mittelalters und in der Reformationszeit, zweiter Bnd., erster Teil: Jülich (1533-1589). De instructie van hertog Wilhelm is gedateerd 16 sept. 1559; tekst p. 11-16.

cf. P. Bockmöhl, Adriaan Cornelis van Haemstede in der Stadt Jülich, p. 238-257.

104

de gematigd opgestelde instructies. Ze moesten een onderzoek instellen naar de geestelijken: hoe ze gewaardeerd werden, welke opleiding ze genoten hadden, welke boeken zij gebruikten. Ook kloosters en scholen dienden onderzocht te worden. Men moest navraag doen naar eventuele sekten.¹

In Gulik was geen pastoor aanwezig. Van de drie dienstdoende priesters werd er door de notabelen van de stad alleen op Johann Morsheufft kritiek uitgeoefend. Men had hem zelfs al voor de komst van de visitatoren het preken verboden, omdat hij zich negatief uitgelaten had over de mis en andere kerkelijke gebruiken.²

Maar er bleek meer aan de hand te zijn. Één van de andere kapelaans, Claus Offerman, vertelde: ‘es sei einer gnant Adrian, der binnen Antorf ein ufrur gemacht haben soli, der sei uf ein zeit von Alchen herkomen und wolte in der kirchen predigen, aber es ward ime nit vergiint; der sei eins abents mit dem vurs. her Johan zom Morssheufft in des kuppers huis gewesen, wie er von Dorotheen der alter Villerschen gehort hab.’³

De visitatoren gaan onmiddellijk op dit nieuwe spoor verder. Bij de ondervraging vertelt Dorothea, dat op een avond toen ze nog buiten voor haar huis zat, de zuster van Johann Morsheufft en een andere vrouw voorbijgekomen waren. Ze had de laatste horen zeggen: ‘Nun gang hin und hol deinen broder her Johann, der nun leret, was er den neisten sontag predigen sall.’

Deze bevond zich in het huis van de kuiper. Daar was ook, zoals Johann’s zuster aan Dorothea vertelde, ‘einer genant Adrian, welches ein ser heiliger man...’ vergezeld door ‘ein anderer genant der froem Antoni,’ die te Rottelm verbleef bij de weduwe van een zekere Mulstrow. Bovendien waren daar de zogenaamde ‘kristliche broder’ Rutger Schroder en zijn broer; verder de kuiper zelf, ene Johan zota Nog en de tuinman, alle drie vergezeld van hun vrouw. Kortom, een bijeenkomst van elf personen.

Adrian en Antoni stonden hoog aangeschreven. De vrouw van de kuiper had Dorothea verteld ‘von grossen frombheiten und heiligkeiten der obgemelter zweier menner.’⁴

Johan Morsheufft zelf, die door de visitatoren omschreven werd als ‘ungelert, unerfaren und ungeschickt,’ had ten aanzien van de samenkomst verteld hoe hij ‘im sommer diss jars’ tijdens een wandeling de kuiper tegengekomen was. Deze nam hem mee naar zijn huis om hem wat van de sla te geven, die zijn vrouw aan het plukken was.

1. Redlich, a.w., p. 11-15.

2 id. p. 374, 375. Volgens zijn collega Claus Offerman had hij ‘in seiner predig die mess verachtet...’ Hij had o.a. gezegd: ‘...wanne die asti consecriert und viele alsdan uf die erden, ob es als dan einem menschen oder einem hond gegeben wurde, das were gleich viel’ Volgens de schoolmeester had hij o.a. gezegd: ‘...wanne man wist was die mess fur ein ding were, so solte mallich us der kirchen louffen.’

3. id. p. 375.

4. id. p. 375, 376.

105

In het huis van de kuiper had hij inderdaad twee hem onbekende mannen aangetroffen, ‘der einer gnant Anthoni, des andern namen wisse er nit.’ De kuiper had kennelijk niet van hun aanwezigheid geweten. Hij drukte hun de hand en zei: ‘Seit ir hie...’

Na de maaltijd waren nog enkele anderen gekomen. Om negen uur was hij zelf door zijn zuster afgehaald, omdat iemand hem wilde spreken. Zo lang hij bij de kuiper in huis was, had

hij niets aanstootgevends vernomen'

De visitatoren laten zich niet zo gemakkelijk sussen, als Johann Morsheufft wel gehoopt zal hebben. Bij verder onderzoek ontdekken ze al spoedig, dat de mensen die de bijeenkomst met de twee vreemdelingen bijgewoond hebben, de kerkdiensten ter plaatse niet meer bijwonen.

De kuiper, Heinrich, verschaft later nadere gegevens over één van die vreemdelingen, Antoni. Hij had hem in Engeland ontmoet. Deze had hem daar 'viel guts gedain.' Nu was hij 'disen sommer' in Gulik gekomen. Hij was op doorreis naar Frankfort met Engels laken dat hij daar hoopte te verkopen, en had bij hen gelogeed.

Van zijn metgezel wist Heinrich verder niets?

Gratianus, de tuinman, kon meer gegevens verschaffen over de laatste. Toen hij het huis van de kuiper binnenkwam, trof hij daar een zekere 'Adrian Hembstein von Zircksee us Seeland...' Deze had overigens niets kwaads gedaan. Hij had daar gegeten en een kan wijn gedronken.³

De vrouw van de kuiper bevestigde het verhaal van haar man, dat Antoni hem in Engeland geholpen had. Ze wist ook nog te vertellen dat hij enige tijd bij Jonkheer Roggelfinger in Gronenwalt vertoefd had.⁴

Deze verklaarde dat hij tijdens zijn verblijf in Aken Antoni had leren kennen. Toen hij zelf naar Gulik ging, was zijn vrouw ernstig ziek geworden. De vrouw van Antoni, van wie bekend was dat zij 'mit den krankeiten der weiber sich wol zu behelfen wisse,' had zijn vrouw drie of vier nachten bijgestaan. Ten gevolge van dit contact was Antoni in Gronenwalt bij hem gekomen.

'Aber den Adrianum, der us Antorf der religion halb verdrieiben sein solt, dene kenn er nit...'⁵ Hij ontkende in zijn huis sectariërs geherbergd te hebben.

Allen die de bijeenkomst in het huis van de kuiper bijgewoond hebben, verklaren vroeger, toen de oude pastoor nog leefde, 'sub utraque specie' gecommuniceerd te hebben.⁴ Ze beloven een nieuwe pastoor gewillig te volgen. De ketterse gevoelens zitten niet zo diep.

Goeters acht het mogelijk, dat de twee kristliche broder,' Rutger Schroder en zijn broer 'de Spanjaard,' die in het verhoor van de oude Dorothea terloops

1. id. p. 376.

2. id. p. 378.

3. id. p. 379.

4. id. p. 380. id. p. 381.

5. id. p. 378, 379, 380.

vermeld werden, tot een spiritualistische sekte onder die naam behoord hebben. Van deze 'Christelijke Broeders' zegt Goeters, dat zij weigeren zich aan rechters en andere overheidsinstellingen te onderwerpen'

Dit druist zo tegen de mening van Adriaan van Haemstede ten aanzien van de overheid in, dat het niet aannemelijk is dat hij met zulke spiritualisten nauwer contact zou wensen.

Ik heb de indruk, dat Goeters teveel zoekt achter de aanduiding: 'Iristliche broder.' Dorothea heeft de vreemdelingen, die ze noemt, een bepaalde karakterisering meegegeven. Adrian: 'ein ser heiliger man'; 'der froem Antoni'; en tenslotte de 'kristliche broder..., Rutger Schroder und sein broder der Spanier!' De beide mannen spelen verder geen enkele rol. De visitatoren hebben naar hen ook geen navraag meer gedaan. Hun aandacht was vooral gericht op die Adrian en die Antoni.

Het is moeilijk de gebeurtenissen, die door de verhoren opgeroepen worden, in te passen in het leven van Adriaan van Haemstede.

Dat hij, na uit Aken weggestuurd te zijn, zich door middel van een zekere Antoni laat introduceren in onkerkelijke kringen van Gulik en daar de mogelijkheden onderzoekt voor openbare prediking in een kerkgebouw, ligt wel voor de hand.

We weten dat hij eind febr. 1559 in ieder geval in Emden is gearriveerd, dat hij in maart de opdracht ontvangt de broeders in Groningen, Friesland en Overijssel te bezoeken. We weten dat hij mei 1559 in Engeland gearriveerd moet zijn.³ Het bezoek aan Gulik moet dan plaatsgevonden hebben of vóór 27 febr. of vóór 5 mei 1559. Goeters plaatst deze geheime bijeenkomst aldaar dan ook in de voorzomer van dat jaar,⁴ Bockmöhl spreekt over het voorjaar 1559.⁵

Uit de-protocollen van de visitatoren blijkt echter, dat het bezoek van Adrian Hembstein en Antoni bepaald in de zomer 1559 plaatsgevonden moet hebben.⁶ Adriaan van Haemstede kan daar niet vóór zijn vertrek naar Londen geweest zijn.

Het probleem wordt nog moeilijker, wanneer wij met F. L. Bos⁷ moeten aannemen, dat de meermalen genoemde Antoni niemand anders is dan Anton

1. Goeters a.w., p. 40, 41.

2. Redlich, a.w. p. 375.

3. cf. § 4

4. Goeters a.w., p. 19. J.-F. Gilmont, a.w., p. 391, aant. 3, concludeert vermoedelijk uit Goeters p. 19, dat deze een ander bezoek van A.v.H. aan Gulik op het oog heeft dan Bockmöhl. beiden baseren zich op dezelfde gegevens.

5. Bockmöhl, a.w. p. 246. Hij begint te vertellen, 'clasz, er(A.v.H.) seinen Aufenthalt in Aachen, der ins Frühjahr 1559 Bel, dazu benutzte, mit den christlichen Bildern der Umgegend freundschaftliche Fühlung zu nehmen...' Dat hij aan het voorjaar heeft vastgehouden, wekt verwondering, daar hij de bronnen toch geraadpleegd heeft.

6. Redlich, p. 376: im sommer diss jars...' id. p. 375, 376: Dorothea zat 's avonds nog om 9 uur buiten; id. p. 376: de vrouw van de kuiper plukte sla.

7 F. L. Bos, a.w., p. 27, 28.

Verdickt, die immers in de martelaarsgeschiedenis als handelaar in linnen werd aangeduid,¹ terwijl van de Antoni in Gulik gezegd werd dat hij koopman in Engels laken was. De overeenkomst is inderdaad opvallend. Evenwel, 12 jan. 1559 werd Anton Verdickt in Brussel terechtgesteld.²

Het ligt dan ook voor de hand dat Bos de reis van Adriaan van Haemstede naar Gulik en Frankfort in de zomer 1558 plaatst. Na de overval van 18 juni zou ook van Haemstede de wijk genomen hebben. Samen met zijn vriend Verdickt brengt hij een bezoek aan de families in Aken, doet hij Gulik aan en reist dan door naar Frankfort, waarheen de handelaar in Engels laken, Antoni, immers eveneens op weg was.³

Toch ondervindt deze constructie wel enige moeilijkheden. In de protocollen van 1 okt. 1559 wordt te nadrukkelijk gesproken over wat zich 'im sommer disc jars,"disen sommer' heeft afgespeeld in het huis van de kuiper.

Er zijn trouwens ook enige moeilijkheden met betrekking tot de identificatie van Antoni met Anton Verdickt. Uit het relaas van kuiper Heinrich krijgen wij sterk de indruk, dat Antoni doorgaans in Engeland pleegde te verkeren. De levensgeschiedenis van Anton Verdickt getuigt niet van een frequent in het buitenland verkeren. Als er brieven van de kerkenraad in Antwerpen ondertekend moeten worden, is hij er altijd bij.⁴

Na de overval van 18 juni heeft hij wel enige tijd op het Willebortsveld bij Antwerpen verkeerd, maar kwam al spoedig weer in de stad terug en nam zich voor niet opnieuw te vluchten.⁵ Wel trok hij meermalen naar zijn geboortestreek, maar Adriaan van Haemstede

maakt geen melding van buitenlandse reizen.

Als hij in Brussel gevangen zit, wordt hij daar wel opgezocht door zijn vader en broer, maar van een vrouw is geen sprake. De geschiedenis in het martelaarsboek wekt de indruk dat hij ongetrouwd was,⁶ terwijl wij van Antoni weten dat hij geruime tijd met zijn vrouw in Aken gewoond heeft.⁷

De overeenkomst in naam en beroep is inderdaad opvallend, maar de identificatie levert enige moeilijkheden op, die volle nadruk krijgen, nu blijkt dat de gebeurtenissen in Gulik zich in de zomer 1559 afgespeeld moeten hebben. Maar: begin mei 1559 was van Haemstede al in Engeland en was Verdickt al dood.

1 Geschiedenisse... der vromer Martelaren, p. 429: 'Anthonius Verdickt... was een kanefassier van zijnder koopmanschap...'

2 id. p. 444.

3. Redlich, a.w., p. 378.

4. de brief van 30 aug. 1557; Archief Kerkenraad Emden, p. 59; die van 17 febr. 1559, id. p. 85.

5 Geschiedenisse... p. 429.

6. Na de overval van 18 juni 1558 is Verdickt behulpzaam geweest hen 'die met wijf ende kin deren achter lande moesten geen dwalen...' id. p. 429. Hij verkeerde zelf klaarblijkelijk niet in die situatie.

7. Redlich, p. 381.

De vraag komt op, of het wel onze Adriaan van Haemstede is geweest, die daar in Gulik die bijeenkomst heeft bijgewoond. Gilmont aarzelt.¹

Toch is het onmiskenbaar dat de aanwezigen ten huize van de kuiper de metgezel van Antoni beschouwd hebben als: een predikant, Adrian Hembstein, uit Zierikzee afkomstig, die in Antwerpen oproer veroorzaakte, in Aken preekte en hier in Gulik eveneens om een kerkgebouw gevraagd had. Als wij tot de conclusie zouden moeten komen, dat het hier om een andere Adrian gaat, dan moeten we erbij vermelden dat de inwoners van Jülich hem voor Adriaan van Haemstede hebben aangezien. Dat is bepaald niet waarschijnlijk.

Er is evenwel nog een andere mogelijkheid, dat Adriaan van Haemstede inderdaad in de zomer 1559 in Gulik is geweest. Wel is hij in het voorjaar naar Londen gegaan, maar het zal hem niet onberoerd gelaten hebben dat men in Emden, zoals wij later zullen zien, uitermate kritisch tegenover zijn onverwachte reis stond; hij zal geweten hebben van de brief die Antonis Ashe van de Emdense kerkenraad ontving, met de aanbeveling zich niet teveel aan Adriaan van Haemstede gelegen te laten liggen; ook in Londen zelf zal hij ongetwijfeld gemeenteleden ontmoet hebben, die van mening waren dat andere predikanten, die in 1553 onder Mary Stuart verdreven waren, bepaald meer in aanmerking kwamen de leiding over de vreemdelingengemeente aldaar ter hand te nemen.² Opvallend is immers, dat hij in zijn brief van 12 sept. 1559 aan keurvorst Frederik, toen hij in ieder geval ook in Londen was, schreef dat hij de gemeente daar enkel wilde vormen tot deze zelf een predikant kiezen kon; dan zou hij weer vertrekken,³ Hij staat nog op de achtergrond. Een brief van de gemeente te Londen wordt door hem niet mede ondertekend.⁴ Aanvankelijk moet het hem in Londen enigszins tegengevallen zijn.

Tegelijkertijd was in de zomer 1559 de kans bijzonder groot geworden dat het stadsbestuur van Aken toch nog tot de benoeming van een predikant zou overgaan. Van 13-22 juni heeft Wenceslaus Zuleger besprekingen met de raad. Als hij op 6 juli in Augsburg terugkeert, laat hij zich optimistisch uit over de kansen, die een predikant op dit ogenblik in Aken heeft. Binnen een maand zou hij de hele stad veroverd kunnen hebben.⁵

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de Nederlanders in Aken in deze situatie opnieuw een beroep op Adriaan van Haemstede hebben gedaan: kom weer terug, toon je eensgezindheid met de Augsburgse confessie, schrijf een overeenkomstige

1. J.-F. Gilmont, a.w., p. 391, aant. 3: 'Il seralt necessalre de reprendre les documents utilisés par Bockmühl pour déterminer de quel Adrianus il s'agit et la date exacte de l' evenement rapporté.'

2. cf. § 4, en hfdst. 4.

3. Goeters, a.w., p. 63: '...ut fratres deinde libere ministrum eligere possint. Deinde statui alias ecclesias visere.'

4. zie hfdst. 4 § 1; de brief is van 1 nov. 1559.

5. zie § 1, p. 86.

109

belijdenis; en dat deze in gezelschap van een koopman in Engels laken, die toch naar het vasteland moest met goederen voor Aken en Frankfort, ene Antoni meereisde. Het liep in Aken minder gunstig af, dan verwacht was. Adriaan van Haemstede bezocht omliggende plaatsen als Gulik om de mogelijkheden daar te onderzoeken.

Ze bleken gering te zijn. De visitatie-rapporten wijzen bepaald niet op een grote ontvankelijkheid voor de reformatie.¹

Hij keerde weer terug naar Engeland, waar hij nog wel zijn geloofsbelijdenis opstelde en verstuurde, voor het geval het getij opnieuw zou keren.

Deze hypothese gaat uit van een extra reis van Adriaan van Haemstede van Engeland naar het vasteland, wat in de zomermaanden stellig niet uitgesloten was; ze heeft het voordeel dat ze de bekende feiten intact laat. Alleen is de Antoni met wie hij reisde dan niet Anton Verdickt, maar de protocollen maken het ook waarschijnlijker dat Antoni rechtstreeks uit Engeland kwam.

§ 4. **Zwervend**

De meeste auteurs, die over het leven van Adriaan van Haemstede geschreven hebben, vermelden ook een reis naar Frankfort, in aansluiting op zijn verblijf in Aken, in het voorjaar of de zomer 1558.² Zij baseren zich op een bericht van Harckenroth: 'Hoc eodem anno (=1558), exeunte Majo illum Francofurto ad Antwerpienses rediisse alibi lego...'³

Hij vermeldt alleen niet, waar hij dit gegeven gevonden heeft. Het zou ontstaan kunnen zijn als conclusie uit het vertrek van de Antwerpse families naar Aken én de brief die Petrus Datheen op 20 sept. 1558 aan Calvijn richt over de moeilijkheden binnen Antwerpen.⁴ Deze brief maakt duidelijk dat er verbindingslijnen lopen tussen Antwerpen en Frankfort. Het is alleen niet zeker dat ze door Adriaan van Haemstede gelegd zijn.

Waarschijnlijker is zelfs, dat men in Frankfort zo goed op de hoogte was van de situatie in Antwerpen door middel van Gaspar van der Heyden, die na de overval van 18 juni 1558 naar deze plaats gevlucht is.

Hier beschikte men nu over twee predikanten, Datheen en van der Heyden.

1. zie afgezien van de protocollen zelf ook de conclusies van a R. Redlich, Staat und Kirche am Niederrhein zur Reformationszeit, p. 94 ev. Hij ziet wel een ontwikkeling ten gunste van de reformatie in vergelijking met de visitatieprotocollen van 1533. Er worden in de pastorieën vrij veel verdachte boeken aangetroffen, van Brenz, Luther, Melanchthon. Een vierde deel van de geestelijkheid blijkt onofficieel getrouwd te zijn. Toch trekt ook hij de uiteindelijke conclusie, dat het hertogdom Gulik voor het grootste deel de oude kerk trouw bleef.

2 F, L. Bos, a.w., p. 24, 25: mei 1558; Joh. ab Utrecht Dresselhuis, Adriaan van Haemstede in zijn bedrijf, denkwijze en karakter voorgesteld, p. 57: id.; L. Knappert, a.w., p. 282: nazomer 1558; W. A. Goeters, a.w., p. 9, 10, die een reis in 1558 naar Frankfort betwijfelt.

3. Bibl. Hist. Phil. Theol., Th. Haase, dl. V, p. 713.

4. Calv. Op, XVII, no. 2963, kol. 345, 346; cf. hfdst. 2, § 6.

110

Zij hadden ongetwijfeld hun handen vol aan de gecompliceerde situatie in deze Lutherse stad

vol conflicten. Ook onderling verschilden ze van mening over de vraag, of het de calvinisten toegestaan was hun kinderen in de Lutherse kerk te laten dopen. Gaspar van der Heyden achtte dit ontoelaatbaar. Hij stelde zich calvinistischer op dan Calvijn zelf. Ook deze geschiedenis maakt duidelijk, dat een conflict tussen van der Heyden en van Haemstede onvermijdelijk was geweest.¹

Maar hoe moeilijk de situatie ook zijn mocht, er was in ieder geval geen plaats voor een derde predikant. Adriaan van Haemstede zal stellig niet aan deze stad gedacht hebben bij zijn zoeken naar nieuw werkterrein.

Wel zegt de kuiper Heinrich in Gulik van Antoni, die hij in Engeland had leren kennen, dat deze nu 'mit Engelschen lacken uf Frankfort hab wandlende...' Als van Haemstede blijvend als metgezel met Antoni opgetrokken is, zal hij ook in Frankfort geweest zijn, maar hierover zijn ons geen verdere gegevens bekend.

Een nader spoor vinden we in de kerkenraadsprotocollen van de gemeente te Emden. Op 27 febr. 1559 wordt uitgesproken dat het noodzakelijk is een predikant naar Antwerpen te zenden. Adriaan van Haemstede zal met brieven van de kerkenraad naar Aggaeus te Groningen gaan om hem te verzoeken enige tijd de zorg voor de gemeente te Antwerpen op zich te nemen.' Vermoedelijk heeft men in Emden de mogelijkheid overwogen aan van Haemstede de leiding der gemeente in Groningen toe te vertrouwen. De gemeente daar wilde zo weinig mogelijk aandacht trekken. Zij hield zich angstvallig schuil. Meiners vertelt, dat Feito Ruardi, in 1557 predikant te Groningen, zich tot Emden had gericht met de klacht dat hij bijna geen bijeenkomsten kon houden. Die Meesten 's nachts plaatsvinden uit vrees voor de overheid. Dan waren de aanwezigen zo slaperig, dat de kracht van Gods woord niet al te groot meer was.⁴

Op 6 maart 1559 kan Adriaan van Haemstede meedelen dat Aggaeus het verzoek om een reis naar Antwerpen te maken aanvaard heeft.'

Een week later komt uit Groningen bij de Emdense kerkenraad het verzoek om

1. cf. voor deze geschiedenis A. A. v. Schelven, *Nederduitsche vluchtelingenkerken...*, p. 230 ev.; M. F. v. Lennep, *Gaspar van der Heyden*, p. 32 ev. De doopkwestie was in 1561.

2. cf. hfdst. 3, § 3, p. 102; O. R. Redlich, *Visitationsprotokolle...*, p. 378.

3. zie onuitgeg. kerkenraadsprotocollen Emden, kopie L. Kochs, p. 116: 'Myr ys vorgestelt van eyn dener tho senden na Antwerpen, unnd ys besloten, dat Adrianus mit unsze breven na Gronnigen tot Aggaeum zal theen unnd bewylligen hem na Antwerpen eyn tydtlank tho trecken. Underdes sal men ock mit Martino pastor tho Ayngwolt handelen, dat he muchte reyszen, szo Aggaeus nicht künnde.' d.d. 27 febr. 1559.

4. E. Meiners, a.w., p. 394, 395.

5. kerkenraadsprotocollen Emden, Kochs, p. 120 d.d. 6 ma. 1559: 'Ook heft Adrianus vorgestelt, wo he mit Aggaeo gehandelt heft, um eyn reysze na Antwerpen tho doen, welck he angenomen heft. Doch sal Adrianus weder in Westfreslandt trecken by de broderen unnd se vortroesten'

voor de gemeente aldaar te bidden, opdat zij standvastig blijve te midden van de beproevingen én om iemand te zenden die haar in haar nood kan bijstaan. Anders dreigt het gevaar dat de zwakkere broeders zich van de gemeente afwenden om als huichelaars in de oude kerk verder te leven. Nu ontvangt Adriaan van Haemstede de opdracht 'dat he se unnd de broders ub Westfreslandt, Hollandt, Overysel solde vermanen!'

Klaarblijkelijk heeft de taak *zwerfer in dienst van de Heere te zijn* hem niet erg aangetrokken. In Antwerpen heeft hij zijn gave om voor grote groepen mensen te spreken ontdekt. Het trekt hem niet langer aan enkel in het verborgene te moeten werken in kleine, steelse groepjes. Hij wil het evangelie van de daken kunnen verkondigen.²

Onverwachts, zonder de kerkenraad van Emden toestemming te vragen of zelfs maar in te lichten, is hij naar Engeland vertrokken. De reden is niet bekend.

Was de reis door de Noordelijke Nederlanden zo gevaarlijk, dat hij zich op het eerste het beste schip, toevallig op weg naar Engeland, in veiligheid heeft gebracht? Dat is niet waarschijnlijk. De kerkenraad van Emden zou zich dan niet zo kritisch over zijn vertrek uitgelaten hebben.

Was zijn zuster Catherine, de weduwe die hij destijds in Oost-Friesland opgezocht had, misschien al eerder naar Londen vertrokken, omdat ze daar gemakkelijker levensonderhoud kon vinden dan in Norden en heeft zij haar broer op de hoogte gesteld van de kansen die overzee voor een krachtige leider weggelegd waren? Hebben emigranten uit Antwerpen, die hun toevlucht in Londen gezocht hadden, hem uitgenodigd?

In ieder geval ging hij niet naar Londen om te onderzoeken, of de vluchtelingen uit de Nederlanden opnieuw tot kerkvorming konden overgaan. Voor dat doel waren op 13 maart 1559 Anton Ashe en dr. Dumasius al door de kerkenraad van Emden uitgezonden, waarbij de eerste de Nederlands-sprekende, de tweede de Frans-sprekende vluchtelingen vertegenwoordigde.³

1. id. d.d. 13 ma. 1559, Kochs, p. 121: te broderen van Gronnigen hebben uns entboden by Hinderlck Wyltinck tom eersten, dat men voer se hyr wolde flytich bidden, dat der boeszen anslege moegen geweret werden unnd se bestendich syn. Tom anderen begeren se enen, de se in hoer noedt bystaet, troeste unnd vorsterke, op dat men nicht schine se tho vorlaten in hoer noedt unnd dat de swacken neet huchelden unnd afvallen. Darup is eerste Sappo darher gsendt, urn se tho vormanen. Darna ock Adrianus Hamstede, dat he se unnd de broders in Westfreeslandt, Hollandt, Overysel solde vormanen.'

2. zie brief van A.v.H. aan Jac. Acontius, 14 juni 1561; Hessels, *Epistulae et Tractatus*, p. 167, over het verzoek van verschillende mensen aan hem predikant te Oldersum te worden, waar hij wat tuiniert: hij wijst dat verzoek af, omdat hij dan maar van weinig nut zou kunnen zijn. cf. hfdst. 4, § 7.

3. A. A. v. Schelven, a.w., p. 132, cf. kerkenraadsprotocollen Emden, Kochs, 120, 121: 13 ma. 1559 verschenen Dumasius en ouderingen van de Waalse kerk ter kerkenraad. Zij vroegen zich af, of een reis van Dumasius naar Engeland nu wel verstandig was, inadem het sick Iet anseen, dat het tusschen den Engelschen unnd den Franzoszen krich werdt werden, dat he derhalven in groet perikel muchte komen, unnd muchte ock de sake schaden, szo he dar

De brief, die ds. Holtman van Norden op 5 mei 1559 aan de kerkenraad van Emden richtte, wekt de indruk, dat Adriaan van Haemstede rechtstreeks uit Oost-Friesland naar Engeland vertrokken is.¹

Ds. Holtman vraagt de kerkenraad, of deze niet moet optreden. Hij acht van Haemstede bepaald niet de juiste man om temidden van de gevoelige verhoudingen in Engeland de zaak van de calvinistische vreemdelingen te behartigen. In zijn brief erkent hij wel 'wat gudes gemelthe Adrianus dorch de segen dis heren gedhan...' heeft, maar hij wil niet verzwijgen, 'wat swackheit he woll somwijlen beweren hebbe...' Hij betreurt het dat deze 'sunder bewilginge der broderen, unnd mit beschuldige etlicher deneren, wo ick vorstha,' naar Londen gereisd is.

Ook in Norden is Adriaan van Haemstede's verblijf niet zonder onrust verlopen.

De toon van deze brief is zo gematigd opgesteld, zonder onnodig te kwetsen, dat het oordeel van Holtman van grote waarde is. Het gaat hem duidelijk om het belang van de kerk zelf. Dit blijkt ook uit het advies, dat hij in zijn brief geeft, om de gemeente in Engeland een brief te schrijven, of om Petrus Delenus, vergezeld van bijv. Maarten Micron, naar Londen te zenden, opdat alle schade voor de gemeente vermeden worde.²

Het lag ook voor de hand, dat in eerste instantie de destijds verdreven predikanten in

aanmerking kwamen naar Engeland terug te keren om de afgebroken draad weer op te nemen. Het getuigt van kortzichtigheid, dat Adriaan van Haemstede zich niet gerealiseerd heeft, welke spanningen hij door dit ongevraagde initiatief ontketenen zou.

De Emdense kerkenraad heeft van Haemstede ook schriftelijk vermaand, in Londen de zaak niet te forceren. Anton Ashe werd op de hoogte gesteld, dat van Haemstede daar op eigen initiatief gekomen was 'urn de broederen tho troesten.' Hij had geen enkel mandaat vanuit Emden. Mocht hij moeilijkheden veroorzaken, dan had Ashe het recht tegen hem op te treden. Dit advies getuigt van de wijsheid van de Emdense kerkenraad. Men wil niet ingrijpen in de ontwikkeling der zaken. De mogelijkheid wordt open gelaten, dat van Haemstede in Londen goed werk kan doen.³

gynghe.' De kerkenraad acht het gevaar niet zo groot, vooral niet als hij brieven uit Emden bij zich heeft. Mocht hij in Antwerpen bemerken, dat het gevaar toch groter is, dan kan hij vandaar iemand zenden. De kosten van de reis van beide mannen komen ten dele voor rekening van de Waalse kerk. Zie verder hfdst. 4, § 1.

1. kerkenraadsprotocollen Emden, Kochs, p. 129, d.d. 8 mei 1559: 'Darna ys eyn breff geleszen van Holtmanns wegen der van Norden, ofte men ock wat darin doen sal, dat Adrianus sunder consent der gemene na Engelandt getogen ys, ofte Petrus Delenus unnd Mycronius daer hen trecken soelen.'

De tekst van de brief bij A. A. v. Schelven, Karakter en Stand van Van Haemstede, p. 353, 354.

2. id. p. 353, 354: '...offte nicht nolle geraden sijn dat men eyndrechtiglijck an de gemeine in Engelandt hadde geschreven, eder Petrum Delenum mit eynen getruwen unnd ervarene man darhen met gemeiner bewillinge gesunden, eder unnsen Martinum mit Petro, daemit allesz wasz tho Jenige nadeell unnd bedrovynghen unnsen allen muchte entsthan, geweret...'

3. kerkenraadsprotocollen Emden. Kochs p. 133, d.d. 22 mei 1559: 'De broederen hebben be-
113

Dit blijkt ook het geval te zijn.

Op 11 juni 1559 schrijft Anton Ashe onder meer, dat Adriaan van Haemstede toestemming heeft verkregen in één van de Londense kerken te preken. De volgende dag, 12 juni, zou er in van Haemstede's huis een bijeenkomst plaatsvinden waarbij ook Ashe tegenwoordig hoopte te zijn. Daar zouden diakenen aangesteld worden, die in functie bleven, tot de gemeente met officiële toestemming van het rijk geïnstitueerd kon worden.

Dan zou de gemeente het recht hebben helemaal opnieuw, zonder aan de diakenen gebonden te zijn, ambtsdragers te verkiezen.¹

Uit deze brief blijkt, dat Adriaan van Haemstede zonder een al te formele band met de gemeente zich toch een plaats veroverd heeft. Overigens zal, wat in de brief van de diakenen gezegd werd, ook wel gericht geweest zijn op zijn functie van predikant. Bij officiële instituering was de gemeente op geen enkele wijze aan hem verbonden.

Het is dan ook opmerkelijk, dat als op 1 nov. 1559 de Londense kerkenraad een brief schrijft aan Emden, waarin Petrus Delenus als predikant beroepen wordt, Adriaan van Haemstede niet tot de ondertekenaars behoort. Nog steeds staat hij in een onduidelijke relatie tot de gemeente.²

Toch krijgt hij hier steeds meer vaste voet. Ondanks de moeilijkheden in het begin heeft hij hier een nieuw werkterrein gevonden.

sloten, dat men Adriantim solde vormanen, dat he doch wol tho sege, dat he syne dingen szo anstelde, dat he der broder sententie van dat priviileim tho impetrende neet solde vorhinderen, stinder vorderen. Ock dat men an Anthoniüs Aesch solde schrijven, dat he um de broederen tho troesten daer uth syn frye wyllige getogen ys, unnd

szo he sege, dat he hoer solde in oer vornemen hinderlick syn, dat he hem vormane mit wysheit unnd wete, dat he van uns neet gesandt ys.' cf. F. L. Bos, a.w., p. 39, 40.

1. A. A. v. Schelven, Nederd. vluchtelingenkerken..., bewijsst. no. 5, p. 344, 345: 'Adrianus gaet noch voort met syn predicacie unde heeft orloff van den mienister van sint Denys in syn kercke te predycken, unde morgen solden wy vergaderen tot synen huis om deakenen to verordenen toter tyt toe, dat wij eenygher gewisheit hebben of wy hier een gemeen hebben sullen of nicht. Unde so wy een gemeen vercrygen, so sullen de deakenen unde de gemeente vrystaen als off sy noyt gecoren geweest waren, unde dan aalmen met consent van allen broederen een ordening stellen, beide van Emden unde andere plaetsen.'

2 zie hfdst. 4, § 1.

HOOFDSTUK 4

ZIJN RELATIE MET DE VLUCHTELINGENGEMEENTE TE LONDEN

§ 1. De vluchtelingengemeenten vinden vorm en leiders

In zekere zin was de situatie in Londen voor Adriaan van Haemstede uitermate gunstig. Hier niet een afgegrensdde gemeenschap, zoals in Antwerpen, maar braakliggend terrein: de Nederlanders die ondanks de bevelen van koningin Mary in Londen achtergebleven waren, omdat het verblijf daar hun meer waard was dan de mogelijkheid openbare godsdienstoefeningen te kunnen houden. Een zekere gemeentevorm is wel bewaard gebleven; heimelijk kwamen zij bijeen 'in de huizen waerin sy leeren unde gebruiken de sacramenten.¹ Alle rechten, die de vluchtelingengemeenten onder koning Eduard VI bezaten, waren hun ontnomen.² Alle figuren van betekenis waren in 1553 vertrokken. Veel invloed zal er van de resterende Nederlanders niet uitgegaan zijn. Als na de dood van koningin Mary, Elisabeth haar plaats inneemt en algemeen de hoop opleeft dat de situatie nu weer gunstiger wordt voor de protestanten, is er noch in de Waalse noch in de Nederlandse gemeente iemand die op krachtige wijze het pleidooi voor deze gemeenten voeren kan. Uit Emden moeten dr. D umasius en Anton Ashe gezonden worden om deze taak op zich te nemen.³ Deze taak blijkt meer moeilijkheden te bevatten, dan aanvankelijk verwacht werd.⁴ Koningin Elisabeth stelde zich kritisch op ten opzichte van het

1 A. Ashe in brief van 28 april 1559 aan de kerkenraad van Emden; A. A. v. Schelven, *Nederduitsche Vluchtelingenkerken...*, bewijsst. no. 3, p. 342.

2. Voor de situatie onder Ed. VI, cf. A. A. v. Schelven, a.w., p. 57-114; M. Woudstra, *De Hollandsche Vreemdelingen-gemeente te Londen*, p. 12-22; J. Lindeboom, *Austin Friars, Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Londen 1550-1950*, p. 3-28; S. Ruytinck, *Geschiedenissen ende handelingen die voornemelick aengaen de Nederduytsche Natie ende Gemeynthen, wonende in Engeland ende int bysonder tot Londen*, dl. I.

De rechten waren: onafhankelijkheid van burgerlijke en kerkelijke autoriteiten, het recht eigen superintendent voor te dragen, het bezit van de Jezus-kerk.

3. zie hfdst. 3, § 4, p. 112 e.v.

4. *Calv. Op.*, XVII, no. 2988, kol. 390, 391, brief van Petrus Martyr aan Calvijn, 1 dec. 1558, met het bericht van het overlijden van koningin Mary 'de illustrissimam Elizabetham succes-
115

Calvinisme. Aanvankelijk streefde zij naar één kerk, waarin rooms-katholieken en protestanten elkaar vinden konden. In haar eigen kapel behield zij tot 1570 het gebruik van waskaarsen. Ze wist dat haar kerkopvatting in Genève bestrijding vond. Ze wist ook dat men zich in Calvinistische kring kritisch had uitgelaten over het koningschap in handen van een vrouw.¹

In het rapport dat Anton Ashe op 28 april 1559 aan de kerkenraad van Emden schrijft, staat dan ook: '...de religie heeft hier weenich voortgancks tot grooter bedroefnisse der vromen, unde tot groter stoltheit der papisten, dewelcke niet alliene mithaerder papisterye voortgaen, maer oock beginnen etlyker moet te roemen datter niet verandert sal worden...'2. Op 25 april had hij uit Emden het advies ontvangen, zich met een smeekschrift tot de overheid te richten, maar hij acht de tijd daarvoor nog niet gekomen. Er heerst grote onzekerheid. Ook Engelse predikanten verkeren dagelijks aan het hof, 'maer konnen nicht wys worden watter noch van

werden wil, unde noch niet een van haer in denste aengenomen.’

Wel zijn de namen genoteerd van geleerden, die onder koningin Mary naar het buitenland gevlucht waren, maar Ashe vermoedt dat het de overheid te doen is om enkelen ‘die een bouck gemaect solden hebben, tegen die Regerynghe der vrouwen, unde dat geen vrouwe plaets heeft int ampt der overheit.’ Hij weet dat enkelen om die reden gevangen genomen zijn. Ook in de brief die Ashe op 2 mei 1559 aan Walter Delenus te Emden schreef, is nog geen sprake van een verbetering van de toestand.³ Hij is op bezoek geweest bij enkele Nederlanders, die gevangen genomen zijn. Ze hadden zich beklaagd, ‘dat de dryvers van de predestynasye de orsaeck van hare gevanckenis syn...’ Nog steeds is het bewind van koningin Elisabeth antithetisch ten opzichte van het Calvinisme.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Ashe en Dumasius weinig resultaat boeken. Enkele personen zijn hun goed gezind, zoals de graaf van Bethford en

sisse in regnum..."Nunc Deus rogandus est ut haec rerum commutatio nomini Christi et sancto eius evangelio bene vertat.’

Op 15 jan. 1559 draagt Calv. de tweede ed. van zijn commentaar op Jesaja aan haar op, zoals hij de eerste ed. aan Ed. VI opgedragen had. In zijn schrijven verzoekt hij haar het land weer open te stellen voor allen die het ware geloof belijden, id. XVII, no. 3000, kol. 413, 414, 415.

1. id. XVII, no. 3036, kol. 415, schrijven van Calv. aan sir W. Cecil, secr. van El., waarin hij zich beklaagt over het bericht dat de koningin de opdracht van de Jes.-Commentaar niet in dank aangenomen had op grond van een gesprek met John Knox die hem gevraagd had ‘quid de imperio muliebris sentiram.’ Calv. achtte dat een afwijking van de natuurlijke orde. cf. F. Pijper, Jan Utenhove, zijn werk en zijne werken, p. 203, over haar negatieve houding t.o.v. het Calvinisme.

F. de Schickler, Les Pglises du Refuge en Angleterre, dl. II, p. 80, 81.

2. A. A. v. Schelven, a.w., bewijsst. no. 3, p. 342. Aanvankelijk verbood El. ook maar iets te veranderen. Op 27 dec. 1558 verscheen een proclamatie waarin elke preek verboden werd; F. de Schickler, a.w., p. 79, aant. 3. Op 29 april 1559 volgde de Acte van Suprematie: de kroon kreeg de beschikking over het kerkelijk gezag waardoor verdere reformatie van de Anglic. kerk geblokkeerd werd; F. de Schickler, a.w., p. 82.

3. A. A. v. Schelven, a.w., bewijsst. no. 4, p. 343.

116

de hertog van Norfolk. Met hun hulp weten ze door te dringen tot de secretaris van de koningin, W. Cecil, haar rechterhand in godsdienstzaken.

Anton Ashe weet niet in details, hoe dat gesprek verlopen is, omdat het in het Latijn gevoerd werd. Wel heeft hij begrepen dat de secretaris niet gezind was de vluchtelingengemeenten de privileges van vóór 1553 terug te geven: ‘...hy heeft mit platten worden gesecht wy solden se nimmermeer wedder hebbe...”¹ Het enige wat wellicht te bereiken valt, schrijft Ashe, is dat de gemeenten de beschikking krijgen over een vergaderplaats, waarbij de leiding in handen van de bisschop van Londen gesteld wordt. Ashe staat hier positief tegenover; de bisschop, Edmund Grindal is z.i. ‘een godfruchtig man.’ Hij was alleen nog niet in zijn ambt bevestigd.²

Dat deze kans inderdaad groot was, bleek uit het feit dat Adriaan van Haemstede toestemming gekregen had in de kerk van St. Denys te preken.

Een bijkomende moeilijkheid, naast de kritische houding van de koningin ten opzichte van het Calvinisme, was de groeiende agitatie in Londen over de toename van immigranten sinds de dood van koningin Mary. De getallen van buitenlanders werden, volgens Ashe, overdreven voorgesteld om de koningin beducht te maken voor hun invloed.³ Er was sprake van 10.000 vreemdelingen, terwijl Anton Ashe het aantal niet hoger schatte dan 200.

Tegen deze achtergrond was het voor de Nederlanders niet mogelijk tot een uitgewerkte gemeentevorm te komen, wilde men geen irritatie wekken. Daarom werden op 12 juni ten huize van Adriaan van Haemstede alleen enkele diakenen aangesteld om de onderlinge

hulpverlening te organiseren.

Op 31 juli 1559 is Anton Ashe naar Emden teruggekeerd. 4

Het is opmerkelijk, dat Adriaan van Haemstede, die na het vertrek van Anton Ashe als enige leider van de Nederlandse vluchtelingengemeente achterbleef, die toestemming gekregen had in het openbaar te preken en dus alle gelegenheid had zich een plaats van betekenis te veroveren, toch in zekere zin een buitenstaander is gebleven, de man die de Nederlandse gemeenschap wel hulp biedt maar er geen deel van wordt.

Dit bleek al uit de meermalen geciteerde brief die hij 12 sept. 1559 aan de keurvorst van de Palts zond, waarin hij de indruk wekte dat hij zijn verblijf in Londen slechts als tijdelijk zag. Hij wil blijven tot de gemeente zo gevormd is, 'ut fratres deinde libere ministrum eligere possint.'⁵

Dit blijkt vooral uit het feit, dat hij de brief van 1 nov. 1559, waarin de kerkenraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente bij de Emdense kerkenraad een

1. id., no. 5, p. 344; brief van 11 juni 1559.

2. Dit gebeurde 26 juli 1559; Dictionary of National Biography, dl. 23, av. Grindal, Londen 1890.

3. v. Schelven, a.w., p. 345.

4. id. p. 134.

5. W. G. Goeters, a.w., p. 63

beroep uitbrengt op Petrus Delenus, niet mede ondertekend heeft.¹ De toon van deze brief is erg dringend voor een gemeente van een paar honderd man, die reeds over een predikant beschikt.

Wel wordt erkend, dat zij niet geheel van evangelie-prediking verstoken zijn geweest in de afgelopen tijd, maar het gemis van de vroegere predikant Delenus wordt in sterke mate gevoeld. Het is zelfs zo, dat 'een iegelyck vraegt, waar hy blyft.' Zijn afwezigheid is een belemmering 'om de Gemeente in ordene te stellen...'². Men vond dat hij eigenlijk al in Londen had moeten zijn.

Delenus heeft dan ook niet lang gearzeld. Begin dec. 1559 reist hij via Frankfort, waar hij Johannes Utenhove aantreft die zich bij hem aansluit, naar Londen.³

De beide mannen treden hier onmiddellijk op als de eigenlijke leiders van de gemeente. Utenhove beschikt over een recommendatie van Bullinger voor de Engelse koningin. Op 11 dec. 1559 dient hij een verzoek bij haar in om het patent dat Eduard VI in 1550 aan de vluchtelingenkerken verstrekt had, opnieuw van kracht te maken. Dat patent had hun de Jezus-kerk met bijbehorende gebouwen en grond in eigendom gegeven, met bovendien het recht zich kerkelijk te organiseren naar eigen inzichten, los van de Engelse kerk, onder leiding van een eigen superintendent. De bedoeling was tweeledig: met behulp van de vreemdelingenkerken doperse en sectarische stromingen voorkomen én een model vormen voor de zich reformerende Engelse kerk.'

De koningin wees het verzoek van de hand. Ze had geen behoefte aan een vluchtelingengemeente, die tot voorbeeld diende voor de Engelse kerk. Ze was wel genegen de welvaart van haar land te vergroten door vluchtelingen op te nemen; ook was ze bereid de verdrukten bescherming te bieden, maar ze wilde niet dat de eenheid van godsdienst en de rust in de samenleving verstoord zouden worden. Dit alles kon alleen verwezenlijkt worden, wanneer zij de

1. E. Meiners, Oostvrieschlandts kerkelyke Geschiedenisse.,, dl. II, Gron. 1739, p. 2830. Bij de acht namen treffen we aan de naam van Walter Delenus, de vader van de beroepen pred. Verder die van 'Lowys Tyry', de man die ook al in Antw. ouderl. was; in wiens huis A.v.H, niet had willen wonen. (Archief Kerkenraad Emden, p. 64).

2 citaat Meiners, a.w., p. 29. Wat de aantallen betreft van de gemeente in die jaren, zie The Publications of the

Huguenot Society of London, vol. X, Part I, 1523-1571; een ledenlijst van de Dutch Church in 1559-1561, p. 269-272, die niet de namen bevat van A.v.H. en zijn aanhangers, bestaat uit 245 avondmaalgangers. (eigenl. 256 namen; 8 zijn geschrapt of uitgeveegd; 3 namen komen 2 maal voor); in de State Papers, d.d. 22 juni 1561, id. p. 273-277, een lijst van mensen die zich bij de Nederlandse kerk te Londen hebben aangesloten: ongeveer 230 gezinshoofden. Dat aantal zal vóór de officiële erkenning nog aanzienlijk kleiner geweest zijn.

3. A. A. v. Schelven, a.w., p. 135; E. Pijper, Jan Utenhove, p. 190 ev.

4. over aanbeveling van Bullinger, F. de Schickler, a.w., p. 84; over indienen van verzoek, id. p. 84, 85; A. A. v. Schelven, a.w., p. 135; over het patent van 1550: J. S. Burn, *The History of the French, Walloon, Dutch, and other Foreign Protestant Refugees settled in England...*, p. 186, citeert uit dagboek v. Ed. VI van 29 juni 1550: 'It was appointed that the Germans should have the Austin Friars for their church to have their service in, for avoiding of all sects of Anabaptists and such like.' cf. Woudstra, a.w., p. 15, 16; v. Schelven, a.w., p. 66, 67; Lindeboom, a.w., p. 9, 10.

118

vluchtelingenkerken wel bepaalde rechten schonk, zodat deze als een soort zeef konden dienen om sectariërs van ordeliëvende protestanten te onderscheiden. Daarom stond ze de gemeente toch een zekere zelfstandigheid toe¹. De Nederlandse gemeenschap mocht opnieuw in de Jezus-kerk, de voormalige kerk van de Augustijners, samenkomen, maar het gebouwencomplex werd haar niet opnieuw in eigendom gegeven.²

Het is van belang te beseffen, dat de vrees van de overheid voor doperse invloeden de voornaamste, misschien wel de enige drijfveer was om de Nederlandse en Waalse vluchtelingen het recht van een eigen kerkelijke organisatie te schenken.

De onafhankelijkheid van de gemeenten werd zoveel mogelijk beknot. Ze mochten niet zelf een superintendent kiezen, maar werden overeenkomstig de verwachting van Anton Ashe onder het gezag van de Londense bisschop geplaatst.³ De kerkelijke organisatie werd in grote trekken gevormd naar de situatie van vóór 1553.⁴

Op deze hele gang van zaken heeft Adriaan van Haemstede, voor zover wij het kunnen overzien, geen enkele invloed gehad. Petrus Delenus en Johannes Utenhove waren de mannen van betekenis. De laatste was zo'n dominerende persoonlijkheid, dat het gerucht de ronde deed dat hij zelf in plaats van bisschop Grindal superintendent van de vreemdelingenkerken had willen worden.

In zijn schrijven van 16 juni 1560 aan de Waalse predikant te Londen, Nicolas des Gallards, uit Calvijn zijn bezorgdheid over dit streven. Hij heeft vernomen, dat sommigen er op aan sturen, 'dat het ambt van superintendent, dat door de koningin en haar raad aan... de bisschop van Londen toevertrouwd was, aan een ander overgedragen zou worden.'⁵ Calvijn vreest dat de 'private cupiditas' hierbij wel eens een rol zou kunnen spelen. Hij adviseert des Gallards op zijn hoede te zijn. Uiteraard bestaat er geen enkele garantie, dat de vluchtelingenkerken, nu zij niet zelf de beschikking over het superintendentschap

1 Voor het streven van El. naar orde en rust, cf. W. K. Jordan, *The development of religious toleration in England from the beginning of the English reformation to the death of queen Elizabeth*, p. 84. Ze liet veel toe, zolang de rust in de kerk niet verstoord werd.

2 zie J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus...*, dl. II, no. 40, p. 125-127, smeekschrift van de Nederlandse kerkenraad aan El. d.d. 29 jan. 1560, waarin dank wordt uitgesproken dat de gemeente weer mag samenkomen in de Jezus-kerk met een klacht over de onwil van de inwoners van Londen aan immigranten huizen te verhuren.

Volgens Ruytinck, a.w., p. 40-42, die hetzelfde smeekschrift in het Latijn weergeeft, is dit gedateerd op 29 juni 1560. Hessels, a.w., p. 124, aant. 1, beweert met stelligheid: 'The date of the Dutch text is quite distinctly 29 January...' Misschien heeft men enkele maanden gewacht, voordat het werd ingediend. cf. v. Schelven, a.w., p. 136.

3. J. Lindeboom, a.w., p. 30, 31; M. Woudstra, a.w., p. 25, 26. A. A. v. Schelven, a.w., bewijsst. no. 5, p. 344.

4. J. Lindeboom, a.w., p. 32; de nieuwe K.O. was iets minder democratisch; 'Het recht van voordracht

door de gemeente voor de benoeming van kerkenraadsleden verdween; voortaan stond de benoeming aan den kerkenraad'

5. Calv. Op., XVIII, no. 3216, kol. 116, 117: ...ut superintendentis munus, quod reverendo fraal episcopo Londinensi a Regina eiusque consilio mandatum erat, in alterum transferatur.'

119

hebben, altijd op de goede wijze begeleid zullen worden, maar momenteel beschikken zij toch maar over een man die over hun vrijheid waakt.¹ Zelfs al zou een ander even geschikt zijn, dan acht Calvijn het in dit stadium nog onjuist veranderingen aan te brengen.

Later weet des Gallards hem gerust te stellen. Het was een loos gerucht geweest.² Toen Utenhove de koningin verzocht had het patent van 1550 opnieuw te bekrachtigen, was ook gevraagd, of de vorige superintendent Johannes á Lasco teruggeroepen mocht worden. In afwachting van diens komst zou één van de buitenlanders deze functie tijdelijk kunnen vervullen. Utenhove had toen de verdenking op zich geladen, dat hij zelf deze functie ambiëerde, maar hij had des Gallards later plechtig verzekerd, dat deze gedachte niet bij hem opgekomen was.³

In ieder geval maakt deze briefwisseling tussen Calvijn en des Gallards duidelijk, dat Utenhove een dominerende persoonlijkheid was en dat niet iedereen daar even gelukkig mee was. Bovendien blijkt nu al én uit het getuigenis van Ashe én uit dat van Calvijn, hoezeer bisschop Grindal in Calvinistische kring gewaardeerd werd.

Op 24 febr. 1560 kreeg de Nederlandse vluchtelingengemeente officiële, koninklijke erkenning.⁵ Petrus Delenus was de predikant bij uitstek; Jan Utenhove de oudering met het grootste gezag.

Adriaan van Haemstede was er ook. Hij preekte. Ongetwijfeld zal hij zich een bepaald gehoor verworven hebben, met name ook in de kringen van de gegoede burgerij, waartoe hij zelf van huis uit behoorde. Later blijkt dat figuren als Emanuel van Meteren en Jacobus Acontius tot zijn aanhangers behoren. Zijn functie is zelfs van dien aard geworden, dat hij zijn voornemen om te vertrekken, zodra de gemeente vorm gekregen had, opgegeven heeft.⁵

Op 11 febr. 1560 wordt zijn derde kind, een dochter, Laurine gedoopt.⁶

In deze tijd treedt hij ook officieel als predikant op de voorgrond. Op 18 maart richt een deel van de Waalse kerkenraad zich tot de predikanten van Genève met het verzoek één van hen af te staan voor het werk in Londen. Ze wensen een figuur van formaat. Zijn invloed zal zich niet alleen tot de buitenlanders beperken. Zelf doen ze dan ook al enkele suggesties: Viret, Beza, Gallasius, Macarius of Colongius.⁷ Zowel bisschop Grindal als de Hollandse kerkenraad ondersteunen dit verzoek. De aanbeveling van laatstgenoemde wordt in de eerste

1. Het ambt is gegeven 'probo, fideli et sincero libertatis vestrae patrono.' Hij acht het gevaarlijk iemand van de kerk te vervreemden 'qui vos summo amore complexus est, qui tranquillum ecclesiae vestrae statum tueri cupit...' id.

2 id. XVIII, no. 3233, kol. 161-166; 12 aug. 1560: 'inanis et fallus rumor...'

3 id. 'Ego tamen ipsum audivi sancte affirmanten, sibi nunquam id in aminum subiisse.'

4. Lindeboom, a.w., p. 30.

5. zie brief aan keurvorst Frederik, 12 sept. 1559, Goeters, p. 63.

6. Kerkenraads-Protocollen, Londen, 1560-1563, p. 494.

7. Calv. Op., dI XVIII, no. 3170, kol. 29-32,

120

plaats getekend door Adriaan van Haemstede. Op hem volgt de naam van Petrus Delenus.¹ Twee maanden later bericht Calvijn bisschop Grindal, Johannes Utenhove en de Nederlandse kerkenraad dat Nicolas des Gallards, de derde naam die genoemd was, al onderweg is.

Misschien hebben we met een verschrijving te maken, maar de laatste brief was gericht aan: 'Pastori et senioribus ecclesiae Flandriae'; onwillekeurig krijgen we de indruk dat Calvijn slechts met één predikant rekt. Hij beveelt zijn collega des Gallards warm aan. Deze wordt volgens hem gekenmerkt door 'modestia' 2

Gezien de wijze waarop hij zich te midden van conflicten weet te handhaven, is het de vraag of deze eigenschap werkelijk zo kenmerkend voor hem was. Zijn positie is van meet aan bijzonder moeilijk. In een uitvoerig schrijven van 30 juni 1560 geeft hij Calvijn verslag van de conflicten.³ Weliswaar waren enkelen verheugd over zijn komst, maar de meesten hadden liever gewild, 'dat ik of later of nooit gekomen was.' Hun voorkeur ging uit naar Petrus Alexander, die men dan ook tot predikant wilde bevestigen. Op het laatste ogenblik wist des Gallards dit te verhinderen. Ook de arts Dumasius, de afgezant uit Emden, was op de hand van Alexander. Bovendien spande ook Ebrard, die eveneens preekte, zich tot het uiterste in zijn positie te behouden.⁴ Deze had zelfs een deel van de kerkenraad op zijn hand gekregen.⁵ Met behulp van bisschop Grindal weet des Gallards langzamerhand terrein te winnen. De kerkenraad werd in zijn geheel afgezet. Ebrard vertrekt naar Frankrijk.⁶ Ook Petrus Alexander aanvaardt tenslotte dat hij in de schaduw van des Gallards komt te staan. Hij mag wel blijven preken, zonder dat hij een officiële aanstelling ontvangt.

Er is een opvallende overeenkomst met de situatie in de Nederlandse gemeente. In het vacuüm dat bij de troonsbestijging van koningin Elisabeth ontstond, omdat niet onmiddellijk duidelijk werd hoe de kansen lagen voor de beide vluchtelingenkerken, zijn uit eigen beweging bekwame sprekers naar voren

1. id. dl. XVIII, no. 3170, kol. 29-32. Op gelijke hoogte van de naam van Adrianus Haemstedius bevindt zich de naam van Ioannes Utenhovius.
2. id., no. 3201, kol. 90. Het schrijven aan Grindal: id. no. 3199, kol. 87, 88; aan Utenhove, id. no. 3200, kol. 89, 90.
3. id., no. 3224, kol. 134-141: '...vero plerique nos aut tardius aut nunquam vernisse maluissent, quod in alium intuerentur cui iam prorsus animum adiecerant. Is est Petrus Alexander' zie voor het conflict m.n. F. de Schickler, a.w., p. 89 ev.
4. voorheen predikant te Antwerpen; F. de Schickler, p. 89. Ook Jean Janvier preekte. P. Alexander was voorheen hofprediker van Maria van Hongarije geweest. Janvier vluchtte spoedig na een boodschap van Calv.; id. p. 92. P. Alexander had meer succes dan de twee anderen; hij verkreeg al voor de komst van des Gallards de beschikking over de kerk in de Threadneedle Street; p. 93.
5. id. p. 98.
6. id. p. 99 ev.; Ebrard werd 16 april 1562 pred. te Amiens, werd in okt. gevangen genomen en door verdrinking terechtgesteld.

121

gekomen, Petrus Alexander (en aanvankelijk ook Janvier en Ebrard) in de Waalse, Adriaan van Haemstede in de Nederlandse gemeenschap. Ze kregen de beschikking over bepaalde vergaderruimten. Ze werden gewaardeerd. Ze kregen aanhang. Ze vervulden een belangrijke functie.

Na verloop van tijd werd steeds duidelijker, welke kant koningin Elisabeth uit wilde. Ze stond niet onwelwillend tegenover de reformatie, maar was bijzonder afkerig van sectarische groepjes, die zichzelf tot kerk verhieven zonder dat ze een relatie met de officieel erkende kerken kenden.

In die tijd ontstond in beide kerkenraden de behoefte aan een predikant, die officieel afgevaardigd was door gezaghebbende kerken. De Nederlandse gemeenschap richtte zich tot Emden, de Waalse kerkenraad tot Genève. Door deze twee moederkerken werden de predikanten uitgezonden, die het eigenlijke beleid in de gemeenten voerden en door bisschop Grindal erkend werden.

Tot zover is de situatie in beide kerken vrijwel gelijk.

Dan doet zich een belangrijk verschil voor. Nicolas des Gallards en Petrus Alexander (en Janvier en Ebrard) voeren een verbitterde strijd om de macht. In de Nederlandse gemeente is rust. Petrus Delenus en Adriaan van Haemstede hebben klaarblijkelijk direct een modus vivendi gevonden. Terwijl Petrus Alexander zich geen 'dienaar des woords mag noemen'¹ kan Adriaan van Haemstede zich zo wel presenteren.

Het is zinvol deze vergelijking te trekken.

Als in de zomer 1560 dan toch een conflict losbreekt binnen de Nederlandse gemeente, mag dit niet zonder meer op een verschil in karakters teruggebracht worden. Evenmin mag dit geheel op rekening geschreven worden van de nu eenmaal gecompliceerde verhouding, die ontstaan was door het eigenmachtig komen van Adriaan van Haemstede. In tegenstelling tot de Waalse gemeente zijn de leiders van de Nederlandse gemeente er in geslaagd deze wrijfpunten op te vangen. Het conflict dat zo rampzalige gevolgen kreeg, moet bepaald nog andere oorzaken gehad hebben.

1. id. p. 101, 122

122

§ 2. In conflict niet eigen kerkenraad

We krijgen de indruk dat het conflict van Adriaan van Haemstede met zijn kerkenraad op abrupte wijze is uitgebroken. Tot juli 1560 is er in de tot nu toe bekende bronnen niets dat wijst op het bestaan van gespannen verhoudingen. Terwijl het in de Waalse vluchtelingengemeente gonst van de ruzies, zoekt de Nederlandse gemeenschap in alle rust haar weg. Preken worden geleverd. Catechetisch onderricht vindt plaats. De kerkenraad behartigt naar vermogen de zaken, die zich nu eenmaal voordoen in een vluchtelingengemeente, die niet altijd even belangrijk zijn, maar wel tijd vragen.

Vanaf 1 juli 1560 zijn de kerkenraadsprotocollen bewaard gebleven. Ze vormen ondanks hun partijdigheid de voornaamste bron voor het conflict.¹

Op 3 juli 1560 is dit losgebroken.

De kerkenraad was bijeengekomen in het huis van Jacobus Nicolaus, één van de ouderingen, 'voor een moeilijke zaak, wegens een ontmoeting van Adrianus Hamstedius met enkele anabaptisten...'² Hij zou hun de broederhand toege stoken hebben. Hoewel hij hun leer van de menswording van Christus niet juist achtte, meende hij hen toch als broeders in Christus te moeten aanvaarden. Ten aanzien van andere onderwerpen verkeerde hij immers op zijn beurt in onwetendheid. Zoals hij hoopte door hen niet afgewezen te worden om zijn eventuele onwetendheid, zo wilde hij hen evenmin om die reden veroordelen. Hij had hun ook hulp toegezegd bij magistraat en bisschop. Zowel het wereldlijke als het geestelijke gezag hoopte hij duidelijk te kunnen maken, dat deze 'anabaptisten' niet tot de Munsterse soort behoorden, d.w.z. geen ondermijning van het gezag voorstonden, noch gemeenschap van goederen of

vrouwen.³ Ook zou hij trachten in de Nederlandse gemeente begrip voor hen te wekken, opdat zij daar niet te lichtvaardig veroordeeld zouden worden. Toen de diaken Johannes Lamot een openbare discussie met hen wilde uitlokken, hadden zij dit afgewezen met een beroep op een preek van Adriaan van Haemstede, die gezegd zou hebben dat men over zulke onderwerpen niet moest redetwisten.⁴

De volgende dag erkende Adriaan van Haemstede, dat hij hun inderdaad de broederhand gereikt had, niet wegens instemming met hun leer maar in de hoop op toenadering. Hij beschouwde hen als zwakkere leden van de kerk.⁵

Op 5 juli spreekt de kerkenraad, na eerst verschillende getuigen gehoord te hebben die de feiten bevestigen, reeds uit dat Adriaan van Haemstede 'privatim et publice peccat et errat, tot bedroevinge der rechtgelovigen, tot versterkinge der wederparten, tot suspicie ende perikel onser ghemeente bij de Engelschen ende anderen, ende tot swackinge der swackgelovigen,' omdat hij deze

1. Kerkenraads-protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-kerk te Londen 1560-1563. Alles wat in de protocollen op het conflict met van Haemstede betrekking heeft in juli, aug. en sept. 1560 is later apart bijeengebracht onder de titel: 'Causa Hamstedii soja.' Dit is door van Schelven als een apart deel B aan de protocollen toegevoegd, p. 445.466. Als ik verwijs naar protocollen A bedoel ik de oorspronkelijke protocollen, waarin het conflict van A.v.H. gemengd is met alle andere kerkelijke aangelegenheden; de protocollen B vormen het uittreksel.

2 protocollen A, p. 6, 7: '...ob aliquam difficilem causam, propter conventum Adriani Hamstedii cum quibusdam Anabaptistis, ut dicitur, quibus data dextra promissio fertur suum apud magistratum et episcopum auxilium, illosque agnovisse fratres etc.' Zie ook B, p. 445.

3. protoc. A, p. 7 Aanvankelijk hebben de 'anabaptistae' de broederhand afgewezen; B. p. 445, 446.

4. Hij hoopte door zijn bemiddeling te verkrijgen 'ut non tamen acerbe de ipsis (d.w.z. de anabaptistae,) sentiant.' Proton. A, p. 8. Terwijl hier enkel gezegd werd dat A.v.H. het onjuist achtte te redetwisten 'ob tales articulos,' wordt in B, p. 446 gesteld dat hij in het algemeen niet wilde redetwisten 'ob controversos articulos'; dit laatste is bepaald minder juist.

5. protoc. A, p. 9: 'Agnoscit se manum dedisse, non consensus causa in doctrina sed spe meliorum manum dedisse, et ne altera pars alteram calumniatur sed mutuam inter se concordiam alant, quia sunt infirmiora corporis Christi membra.' Id. B, p. 446, 447.

123

'Cataptistas' beschouwt als zwakkere leden van het lichaam van Christus en omdat hij van mening is dat men met hen niet mag twisten over hun incarnatie-leer. Hij zal schuld moeten belijden en in het openbaar zijn mening herroepen, want dat Jezus werkelijk mens geworden is 'ex semine hominis', is 'een hoofdstucke onzer zaligheid.'¹

Adriaan van Haemstede loopt verontwaardigd de vergadering uit, als hem de beschuldigingen voorgehouden worden, wat de kerkenraad tot de uitspraak brengt 'dat hij zeer zwaar gezondigd heeft door verontwaardigd het consistorium te verlaten.'²

Later gaat hij schriftelijk op de twee beschuldigingen in. Hij tracht duidelijk te maken, waarom hij meent deze 'anabaptisten' als broeders te mogen erkennen: 'omdat zij... Christus als hogepriester en middelaar aanvaarden en zich door de Heilige Geest inspannen gerechtigheid te beoefenen.' Hij meent dat ook zij evenzeer als andere christenen op het enige fundament Jezus Christus bouwen, zodat ook zij behouden zullen worden, zelfs al bouwen zij dwalingen op dit fundament als hout, hooi en stro. Hun onwetendheid ten aanzien van een onderdeel van de leer van Christus behoeft z.i. geen belemmering te vormen voor hun behoud.³

Wat betreft de kwestie van het disputeren erkent hij wel dat er door middel van een gesprek verzoening gezocht moet worden, maar hij acht het ongeoorloofd hen te beoordelen als

mensen die niet op de juiste wijze geloven; men mag hen niet om hun goddeloze leer veroordelen. Bovendien wil hij onderscheid maken tussen de ‘anabaptisten.’ Hij voert niet een pleidooi voor allen, maar voor de goeden onder hen, die in hun eenvoud dwalen, die zich voor hun mening op de bijbel beroepen, zonder mensen met een andere visie te veroordelen.⁴

1. protoc. A, p. 10. De getuigen zeggen van anabaptistae gehoord te hebben, dat zij A.v.H. de broederhand in eerste instantie wel geweigerd hadden: ‘sed dubitare se an nunc vellent manum negare fraternitatis.’ Ze hadden ook gezegd: ‘amici, amici, si eum haberetis affectum, quem vester concionator, non instaretis tantopere urgentes disputationem, sed illos parum memores vestri concionatoris.’ Ze waren inmiddels wel onder de indruk gekomen van de liefdevolle benadering van A.v.H. Id. B, p. 447.

De zonde van A.v.H. was volgens de kerkenraad: ‘Adeo extenuat ipsorum errores.’

2. protoc. A, p. 11. Deze uitspraak is gedaan door de brede kerkenraad op 8 juli 1560; ook de diakenen zijn bij de vergadering gekomen en hebben met de beschuldigingen van de smalle kerkenraad ingestemd.

3. Dit schriftelijk antwoord is niet in protoc. A opgenomen, wel in B, p. 448. Het maakt een authentieke indruk door de opmerking: ‘Tandem Adrianus Hamstedius respondet ad accusationis schedulam; vide ipsius autographum illiusque versionem latinam.’ Hij zinspeelt op 1 Cor. 3:11-13.

4 protoc. B, p. 448, 449: ‘...nempe se non de omnibus agere, se de illis bonis hominibus anabaptistis, qui ex simplicitate errant et nequeunt aliter intelligere inque suum errorem aliquibus Scripturae locis sunt introducti, et interim non proscindunt neque condemnant alios qui aliud quam ipsi sentiunt.’

De kerkenraad verwijt hem dat hij in zijn antwoord niet ingaat op de vraag of hij niet eveneens van oordeel is ‘...veram Christi Domini incarnationem ex semine mulieris iuxta primam promissionem factam, esse capitalem fundamentalemque nostrae salutis articulum.’

124

Drie dagen later spreekt de voltallige kerkenraad nogmaals uit dat Adriaan van Haemstede *zwaar gezondigd* heeft. Wil hij als predikant gehandhaafd kunnen blijven, dan moet hij beloven zijn mening over de ‘anabaptisten’ nergens meer uit te spreken. Bovendien moet hij speciaal gaan preken over de menswording van Christus, wedergeboorte en doop, opdat het iedereen duidelijk wordt dat hij de doperse opvattingen in geen enkel opzicht deelt.¹ Adriaan van Haemstede gaat hier niet op in. Dan wordt ook de Waalse kerkenraad al spoedig ingeschakeld.²

In een week tijds, terwijl praktisch dagelijks vergaderd werd, is het conflict tot deze omvang uitgegroeid. In die éne week liggen de standpunten ook onmiddellijk vast. De kaarten zijn op tafel geworpen. De voornaamste motieven, die in de komende tijd van belang zullen zijn, liggen open. Later zullen bepaalde accenten wat verlegd worden, maar het eigenlijke materiaal, het verschil van inzicht is al voorhanden.

Wat bewoog de kerkenraad zo scherp te reageren op dat enkele contact van Adriaan van Haemstede met doperse immigranten?

De kerkenraad had het al onder woorden gebracht. Het optreden van deze predikant leidde ‘tot suspicie ende perikel onzer ghemeente bij de Engelsen ende anderen...’³ Het was bekend, dat ook nu onder koningin Elisabeth de vluchtelingengemeente haar bestaan voornamelijk te danken had aan het feit, dat de Engelse regering door middel van deze gemeente Schelding kon maken tussen dopersen en ordelievende protestanten. Het standpunt van Adriaan van Haemstede zou de gemeente inderdaad in gevaar gebracht hebben. Wanneer Doopsgezinden als zwakkere leden van de gemeente in het geheel opgenomen werden, zou de kerk haar eigen bestaan ondergraven hebben.

Ook in het buitenland zou dit grote verontwaardiging hebben gewekt. Petrus Delenus, Johannes Utenhove en alle anderen, die in 1553 na uit Engeland verbannen te zijn hun moeizame zwerftocht gemaakt hadden, tot ze uiteindelijk in Oost-Friesland een veilige haven vonden, hadden ervaren hoeveel moeite het kostte Lutheranen duidelijk te maken, dat zij

beslist niet gerekend mochten worden tot de alom verfoeide dopersen.⁴

1. protoc. A, p. 13; B, p. 449. Deze vergadering vond plaats op 11 juli.

2. Op 14 juli komen de broeders nog eens bijeen; aan A.v.H. moet gevraagd worden 'An cogitet fratres hac in re aliud quesisse quam gloriam Del et ecclesiae aedificationem? Er moet bij hem op aan gedrongen worden 'ut non aliam de ipsis habeat opinionem.' Zij moeten immers met elkaar de kerk bouwen. Kennelijk had A.v.H. zich kritisch over hen uitgelaten. Kennelijk verwachten de kerkenraadsleden nog dat de zaak in der minne geschikt kan worden. A, p. 15. Ze hebben de Waalse kerkenraad dan ook niet onmiddellijk ingeschakeld. Op 15 juli vindt een gemeenschappelijke vergadering van beide kerkenraden plaats, maar de zaak A.v.H. is hier niet ter sprake gekomen. A.v.H. heeft zich later zelf op de Waalse kerkenraad beroepen, op 27 juli; A, p. 24. Zie § 3.

3 protoc. A, p. 10, 11; cf. p. 119.

4 cf. voor het standpunt van de Engelse regering, § 1, p. 114,115. Zie voor de zwerftocht o.a. A. A. v. Schelven, *Nederduitse vluchtelingenkerken...*, p. 105 ev. Id. p. 315: Nederlandse

125

Nederlanders hadden een slechte naam. Ons land had de belangrijkste leiders van het godsrijk te Munster opgeleverd, evenals de nieuwe leider van de Doopsgezinde beweging, Menno Simons.¹

Het is ook begrijpelijk, dat de kerkenraad niet met Adriaan van Haemstede mee kon gaan in het maken van onderscheid tussen de verschillende doperse stromingen. Dit zou inderdaad kunnen leiden 'tot swackinge der swackgelovigen,'² die de welwillendheid tegenover de ene stroming zouden kunnen uitleggen als een erkenning van alle groeperingen. De zuigkracht van de doperse beweging op de brede lagen van de bevolking kon alleen tegengegaan worden door terreur en intimidatie, door ongenueanceerde veroordeling. In deze stijl werden openbare debatten met leden van deze groepering dan ook gehouden. Door het ongenueanceerd bekritisieren van alles wat dopers was, werd evenwel naar het oordeel van Adriaan van Haemstede ongeoorloofde pressie op de gewetensvrijheid van de mensen uitgeoefend. Dat is de reden, waarom hij zich tegen zulke openbare debatten verzet heeft.

Deze ongenueanceerde beoordeling treffen we ook aan in de polemische geschriften van protestantse zijde.

Ik herinner aan de felle bestrijding van Dathenus, die zonder oog te hebben voor de verschillen Thomas Miintzer tekende als de vader van de Doopsgezinde beweging in haar geheel.³ In bepaalde opzichten gaan volgens hem de 'Wederdoopers die Papisten in onwetenheden ofte boosheiden te boven.⁴ Hij meende ervoor te moeten waarschuwen, dat men hun uitnemende levenswandel als maatstaf ging gebruiken voor de beoordeling van hun leer. Hij wilde hen dan wel niet zoals andere rooms-katholieke en protestantse auteurs door middel van doodstraf, maar wel door middel van openbare disputen tot rede brengen.⁵

Even kritisch is ook het al in 1531 geschreven werk van Bullinger tegen de Doopsgezinde beweging. In de zomer 1559 was er in Emden een vertaling van dit werk uitgegeven van de hand van Gerardus Nicolai, die ds. Hoffman als predikant van Norden was opgevolgd. Hij had het werk aangevuld met een bestrijding van typisch Nederlandse groepen, zoals de aanhangers van David Joris en Henrik Niclaes.⁶

vluchtelingen konden alleen een welwillende behandeling verkrijgen, 'als ze hun denkbeelden als niet-Anabaptistisch legitimeerden.'

Cf. F. Pijper, *Bibl. Ref. Neerl. dl. I, Polemische geschriften der Hervormingsgezinden*, p. 426 over het debat van M. Micron met Menno Simons te Wismar.

1. Voor de geschiedenis van de doperse beweging in Nederland o.a. W. J. Kühler, 'Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw', G. H. Williams, *The radical reformation*, hfdst. 12, 13, 14; A. F. Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544*.

2. protoc. A, p. 10, II; cf. p. 119.

3. zie hfdst. 2. § 3, p. 31.

4. id. p. 31.

5. Het werk is door S. Cramer opgenomen in *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. VII, Zestiende-eeuwse schrijvers over de geschiedenis der oudste Doopsgezinden hier te lande, no. 4: Nicolai's

126

Ook de laatste groep, de leden van het zogenaamde 'Huis der Liefde,' typeert hij als 'een gruwelijke verleydinge,' die in even sterke mate als de andere groepen dopersen veroordeeld dient te worden. Hij legt een verbinding tussen Hendrik Niclaes en Sebastiaan Franck. beiden hebben immers gemeen de geringschatting van de kerkelijke ceremonieën. Terecht wijst hij erop, dat leden van het Huis der Liefde zich officieel bij elke kerkelijke gemeenschap kunnen aansluiten, van welke aard die ook zijn mag Het redetwisten tussen rooms- katholieken en protestanten over kerkelijke gebruiken achten zij twisten over 'poppenwerck! Zij spelen de liefde tegen de waarheid uit.'

Het verdient aandacht dat ook Adriaan van Haemstede later in verband gebracht wordt zowel met Seb. Franck als met het 'Huis der Liefde!' Hoewel deze laatste verbinding, gelegd door Jan Utenhove, nauwelijks serieus genomen kan worden, moet men zich toch afvragen hoe hij daartoe gekomen is. Misschien helpt deze beschuldiging ons op het spoor te komen van de 'anabaptisten,' aan wie Adriaan van Haemstede de broederhand reikte.

Dat is in het licht van wat we tot dusver van hem gezien hebben, een opmerkelijk feit. Er is nooit iets gebleken van een bepaalde sympathie voor de doperse stromingen. Integendeel! Als we zijn martelaarsgeschiedenis lezen, krijgen we de indruk dat er praktisch nooit een aanhanger van deze richting terechtgesteld is. Ook als hij de geschiedenis van de martelaars in Antwerpen beschrijft, doet hij alsof hij het brandende vlees niet geroken heeft bij zijn wandelingen in de stad. Als hij in Aken komt, preekt hij daar opzettelijk over de doop om de zuigkracht van de doperse richting tegen te gaan.³

inlasschingen in Bullinger's 'Teghens de Wederdoopers', 1559, p. 267-487. Deze predikant in Norden volgde later Adriaan van Haemstede op als predikant van Londen. Ook daar bestreed hij de Nederlandse doperse stromingen; in 1579 verscheen in Londen een werk van J. Knewstub: *A confutation of monstrous and horrible heresies, taught by H.N. and embraced of a number, who call themselves the Familie of Love*; hierin was opgenomen: *A Confutation of the doctrine of David George and H.N. by M. Martyn Micronius, Minister in the Dutche Church at London*, en: *A Confutation of the Doctrine of D. George and H.N. by M. Nicholas Charinaeus, who died at London Minister in the Dutch Church Sept. 1563*. Zie J. H. Hessels, *Henrick Niclaes: The Family of Love*, p. 15.

Zie Fr. Nippold, *Heinrich Niclaes und das Haus der Liebe. Ein monographischer Versuch aus der Secten-Geschichte der Reformationszeit*, p. 323-394 en 471.564; op p. 338 vermeldt hij hoe H.N. in Engeland de meeste bestrijding vond, o.a. van M. Micron, wiens werk door N. Carinaeus werd bewerkt.

1. Het gruwelijke van de verleiding is de stelling dat Christenenvolkomen vrij zijn; Nicolai Inlasschingen, *Bibl. Ref. Neerl.* VII, p. 314; de gelijkstelling met de zogen. 'Franconisten', p. 311. De vergelijking van de kerkelijke gebruiken met poppenwerk, p. 389.

2. Het verband met Seb. Franck en Castello wordt gelegd door de Waalse pred. te Londen, des Gallards, *Op. Calv.*, dl. XVIII, no. 3341, kol. 366-368, in een brief van 14 febr. 1561: 'Atque hi fructus ex Franci cuiusdam Flandri farraginibus prodierunt et Castalionis... somniis...' De band met het 'Huis der Liefde' was door Jan Ut. gelegd, zoals blijkt uit een brief van diens halfbroer, J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus... II*, no. 67, p. 205-207, in een brief van 4 sept. 1562: 'De Hamstedio que scribis, qualia sint nescio. Si è domo (quam Amoris vocant) eraf, nihil est quod respondeam, sed id ut credam nre animum queam inducere.'

3. zie de veel geciteerde brief van A.v.H. aan keurvorst Frederik, Goeters, a.w., p. 63; hij

127

Petrus Martyr, die op verzoek van Adriaan van Haemstede zelf in een uitvoerig schrijven op de zaak is ingegaan, die zich daarbij uitdrukkelijk verzet tegen diens opvatting, als zou de wijze waarop Christus mens geworden was slechts 'circumstantia' zijn, typeert hem toch als de man 'qui alias adversatur Anabaptistas...'¹

Wel blijkt uit zijn martelaarsgeschiedenis, dat hij ook al in Antwerpen onderscheid zag tussen de verschillende richtingen.² Van Hoste van der Katelijne vertelt hij, hoe deze in Oost-Friesland optrad tegen de dopersen; tussen haakjes voegt hij hier aan toe: 'daer de sommige de ewighe Godheyt Jesu Christi loochenen: sommige, dat hy zijn lichaem van onser substancie, dat is, als de Schriftuere segt, wt de lendenen Davids na den vleesche soude hebben...'³

Maarten Micron, die deze geschiedenis eveneens beschreven heeft, omschrijft de Doopsgezinden kortweg als 'die gene die de Godtheydt of de Menscheyt Jesu Christi verloochenen.'⁴ Het is opvallend dat Adriaan van Haemstede, die zijn gegevens gedeeltelijk van Micron overgenomen heeft,⁵ zich al in Antwerpen bewust geweest is dat het loochenen dat Jezus zijn vlees van Maria aangenomen heeft, toch nog niet de loochening van zijn menswording behoeft in te houden. Hij acht het niet juist een consequentie te trekken, die de Doopsgezinden zelf niet getrokken hebben. Waar men hem vaak karakteriseert als een man die weinig dogmatisch dacht, is een dergelijk genuanceerde visie opmerkelijk. Hij heeft dus wel van meet aan verschil gezien tussen de verschillende doperse groeperingen. Mogelijk is ook toen al zijn voorkeur uitgegaan naar die Doopsgezinde broeders, die weliswaar een eigen theorie ten aanzien van de vleeswording hadden, maar in ieder geval niet aan de Godheid van Christus tornden. Toch zou hij ze in die eerste periode zeker nog niet gekarakteriseerd hebben als zwakkere broeders in Christus. Uit de martelaarsgeschiedenis krijgen we eerder de indruk, dat hij hen nogal irritant vond. Zijn eigen mening vinden we ongetwijfeld terug in de visie van Anton Verdickt, die zich ergerde aan hun onverstand. 'Hy en konde niet lijden, dat sy die haer des Evangeliums beroe-

preekte volgens eigen zeggen over de doop 'praecipue quod animadverterem anabaptistas plurimos civium seduxisse.' Hij achtte dat een gevaarlijke verleiding.

¹ Het schrijven is van 15 febr. 1561 en opgenomen als bijl. E in J. ab Utrecht Dresselhuis, Adriaan van Haemstede in zijn bedrijf, denkwijze en karakter voorgesteld, p. 129 ev. Het citaat op p. 131.

² Ook al heeft hij geen doperse martelaars opgenomen, meermalen komt de doperse beweging ter sprake.

³ Geschiednisse... der vromer Martelaren, p. 341.

⁴ Bibl. Ref. Neerl. dl. VIII, F. Pijper, p. 177 ev.: M. Micron, Een waerachteghe Historie, van floste (gheseyt Iooris) vander Katelyne (volt. titel, p. 187), p. 193 ev. In latere uitgaven van A.v.H.'s martelaarsgesch. heeft men de levensbeschrijving van Hoste lettert. van Micron overgenomen; het citaat komt ook voor bijv. uitg. 1659, fol. 189. Hier heeft men dus aan de ongenuanceerde beoordeling van Micron de voorkeur gegeven,

⁵ zie Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 180. Het werk van Micron is vermoedelijk gedrukt 1555; A.v.H.'s martelaarsgeschiedenis is van 1559. Vergelijking toont aan dat A.v.H. in bepaalde gedeelten van Micron afhankelijk geweest is; A.v.H. beschikte overigens ook over eigen gegevens, die Micron niet had.

128

men, so hastich waren in het verdoemen ende oordelen.' Hij wilde 'dat sy niet schelden ofte vervloecken ende verdoemen en souden, ofte oock van niemant spreken die daer niet teghenwoordich en ware.. 1.

Zowel Verdickt als van Haemstede hebben in hun geloofsbelijdenis de Doopsgezinden verweten dat zij net als de oude kerk teveel waarde hechtten aan het uiterlijke teken van de

doop.² beiden zijn van mening, dat men de vrijheid van geweten aantast, wanneer de kerkelijke gemeenschap dwingend vaststelt op welk tijdstip de doop bediend moet worden.³ Kortom, voordat Adriaan van Haemstede in Londen komt, heeft hij bepaald geen gunstige ervaringen opgedaan bij zijn omgang met Doopsgezinde broeders. Hij treft bij hen een zelfde onbarmhartigheid, een zelfde aantasting van de gewetensvrijheid aan als in de rooms-katholieke kerk. Al is hij zich wel bewust van de theologisch grote verschillen tussen de diverse groepen, hij vindt ze te *wettisch*.

Maar anderhalf jaar later is hij Doopsgezinde broeders zo welwillend gezind, dat hij die in zijn martelaarsgeschiedenis geen plaats voor hen wilde inruimen, nu in Londen wel ruimte voor hen vraagt binnen de kerk.

Tot welke groepering behoorden deze Dopersen dan wel?

Hij had in zijn schriftelijke verantwoording van hen gezegd, dat ze in alle eenvoud dwalen, zonder dat ze mensen die een andere mening toegedaan zijn veroordelen.⁴ Ze kunnen de Bijbelse boodschap niet anders interpreteren.

Tot zijn verwondering had hij nu mensen ontmoet, die niet onmiddellijk negatief reageerden. Ze kennen een openheid, een verdraagzaamheid die hem aanstaat. Hij ervaart bij hen de gemeenschappelijke grondslag van Jezus Christus. Dit was kennelijk een gemeenschap waar de liefdesband hoger gewaardeerd werd dan de eenstemmigheid in de leer.

Niet Adriaan van Haemstede is veranderd; zijn inzichten zijn voor zover ons bekend wel ongeveer gelijk gebleven, maar hij heeft hier in Londen andere dopersen ontmoet dan in Antwerpen en Aken. Daarom is zijn houding nu anders. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat deze 'anabaptisten' met wie hij hier in Londen in aanraking kwam, behoord hebben tot het 'Huis der Liefde' van Hendrik Niclaes, of in ieder geval een zekere verwantschap met deze groep hebben gehad.

In de eerste plaats wordt door de Nederlandse gemeenschap een verbinding gelegd tussen Adriaan van Haemstede en het 'Huis der Liefde,' zoals uit de brief van Karel Utenhove aan zijn halfbroer Jan duidelijk blijkt.⁵ Bovendien

1. Gesch... der vromer Martelaren, 1559, p. 430.

2. cf hfdst. 3, § 2, p. 90, 91, 96.

3. id.; zie Gesch... 1559, p. 430: 'Dese menscheleicke wetten ofte gheboden, van te moeten doopen als sy ionck zijn, ofte te moeten doopen als sy oudt zijn, daer sy der menschen consciencien mede verbinden, stont hy seer teghen.'

4. zie p. 120.

5 zie p. 123.

ziet men zijn denkbeelden in het verlengde van een Seb. Frank, die een voorloper van het 'Huis der Liefde' werd genoemd.¹

Hij is bevriend met Emanuel van Meteren, de latere geschiedschrijver, in wiens familie wij sporen van het 'Huis der Liefde' tegenkomen; zijn neef, Abraham Ortels behoorde tot deze beweging, hoewel hij in naam zijn leven lang rooms-katholiek gebleven is, wat overigens volkomen in overeenstemming was met de leer en de levenswandel van Hendrik Niclaes zelf.²

Vervolgens, het was voor de andere dopersen onmogelijk zo relativerend ten opzichte van hun eigen opvattingen te staan als deze mensen die Adriaan van Haemstede in Londen aantrof. Vertrapt door de inmiddels gangbaar geworden kerken en vervolgd door de meeste overheden, konden ze hun standpunt alleen trouw blijven door onbuigzaamheid. Wat Adriaan van Haemstede in zijn martelaarsgeschiedenis van de doorsnee-dopersen schrijft, is niet onjuist.

Maar deze groep in Engeland is verzoeningsgezind, zoekt toenadering, wil zelfs tot op zekere

hoogte aan het kerkelijk leven deelnemen. Ze hebben een kerkdienst (misschien zelfs kerkdiensten) van Adriaan van Haemstede bijgewoond. Ze verwijzen de diaken Lamot immers naar wat deze in een preek heeft gezegd.³ De kwestie van de kinderdoop is in het geheel niet ter sprake gekomen, alleen hun visie over de vleeswording van Christus.

Kennelijk zijn deze mensen meer spiritualistisch, humanistisch ingesteld dan de dopersen die van Haemstede eerder ontmoet had.

Bovendien weten wij dat juist in deze jaren aanhangers van het 'Huis der Liefde' naar Engeland zijn overgekomen. Hier verkreeg Hendrik Niclaes zelfs groter invloed dan hij op het vasteland ooit bezeten heeft.⁴ In deze jaren zijn aanhangers van hem in de Nederlandse gemeente op hun geestelijke inhoud getoetst. In 1579 versijnt er nog een fel polemisch geschrift tegen deze beweging, waarin een geloofsbelijdenis opgenomen is, afkomstig van twee leden van 'the Family of Love,' die door Nederlandse predikanten doorzocht was.⁵

We vinden trouwens in het werk van Hendrik Niclaes meerdere uitlatingen,

1. id.

2 cf. W. D. Verduyn, *Emanuel van Meteren*. Bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk, p. 63 ev. Een zuster van deze Ortels, Elisabeth, werd de tweede vrouw van Jacob Cool; diens eerste vrouw Maaiken heeft een uitvoerig schrijven van A.v.H. ontvangen; ook met deze familie stond A.v.H. dus in een nauwere relatie. Zie Verduyn, p. 38.

Op 13 dec. 1567 schreef Abr. Ortels zijn neef Em. v. Meteren een brief, waarin hij inging op de kerkelijke redetwisten van zijn tijd; hij klaagt over de hoogmoed waardoor ieder zich geroepen voelt anderen te onderrichten en te corrigeren. Verduyn, p. 63, 64.

3. zie p. 119; protoc. A, p. 8 en 10.

4. zie Ph. Hughes, *The Reformation in England*, dl. II *Religio Depopulata*, p. 262 over de opdracht onder Ed. VI aan Cranmer om aanhangers van een nieuwe sekte in Kent met geweld te onderdrukken, vermoedelijk leden van de 'Family of Love.' Zie Nippold, *Heinrich Niclaes...*, p. 370, die vermoedt dat H.N. zelf ook in Engeland geweest is.

5. Zie J. H. Hessels, *Henrick Niclaes...*, p. 13; zoals het leven van David George onderzocht is door de magistraten van Bazel, zo dat van H.N. 'by certeine of the Dutch Church yet living, who knew the man.' Het onderzoek van de geloofsbel. had plaatsgevonden op 28 mei 1561.

130

die van Haemstede ongetwijfeld toegesproken zullen hebben, zoals de wens geestelijke dwalingen alleen met geestelijke wapens te bestrijden, een gedachte, die wij ook aantreffen bij Seb. Frank, Castellio, Acontius.¹

In één van de voornaamste werken van H.N., 'Evangelium des Ryches...'² wordt gesteld dat er veel onnodige strijd gevoerd is ten aanzien van de ontvangenis van Christus in Maria. Overigens neemt H.N. op dit punt wel de visie van de Nederlandse doperse beweging over. Ook hij is van mening dat Christus niet het zaad van Abraham was naar het vlees, maar zaad van de Heilige Geest.³ Eveneens meent H.N. dat er onnodig veel strijd geleverd is inzake de doop;⁴ hier treffen we eenzelfde gedachte aan als bij Anton Verdickt en Adriaan van Haemstede.

Ik heb de indruk, dat de ideeën van Niclaes iets te lichtvaardig zijn uitgemaakt voor 'een rommelpot van allerley mengelmoes, t'samen geraept, vol van nageaepte spreuken der Propheten, gants ijdel van alle sin, leering en wijsheit...'³ Aan hoeveel zelfoverschatting deze dweper ook leed en hoeveel lafheid hij ook vertoonde, als hij zelf door bepaalde instanties verhoord werd, toch heeft hij stellig belangrijke gedachten ontwikkeld. In het hierboven genoemde werk komt een genuanceerde beschouwing naar voren ten aanzien van de ceremonieën in de rooms-katholieke kerk, die voor die tijd opmerkelijk is. Hij schetst hoe ze ontstaan zijn in een tijd, toen de waarheid verloren ging.

In die situatie waren ze noodzakelijk. Er is een bewarende invloed van deze ceremonieën

uitgegaan op de samenleving. Daarom moeten ze ook positief

1 cf. K. Völker, *Toleranz und Intoleranz im Zeitalter der Reformation*, p. 200 ev, die wel figuren als Castellio en Coornhert bespreekt maar niet iemand als Jac. Acontius.

Zie diens belangrijke werk over tolerantie: *Satanae Stratagemata*, o.a. p. 75, waar beschreven wordt hoe de beul uiteindelijk over godsdienstige meningsverschillen het laatste woord krijgt. a. hoofdst. 5.

Ook Veluanus mag in deze rij genoemd worden; cf. L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, p. 246 ev. die Veluanus dan ook naast Castellio en Coornhert plaatst; zie over het mogelijke verband tussen A.v.H. en Veluanus, hfdst. 7.

2. Nippold, a.w., p. 484 ev. Hendrik Niclaes gaf zijn werken enkel zijn initialen H.N. mee, ongetwijfeld om bij een verhoor eventueel in staat te zijn te ontkennen dat ze van hem afkomstig waren.

3. id., p. 491.

4. id. Volgens hem had niemand vóór de dag der liefde (zijn roeping) het wezen van de doop begrepen. Deze gedachte treffen we uiteraard niet bij A. Verdickt en A.v.H. aan.

5. aldus G. Brandt, *Historie der Reformatie, en andre kerkelyke Geschiedenissen*, in en ontrent de Nederlanden, dl. I, bk IV, p. 188. Ook hij vermeldt op p. 187 de oude beschuldiging, dat in het 'Huis der Liefde' de liefde te Lichamelijk en de geestdrijverij te vleselijk was, een beschuldiging die wij al bij Bullinger aantreffen (Nippold, H.N., p. 537).

Deze verwijten van ontucht moeten niet te serieus genomen worden. H.N. spreekt in zijn werken wel over *het naakt-zijn* van het volmaakte leven binnen het Huis der Liefde, waar men zonder schaamte met elkaar verkeert, **maar dat heeft hij zelf in geestelijke zin verstaan**. Dat hij door zulke theorieën soms aanhangers verkreeg, die ze ook letterlijk in praktijk wensten te brengen, betreunde hij zelf: '...aber auch Diese haben meist unter dem Vorwande des Hauses der Liebe nichts als sich selbst, die Wollust, Freiheit und Weisheit der Welt gesucht.' (Nippold, TIN., p. 502).

131

gewaardeerd worden. Daarom mag het niemand tot zonde gerekend worden, dat hij aan deze ceremonieën deelgenomen heeft. Sterker nog, zij die ze verwerpen buiten de dienst der liefde om, doen het te vroeg; zij roepen de chaos, de antichrist wakker. Hierbij verwijst hij naar de vele twisten en naar de vervolging die nu losgebroken is.

Dat hij zichzelf dan tenslotte als de grote gave Gods tekent, waardoor alles ten goede keert, onthult zijn beperktheid. Toch schuilt er in zijn beschouwingen een bevrijdende relativering van de kerkelijke twisten van die tijd, waardoor men verstaan kan dat velen zich tot het 'Huis der Liefde' aangetrokken voelden. Het valt te betreuren, dat hij zijn beschouwingen liet uitmonden in de smalle bedding van het 'Huis der Liefde,' dat zozeer aan zijn persoon en aan een strakke hiërarchie gebonden was dat de invloed uiteindelijk toch klein gebleven is.¹

Het is alleen de vraag, of het juist is Hendrik Niclaes tot de doperse beweging te rekenen, gezien het feit dat hij de kinderdoop niet geheel verwerpt.² In ieder geval werden hij en zijn aanhangers door hun bestrijders zonder aarzeling tot de 'anabaptisten' gerekend.

Het lijkt mij alleszins waarschijnlijk, dat de 'anabaptisten,' die in Londen contact kregen met Adriaan van Haemstede en klaarblijkelijk toenadering zochten tot de gemeente, niet behoord hebben tot de felle dopersen die hij van Antwerpen kende met hun hartstochtelijke veroordeling van de kinderdoop, maar veeleer tot 'the Family of Love' of althans tot spiritualistische sectariërs,³ die wel de gedachte van de vleeswording van Christus met de Doopsgezinden gemeen hadden maar ten aanzien van de andere punten meer relativerend dachten, die vooral het pleit voerden voor verdraagzaamheid en liefde.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Adriaan van Haemstede het contact met hen als zo positief ervaren heeft, dat hij openbare disputen niet zinvol achtte. Het voortdurend twisten over de leer was één van de grootste bezwaren van H.N. tegen de kerken. Dat was het teken van hun afval. Wilde men trachten deze mensen voor de kerk te winnen, dan moest men juist niet beginnen met redetwisten. Het wekt dan ook geen verwondering, dat hij het voor deze

gelovigen heeft opgenomen. Hij vond dat zij recht hadden op een andere benadering dan de Doopsgezinden, die hij eerder ontmoet had.

1. Nippold, H.N., p. 494 ev. Over de organisatie die na 1566 nog straffer werd opgezet, Nippold, p. 371 ev.

2. Nippold, p. 541. Deze rekent hem wel tot het anabaptisme, ondanks de aanvaarding van de kinderdoop. Het principe van het anabaptisme is z.i. de verkondiging van het zuivere, van de wereld afgesloten Godsrijk, wiens kinderen vrij zijn van de heerschappij van de letter en vervuld van de Heilige Geest (p. 542).

3. Em. v. Meteren maakt in zijn Memoriën van 1599 onderscheid tussen 'Hendrik Nicolaessen' en Thuis der Liefde, Verduyn, a.w., p. 65. Niet alle aanhangers van het Huis der Liefde wensten zich te voegen onder de overigens gematigde leiding van H.N.; zie over conflicten Nippold, a.w., p. 380 ev. Het is ook denkbaar dat mensen, die wel geboeid waren door zijn theorieën, zich toch niet aansloten bij het Huis der Liefde.

Hij was dus niet van inzicht veranderd, nu hij ruimte vroeg voor mensen aan wie hij in eigen werk ruimte ontzegd had. Het hart van zijn godsdienstige overtuiging bleef het recht van gewetensvrijheid dat elk mens toekomt. Dat recht werd aangetast door de rooms-katholieke kerk. Daarom brak hij met haar. Dat recht werd bedreigd door de kerkenraad van Antwerpen. Daarom distantieerde hij zich van dit college. Voor deze gewetensvrijheid bestond zeker geen ruimte in de Doopsgezinde gemeenten, die hij in de Nederlanden had leren kennen. Daarom vermeldde hij hun martelaars niet in zijn werk. Daarom was hij bereid in Aken en Londen zich openlijk tegen hen te keren.¹ Die ruimte vond hij wel in de kring van 'anabaptisten,' die hij in Londen ontmoette. Daarom sprong hij voor hen op de bres. Zijn kerkenraad veegde dit recht van gewetensvrijheid als iets verfoeilijks onder tafel. Daarom liep hij gebelgd weg. Hij is zichzelf gebleven.

§ 3. In conflict met twee kerkenraden

Het conflict groeide snel uit.

Op 11 juli werden de voorwaarden opgesteld, aan welke van Haemstede moest voldoen, wilde hij weer met de kerkenraad verzoend kunnen worden. Drie dagen later worden deze herhaald en uitgebreid. Hij moet niet alleen zijn houding ten opzichte van de 'anabaptisten' herzien, maar ook ten opzichte van de kerkenraad. Hem zal gevraagd worden, of hij van mening is dat zijn medebroeders in deze zaak iets anders gezocht hebben dan de eer van God en de opbouw van de gemeente.² Immers, samen met hen moet hij de kerk opbouwen. Het is begrijpelijk dat de kerkenraad enige garantie wil hebben, dat hij de onderlinge verhoudingen niet blijft vertroebelen door zich in het openbaar negatief over de andere geestelijke leiders uit te laten. Bovendien mag hij niet vooruitlopen op het oordeel van de kerk over sectariërs, ketterijen en kwade leer. Zelf moet hij bij de Catabaptistas' optreden 'adversus ipsorum sinistros de ipso rumores.' Ook moet hij de weg aangeven, waarlangs deze verkeerde geruchten over hem bij Nederlanders, Walen en Engelsen etc. weggenomen kunnen worden.³

In de vergadering van 19 juli wordt een schrijven, ondertekend door ouderlingen en diakenen, aan Adriaan van Haemstede voorgelezen, waarvan hem op zijn verzoek een afschrift gegeven wordt. Hierin worden hem vier punten voorgehouden:

1. Het kostte A.v.H. daarom geen moeite ook in Londen getuigen te vinden, 'qui testentur ipsum contraria opinioni Anabaptistarum et docuisse et fecisse.' Protoc. A. p. 60, d.d. 17 okt. 1560.

2 cf. § 2, p. 121, aant. 2; protoc. A, p. 12, 13, 15, 16; B, p. 449, 450.

3 id. A, 15: 'Ne praeiplat ecclesiae iudicium adversus sectarios aut hereses et malam doctrinam. Quod stomachobundus ex consistorio discesserit, monendus.'

133

1) De waarheid moet gezocht, de leugen ontdekt worden; dit is mede de taak van Adriaan van Haemstede.

2) De anabaptistische gemeenschap bestaat uit goddeloze mensen; zij vormt een blasfemie tegenover Christus en alle ware kerken van God; haar leer inzake de mensheid van Christus, de wedergeboorte, de kinderdoop, de eed en het ambt van de overheid moet misdadig genoemd worden. Het is daarom onmogelijk leden van deze gemeenschap als broeders of zwakkere leden van het lichaam van Christus te erkennen. Ook diegenen onder hen, die niet kunnen geloven op de wijze als de kerkenraad voor juist acht, al gedragen zij zich niet als scheurmakers, kunnen niet als broeders erkend worden.

3) In de toekomst moet van Haemstede de kerk op profetische en apostolische wijze, d.w.z. op de manier van de kerkenraad, opbouwen en zonder dubbelzinnigheden onderricht geven. 'Als hij niet met bepaalde eisen van ons instemt, blijft onze actie tegen hem bestaan.'

4) Als leden van de gemeente tot het anabaptisme overgaan, dienen zij volgens de trappen van vermaning geëxcommuniceerd te worden.'

Dit schrijven zal hij moeten ondertekenen, wil hij weer acceptabel zijn.

Hij is hiertoe ook wel bereid; alleen heeft hij enkele randnotities aangebracht, speciaal bij artikel twee. Het slot van dat artikel kan hij niet voor zijn rekening nemen; hij blijft van mening dat men vreedzame figuren, die een eigen standpunt hebben zonder dat ze de kerk scheuren, als broeders moet aanvaarden. Afgezien van deze notitie gaat hij ook met artikel twee akkoord. Dat hij met de scherpe veroordeling van het 'anabaptisme' instemt, maakt ons opnieuw duidelijk van welke geaardheid de dopersen waren, voor wie hij in de bres sprong?

De kerkenraad nam het van Haemstede bijzonder kwalijk, dat hij de verklaring niet zonder

commentaar heeft willen tekenen. Op het dreigement, dat nu ook anderen in het conflict betrokken zullen worden, antwoordt hij volgens de protocollen: 'Leg het maar voor aan wie u wilt, de Walen of de Londense bisschop!'

Op 1 aug. 1560 vat de Nederlandse kerkenraad de beschuldigingen tegen Adriaan van Haemstede nog eens samen. Het eigenlijke geschilpunt blijkt ook nu slechts te zijn: 'Wij bekennen het recht verstant der heilige menswerdinge een hoofdstuck onzer zaligheid. Adrianus Hamstedius niet, want hij bekent

1. Alleen in protoc. B, p. 450, 451; er wordt nadruk op gelegd, 'quod unanimi seniorum et diaconorum nominibus manibusque propriis subscribitur...', p. 451.

2 id. B, p. 450. Halverwege art. 2 is de opmerking toegevoegd: 'In quibus nee ipse Adrianus Hamstedius se a nobis dissentire in margine ascribit, sed non ulterius.' Deze opmerking volgt op de uitspraak: '....nos non posse illos agnoseere pro fratribus aut infirmis corporis Christi membris.' Hij aanvaardde volledig hun oordeel over de uitgesproken Doopsgezinde broeders.

3. id. B, p. 451, 452: 'dicens: referte quocumque velitis, sive ad Gallos, sive ad episcopum Iondinensem: Deze uitspraak deed hij volgens B op 25 juli 1560; volgens A, p. 24 op 27 juli.

sulcke misverstant 'hoy ende stoppelen' ende 'dobbelen om den rock,' ende sulcke Dopers met haer onverstant voer broeders ende swacke ledematen des lijfs Christi, soverre zij niet schelden etc."¹

Opmerkelijk is dat de kinderdoop hier nog in het geheel niet ter sprake komt.

De gemeenschappelijke vergadering van de Waalse en Nederlandse kerkenraad vindt op 5 augustus plaats. Als discussienota's komen aan de orde een samenvatting van het conflict van de hand van Joh. Utenhove én het kerkeraadsschrijven met de vier punten, dat door van Haemstede van commentaar was voorzien. beide stukken zijn in het Frans vertaald. Ook Adriaan van Haemstede was uitgenodigd de vergadering bij te wonen; hij is wegens ziekte verhinderd, maar zegt dat hij anders evenmin gekomen zou zijn.²

De Waalse kerkenraad spreekt uit dat Adriaan van Haemstede onmiddellijk uit zijn ambt gezet dient te worden, wegens ernstige overtredingen en aantasting van de leer inzake zo'n wezenlijk onderdeel van de geloofsbelijdenis als de vleeswording van Christus. De Nederlandse kerkenraad aanvaardt dit advies unaniem; alle ouderlingen en twee diakenen zijn hierbij aanwezig.³

Het besluit wordt door drie man aan Adriaan van Haemstede meegedeeld. Deze reageert opmerkelijk luchthartig. Zijn woorden worden door de drie afgezanten letterlijk aan de kerkenraad doorgegeven en gedeeltelijk onderstreept in de protocollen opgenomen:

'Dit is prachtig, ik dank u hartelijk, dit is het wat ik zoek. Zo hoort het dat Christus altijd te lijden heeft van de oudsten en farizeeën, en dat zijn dienaren eveneens lijden; maar ik moet het evangelie prediken; Hij zal mij plaats verschaffen...'⁴

Nader commentaar werd overbodig geacht. Met deze woorden wordt het verslag besloten. De ergernis die deze woorden bij de raad opgewekt zullen hebben, laat zich denken. Ook hij is, als zovelen voor en na hem die miskend werden of onrecht leden, in de fatale val beland van het zichzelf identificeren met de lijdende Heiland en zijn tegenstanders met de schriftgeleerden uit de heils geschiedenis. Ook hij deed dat op de agressieve wijze die Jezus nu juist niet gekend had en die een werkelijke identificatie in de weg staat.

Het lijkt wel, of hij verlangd heeft naar een bepaalde vorm van lijden terwille van het evangelie. 'DIT IS HET WAT IK ZOEK.'

1 id. A, p. 25, 26; B, p. 452 (in het Latijn). De zinspeling op hooi en stoppelen heeft weer betrekking op 1 Cor. 3:13-15; het dobbelen om de rok heeft betrekking op de kruisiging van Christus, waarbij de soldaten zich druk maakten om zijn kleding, terwijl de Heere zelf voor de wereld leed, Joh. 19:24.

2 id. A, p. 27; B, p. 453, 454 (hier alleen het bericht over zijn ziekte).

id., A, p. 28: 'Idem sentiunt nostri fratres rogati unanimiter; omnes seniores, et diakoni ibidem presentes: Merten Janz. et Cornelis Vlessingensis:

4 id. A, p. 28, id. B, p. 455: 'bene est, gratias vobis ago, hoc est quod quaero. Oportet Christum semper pati a senioribus et pharizeis, eiusque ministros idem pati, sed oportet me predicare Evangelium, ille mihi providebit locum etc.' (dit gedeelte is in het handschrift onderstreept; A, p. 28, sant. a).

135

Hij is niet voor niets de man die een martelaarsgeschiedenis geschreven heeft, die jarenlang in de geest op de schavotten is geweest, die met grote zorgvuldigheid beschreven heeft hoe deze gewurgd en gene levend verbrand werd, die meermalen uit de geloofsbelijdenissen van de martelaren noteerde dat de ware kerk op deze zondige wereld altijd lijdende kerk moet zijn.¹ Juist hij voelde zich gedrongen van de talloze martelaars te vertellen. In zekere zin moeten zij voor hem geweest zijn de gelovigen bij uitstek. Hij is ook de man, die in Antwerpen te horen kreeg dat hij buiten schot bleef, terwijl zijn bekeerlingen gefolterd werden; een jaar later vervolgen deze verwijten hem nog, zoals uit zijn brief aan de keurvorst blijkt.²

Hij zal de woorden, die hij aan de afgezanten meegaf, oprecht gemeend hebben. Het was goed nieuws voor hem, teken van de echtheid van zijn geloof, dat ook hij als een Johannes Hus, als een Anton Verdickt lijden moest terwille van zijn Heere.

Dit verklaart ook, waarom hij in die eerste fase van het conflict zo weinig moeite deed dit af te remmen. We merken niets van een poging van zijn kant om de verhoudingen weer goed te krijgen, niets van een poging de kerkenraadsleden te overtuigen van zijn gelijk.

We komen deze trek vaker bij hem tegen. In de zomer 1561 stuurt hij, inmiddels geëxcommuniceerd en verbannen, uit Emden een haast opgetogen brief aan zijn verdediger Acontius, waarin hij onder meer schrijft dat hij het als 'de hoogste vreugde' ervaart met Christus te mogen lijden.³

Het lijkt niet geheel ten onrechte, dat de kerkenraad antwoordt als iemand vraagt of het leven van Adriaan nu niet in gevaar komt: 'Hij loopt geen gevaar

1. Treffend is al de keuze van teksten, *Gesch... der vromer Martelaren*, p. 4: Joh. 15:19, 20; Joh. 16:1, 2, in welke Jezus de Zijnen waarschuwt dat zijn lijden ook hun deel zou zijn. Zie Ignatius, id., p. 10: 'Dese seyde dat hy doe eerst een leerjongher Christi Jesu wart, als hem de vervolghinghe bestreet.' Van de 2 augustijner monniken wordt gezegd, id. p. 78: '...sy seyden oock, dat dit den dach was, die sy langhe tijt begheert hadden.' Op p. 167 zegt een meisje, dat ze niet vervolgd zou zijn als men haar in een bordeel aangetroffen had, maar wel nu zij haar Heere diende. Godefroy van Hamele schreef aan een vrouw de oproep: '...ontfangt dusdanighe vervolginghe veel meer tot versterckinghe uwes gheloofs... Want hierin worden wy zijnder beelden ghelijck...' (p. 213) In een brief van Marsacus staat o.a.: '...wy en moghen ghewisselick in het rijcke Gods niet komen, dan alleen door dien wech, die ons van Christo Jesu ghewesen is... Ten ware ymmers niet billick ofte recht, dat de diender wel ontfanghen soude worden, deer zijn Heere bespot, bespoghen, met vuysten gheslagen, ende alle schande aenghedaen wort.' (p. 269)

Als Richard le Feure voor de tweede maal gevangen genomen is, schrijft hij zijn vrienden dat dit hem niet verwondert. 'Christus en beloeft ons gheen en grooten vrede in dit leven...' (p. 287).

De vrouw van Robert Oguier geeft in sterke mate uiting aan deze gedachte, als ook zij de woorden van Jezus aanhaalt van het smalle pad, dat weinigen kunnen vinden en begaan. 'Men siet wel dat wy het kleyne hoopken zijn, ende werden geacht als vuylnisse dezer weerelt, het is openbaar dat wy in den engen wech zijn: want wy lijden.' (p. 397)

2. Goeters, a.w., p. 61, 62.

3. brief aan Jac. Acontius, 14 juni 1561, J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus...*, dl. II, no. 54, p. 166: 'Non est igitur triste cum Christo pati, sed potius summum gaudium.'

136

als hij het zelf niet helemaal oproept...'¹ Hij deinsde geen ogenblik terug, toen bedreigd werd dat ook andere instanties in het conflict betrokken konden worden. Integendeel, dat stimuleerde hij veeleer.²

Met een dergelijke instelling aan de éne en een weinig genuanceerde visie aan de andere kant drijft het conflict onstuitbaar verder, ondanks het vasten en bidden waartoe de kerkenraad op 8 aug. besluit, in verband met de moeilijke situatie waarin Engeland zich bevindt, maar vooral ook in verband met de controverse tussen de kerkenraden en van Haemstede.³

We krijgen de indruk dat Adriaan van Haemstede zelf het geschil overtrekt. Op 16 augustus komen beide kerkenraden bijeen om zich te beraden wat met hem gedaan moet worden, 'daar hij niet ophoudt de ambtsdragers van beide kerkenraden te belasteren en verdacht te maken.'⁴ Ook enkele Waalse ambtsdragers, die de vorige maal niet aanwezig waren, stemmen met de schorsing in. Overwogen wordt de bisschop in te schakelen, maar men wil Adriaan van Haemstede eerst gelegenheid geven op een bijeenkomst van ambtsdragers van beide kerkenraden onder ogen te zien wat men tegen hem heeft. Alle belastend materiaal, wat hij gezegd en geschreven heeft, zal hem voorgehouden worden.

Zes dagen later vindt deze bijeenkomst plaats, die met enig rumoer gepaard gaat. Van Haemstede had vooraf bericht dat hij met enige getuigen zou komen.⁵ Maar op de bewuste dag dringt een grote menigte bij de kerk samen, in de veronderstelling dat er een openbaar dispuut plaats zou vinden. Sommigen waren door Adriaan meegenomen, anderen zijn op het gerucht van de ontmoeting af gekomen. Ook zijn er die tot geen van beide kerken behoren, stellig ook uit de kring waarvoor Adriaan van Haemstede begrip gevraagd had.⁶

Alleen Johannes Baptista wordt als getuige met de geschorste predikant toegelaten.⁷ In de bespreking worden de twintig artikelen voorgelezen, die de Waalse predikant, des Gallards, uit de verschillende bewijsstukken bijeengezocht had Adriaan van Haemstede weigert antwoord te geven.

Men vraagt hem, waarom hij op zoveel vergaderingen verstek heeft laten gaan; klaarblijkelijk op de hoogte van het besluit, op 11 juli genomen, om kerke- raadsleden die zonder reden afwezig zijn een boete op te leggen, werpt hij enkele geldstukken op tafel.

1. op 1 nov. 1560, protoc. A, p. 65: 'Respondent ecclesiae ministri non fore huius periculum, si non ipse omnino procuret.'

2. zie p. 130.

3. protoc. A, p. 31 geeft verschillende punten aan en noemt de zaak A.v.H. niet rechtstreeks; id. B, p. 455 beperkt zich tot deze twee punten.

4. id. A, p. 32, B, p. 455, 456.

6. id. A, p. 33, 34; veel uitvoeriger B, p. 456-458. p. 456 en 457: 'Confluunt et multi alii qui putant fore publicam disputationem; quos Adrianus partim dicitur adduxisse, partim aliorum iudicio venisse, quorum aliqui neutrius peregrinorum ecclesiae erant.' De bijeenkomst was op 22 aug.

7. id. B, p. 457.

Tenslotte zegt hij dat hij wel schriftelijk op de twintig artikelen zal antwoorden. Het is geen wonder, dat de kerkenraad zich beklagt over zijn gedrag. Dan spreekt hij als zijn mening uit, dat de kerkenraadsleden te partijdig zijn om hun nog zijn vertrouwen te kunnen schenken. Het geschrift van des Gallards probeert hij met geweld in handen te krijgen. Er ontstaat een hevig twistgesprek tussen des Gallards en van Haemstede. De rust keert pas weer, als Petrus Delenus van Haemstede een exemplaar van het schrijven toezegt.¹

Behalve in de protocollen vinden we ook in een brief van des Gallards aan Calvijn een verslag van deze rumoerige bijeenkomst. De Waalse predikant is van mening dat Adriaan van Haemstede zich uitermate listig gedraagt, zodat men bijna geen vat op hem kan krijgen. De

grote menigte, die aanvankelijk bijeengekomen was, schrijft hij geheel op rekening van Adriaan van Haemstede. Hij bespeurt in zijn hele optreden een duivelse geslepenheid.²

Zijn verslag is aanzienlijk tendentieuzer dan dat van Delenus. Wel was ook deze stellig niet onpartijdig, maar hij trachtte objectief te zijn; hij streefde ook naar verzoening. Hij ondervond bij zijn geschorste collega alleen afweer en wantrouwen.

Het schriftelijke antwoord op de twintig artikelen overhandigde Adriaan van Haemstede op zondag 27 aug. aan Delenus tijdens een kerkdienst.³ Niet onwaarschijnlijk is het, dat hij aan deze publieke overhandiging een demonstratief karakter gegeven heeft.

Zijn optreden in deze periode lijkt erop gericht te zijn kerkenraad en gemeente van elkaar los te maken. In het openbaar geeft hij uiting aan zijn wantrouwen in de oprechtheid van de kerkenraadsleden. Hij is alleen tot overleg bereid, als andere gemeenteleden als getuigen aanwezig zijn. Hij betreft de gemeente zoveel mogelijk in deze aangelegenheid, gezien de grote schare die op 22 aug. bij de kerk samendrong. Hij spreekt ook uit, dat de kerkenraad te partijdig is om vertrouwd te kunnen worden. Tijdens een kerkdienst overhandigt hij zijn antwoord aan zijn collega Delenus. Kennelijk beschouwt hij de kerkenraad niet langer als de representant van de gemeente. Buiten dit college om beroept hij zich als het ware op de gemeente zelf.

Hij vertoont dezelfde trek als in de eerste periode in Antwerpen, om met behulp van gemeenteleden onafhankelijk te worden van de kerkenraad.

1. id. B, p. 457, 458: 'file acceptum et visum scriptum vi nobis eripere studuit, unde multa cum ipso Galasii nitro citroque fiunt verba. Petrus Delaenus, ipsius collega, promittit exemplar illius stripti...'

2. Calv. Op. XVIII, no. 3241, kol. 174, 175, d.d. 4 sept. 1560. Hij meent dat A.v.H. de beide kerken in veel groter gevaar brengt, dan P. Alexander. Van de bijeenkomst zegt hij: '...magnam sequacium multitudinem serum adduxit quam sibi adesse cupiebat. Ego diligenter cavendum esse duxi ne quid moveret turbarum quae nos a cognoscenda causa impedirent.' Over het gedrag van A.v.H.: 'quamvis adeo perplexa involute ambigue et sophisticè respondeat, ut sibi quam astutissime cavere videatur.'

3. protoc. B, p. 458: 'Sub concionem offert suum ad 20 articulos responsum Adrianus Hamstedius Petro Delaeno.'

Zijn antwoord is helaas niet geheel bewaard gebleven. Wel geeft hijzelf in zijn brief aan Acontius de zevende stelling weer: dat er zowel onder de anabaptisten als onder de papisten als onder alle verderfelijke secten zwakke leden van Christus gevonden worden.¹

In de protocollen is nog de inhoud van artikel 13 bewaard gebleven: 'dat Christus de Heer uit het zaad van de vrouw geboren is en deel heeft aan ons vlees en ons geslacht, maar dat dit niet het fundament is van de christelijke godsdienst en het ware geloof is, maar een soort circumstantia daarvan.'²

Het geheel was in het Latijn gesteld. In de vergadering van de beide kerkenraden op dinsdag 29 aug. leest des Gallards een Franse, Joh. Utenhove een Nederlandse vertaling van zijn antwoord voor.³

Bij de bespreking blijkt er een zeker verschil van mening tussen de twee kerkenraden te bestaan. De Waalse raad is van oordeel dat nu het tijdstip aangebroken is om de bisschop in te schakelen, terwijl de Nederlanders de voorkeur geven aan nog een vriendschappelijk gesprek met van Haemstede over de zaak van de vleeswording van Christus. De Walen verlaten nu de vergadering. De Nederlandse kerkenraad houdt voet bij stuk. Wel willen de broeders de Walen zoveel mogelijk in het te voeren gesprek betrekken. Daarom wordt Utenhove verzocht met Dumasius, Nicolas des Gallards en Petrus Alexander nader overleg te plegen. Des Gallards weigert echter nog met van Haemstede te spreken. In zijn plaats zal daarom nu

Petrus Delenus het woord voeren, hoewel diens positie als enige andere Nederlandse predikant veel kwetsbaarder was.

Dit gesprek dat op 2 september gehouden wordt, heeft belangwekkende facetten. Van Haemstede heeft als metgezellen Jac. Acontius, dr. Gulielmus en Johannes Baptista meegenomen.⁴

Aanvankelijk gedraagt hij zich volstrekt negatief. Hem wordt de keus gelaten, 'op welke wijze hij zichzelf verdedigen wil, door te antwoorden op vragen of door een verhandeling van zijn kant. Hij antwoordt dat hij alleen schriftelijk met de kerkenraad van gedachten wil wisselen.⁵ Als hij dan met de zijnen de zaal verlaten heeft, bespreken de broeders wat hun nu te doen staat. Ze besluiten de

1. J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus...*, dl. II, no. 54, d.d. 14 juni 1561, p. 167: 'septimo articulo: Inter Anabaptistas atque etiam inter papistas et alias alioqui pestiferas sectas infirma Christi membra reperiri.' Ook deze stelling wijst erop dat zijn houding tegen de Doopsgezinde beweging in haar geheel niet milder geworden is; ook hier wordt duidelijk voor welke dopers hij het pleit voerde.

2. protoc. B, p. 458, 459: 'ubi scribit quod Christus Domini ex mulieris semine sit natus et nostrae carnis utquam generis particeps, id non esse fundamentum Christianae religionis veraeque fidei sed circumstantiam illius quamdam.'

3. id. B, p. 458, 459. Protoc. A, p. 36, 37 is over deze vergadering van 29 aug. veel korter. Niets over het verschil van mening tussen Walen en Nederlanders.

4. id. A, p. 38, 39; B, p. 459-461.

5. id. B, p. 460: 'Sed Adrianus neque ad rogata Petri Deleni voluit respondere, neque sus probare, sed voluit scriptis agere.'

139

zaak in handen van de bisschop te geven, wanneer hij het gesprek blijft saboteren.

Opnieuw stelt Petrus Delenus art. 13 van Adriaan van Haemstede's verweerschrift aan de orde en vraagt of deze inderdaad van mening is, dat 'Adam, Eva en die hele kerk van patriarchen en profeten dus ongeveer vierduizend jaar zonder fundament geweest zijn.'¹ Volgens van Haemstede was immers het geboren worden van Jezus uit het zaad van de vrouw geen fundament maar bijkomstigheid.

Op dit punt springt Acontius voor zijn vriend in, op een wijze die de broeders weinig overtuigt. Hij jongleert met het begrip 'semen,' zoals hij later in zijn apologie met het begrip 'circumstantia' spelen zal. Hij maakt onderscheid tussen het eigenlijke zaad van de mens die nog moet ontstaan, en het zaad der mensen.²

De kerkenraad valt terug op het Bijbelse begrip van 'het beloofde zaad'. Tenslotte neemt ook Adriaan van Haemstede aan het gesprek deel. Hij spreekt uit dat hij dezelfde mening als de kerkenraad is toegedaan. Ook hij beschouwt het beloofde zaad als fundament van ons behoud; wat hij geschreven had, was door de kerkenraad niet goed begrepen.³

Hem wordt bevolen nu ook schuld te belijden. Dit weigert hij. Volgens hem geloven de anabaptisten eveneens dat de belofte van het vrouwenzaad fundament van behoud is. Hij zegt dat hij dit uit hun geschriften kan aantonen. De kerkenraad gaat hier niet op in, verwijst alleen naar de grote boosdoener, hun aller patroon, Menno Simons.

Dan doet van Haemstede de uitspraak: 'Niet minder dan hij dwalen Philippus Melancthon, Bucer, Luther, Calvijn, maar hun balken zien wij niet, terwijl wij toch de splinters van anderen zo ijverig opmerken.'⁴

In de eerste versie van de protocollen vinden we zijn woorden iets geconcentreerder: 'Hij vergelijkt Calvijn met Menno en zegt dat hij niet minder ernstig dwaalt dan Menno etc'.⁵

Dit is voor de kerkenraad het einde. Met deze woorden wordt het verslag van de bespreking gesloten. Nu valt zonder aarzeling het besluit, dat de hele zaak in

1 id. B, p. 460. Opnieuw wordt vrijwel letterlijk art. 13 geciteerd. Delenus: 'Ergo Adam, Eva et tota illa patriarcharum prophetarumque ecclesia circiter annos quater mille erat sine fundamento. Aut habebat toto illo tempore circumstantiam quamdam sine fundamento etc.'

2. id. 'Acontius cavillationem aliquam quaerit in vocabulo "seminis", distinguens inter seinen originele hominis futuri et semen hominum. Sed exploditur illa illusio a fratribus qui dicunt hic agi de semine promisso.'

3 id. 'Adrianus confundere conatur vocabula fundamenti et circumstantiae, se idem sentire et scribere quod nos, sed sua scripta non intelligi.'

4. id. p. 460, 461: 'Cum dicimus illorum patronum esse Mennonem, hereslarcham, ille: non minus quam mum errare Philippum Melancthonem, Bucerum, Lutherum, Calvinum, sed nos horum trabes non videre ubi tanen aliorum festucas tam diligenter observamus.'

5. id. A, p. 39: 'Confert Calvinum cum Mennone et dicit illum non minus graviter errare quam Mennonem etc.' Dat hij Luther en Melancthon met Memo vergeleek, was nog daaraan toe, maar de vergelijking met Calvijn was het meest schokkend.

140

handen van de bisschop gegeven moet worden, wel met het verzoek 'dat menselijk met Adrianus Hamstedius gehandeld worde.'

Wij die terugblikken op dit beslissende gesprek, zijn bepaald minder geschokt door de uitlating van Adriaan van Haemstede dan de leden van de kerkenraad. Integendeel! Nu hij zijn zwijgen verbroken heeft, vertoont hij een grote mate van inzicht. Hij doorziet het logicistische in de beschouwingen van Delenus. Hij heeft onmiskenbaar gelijk. In dit gesprek is hij de enige die gelijk heeft! Delenus en Acontius zijn in verstandelijke betogen verward geraakt, die de kern van de zaak niet raken; de laatste wellicht tegen zijn zin, ingaande op de betoogtrant van de eerste.

Uiteraard is Adriaan van Haemstede met de kerkenraad én met alle mennonieten van mening, dat de belofte in het paradijs ten aanzien van het zaad van de vrouw dat het zaad van de slang vernietigen zou, fundament van het behoud is. Maar hij was zich bewust dat het ook dan nog mogelijk blijft een bepaalde theorie op te bouwen over de menswording van Jezus, die van de gangbare gedachtegangen afwijkt, zonder dat dit fundament losgelaten wordt. Het getuigt van de helderheid van zijn denken, dat hij dit ingezien heeft. Of anders gezegd: hij was in staat genuanceerd te denken, dankzij zijn mening dat men andersdenkenden niet zonder meer als tegenstanders benaderen mag, hen vastspijkerend op consequenties die zij zelf niet trekken willen, maar als medemensen die eveneens Jezus Christus zoeken als Heere en Heiland.

Menselijkheid voert tot inzicht.

Maar Adriaan van Haemstede heeft meer gedaan dan uiting geven aan deze voor die tijd zeldzame visie. In dit gesprek heeft hij als zijn overtuiging uitgesproken dat niemand, zelfs de grootste theoloog niet, zelfs zijn eigen leermeester niet, in staat is zonder dwalingen met de boodschap Gods om te gaan. Dit 'inzicht voerde hem niet tot een spiritualisme, zoals we dat meermalen aantreffen in die dagen, waardoor hij zich zou afzetten tegen alles wat door welke theoloog dan ook gezegd werd, om zich terug te trekken in de ivoren toren van eigen wijsheid ten gevolge van een privé-verlichting door de Heilige Geest. Nee, hij aanvaardt de grote theologen als zijn leermeesters; zij zijn hem tot gids bij zijn omgang met de Bijbel, zoals blijkt uit de boeken die hij bij zijn vertrek uit Engeland met zich nam; hun dwalingen doen niets af van hun grootheid en hun geloof.

Op dit punt zou Petrus Martyr in het schrijven van 15 febr. 1561 dat later nog uitvoerig ter sprake zal komen, inhaken. Hij acht het onjuist van bepaalde mensen dwalingen te verdragen, alleen omdat ze uitmunten in vroomheid: 'Blindheid in die zaken, die de schrift over de middelaar meegedeeld heeft, maakt ongelovigen niet vrij van de veroordeling.'²

1. id. A, p. 39, in de vergadering van 4 sept. Volgens B, p. 461 is dit besluit al op 2 sept. genomen.

2 ab Utrecht DresseHuis, A.v.H. in bedrijf, denkwijze en karakter, p. 132: 'Caecitas in iis

141

Dat ook Luther in bepaalde opzichten gedwaald heeft, erkent Martyr wel, maar een vergelijking van dopersen met deze reformator acht hij onjuist. Hij wil beslist niet uitspreken dat deze voor eeuwig verloren is gegaan, 'daar God hem op het laatst of toen hij de laatste adem uitblies verlicht kan hebben, zoals ik overtuigd ben dat met Cyprianus gebeurd is, toen hij zijn bloed voor Christus vergoot?'

Deze onbeholpen beschouwing maakt de verlegenheid zichtbaar die zich van de kerk meester maakte, toen het confessionalisme veld won. Mag men mensen van de kerk uitsluiten, als ze in een enkel opzicht een afwijkende mening hebben en mag men dan tevens zeggen dat zij buitengesloten zijn uit het koninkrijk Gods? Is dwaling een zonde die eeuwig oordeel oproept, of is zij onvermijdelijk voor mensen met een beperkt inzicht? Moet er in de kerk ruimte blijven voor mensen die een mening hebben die onjuist geacht wordt?

Om deze kwestie gaat het in het conflict bij Adriaan van Haemstede, zoals uit het gesprek van 2 september duidelijk blijkt.

Tegen het opdringend confessionalisme heeft hij gepleit voor ruimte binnen de kerk, uitgaande van de stelling dat niemand, hoe groot ook, hoe wijs ook, vrij van dwaling kan zijn.

Het valt alleen te betreuren, **dat hij niet evenzeer begrip gehad heeft voor de dwaling van zijn eigen kerkenraad.** Zijn verlangen naar de vereenzelviging met zijn Heiland maakte dat hij in zijn collega's en medekerkenraadsleden enkel nog schriftgeleerden en farizeeërs zien kon. Dat was een hoogmoedig oordeel van zijn kant. Hij heeft geen begrip gehad voor hun oprechte zorg voor het behoud van de Nederlandse gemeente. Zij waren mannen, die hun leven hebben ingezet om de boodschap van de bijbel, de verlossing van Jezus Christus, veilig te stellen. Levend te midden van spiritualistische stromingen, die de kerk dreigden te wurgen, konden ze niet anders dan alles wat dopers was, zonder enige nuance voor antichristelijk houden.

Zij waren de leiders van een kerk, die alleen bestaan mocht als ze Schelding maakte tussen orthodoxe gelovigen en dopersen. Ongetwijfeld hebben ze in alle oprechtheid gemeend, dat als ze op dit punt één stap terug deden, de hele kerk ineenstortte.

Ongetwijfeld zullen ze het ook oprecht gemeend hebben, toen ze de bisschop verzochten 'humaniter' met van Haemstede te handelen. Dit geldt althans voor de voorgangers van de Nederlandse gemeente als Petrus Delenus.

De Waalse kerkenraad stelde zich met groter fanatisme op. Zijn houding zal vooral bepaald zijn door Nic. des Gallards de man uit Genève, die niet eens meer met van Haemstede wilde spreken. Deze zal vooral ook de ontmoeting

rebus, quae scriptura de mediatore tradidit, damnationem ab infidelibus non propulsat. Caecitas illa infligitur, ut priorum peccatorum insta poena.'

1. id. p. 136: 'Neque oportuit nobis ex Luthero invidiam conflare; nos de allo nihil statuimus, cum Deus ad extremen vel dum agebat animam, potuerit ipsum illuminare...'

143

van 2 september op het oog gehad hebben, als hij aan Calvijn over Acontius schrijft: 'Hij

heeft zich immers openlijk achter de zaak van Hadrianus Hamstedius geplaatst, waarin hij zich wilde voordoen als een subtieler en slimmer verdediger dan de anderen. Met ijdele en sofistieke argumenten heeft hij immers getracht te verdedigen, wat Hadrianus stoutmoedig en zonder enig voorwendsel beweerde.¹ Hij ontzag zich niet van de laatste te zeggen: 'Ik meen hem geen onrecht te doen, als ik hem een wolf noem. Hij reikt immers wolven en rovers de hand. En hoewel hij het Anabaptisme niet beleet, begunstigde hij de belijders hiervan toch zo, dat hij meende dat ze niet veroemd moesten worden. (...) Hij beschikt overigens over niets dan zijn stoutmoedigheid en onbeschaamdheid, weinig solide leer...' En dan plaatst hij hem in de rij van Seb. Franck en Castello.²

Wellicht hangt dit verschil in benadering samen met het feit, dat de Nederlandse gemeenschap, hoe Calvinistisch ook, zich vooral oriënteerde op de doorgaans genuanceerd oordelende gemeente te Emden, terwijl de Waalse veel sterker op Genève gericht bleef.³

Betekende het voor de Nederlanders al het einde van alle discussie dat Adriaan van Haemstede de grote reformatoren evenzeer als Menno Simons dwalingen toeschreef, daar moet het op één lijn stellen van de laatste met Calvijn voor de Waalse gemeenschap niet minder dan doodzonde geweest zijn.

Hierna verdiende Adriaan van Haemstede in de ogen van des Gallards niet beter dan met een wolf vergeleken te worden, verstoken van elk redelijk inzicht.

§ 4. In conflict met de beide kerkenraden en de bisschop

Bisschop Grindal bleek reeds op de hoogte te zijn van de afwijkende mening Van Adriaan van Haemstede, voordat de beide kerkenraden hem official bij de zaak betrokken. Immers, op dezelfde dag, waarop de ambtsdragers van de Nederlandse vluchtelingengemeente zich beraden over wat aan de bisschop

1. Calv. Op., XVIII no. 3327, kol. 341, 342, brief d.d. 25 jan. 1561, ook handelend over de schriftelijke apologie van Acontius.

2. id. no. 3341, kol. 366-368, d.d. 14 febr. 1561: 'Nunc fuco pestilenti liberata est Belgarum ecclesia. Si lupum nominem, nullam me ei iniuriam facturum puto. Lupis enim et praedatoribus dextram porrigat.'

3. Zie over de verschillende benadering D. Nauta, Wezel (1568) en Emden (1571). p. 220-247. Er wordt soms een te scherpe tegenstelling getrokken tussen het rechtzinnige, anderen buitensluitende Calvinisme dat we aantreffen in plaatsen als Heidelberg en Frankenthal én het rekkelijke Calvinisme van Emden. Het verschil is niet zozeer van leerstellige maar meer van kerkpolitieke aard.

Nauta acht het, handelend over de situatie binnen Emden zelf, bezwaarlijk te spreken van een groeiende kloof tussen Nederlandse en Waalse nationaliteit. Er is z.i. geen reden van nationaal Nederlands bewustzijn te spreken. (p. 228)

Wel maakt de geschiedenis van A.v.H. duidelijk, dat de kerk van Emden in haar geheel wat genuanceerder oordeelde dan in andere Gereformeerde gemeenten gebruikelijk was.

meegedeeld moet worden 'in causa Adriani Hamstedii 1, 4 sept. 1560, richt hij een brief aan de broeders niet als bijlage het verzoekschrift van enkele dopersen.²

Ten gevolge van hun anonimiteit heeft hij deze mensen niet rechtstreeks kunnen benaderen.³ Sommigen houden Adriaan van Haemstede voor de auteur. 'Deze heeft immers, naar ik gehoord heb, ... gezegd dat hij in naam van de anabaptisten een smeekschrift aan mij wilde opstellen.'⁴

Hij veronderstelt dan ook dat hij zijn antwoord het beste aan diens adres kan versturen, maar hij wil niet handelen buiten de Nederlandse kerkenraad om; 'u die vanwege uw langdurige

ervaring de diepten van deze secte beter kent dan ik.'

Deze veronderstelling van de bisschop wordt over het algemeen overgenomen.⁵ Ik betwijfel, of zij juist is. Het strookt niet met het karakter van Adriaan, voor zover wij dat hebben leren kennen, een anoniem schrijven te versturen. Het ligt meer voor de hand te veronderstellen dat de groep dopersen, met wie hij in contact gekomen is, zich nu rechtstreeks tot de bisschop gewend heeft, nu zijn voorspraak ten gevolge van de schorsing zinloos geworden was. Die voorspraak had alleen waarde, wanneer van Haemstede met het gezag en de waardigheid van predikant van de Nederlandse gemeente voor hen het pleit gevoerd had. Er bleef hun geen andere mogelijkheid over dan zich nu zelf tot de bisschop te richten. Dat zij dit anoniem doen, wijst opnieuw op het 'Huis der Liefde,' waar openlijk kleur bekennen bijna als onwelvoeglijk beschouwd werd.

Ook de kerkenraad heeft de veronderstelling van de bisschop niet overgenomen. De beraadslagingen over deze brief en het uiteindelijke advies dat Grindal verstrekt wordt, vinden we niet terug in de samenvatting van de protocollen, waarin alleen vermeld wordt wat op de zaak van Adriaan van Haemstede betrekking heeft.⁶

1. Kerkenraads-protocollen Londen 1560-1563 A, p. 39: 'Proponitur in caetu seniorum quid episcopo dicendum in causa Adriani Hamstedii.'

2 Hessels, *Epistulae et Tractatus...* II, no. 45, p. 140, 141. Op diezelfde dag schreef des Gallards in een brief aan Calv. o.a. dat A.v.H., die hij nog veel gevaarlijker noemde dan P. Al., zich aanvankelijk 'tam astute facit ut vix deprehendi queat.', maar zich nu toch bloot gegeven had: 'Nunc saltem sese prodidit scriptis suis...'; Calv., *Op.* XVIII, no. 3241, kol. 174, 175.

3. Hessels, a.w., p. 140: 'Nondum respondi, quia nescio quibus responderem.'

4. id., p. 140, 141: 'Is enim...dixit, se velle Anabaptistarum nomine supplicem Libellum ad conscribere. Itaque puto compendio me facturum si ad Adrianum Responsonem meam destinarem, ut is fratribus illis Anonijmis tradendam curaret.'

5. F. L. Bos, a.w., p. 45.

6. de zogen. 'protoc. B.' Het advies van de kerkenraad luidt: a) de bissch. moet van hen een geloofsbel. eisen als ze zijn bescherming verlangen; b) Petr. Delenus zal met de Walen over het schrijven der anabaptistae beraadslagen; samen zullen ze de bissch. nader adviseren; c) het voorbeeld van Oost-Friesland wordt aangehaald; men moet hun een vrije kerk toestaan of in ieder geval een gel. bel. van hen verlangen; alleen de heel ernstige gevallen moeten weggezonden worden. Kortom, de adviezen zijn opmerkelijk gematigd; protoc. Londen A, p. 41.

144

Zelfs Nic. des Gallards heeft ondanks zijn negatieve houding de veronderstelling van Grindal niet overgenomen. In zijn schrijven van 13 sept. 1560 aan Calvijn komt het smeekschrift wel ter sprake. Hij vertelt van een samenspreking met de bisschop 'wegens het zeer grote aantal sectariërs dat uit België hierheen samengestroomd is.' Zij hebben de onbeschaamdheid gehad hier blijvende vestiging te vragen door de overhandiging van een verzoekschrift. Maar ik hoor dat ze nu een weinig gematigder geworden zijn, daar zij begrijpen dat de zaak ons ter harte gaat.¹ Maar hij legt geen verband tussen dat verzoekschrift en de geschorste predikant.

Wel maakt de veronderstelling in de brief van Grindal duidelijk, dat hij weet waar hij met Adriaan van Haemstede aan toe is. De brief getuigt bovendien van een kritische instelling. Die wordt nog versterkt als op 9 september een delegatie van vier man, Utenhove, Petrus Delenus, des Gallards en dr. Dumasius namens de beide kerkenraden naar de bisschoppelijke residentie te Fulham gaat om het conflict uitvoerig toe te lichten.² Het kost hun bijna de hele dag.

De bisschop pakt de zaak grondig aan. Een week later vindt een nieuw gesprek plaats tussen nog groter delegaties van de twee kerkenraden, Adriaan van Haemstede vergezeld van twee man, en de bisschop bijgestaan door zijn kanselier en zijn aartsdiaken.³ Het gesprek biedt hoop op een oplossing.

In zijn openingswoord heeft Grindal gewezen op zijn taak ten opzichte van de vluchtelingengemeenten en op het gevaar dat deze kerken lopen, wanneer in Engeland de gedachte zou post vatten dat daar een verdachte leer bescherming vindt. Daarom heeft hij Adriaan van Haemstede geroepen, 'van wie bekend is dat hij, ook al stemt hij niet in alles met de sectariërs in, toch de dwalingen der anabaptisten goedkeurt.'⁴

Vervolgens leest Petrus Delenus een confessie voor, bestaande uit zeven artikelen over de incarnatie van Christus.⁵ Na een grondig onderzoek ondertekent van Haemstede deze belijdenis. Hij beaamt dat deze geheel met de Heilige Schrift

1. Calv. Op. XVIII, no. 3244, kol. 180, 181, d.d. 13 sept. 1560. Het troost des Gallards dat P. Al. in ieder geval goed orthodox is en niet besmet door sectariërs; het laatste geldt A.v.H. Over het verzoek van de anabaptistae schrijft hij: *tonsultavimus cum episcopo propter maximum sectariorum numerum, qui huc e Belgio confluxerunt. Non puduit eos liberam hic sedem et stationem libello supplici dato petere.*' (kol. 181) F. L. Bos vertaalt: 'Van Haemstede heeft zich niet geschaamd, door een ingeleverd verzoekschrift hier voor hen vrije vestiging te verzoeken.' a.w., p. 46. Deze vertaling lijkt mij onjuist.

2. protoc. B, p. 461, 462: 'Cui (dj. Grindal) tota Adriani causa ab initio refertur ante et post meridiem.'

3. protoc. B, p. 462, 463; A, p. 44, d.d. 16 sept. Van de Waalse kerkenraad zijn aanwezig: N. des Gallards, P. Alexander, Dumasius; van de Nederlandse: P. Delenus, Jac. Nicolai, Seb. Matto, Joh. Ingelram; A.v.H. is vergezeld van Francus Francides en dr. Gulielmus.

4. protoc. B, p. 462: 'se Adrianum vocasse, qui si non omnino favet sectariis, visus tamen sit annuere erroribus Anabaptistarum etc.'

5. id. p. 462: 'Is legit confessionem Christianae fidei de incarnatione Christi, septem articulis comprehensam.' Ook hier komt de kinderdoop niet aan de orde!

145

overeenstemt. Hij is bereid alles te herroepen wat in zijn geschriften met deze belijdenis strijdt.¹

De volgende dag komt de Nederlandse kerkenraad dan ook bijeen om materiaal te verzamelen uit zijn geschriften, gesprekken, preken, toespraken tijdens de profetie,² strijdig met deze door hem zelf ondertekende confessie. Alleen dat materiaal kan aanvaard worden, dat door wettige getuigen bevestigd wordt.³ Getuigen worden opgeroepen.

Op 19 september komen ze in de kerkenraad:

Hansken Huyser heeft hem horen zeggen dat het twisten over de incarnatie niet anders was dan het dobbelen om de tuniek, terwijl het lichaam van Christus op het kruis achtergelaten was;⁴

Rascop zegt van hem gehoord te hebben dat het ieder vrij staat zijn kind tot het zevende jaar ongedoopt te laten;⁵

Egidius Junius en Allard Kijkens getuigen dat Adrianus de tatabaptistas' als broeders erkend heeft; die broederhand werd overigens geweigerd, maar later waren ze bij hem teruggekomen, opdat hij bij de bisschop voor hen pleiten zou. Allard heeft gehoord dat hij hun die steun ook toegezegd had Dit laatste werd nog door enkele anderen bevestigd.⁶

Later op de dag overzien de kerkenraadsleden het bijeengebrachte materiaal. Des Gallards heeft uit de geschriften van Adrianus opgetekend wat met de bovengenoemde belijdenis in strijd is.

Men zal een stuk opstellen met de belijdenis van Delenus, waarbij aan weerskanten zoveel ruimte opengelaten wordt dat daar fragmenten uit het werk van Adriaan van Haemstede en getuigenverklaringen genoteerd kunnen worden, zodat de bisschop onmiddellijk zien kan waar Adrianus met de belijdenis in conflict komt.

Wanneer dit stuk aan de bisschop ter hand gesteld wordt, dienen de getuigen

1. id., p. 462, 463. P. Del. verklaart dat hij uit woorden en geschriften van A.v.H. citaten kan halen, in

strijd met de door hem ondertekende confessie.

2. protoc. B, p. 463; A p. 44, 45; d.d. 17 sept. 1560. De profetie vond plaats op donderdag; vragen konden daar gesteld worden, kwesties werden besproken door mensen die daartoe aangewezen waren; v. Schelven, Vluchtelingenkerken..., p. 86 ev. De profetie was in de Waalse kerk enigszins anders geregeld; daar was zij meer onderricht in de Bijbel. De Hollandse gewoonte bevorderde z.i. de eenheid in de leer, de Franse de schriftstudie van de ouderlingen. Men kan ook zeggen: bij de Hollandse profetie was de inbreng van de gemeente iets groter.

3 protoc. B, p. 463; A, p. 45. 'Getij die Jonge' (A 45) = 'Egidius Junius' (B 463) In protoc. A worden nog enkele namen genoemd die in B niet vermeld worden, nl. Gregorius Prince, Cornelis Henricks, Anneke Scippers. Dirk Bernt en Mahieu Platevoet waren volgens B, p. 464 niet aanwezig, maar konden wel getuigen.

4 id. B, p. 463. Volgens A, p. 45 is deze Hansken de zoon van de weduwe Catharina. Ook Gely getuigde dit.

5. Dit verdient aandacht; hier voor het eerst de kwestie van de kinderdoop! Overigens is hiervoor slechts één getuige.

6. id. A, p. 45: de genoemde Dirk en Mahieu, die volgens bron B niet aanwezig waren.

146

in de aula van het paleis aanwezig te zijn om hun getuigenis persoonlijk te kunnen bevestigen.¹

De kerkenraad is zich wel bewust geweest, hoe weinig belastend het materiaal was, getuige de opmerking: 'Er moet aan toegevoegd worden dat het geen geringe zaak is, dat hij deze eenvoudige lieden voor broeders en zwakkere leden van het lichaam van Christus houdt; ook al gedragen zij zich niet agressief, zij behoren toch tot die groep van mensen die wel scheurmakers zijn en Christus en de kerk lasteren!²

De kerkenraad tracht zichzelf te overtuigen.

In een nieuwe samenkomst in het bisschoppelijk paleis op 23 sept. houdt de bisschop eerst een toespraak, waarin hij uitspreekt van hoe grote waarde de belijdenis van de vleeswording van Christus is en hoe ernstig daarom ook de geringste afwijking van deze leer. Hij geeft uiting aan zijn hoop dat het conflict beëindigd zal kunnen worden, nu Adriaan van Haemstede de zeven artikelen van Delenus aanvaard heeft. Maar als vervolgens Petrus Delenus de verzamelde teksten voorleest, die strijdig met deze confessie zijn, weigert Adriaan verdere discussie. Hij vraagt uitstel. Hij wil schriftelijk reageren. Bovendien wil hij weten, wie zijn rechters zullen zijn. In de ambtsdragers van de beide kerken stelt hij geen vertrouwen meer. De bisschop antwoordt dat hij zelf recht zal spreken.³

In zijn schriftelijke reactie gaat van Haemstede enkel op de formele aspecten van het conflict in. Tenslotte verzoeken Delenus en Utenhove de bisschop de zaak nu maar geheel in handen te nemen, 'omdat er anders nooit een eind aan de moeilijkheden komt!⁴ De bisschop aanvaardt dit advies. Ook Adriaan van Haemstede stemt hiermee in. Dit besluit, dat dus aller instemming heeft, wordt in de bisschoppelijke acta opgetekend.⁵ De beide kerkenraden treden nu terug. Ze zullen in de toekomst nog wel hulp bieden, adviezen geven, maar de zaak zelf ligt nu enkel in de handen van de bisschop.

Hoezeer het wantrouwen van Adriaan van Haemstede ten opzichte van de beide kerkenraden gewettigd kan zijn, toch heeft hij zich door zijn instemming met dit besluit op glad ijs gewaagd. Zijn juridische opleiding verzette zich niet ten onrechte tegen de figuur dat één van de partijen in een geding mede rechtspreken

1. id. A, p. 46: 'Collegerunt nostri, item et Galli, ex ipsius scriptis pugnantia, de quibus concluditur in consistorio, ut in mundiore charta satis ampla, relicto Iatissimo spacio, ab uno Iatere scribatur confessio nostra, relicto utrimque mundo spacio, ab altero pugnantia scribantur relictis marginibus in

quibus probantur vel ex scriptis notatis versibus aut litteris, aut testibus in aula episcopi presentibus qui statim vocari possint.’

2. id., p. 46. De vredelievendheid van deze groep moet toch wel opvallend geweest zijn!

3. id., p. 48: ‘Sed priusquam quicquam respondeat rogat qui sint ipsius futuri indices, nam se omnes utriusque ecclesiae ministros habere suspectos. Episcopus dicit se fore.’ B, p. 465 vermeldt nog dat A.v.H. vervolgens vraagt: ‘an liceat ad superiorem appellare...’ De bisschop zal hierover met de zijnen overleg plegen.

4. d.d. 24 sept (A p. 49, 50); B p. 465: P. Del en Joh. Ut. ‘consultant ut episcopus in se causam suscipiat, alioqui numquam futurum finem malorum.’

5. B, p. 465: Undicatur Adriano; ille arripitur; notat acta episcopi cancellanus.

147

mag. Toch is het de vraag of er ooit een vonnis van verbanning gekomen zou zijn, wanneer de zaak tot het einde toe in handen van de kerkenraden gebleven was.

Vrijwillig steekt hij zijn hoofd in de strop. Hij moet geweten hebben, hoe intens de achterdocht was bij de Engelse regering tegen Doopsgezinde invloeden.

Wellicht heeft hij gespeculeerd op de goedhartigheid van bisschop Grindal. Deze was onmiskenbaar een vriendelijk man. Niet zonder reden wenst Calvijn de vluchtelingenkerken geluk met zo’n superintendent.¹ Grindal gedroeg zich niet als controleur, maar als beschermer van deze kerken.² Meermalen heeft hij ook verzoening tussen strijdende partijen tot stand gebracht.³ Hij wordt zelfs vergeleken met Eli, omdat hij te toegeeflijk zou zijn ten opzichte van onruststokers.⁴

De ontmoetingen tussen van Haemstede en hem getuigen daar ook van. Terwijl de gesprekken in kerkenraadsvergaderingen veelal gekenmerkt werden door een ruzietoon, — er is sprake geweest van een verontwaardigd weglopen, van heftige woordenwisselingen, bijna een handgemeen met Des Gallards, blijkt er zelfs een grote mate van eenstemmigheid te zijn, zodra de bisschop aan het gesprek deelneemt. Het is zelfs niet ondenkbaar, dat de beide partijen, onder zijn leiding elkaar ontmoetend, uiteindelijk wel een oplossing gevonden zouden hebben. Maar Adriaan van Haemstede wantrouwde zijn collega’s. Hij wilde formeel de zaak in orde hebben.

Hierdoor kreeg de Nederlandse kerkenraad, die de zaak allang moe was, de gelegenheid zich te distantiëren. Met dit besluit wordt de samenvatting van de ‘Causa Hamstedii sola’ (Protoc. B) besloten. Hoe vaak de kerkenraad nog met van Haemstede te maken kreeg, de zaak behoorde niet langer onder zijn verantwoordelijkheid.

Maar al was het een beminnelijk mens, die de zaak nu in handen kreeg, hij bleef bisschop van de Engelse kerk, die de opdracht had nauwlettend er op toe te zien dat doperse invloeden geweerd werden. Bovendien was hij minder dan de Nederlandse kerkenraad in staat genuanceerd over doperse stromingen te oordelen. Hij was tenslotte dienaar van een kerk, waarvan het hoogste gezag berustte bij koningin Elisabeth. Juist in die dagen maakte zij haar standpunt duidelijk bekend. Op 22 september, d.w.z. twee dagen voor het beslissende gesprek in

1. zie § 1, p. 115, 116.

2. F. de Schickler, a.w., p. 86 + aant. 1: ‘Le principal et presque seul acte de rigueur de Grindal dans sa superintendance, la double excommunication d’Hamstede, eut pour instigateur Utenhove.’

3. F. de Schickler, a.w., p. 127 over zijn bemiddeling tussen des G. en Petr. Alexander. Zie zijn bewogen pleidooi voor de Nederlandse gemeente te Frankfurt om deze niet te verjagen, opdat de broeders en zusters tijdens hun vlucht naar Engeland niet gevangen zouden worden: M. A. Strype, The History of the Life and Acts of the most reverend Father in God, Edmund Grindal, the first bishop of London, and the second archbishop of York and Canterbury successively, in the reign of Q. Elizabeth, p. 74 ev.

4. M. A. Strype, a.w., p. 455 citeert dit oordeel van Fuller.
148

Fulham, vaardigde zij, misschien onder de indruk van de stroom doperse vluchtelingen, misschien zelfs mede naar aanleiding van het conflict binnen de Nederlandse gemeente, een edict uit, waarin bepaald werd dat alle vreemdelingen, die een standpunt hadden, afwijkend van wat in de officiële kerken geleerd en toegestaan werd, binnen twintig dagen moesten vertrekken, tenzij zij zich met de kerk konden verzoenen.¹

Toch trad de bisschop in de affaire die hem nu toevertrouwd was, aanvankelijk weinig voortvarend op. Af en toe informeren de leden van de Nederlandse kerkenraad, hoe de zaak zich ontwikkelt. Uit eigen beweging gaan Utenhove en Petrus Delenus naar de kanselier van de bisschop om de artikelen in handen te krijgen, waarover met Adriaan van Haemstede gehandeld zal worden.²

Zij verwijderen de namen van de twee getuigen, die destijds de zaak aan de orde hebben gesteld.³ Ze zijn zo behulpzaam als het maar kan. In het huis van de kanselier wordt een naamlijst opgesteld van door de kerkenraad goedgekeurde getuigen.⁴ Voordat de zeven getuigen die overblijven, hun getuigenis afleggen ten overstaan van de kanselier, komen zij eerst nog met de kerkenraad samen.⁵ Deze wil in dit stadium niets aan het toeval overlaten. Als een officier van justitie speurt hij naar alles wat tegen Adriaan van Haemstede ingebracht kan worden.

Op vijf oktober komt de raad nogmaals bijeen om de schriftelijke verklaringen van de getuigen te bezien. Opmerkelijk is dat geen van de getuigen in het proces 'Adriaan van Haemstede' eerder een rol gespeeld heeft.⁶

De kanselier onderzoekt de getuigenissen aandachtig. Een kopie van wat tegen hem is ingebracht, wordt Adriaan van Haemstede ter hand gesteld.⁷

Inmiddels dringt ook enige bezorgdheid door tot de broeders, die van Haemstede op, de één of andere wijze in zijn geschil met de kerkenraad hebben bijgestaan. Zij realiseren zich dat het strenge optreden van een raad, die nu geen stap meer terug wil doen zich ook wel eens tot hen zou kunnen uitstrekken.

Op 10 okt. 1560 verschijnt Gulielmus Satler ter vergadering, vergezeld van twee getuigen. Hij overhandigt een brief, waarin hij zich tracht te zuiveren van zijn

1 W. K. Jordan, *The development of religious toleration in England from the beginning of the English reformation to the death of the English reformation*, p. 296 ev. De kerkelijke commissie die zij instelde, om de verdachte steden te bezoeken was minder beducht; pas in 1562 wordt een doopsgezinde broeder het land uitgestuurd. Zie ook S. Ruytink, *Geschiedenissen ende handelingen...*, p. 34 over de actie van El. tegen papisten: 'maar ooc der Weder-doopers, die in vele steden des rijcx ingecropen waren onder den schijn van de vervolginge te vlieden en beval datse 'tland souden ruymen binnen 20 dagen...' (cursivering van mij) Dit harde oordeel is een letterlijke vertaling van het edict, G. H. Williams, a.w., p. 782.

2. protoc. p. 50, d.d. 27 sept. 1560.

3 id. p. 52, d.d. 30 sept.; nl. Joh. Lamot en Joh. Camphin.

4 id. p. 53, 54, d.d. 3 okt.

5 id. p. 54.

6 id. p. 55, 56. De namen van de 7 getuigen: Ant. Faber, Erasmus Top, Oliverius Moons, Hans van Utrecht, Joost van der Molen, Petrus Carpentarius, Carolus Hermannus.

7. id. p. 59, d.d. 9 okt.

hulp aan de geschorste predikant. Het verschil tussen de kerkenraad en hem was slechts geweest dat hij de predikant op een liefdevolle wijze had willen vermanen. In dat opzicht was de kerkenraad z.i. tekort geschoten. Beschuldigingen klinken over en weer. Uiteindelijk

erkent Satler dat hij tegen de kerkenraad gezondigd heeft.¹

Ook van Haemstede zelf is zich bewust dat hij in een proces verwickeld is geraakt en dat hij aan zijn verdediging moet werken, wil hij niet met schande overdekt wie weet welke straf ondergaan. Op 17 oktober komt hij bij de kanselier, vergezeld van getuigen, die verklaren hoezeer hij tegen de leer van de dopers opgetreden is.²

De kanselier heeft de zaak grondig aangepakt. De getuigen tegen Adriaan van Haemstede worden door hem aan een nieuw onderzoek onderworpen.³

Het verdient de aandacht dat dit voortgezette onderzoek handelt juist over de kinderdoop. Klaarblijkelijk heeft het de kanselier verwonderd, dat er in hun verklaringen aangaande dit punt niets gezegd werd, hoewel men dit toch algemeen als het sjibbolet van de beweging zag.⁴

In de Nederlandse vluchtelingengemeente neemt de onrust over deze hele affaire steeds meer toe. Er vormen zich verschillende partijen.

Sommige gemeenteleden steunen het kerkenraadsbeleid volledig. Anderen zijn het zakelijk met de raad eens; ook zij achten het onjuist de kerk open te stellen voor dwalende gelovigen, maar zij betreuren het dat de Waalse kerkenraad en de bisschop in de zaak gemengd zijn; zij vinden dat de kerkenraad in liefde tekort geschoten is.⁵ Tenslotte zijn er ook medestanders van Adriaan van Haemstede, zoals zijn zuster Catharina en zijn vriend Emanuel van Meteren.

De gemeenteleden gaan nu ook actief aan het conflict deelnemen. Op 1 nov. komen enkele broeders in de kerkenraadsvergadering.

Gevraagd wordt, waarom van Haemstede niet meer preken mag. Anderen merken op, dat hij nu ook van alle financiële middelen verstoken is, zodat hij niet langer in zijn levensonderhoud kan voorzien. Maar er wordt vooral kritiek uitgeoefend op het feit dat de bisschop in deze zaak gemengd is. 'Zij willen dat het vonnis over Adrianus of niet uitgevoerd of de bisschop zelfs uit handen genomen wordt.'

1. id. p. 59, 60; 'scriptum quo se cupit purgari in eo quod Adrianum adierit. Ministri nostrae ecclesiae expurgant quod neminem prohibuerint adire AR.' (Maar zij nemen later wel bepaalde maatregelen). De namen van zijn getuigen: Henric Papa en Anton Elspet.

2. id. p. 60; de getuigen 'qui testentur ipsum contraria opinioni Anabaptistarum et docuisse et fecisse' zijn: Joh. Blauwerwer, Henric. Levinus, Dionysius Balensis, Gulielmus Satler, Com. Ettensis, Henric. Papa, afgezien van Maaiken (Cool) die als tolk aanwezig was.

3. id. p. 61: Anton Smit, Car. Hermanns, Joh. v. Utrecht, Joh. Utenhove en P. Delenus, met Anton Ashe als tolk.

4. id. p. 61. Rascop, die iets over het dopen van kinderen gezegd had, ontbreekt.

5. zoals G. Satler, z.b. Zie § 6.

Zij vrezen voor zijn leven. In ieder geval willen ze dat het vonnis van Grindal uitgesteld wordt, tot er een openbaar dispuut in de kerk of in één van de bijgebouwen plaatsgevonden heeft.¹

Twee dagen later komen deels dezelfde broeders opnieuw ter vergadering. Dit maal hebben zij een briefje bij zich, waarin Adriaan van Haemstede zelf om een openbaar dispuut verzoekt:

Ick Adriaen Haemstede betughe voor allen broederen, dat ick bereet ben mijn zaecken te verandwoorden voor de broederen der ghemeenten, ende beroepe tot disputacien, opdat zoo waer mij yemant onghelijck in bewijzen kan, mijn schulden te bekennen ende ter contrarie te vergeven die mij veronghelijckt hebben.

Hadrianus Hamstedius.²

Het ligt volkomen in zijn lijn om zich over de kerkenraad heen op de gemeente te beroepen. Dit verzoek brengt de kerkenraad merkbaar in verlegenheid, vooral als blijkt dat één van de ambtsdragers, Johannes Beaugrand, in een gesprek met gemeenteleden op deze mogelijkheid gewezen heeft. Dit wordt hem hoogst kwalijk genomen. Hij raakt in een twistgesprek met Petrus Delenus, ondanks zijn verzekering dat hij zijn toezeggingen niet op zo 'n simplistische wijze had gegeven, als nu werd voorgesteld.³

De kerkenraad wil ten koste van alles voorkomen, dat de zaak op welke wijze dan ook op hemzelf terugvalt. Hij wil geen uitstel. Enkele dagen eerder had men dan ook de Waalse predikanten verzocht 'naar de bisschop te gaan en te vragen of de zaak eindelijk eens afgehandeld werd.'⁴ De onrust in de gemeente zou nog toenemen, zolang er onzekerheid bleef over de uiteindelijke beslissing van de bisschop.

Het verzoek van Adriaan van Haemstede schoven zij dan ook van zich af met de weinig overtuigende verklaring, dat er nu te weinig kerkenraadsleden aanwezig waren om hierop verder te kunnen ingaan. Trouwens, al was de kerkenraad wel voltallig geweest, dan had men het nog niet kunnen inwilligen, want het besluit om de zaak aan de bisschop toe te vertrouwen was genomen in een ge-

1. id. p. 65. De brs. zijn: Jac. Marselus, Petrus Morus, Joh. Corte en Petrus Fentus. Wolunt Adriani sententiam non vel ferri, vel etiam tolli e manibus episcopi..." Volunt... deferri ab episcopo sententiam in aliquam cum Adriano disputationem vel publice in templo vel in aedibus coram fratribus habendam.'

2. id. p. 66 sant. 1.

3. id. p. 66, 67. De kerkenraad zegt dat één man niet het recht heeft namens de kerkenraad toezeggingen te doen: 'excusat se quoque Jeannes Beaugrand non ita simpliciter concessum esse, sed si Adrianus suam in episcopum culpam velit fateri et ecclesiam nostram, tum posse apparere forte speur retardandae sententiae, ne feratur, aut etiam disputationis instituendae.' P. Del. 'respondat non ita esse...'

4. id. p. 64: 'ut rogentur galli concionatores ut dignentur adire episcopum et rogare ut tandem finis rei imponatur.' d.d. 27 okt.

150

meenschappelijke vergadering van Nederlanders en Walen en kon dus ook alleen in zo 'n vergadering ingetrokken worden, en dat kwam in strijd met de kerkelijke stijl, meende Delenus.¹

Eerst moest nu het vonnis van de bisschop in zijn kwaliteit van rechter afgewacht worden, 'opdat Adrianus dan eindelijk zijn schuld in het openbaar kan erkennen. 2

De gemeenteleden stellen hier tegenover dat een officiële uitspraak van Haemstede gelegenheid geeft in hoger beroep te gaan, zodat de uiteindelijke beslissing steeds uitgesteld wordt met steeds groter schade voor de kerk. De kerkenraad is van mening dat van Haemstede dan een erg gevaarlijk spel speelt. Nu is zijn zaak in goede handen. Van de bisschop heeft hij immers niets te vrezen, de kerkenraad zelf zou desnoods voor hem in de bres springen.

Deze laatste verklaring doet wat huichelachtig aan, gezien de verdere gang van zaken en gezien het besluit dat de kerkenraad nam zodra de gemeenteleden vertrokken waren. Enkele afgevaardigden worden naar de bisschop gestuurd om hem duidelijk te maken, dat de kerkenraad geen prijs stelt op een openbaar dispuut, voordat de bisschop geoordeeld heeft. Deze zou namelijk gezegd hebben: '*Wordt het onder elkaar eens, dan wordt het oordeel niet uitgesproken.*'³

De bisschop zegt toe dat hij haast zal maken.

Toch komt er nog enig uitstel, doordat de bisschop een apologie van Jacobus Acontius

ontvangt⁴. Deze is niet bewaard gebleven, maar uit een uitvoerig schrijven, dat Acontius in 1564 tot de bisschop richtte met het verzoek hem als volwaardig lid toe te laten tot de Italiaanse vluchtelingengemeente, die dan inmiddels ook over een eigen predikant beschikt,⁵ kunnen we ongeveer opmaken wat er in de eerste apologie gestaan heeft.⁶

Hij is vooral ingegaan op het begrip ‘circumstantia; zoals dit door van Haemstede werd gehanteerd. Hij heeft diens stelling, dat Christus zelf fundament van het behoud is maar dat het geboren worden uit het zaad van de vrouw ‘circumstantia’ is,’ zo verstaan: het verhaal van de wijze waarop de Heere gebo-

1. id. p. 67: ‘...non esse... utile...neque ecclesiae commodum...’

2 id.: ...ut ita suam tandem culpam Adrianus publice possit agnoscere.’

3 id.: letterl. geciteerd in de protoc.: ‘convenite inter vos, sententia non feretur.’

4. id. p. 68, d.d. 4 nov.: ‘Octiduo hinc statutus erat sententiae dies, sed differebatur in hunc ipsum Lunae diem. Hic rursus dies in proximum Jovis diem prorogatur, quandoquidem ingens episcopo scriptum obtulerat Jacobus Acontius Italus.’

5. Hessels, a.w., no. 73, p. 224-234. Acontius herinnert in dit schrijven ook aan een brief van een jaar tevoren, waarin hij de bisschop verzocht had tot de Waalse kerk toegelaten te worden, p. 225.

6. id. p. 226: ‘id quod ex scripto meo in eius defensionem edito... constare potest.’ Hij herinnert aan dit geschrift om te bewijzen dat hij A.v.H. verdedigde, niet omdat hij het met diens dwalingen eens was, maar omdat hij, wat in diens werk als dwaling gezien werd, anders geïnterpreteerd had. Ook op p. 227 haalt hij dit werkje van zichzelf aan: ‘Quanquam igitur Hadrianum ego prolixo scripto defendi...’

7. id. p. 228. Hij citeert de stelling volledig: ‘Ego salutis fundamentum ipsum Christum esse intelligo quod autem Christus ex mulieris semine natus sit, ac nostree carnis particeps factus, 152.

ren werd, is niet het gehele verhaal, maar slechts een onderdeel, een ‘circumstantia’. Al zou iemand menen, dat Christus de substantie van zijn lichaam niet van een moeder ontvangen heeft, dan kan hij daarom nog wel Christus als middelaar aanvaarden en alles geloven wat van Hem gezegd wordt.¹

Zelf is Acontius overigens de mening toegedaan dat het wezenlijk van belang is, dat Christus de substantie van zijn moeder heeft aangenomen om werkelijk mens te kunnen zijn. Hij acht dit onderdeel van de geloofsbelijdenis dan ook van het grootste belang.²

Daarbij trekt hij een vergelijking met het menselijk lichaam. Ook al mist iemand een hand, die door een houten prothese vervangen wordt, dan kan men nog spreken van een werkelijk mens. Zo is het ook met het evangelie. Als één artikel weggenomen wordt, blijft het nog hetzelfde evangelie, zij het dan ook enigszins verminkt. Wel erkent hij dat er in de geloofsbelijdenis vitale onderdelen zijn, die onmogelijk gemist kunnen worden. Beschadiging van hart of hersens laat van de mens slechts een ‘cadaver’ over.³

Evenals Adriaan van Haemstede is het ook hem evenwel niet duidelijk, waarom de wijze waarop Christus menselijk vlees aangenomen heeft, zo’n vitaal onderdeel van de leer zou zijn.’

In zijn schrijven van 1564 gaat hij nog op andere facetten in, die hij wellicht ook in zijn apologie aangeroerd heeft. Hij vraagt zich af, of er wel één schrijver is, uit wiens werk men geen uitlatingen kan halen, die los van het verband goddeloos aandoen. Als voorbeeld noemt hij Prediker. In dat Bijbelboek staan opmerkingen, die de godsdienst geheel ondergraven, wanneer ze verkeerd uitgelegd worden.⁵ Daarom is hij van mening, dat men een werk alleen mag beoordelen vanuit een oprechte liefde en een innerlijke bereidheid de werkelijke bedoelingen van de auteur te verstaan. Het is onmogelijk iemand recht te doen, als men zijn werk doorzoekt met de vooropgezette bedoeling bepaalde dwalingen te vinden; ongetwijfeld een gerechtvaardigde kritiek op de speurtocht van des Gallards ⁶

id non fundamentum esse sed ipsius fundamenti circumstantiam quandam etiam pueri primis Iiterfis

imbuti agnoscunt. itaque qui Christum ex mulieris semine natum esse negat: is non fundamentum negat, sed unam ex fundamenti circumstantijs negat.'

1. id. p. 228: '...et hrec narratio, hiec enuntiatio non continet totam narrationem de Christo: sed est quidam fundamenti circumstantia

2. id. p. 229. Uit zijn apoLogie citeert hij zelf: Si Christus ex matris substantia camem suam non sumpsit, non est veré homo, eius mors nobis proficua esse non potest, denique fundamentum salutis cui innitatur nufium habemus.'

3. id. p. 230. Hij gaat nader uitleggen wat hij bedoeld heeft met zijn vergelijking niet het menselijk lichaam. Hij Wilde maar zeggen: 'dat als één artikel van de evangelische leer misvormd is, daaruit niet volgt dat alle misvormd zijn.'

4. id. p. 231; t.a.v. vleeswording: 'neque negavi eum esse tanquam cor vel cerebrum, hoc est ad salutem omnino cognitu aut creditu necessarium... sed dixi id mihi adhuc esse incomperuin.' Als iemand hem dat kan aantonen, wil hij dat direct aanvaarden.

6. id. p. 231: 'guls est ex scriptoribus omnibus in quo non sexcentas vel ineptias vel blasphemias deprehendere aliquis possit?' Hij haalt Pred. 3:19 en 9:11 aan.

7. id. Als iets goddeloos lijkt, moet men onderzoeken of men de schrijver wel verstaan heeft.

153

De bisschop is kennelijk onder de indruk geraakt van de apologie en van wat hem ook mondeling door de medestanders van Adriaan van Haemstede werd meegedeeld. Op 11 nov. ontvangt de kerkenraad een brief van Grindal. Hierin maakt hij melding van het verzoek van enkele mensen, 'die wel Adrianus maar niet zijn dwalingen gunstig gezind zijn' om een vriendschappelijk gesprek van de bisschop met de beklagde over de 'causas controversas.' Mocht deze daar overtuigd worden van zijn ongelijk, dan zouden zijn medeplichtigen gemakkelijker tot inkeer gebracht en met de kerk verenigd kunnen worden.

De bedoeling was nu niet een openbaar dispuut voor de gehele kerkelijke gemeenschap, maar een colloquium voor de bisschop, waarbij van beide partijen enkele vertegenwoordigers aanwezig zouden zijn.

Petrus Delenus en Johannes Utenhove stellen een brief op, waarin zij met klem aantonen, waarom het hun niet raadzaam lijkt 'een colloquium met Adrianus te houden voordat het vonnis uitgesproken is..., maar dat zij altijd tot een dispuut bereid zijn als eerst het vonnis tegen hem uitgesproken is. 1

De herhaling van de woorden maakt duidelijk, hoe geschrokken de kerkenraad was door het schrijven van de bisschop. De beide mannen gaan ook persoonlijk naar Grindal toe en verklaren daar met nadruk, hoe verderfelijk dit colloquium zou zijn voor de bisschop zelf, voor beide kerken en tenslotte ook voor Adriaan van Haemstede.² Ook de Waalse kerkenraad stelt zich volkomen achter het dringende schrijven van de Nederlandse broeders.³

Tenslotte zwicht de bisschop voor de aandrang.

Op donderdag 14 nov. 1560 spreekt de bisschop het vonnis van de excommunicatie uit.⁴

De gang van zaken maakt duidelijk, dat bisschop Grindal door des Gallards, Delenus en Utenhove tot een beslissing gedreven is, die hij in zijn hart niet nemen wilde. Hij zelf achtte het bijeengebrachte materiaal niet voldoende. Waarom zou hij anders de getuigen opnieuw naar het huis van de kanselier hebben laten komen om een onderzoek in te stellen naar het standpunt van Adriaan van Haemstede over de kinderdoop? Waarom zou hij anders nog op het laatst gezegd hebben dat het hem goed was, als de kerkenraad en Adriaan van Haemstede de zaak verder zelf regelden?

Ook de tekst van de excommunicatie toont, hoe weinig de beschuldigingen om het lijf hadden.

Onderzocht moet worden: 'quid verisimile sit voluisse scriptorem, accersita etiam in consilium potius charitate, ut interpretatio meliorem in partem fiat, quam suspitione, ut fiat in deteriore.'

1. protoc. p. 70, 71: 'Paratos tamen semper ad disputationem lata prius in ipsum sententia.'
2. id. p. 71: 'omnemque ferme difficultatem illi declarant...'
3. id. De bisschop had om het oordeel van de Waalse kerkenraad gevraagd. Deze ondertekende het schrijven op 12 nov. (althans: N. Galasius, P. Alexander en Joh. Dumasius).
4. id. p. 71. De korte tekst in de protoc. luidt: 'Sententia in Adrianum a iudice episcopo lata.'

Op zondag 17 nov. werd deze tekst voorgelezen, nadat Petrus Delenus eerst naar aanleiding van 1 Tim. 3: 16 over het grote geheimenis van de menswording van God had gepreekt.

Na voorlezing van het vonnis beklom de bisschop de kansel. Hij verklaarde op een rechtvaardige wijze gehandeld te hebben, riep de gemeente op tot trouw aan de waarheid, tot eensgezindheid en tot gehoorzaamheid jegens haar ambtsdragers.¹

Voor de beoordeling van Adriaan van Haemstede is het van belang nauwkeurig na te gaan, van welke overtreding of ketterij hij nu eigenlijk beschuldigd wordt in de officiële tekst van het vonnis.

Zonder nadere specificatie werd gesteld, dat hij een onjuiste mening aanhing in geloofszaken. Hem was opgedragen zijn dwaalleer te herroepen, wat hij weerspanning geweigerd had. Drie maal komt het woord 'contumax' in één zin voor.² Dat blijkt de kern van de zaak te zijn. Daarom heeft de bisschop hem geëxcommuniceerd. Meer dan op een verkeerde ber, die ook op geen enkele wijze nader omschreven wordt, valt de nadruk op de houding van de gewezen predikant. Hij heeft zich weerspanning getoond ten opzichte van al wat hem opgedragen en voorgehouden werd.

Niet ten onrechte schrijft Acontius later, dat hij niet begrijpen kan, waarom men hem om zijn verdediging van Adriaan van Haemstede eveneens voor kettters gehouden heeft, want zijn apologie richtte zich geheel op wat hem het eigenlijke geschilpunt toeleek, het begrip 'circumstantia,' terwijl dit in het vonnis niet eens werd aangeroerd; zo weinig belang hechtte de bisschop kennelijk aan dit punt.³

Uit het verloop van de zaak blijkt duidelijk, dat de beide kerkenraden, hoe opgelucht ze ook waren toen de uiteindelijke beslissing aan de bisschop gekomen was, tóch in werkelijkheid het meest verantwoordelijk zijn voor het vonnis dat tenslotte uitgesproken werd.

Ogenschijnlijk draagt de bisschop de verantwoordelijkheid, maar hij bleek niet opgewassen tegen de druk van de beide kerkenraden. Niet ten onrechte wordt hij

1. id. p. 73. Op diezelfde dag besluit de kerkenraad zoveel mogelijk bekendheid te geven aan deze excommunicatie in het Nederlandse en Duitse taalgebied.

2. Hessels, a.w., no. 46, p. 142, 143, d.d. zat. 16 nov. 1560:

'Quum nos in quadam causa erroneorum dogmatum rite et legitime procedens contra A.H....' '...eundemque huiusmodi monitioni parere *contumaciter* recusantem pronunciamus contumacem et in penam *contumacie* sue huiusmodi excommunicamus in scriptis iustitia id poscente.' (cursivering van mij.)

3. Hessels, p. 227: 'Ac quoniam quod fuit in Hadriani condemnatione principium, et quo propemodum solo nomine videtur hæreticus fuisse habitus, id in usu vocabuli eircunstantix erat positum: arbitror ego super hoc puncto potissimum a me satisfactionem requiri. Quanquam igitur Hadrianum ego prolixo scripto defendi: videre est tamen in quo prolixus fui, eins nullam in condemnatione mentionem factam fuisse. adeo, ut ea res aut non videatur magnopere fuisse controversa, aut certè non magni ponderis fuisse habita.'

genoemd 'a weak man, subject to panics.'¹ Om in de trant te blijven van de vergelijking die Adriaan van Haemstede in dit conflict gebruikte, toen hij de leden van de kerkenraad gelijkstelde aan de schriftgeleerden in het proces van Jezus:² Grindal gedroeg zich als Pilatus, toen hij door de geestelijke leiders gedreven werd tot een beslissing, die hij zelf niet had

willen nemen.

Ondanks hun eigen woorden³ hebben des Gallards, Petrus Delenus en Utenhove zich weinig gehouden aan een kerkelijke stijl.

§ 5. De brief van Petrus Martyr van 15 febr. 1561

Dat het in de zaak ‘van Haemstede,’ ondanks de armzalige beschuldigingen in het vonnis, toch om een zaak van wezenlijk belang ging, blijkt vooral uit het uitvoerige schrijven van Petrus Martyr Vermigli van 15 febr. 1561. Deze brief is al eerder ter sprake gekomen.⁴

Aangenomen wordt dat hij zijn mening uiteengezet heeft op verzoek van de kerkenraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen.⁵ Evenwel wordt er in de protocollen geen melding van een dergelijk verzoek gedaan. Integendeel, we krijgen zelfs de indruk dat Adriaan van Haemstede zelf zich tot Petrus Martyr gewend heeft.

Op 30 juli 1562 laten Delenus en Utenhove Miles Coverdale een brief van Bullinger lezen, waarin deze schrijft ‘dat Petrus Martyr op alle argumenten Jacobi Acontii van *Adriani Hamstedii wegen tot hem gescreven*, geantwoordt heeft ende die selven gheconfuteert etc.’⁶

Kennelijk heeft van Haemstede gehoopt, dat Petrus Martyr bereid zou zijn het voor zijn landgenoot Acontius op te nemen, een steun die hem zelf uiteraard eveneens ten goede zou komen. In deze verwachting is hij dan wel teleurgesteld. Petrus Martyr reageerde pas, toen de excommunicatie al voltrokken was. Bovendien koos hij zeer beslist de zijde van de Londense kerkenraad.

Dat hij bereid was, zich zo uitvoerig met deze zaak in te laten, kwam wellicht mede omdat hij, voordat hij zich in Zürich vestigde, jaren lang in Engeland vertoefd heeft.

Het bevreemdt mij, dat degenen, die zich met Adriaan van Haemstede hebben beziggehouden, zo weinig aandacht geschonken hebben aan de inhoud van deze

1. M. Creighton in Dict. of Nat. Biogr. ss. Grindal: ‘Like all weak men he was subject to panics, in which he acted with a harshness contrary to his real gentleness of nature.’

2 zie § 3, p. 135

3 ‘ecclesiae commodum,’ zie p. 152.

4 Zie § 3, p. 141, 142; de tekst van de brief bij Joh. ab Utr. Dresselhuis, a.w., bijl. E, p. 129-148.

5. J. Strype, The History of... Edmund Grindal..., p. 64; A. A. van Schelven, Vluchtelingkerken..., p. 148.

6. Kerkenraads- protoc. Londen, p. 340. (cursivering van mij).

Latijnse brief.¹ Petrus Martyr is de enige die diepgaand op het conflict in Londen is ingegaan. Alle argumenten die Adriaan van Haemstede en Acontius aanvoeren, komen hier te sprake, zij het dan om weerlegd te worden. Meermalen krijgen wij de indruk dat hij van Haemstede letterlijk citeert. Nergens wordt zo uitvoerig aandacht geschonken aan de eigenlijke motieven die van Haemstede tot zijn stellingname gedreven hebben.

Onomwonden veroordeelt Petrus Martyr het standpunt dat van Haemstede ingenomen heeft.² Hij verwijt de inmiddels uit Londen vertrokken banneling, dat hij op ongepaste wijze de kerk in verwarring gebracht heeft. Hij heeft zich nl. verstout de mening te verdedigen, dat anabaptisten zalig kunnen worden, ook al houden ze vast aan de perverse dwaling dat Christus zijn vlees uit de hemel heeft meegebracht en niet uit de maagd genomen, ja ‘dat zij met die belijdenis zowel Christus als de kerk toebehoren!’³

Hierdoor werkt van Haemstede eraan mee, dat die ‘ongelukkigen’ in hun dwaling volharden. Hij vergoelijkt de misdaad van deze ketterij. Hij waarschuwt de gemeenteleden niet zich hiervoor te hoeden.

Petrus Martyr heeft zich ook afgevraagd, wat Adriaan van Haemstede tot deze stellingname bewogen heeft. Dan blijkt dat het pastorale motief een grote rol heeft gespeeld.

Van Haemstede had namelijk gezegd: ‘zij die door de vreze Gods aangeraakt worden, zullen

(vanzelf) toegeven, als men hun aantoonde dat zij in een grote en gevaarlijke dwaling verzeild geraakt zijn.' Daarom wil hij dat zij als leden van Christus én van de kerk gehandhaafd blijven, zodat de pastorale benadering mogelijk blijft.

Petrus Martyr beroept zich daarentegen op Paulus, die onomwonden durfde uit te spreken dat bepaalde zondaren het koninkrijk Gods niet zullen beërven. Het is voor hem aan geen twijfel onderhevig dat mensen, hoe vaak ze ook aangespoord worden, hun verkeerde mening niet prijs zullen geven, zolang niet nadrukkelijk gezegd wordt dat zij voor eeuwig verloren zullen gaan, als zij zich niet bekeren. Bovendien valt aan de andere gelovigen dan niet duidelijk te maken, waarom de conversatie met deze ketteren gevaarlijk is. Immers, al worden zij met deze ketterij besmet, zij zullen toch niet verloren gaan.⁴

1. F. L. Bos, a.w.,p. 52, 57, geeft slechts enkele fragmenten; van de gehele inhoud zegt hij alleen: 'Ook hij (d.w.z. P.M.) opponeert met de bekende logicistische redeneringen tegen diens gedachtegang.' Niet geheel juist is zijn conclusie: 'Niettemin wil hij van Van Haemstede's verkettering niet weten.' P.M. zegt aan het slot alleen dat, als A.v.H. gevolg geeft aan de vermaningen, zijn collega's dan niet minder dan voorheen hem als collega dienen te aanvaarden.

2. Dresselhuis, a.w.,p. 129/130. De eerste woorden zijn: 'Hadrianus incommodefecisse videtur, qui Ecclesiam turbaverit...'

3. id. p. 130.

4 id. p. 130, 131. '...credernus eos magis emolliendos et sanandos, cum audiverint saam opinionem, quamvis falsam et a verbo Dei alienam, ipsos neque a Christo excludere? (...)

157

Overigens erkent Martyr, dat Adriaan van Haemstede tegen andere doperen wel is opgetreden;¹ ook deze erkenning maakt duidelijk dat het in dit geding om een heel bepaalde groep 'anabaptisten' is gegaan. Men doet hem onrecht of men prijst hem te zeer, als men Adriaan van Haemstede kenschetst als de man die met de doperse beweging in het algemeen sympathiseerde. Zo tolerant was hij bepaald niet.

Maar het was, volgens Petrus Martyr, zijn grote fout dat hij uitging van de gedachte dat de ware vromen ook zonder de bedreiging met het eeuwige oordeel behagen zouden scheppen in het juiste vermaan, en dat juist zij afgeschrikt zouden kunnen worden door te harde dreigementen.

Dit acht Martyr onjuist. Wie God niet vreest, zal Hem blijvend veronachtzamen, ook onder bedreiging met een eeuwig oordeel, en hierdoor zal dat oordeel nog verergeren; zij die God wel vrezen, zullen sneller tot inzicht komen, naarmate zij heftiger worden aangespoord.

Dit pastorale motief beschouwt Petrus Martyr als de eigenlijke kwestie. *Race summam de tota causa iudicamus.* 2

Hoe moeten medemensen benaderd worden? Wat zijn de grenzen van de kerk? Dit zijn volgens hem de beslissende kwesties. Tegen deze achtergrond bespreekt hij dan de verschillende argumenten, die ter verdediging van het standpunt van Adriaan van Haemstede naar voren worden gebracht.

Hij vraagt zich af, hoe iemand kan beweren dat anabaptisten de ware middelaar kennen, ook al zijn zij overtuigd dat Hij zijn vlees uit de hemel meegenomen en niet uit de maagd ontvangen heeft.

Christus wordt z.i. alleen daar als middelaar aanvaard, waar men Hem gelovig ontvangt zoals God Hem geschonken heeft, overeenkomstig zijn beloften. God heeft bepaald dat Hij zijn vlees uit de mensen zou hebben; dit wordt in de goddelijke geschriften nadrukkelijk betuigd? De anabaptisten die hiervan afwijken, hebben daarom niet de door God toegezegde middelaar maar één van eigen maaksel.

De tegenwerping dat deze mensen nu eenmaal niet begrijpen dat God het zo bepaald heeft, wijst hij van de hand. Het doet niet terzake wat mensen wel of

Dicent praeterea caeteri fideliter: quid istos evitamus et cavemus tamen diligenter cum illorum conversatio non sit pestifera?

1 p. 131: 'Hadrianus, qui alias adversatur Anabaptistas, et ob vitae sanctitatem, ut audivimus, laudatur, haec parum attente consideravit...' Er is op zijn verdere leven dus niets aan te merken!

2 p. 131. 'Qui vero Dei timore ornatus est, adhibitis vehementioribus calcaribus, ad veritatem magis citato cursu appropinquabit. Quare doctrina hujusmodi nihil habet fructus, et multum damni secum trahit. Haec summam...' (cursivering van mij.)

3 p. 131, 132. Men heeft alleen de ware middelaar 'quemadmodum illum Deus constituit, et in suis promissionibus patefecit. At ille decrevit, ut carnem ex hominibus haberet, et id verbis perspicuis et apertis in divinis literis testatus est. Quocirca illi, qui carnem coelestem affigunt, non a Deo propositum mediatorem habent, sed illum quem sibi ex invento et cerebro suo confinxerunt.'

158

niet verstaan, Des te meer acht hij dit onbegrip een reden om er bij deze mensen op aan te dringen acht te slaan op wat de Bijbel zegt, door hun te verzekeren dat zij anders buiten het behoud vallen.

En hij vraagt zich af, hoe Adriaan van Haemstede dan wel oordeelt over de joden, die beweren dat zij op grond van de heilige geschriften niet kunnen aannemen, dat de messias al verschenen is. 'Of zegt hij dat ook zij niet buiten het hemelrijk staan?'¹

De stelling die Petrus Martyr dan geeft, raakt inderdaad het hart van de kwestie. 'Blindheid in die dingen die de schrift over de middelaar overlevert, geeft ongelovigen geen vrijstelling van het eeuwige oordeel.'

Hij gaat nog verder als hij zelfs durft te beweren: 'Deze blindheid wordt mensen aangedaan als een rechtvaardige straf voor vroegere zonden, die... de eeuwige verdoemenis geenszins wegneemt maar eerder verergert!'

Eén van de argumenten, die Adriaan van Haemstede heeft aangevoerd, is dat zij die de consequens loochenen, daarom nog niet de antecedens prijsgeven.³

Martyr ontkent dit. Het loochenen van deze gevolgtrekking is zo strijdig met de antecedens dat deze laatste evenmin aanvaard kan worden. Een dergelijke onwetendheid in geloofszaken brengt daarom ook het zwaarste oordeel met zich mee; mij wordt niet meer onwetendheid maar trouweloosheid genoemd:⁴

Volgens hem betwijfelt niemand die de gezonde godsdienst aanhangt, dat het geboren worden van Christus uit de maagd Maria tot de voornaamste stukken van het geloof behoort. Wij belijden niet alleen: 'natum ex virgine, sed ab ea conceptum.'

Hij vergelijkt de situatie met iemand die beweert dat de koning niet gehoorzaamd behoeft te worden, terwijl hij tegelijkertijd wel erkent dat deze op een volstrekt wettige wijze koning is. Voor het gerecht kan hij zich niet verdedigen met de tegenwerping dat hij het verband tussen antecedens en consequens niet gezien heeft. Men zal hem zeggen: of je het verband ziet of niet, het is er evengoed.

Hij trekt ook een vergelijking met de papisten die niet vrijgesteld zijn van het

1 p. 132. 'Quid illi videant, qui videre non videant parum vel nihil ad causam refert.' (...) De Judaeis nostrorum temporum. qui clamant ex divinis compertum sibi non esse Messiam adhuc venisse, attamen se in eum credere, ut patriarchae, prophetae, ac maiores eorum crediderunt, quid iudicabit Hadrianus? An dieet, eos extra regnum toli non esse?'

p. 132. 'Caecitas in Es rebus, quae scriptura de mediatore tradidit, damnationem ab infidelibus non propulsat. Caecitas illa infligitur, ut priorum peccatorum iusta poena...'

p. 132. Dit klinkt meer als een argument van Acontius dan van A.v.H. Ik herinner eraan dat volgens Bullinger P.M. 'op alle argumenten Jacobi Acontii' geantwoord heeft. Zie p. 156.

4 p. 132, 133. 'Sed ignorantia, quo ad res físicas et prophanas, res levis censetur, in articulis autem

eeuwige oordeel, 'omdat zij menen geen ander evangelie te prediken dan hetwelk de apostelen overgeleverd hebben.'

Wel erkent hij dat er verschil is tussen mensen die de waarheid hebben ingezien maar opzettelijk verdringen, én zij die wel de consequentia loochenen maar met hun woorden de antecedentia bevestigen; toch zullen ook deze laatsten voor eeuwig verloren gaan, 'daar ze niet de ware middelaar hebben maar één die zij zelf gefabriceerd hebben.'

Nog een ander argument van Adriaan van Haemstede noemt Martyr; hij wekt zelfs de indruk hem letterlijk te citeren.

'De Hebreën, zegt hij, veronderstellen op grond van een valse mening dat onze Heere Jezus niets anders was dan een mens, ja, een verleider, een gevaarlijk mens; door deze dwaling verleid hebben ze Hem aan het kruis geslagen, welk onrecht hoezeer voortgekomen uit een verkeerde beoordeling, toch tegen de ware, niet een ingebeelde, Christus werd uitgevoerd: zo ook de anabaptisten, wanneer zij in Christus geloven en Hem aanroepen die voor ons geleden heeft, die opgestaan is uit de doden en door wie de zonden om niet vergeven worden, en als zij dan verder menen dat Hij zijn vlees uit de hemel verkregen heeft, dwalen ze toch niet van de ware middelaar af.'

Petrus Martyr erkent dat deze argumentatie op het eerste gezicht overtuigend lijkt. Inderdaad veranderen dwalingen de zaak zelf niet. Hij trekt een vergelijking met een meetkundige figuur. Als iemand het woord 'driehoek' gebruikt en dan verder een vierhoek beschrijft, heeft hij in feite niet een driehoek op het oog, al heeft hij ten onrechte die term gehanteerd. Zo is het z.i. met de anabaptisten. Door hun dwaling ten aanzien van de menswording geloven zij niet in de ware middelaar. Hun dwaling heeft de ware Christus niet veranderd. Alleen hebben zij bepaalde handelingen van de ware Christus op hun maaksel overgebracht zonder dat dit hierdoor de ware Middelaar wordt. Hij vergelijkt hun dwaling met die van Jeroboam en de zijnen, die beweerden geen kalveren te vereren maar Jehova in dit zichtbare teken. Toch maakt de Bijbel duidelijk dat hun poging op niets uitliep; zij vereerden in werkelijkheid niet langer Jehova maar de demonen.'

Uitvoerig gaat hij ook in op een ander argument, dat van Haemstede gehanteerd had, dat toch ook een Luther in bepaalde opzichten gedwaald heeft zonder dat iemand hem de zaligheid ontzeggen wil.

1. p. 133. 'Neque Papistae hoc nomine liberantur ab anathemate et sempiterno exitio, quod se putent non aliud Evangelium praedicare ab eo quod Apostoli tradiderunt.'

Inderdaad zou A.v.H. hen vermoedelijk niet doemwaardig geacht hebben om hun opvattingen, maar om hun onverdraagzaamheid.

2 p. 134. '...cum verum mediatorem non habeant, sed illum quem ipsi fabricarunt.'

3 p. 134. 'Hebraei, aft, falsa opinione arbitrantur Jesum Dominum nostrum nihil aliud fuisse nisi merum hominem...'

4. p. 135, 136. 'Jeroboamus item et eius complices dicebant, se non colere vitulos, sed Jehovam in ea figura et aspectabili sign^o: Scriptura tamen in Paralipomenis testatur eorum imaginationem esse frustratam, eo quod illa sacra non Jehovae sed daemonibus fecerint.'

Hij weet hiertegen weinig meer te zeggen, dan dat God Luther op het laatst bij het sterven verlicht kan hebben, zoals Hij ongetwijfeld ook ten aanzien van iemand als Cyprianus gedaan heeft. Hij beroept zich hiervoor op de misericordia Gods: 'God verlaat de zijnen niet en, als ze afgedwaald zijn, helpt Hij hen bij het sterven. Maar hier handelen we over hardnekkigen en mensen die niet tot inkeer komen?'

Ongetwijfeld zou van Haemstede hierop geantwoord hebben, dat hij juist op grond van deze verwachting, dwalende broeders binnen de gemeenschap van de kerk wilde houden.

Dit uitermate zwakke gedeelte van zijn betoog besluit Martyr met een verwijzing naar Johannes, die gezegd heeft dat allen, die niet belijden dat Christus in het vlees gekomen is, antichristen zijn.²

‘Maar Hadrianus, die de zaak der anabaptisten trouw verdedigt, zal antwoorden dat zij volmondig belijden dat Christus in het vlees gekomen is, hoewel ze ontkennen dat dit vlees van de maagd Maria genomen is.’³

In dit verband richt hij zich rechtstreeks tot de verbannen predikant.

‘Wij weten dat volgens u, Adrianus, het komen van Christus in het vlees en dat Hij dit aangenomen heeft uit de maagd Maria twee zijn, en wel zo dat men het één kan geloven zonder het andere, zoals wij momenteel bij de anabaptisten in gebruik zien komen.’⁴

Hij acht het evenwel onjuist op deze toevallige ervaringen af te gaan; een betere maatstaf is de Bijbel. God wil dat deze twee in één geloofsartikel samengevoegd worden. In onze beoordeling hebben we eveneens van dat éne artikel uit te gaan.

Ten aanzien van het veel genoemde argument van Adriaan van Haemstede, dat de dopersen op hetzelfde fundament, Christus, bouwen, zij het dan met hout, hooi of stro, zegt hij dan ook dat Christus enkel fundament is op de wijze zoals God heeft bepaald, dus als zaad van Eva, Abraham en David, als zoon des mensen. De anabaptisten die op een andere Christus gebouwd hebben, zullen door het vuur vergaan.⁵

Het spreekt vanzelf dat hij eveneens ingaat op de kwestie, of de wijze waarop Christus geboren is ‘circumstantia’ of ‘Tundamentum’ is. Als men zou willen spreken van ‘circumstantiae’, dan zijn deze z.i. ‘zo noodzakelijk voor het geloof, dat ieder die niet gelooft dat Christus zonder manlijk zaad ontvangen en

1. p. 136. ‘Magma est divinae misericordiae amplitudo, suos Deus non deserit, et quos videbatur destituisse, moribundos adiuvat. Verum nos hic de obfirmatis et non resipiscentibus agimus.’ Behalve Luther en Cyprianus noemt hij ook Tertullianus en Origenes; cf. p. 142.

2 1 Joh. 4: 2, 3.

3 p. 136. ‘Verum Hadrianus, qui Anabaptistarum causam fideliter agit, respondet files plenis buccis confiteri Christum in carne venisse, quamvis negent illam de virgine Maria sumtam.’

4. p. 137. ‘Nos scimus, iuxta te, o Hadriane, Christum in carne venisse atque illam ex virgine sumpsisse, duo esse...’

5. p. 137, 138. ‘...et si adversus Christum recta non pugnant, nihilominus tamen quia non aedificant, igne divini iudicii comburenda sunt...’

door de kracht van de Heilige Geest geschapen en gevormd is uit de maagd Maria, niet tot de kerk behoort en buiten het behoud staat.¹

Juist door deze omschrijving van de circumstantiae schiet hij aan zijn tegenstanders voorbij. Die wilden stellig niet loochenen dat Christus zonder toedoen van een man door de kracht van de Heilige Geest geboren was; dit wonder wilden zij met hun zonderlinge verklaring zelfs nog accentueren.

Petrus Martyr acht het geboren worden uit de maagd Maria even essentieel voor het geloof, als het lijden, sterven, begraven worden, opstaan, het in de hemel regeren, al die ‘actiones’ van Christus.²

Hij is zich bewust dat Adriaan van Haemstede diezelfde mening is toegedaan; des te meer verwondert het hem dat deze, terwijl hij de vleeswording uit de maagd Maria noodzakelijk acht voor ons behoud, toch degenen die dat loochenen, deelgenoten aan het behoud blijft noemen.³

Hij zegt, citeert Petrus Martyr hem, ‘dat hij hen aan het oordeel Gods overlaat.’⁴

Dit acht Martyr geen juiste handelwijze in godsdienstige aangelegenheden. Hij verwijst naar

Paulus, die onomwonden uitspreekt dat het geloof van mensen die zeggen dat de opstanding reeds plaatsgevonden heeft, schipbreuk geleden heeft.⁵

Dat Christus zaad van Abraham, zoon van David was, leert de Bijbel niet minder duidelijk dan dat er een wederopstanding zal plaatsvinden. In navolging van Paulus heeft de kerk dan ook arianen, nestorianen etc. niet aan het oordeel Gods overgelaten, maar hun openlijk het oordeel aangezegd, al hielden deze ketters niet op te beweren dat zij niet in de Bijbel konden lezen wat de orthodoxen erin lazen.⁶

Het argument van Adriaan van Haemstede 'dat kinderen en geestelijk gestoorden zonder geloof behouden kunnen worden,' acht hij zijns onwaardig.⁷ De anabaptisten zijn immers volwassen en bij hun verstand. Hij roept van Haemstede dan ook op, de regels die God gesteld heeft, zonder verder argumenteren te aanvaarden: 'Wij moeten geen mensen zijn die de oorzaken en redenen willen weten van de Goddelijke besluiten.'⁸

1. p. 138, 139. '...ut qui non confiteatur Christum absque virili semine conceptum, et opera Spiritus Sancti fictum atque formatum ex carne Virginis, et ab Ecclesia et a salute sit alienus.'

2 p. 139. '...Christi actiones, eius porro circumstantiis annumerantur, quas quicumque fideliter non credit et confitetur, a spe salutis nisi resipiscat, prorsus excidit.'

3 P.M. twijfelt dus niet aan de orthodoxie van A.v.H. zelf; p. 139: 'Et res mica est constituere, ut Hadrianus facit, sumptionem carnis ex Maria Virgine, rem fuisse ad nostram salutem necessariam. Et rem deinde sic elevari, ut credentes oppositum, dicantur salutis esse participes.'

4. p. 139. '...dicat, se illos prorsus non damnare, sed iudicio Dei committere.'

5. 1 Tim. 1: 20 en 2 Tim. 2: 18 gecombineerd.

6. p. 140. 'Ecclesia item Arrianos, Nestorianos, Eutychianos, Ebionitas et similes pestes, iudicio Dei non relinquebat, sed manifesta et apertissima sententia damnavit...'

7. p. 140. 'Nee facit Hadrianus rem dignam sua professione...quod pueri ac meute capti absque fide salutem habeant...'

8. p. 140. 'Quid enim de voluntate Dei oportet disputare, quando ea satis manifeste in

Hij vraagt zich ook af, waarom van Haemstede nu speciaal als de noodzakelijke kern van het geloof beschouwt, 'dat onze zonden door Christus om niet kwijtgescholden worden.' Hij laat zich uitermate kritisch uit over een dergelijke reductie van de Bijbelse boodschap. Alsof iemand die deze kern het 'summa summarum' van het evangelie acht, maar de wederopstanding uit de doden loochent, werkelijk beschouwd zou kunnen worden als iemand die het ware evangelie van Jezus Christus aanvaardt; die heeft toch geen deel aan het eeuwig behoud!

Als Adriaan van Haemstede tegenwerpt dat 'het absurd en onmenselijk is iemand van het eeuwige behoud uit te sluiten, omdat hij slechts één van deze Bijbelse getuigenissen verwerpt,' antwoordt hij dat alle woorden die van God zijn uitgegaan, 'van gelijk gewicht en gezag zijn.'¹

Hij beroept zich hierbij op het woord van Jacobus: wie op één punt struikelt, is schuldig geworden aan alle.² Weliswaar had het woord van Jacobus betrekking op de geboden, maar het geldt zijns inziens evenzeer voor de geloofsartikelen.

De consequentie van de gedachtegang van Adriaan van Haemstede was, dat 'ook een Arius zelf erkend moet worden als een lidmaat van Christus. (..) En niet alleen Arius, maar ook ontelbare andere ketters zouden volgens deze slappe en zachte censuur de kerk met hun ketterijen vullen en er zou in het lichaam van Christus zo'n grote mengelmoes van secten ontstaan, dat tenslotte alles onrein en bevlekt geworden zou zijn.'³

Hij ontkent trouwens dat de anabaptisten met hun dwaalleer over de vleeswording van

Christus slechts één facet van het christelijk geloven zouden bestrijden. Een onderdeel kan niet losgemaakt worden van het geheel.

‘Want deze dwaling brengt zeer vele andere met zich mee.’⁴

Bij de uitwerking van deze stelling is hij weinig overtuigend. Hij noemt alleen als voorbeeld de andere uitleg die zij moeten geven aan Bijbelteksten, handelend over het zaad van Eva, Abraham, de zoon van David, zoon van Maria.

Dat was nu ook juist de moeilijkheid voor Adriaan van Haemstede geweest, die hem tot een andere beoordeling had gebracht, dat deze éne afwijking van de orthodoxe leer bij bepaalde doperse broeders geen verdere afwijkingen met zich mee had gebracht.

Petrus Martyr is zich ook bewust, dat de anabaptisten deze ketterse conse-

divinis literis constat?"Non esse debemus qui scire velimus divinatorum consiliorum causas et rationes.’

1. p. 140, 141, In zijn brief heeft A.v.H. de vergeving van zonden door Christus als de kern van het evangelie getekend, ‘illud Evangelii summa summarum, et potissimum caput..?’ Hiertegen P.M.: ‘omnia verba Dei quatenus ab eo fluxerunt, paria esse ponderis atque autoritatis...’

2. Jac. 2: 10.

3. p. 141, 142. ‘...hac Adriani leni ac remis.sa censura...’ Opmerkelijk is de tendens bij alle bestrijders van dopersen om parallellen met Arius te zoeken.

4 p. 142. ‘...nam hic error eorum permultos alios una secum trahit.’

163

quenties niet trekken willen. Tegen het verwijt van onbillijkheid verdedigt hij zich met een beroep op Aristoteles, die zijn tegenstanders aantoonde welke absurde consequenties noodzakelijkerwijs in hun argumentatie schuilgaan, al willen zij die niet trekken. Door de consequenties zichtbaar te maken, toont hij hun aan dat hun argumenten onjuist waren.¹

Adriaan van Haemstede heeft kennelijk ook gevraagd, in welke Bijbeltekst geschreven staat dat allen verdoemd zullen worden, die niet geloven dat Christus vlees uit Maria aangenomen heeft. Deze vraag acht Martyr niet billijk. God heeft niet alle ketterijen, die in mensenhoofden kunnen opkomen, stuk voor stuk in Zijn woord bij name genoemd en veroordeeld; de Bijbel zou te omvangrijk en onleesbaar geworden zijn. Het woord van Paulus dat ‘ieder die een ander evangelie leert dan wij, vervloekt zij,’² is duidelijk genoeg. Dit mag niet beperkt worden tot de vergeving van zonden, zoals van Haemstede doet, want het evangelie van Paulus omvat ook opstanding en maagdelijke geboorte.

Hij noemt verschillende ketterijen, waarover de kerk een vervloeking uitgesproken heeft, zonder dat zij zich beroepen kon op een duidelijke uitspraak van de Bijbel.³

‘En daarom zet Hadrianus, als hij dit van ons eist ten aanzien van de dwaling der anabaptisten, zoals hij tevergeefs doet, de poort wagenwijd open voor de meeste dwalingen, een enkele uitgezonderd.’⁴

Zo concludeert Petrus Martyr dat de visie van Adriaan van Haemstede de kerk niet opbouwt maar afbreekt. Hij meent aangetoond te hebben ‘wat in deze armzalige redeneringen bedriegelijk was’⁵.

Ook hij wil tenslotte uitspreken dat Gods ontferming zeer groot is. Zijn lof moet alleen zo verheerlijkt worden dat Zijn oordelen over ongelovigen en kettters niet aangetast worden. Adriaan van Haemstede had namelijk gezegd, ‘dat wat hij leert goed is..., omdat het in zeer sterke mate de waardigheid en de grootheid van Gods ontferming beklemtoont.’ Petrus Martyr reageert droog, dat op deze wijze ook zij zich kunnen verontschuldigen die Kain en Judas onder de zaligen rekenen. Origenes dacht nog ruimer over Gods clementie: die stelde zelfs vergiffenis voor de duivels in het verschiep.

Petrus ontkent dat de lof van Gods ontferming groter wordt naarmate men Zijn strengheid en rechtvaardigheid verduistert.

Hij besluit zijn brief met een algemene oproep tot de vluchtelingenkerk in

1. p. 142, 143. 'Ita etiam Aristoteles contra Parmenidem, Melissum, aliosque antiquos disserit...'
- 2 p. 144, 145. Gal. 1:8.
3. p. 145. vbb: Marcionieten, Manichaeers.
4. p. 146. 'Quare Hadrianus, cum hoc a nobis exigit de Anabaptistarum errore,... tum permultis erroribus... amplissimam portam aperit...'
5. p. 146.....detegitur quicquid in illis ratiunculis est fallaciae.'
6. 147. '...quoniam Hadrianus ait, se ad ista defendenda quae tuetur, bona ex parte fuisse impulsus quod maxime conducerent ad misericordiae dignitatem et amplificationem.'

164

Engeland. Men dient te bedenken, 'dat het een groot voorrecht is, dat gij daar zowel een Waalse als een Nederlandse kerk hebt.' De duivel kan dat niet verdragen en wekt daarom onenigheid op, zodat de vreemdelingen bij de Engelsen steeds meer gehaat zullen worden. Daarom roept hij op tot vrede.

Wie vermaand is, drage dit in dezelfde geest als Petrus toen hij door Paulus berispt werd. En zij die de bescherming van de waarheid op zich genomen hebben, dienen hun broeder, die naar het schijnt niet door kwaadaardigheid maar eerder door dwaling van het rechte spoor afgeweken is, als hij zich op de goede wijze met zijn vermaners verzoent, niet minder dan vroeger voor een dienaar Gods en een zeer beminde collega te achten.¹

Hoewel de brief te laat arriveerde om op de gang van zaken invloed te kunnen uitoefenen, is het van belang dat Petrus Martyr zo diepgaand op alle argumenten van Adriaan van Haemstede is ingegaan, juist vanwege zijn onpartijdigheid.

In de eerste plaats is opvallend, dat de kwestie van de kinderdoop in deze uitvoerige brief niet is aangeroerd. Dit ligt wel iets meer voor de hand, nu wij mogen aannemen dat deze brief een reactie is op een schrijven van Adriaan van Haemstede zelf. Toch accentueert deze leemte de conclusie die wij meermalen getrokken hebben, dat de kwestie van de kinderdoop geen rol van betekenis heeft gespeeld in het conflict tussen van Haemstede en de kerkenraden te Londen.²

In de tweede plaats verdient het onze aandacht, dat Petrus Martyr de orthodoxie van Adriaan van Haemstede zelf nergens in twijfel trekt.

Het enige verwijt dat hij hem in feite maakt, is dat hij de grenzen van de kerk te wijd stelt. Hij zet de deur open voor ketterijen, in een lichtvaardig vertrouwen dat dwalende gelovigen door pastorale benadering tot inkeer gebracht zullen worden. Hij wil in de kerk ruimte voor mensen die een andere visie hebben dan hij zelf, ook al blijft hij van mening dat die andere visie minder Bijbels is. Door de gemeenschappelijke omgang met Gods woord, door middel van het vermaan in de prediking wil hij hen corrigeren, maar hij wil hen niet buiten de kerk plaatsen; hij wil in ieder geval niet vooruitlopen op het oordeel van God.

Ook maakt deze brief van Petrus Martyr duidelijk, dat van Haemstede in Londen niet wezenlijk van inzicht veranderd is. Hij voert hier in feite dezelfde strijd als enkele jaren tevoren in Antwerpen.

Toen oordeelde hij weliswaar anders over de doperse broeders. Zij waren hem te exclusief. Ze wilden zijn geweten evenzeer binnen hun kader forceren als de 'papistae' dat hadden willen doen. Hij nam hun martelaars dan ook niet op in zijn martelaarsgeschiedenis.

Maar ook al in Antwerpen worstelde hij om een open kerk, niet nauw begrensd, niet mensen dwingend tegen hun geweten in te gaan, niet hen tot beslissingen

1. p. 147, 148. ' cf. § 4.

forcerend waarvoor ze innerlijk niet rijp waren. Hij was even orthodox als Gaspar van der Heyden; alleen wilde hij dat de kerk meer ruimte bood dan deze toelaatbaar achtte.

In Engeland ontmoette hij andere dopers, wellicht tenderend naar 'the Family of Love', die op vreedzame wijze ruimte voor zich zochten binnen de kerk van Jezus Christus. Hij deelde hun mening op geen enkele wijze. Hij geloofde wel dat Jezus echt zoon van Maria was, vlees van haar vlees. Hij liet zijn kinderen dopen, toen zij nog niet in staat waren te geloven.

Hij wilde alleen niet dat deze mensen tegen hun geweten in gedwongen werden hun specifieke inzichten prijs te geven onder de bedreiging anders weer teruggestuurd te worden naar het land met de plakkaat en brandstapels.

In de discussie bracht hij argumenten naar voren, gaf hij zijn gedachten vorm, hanteerde hij woorden als 'circumstantia' en 'fundamentum', vergeleek hij het strijden over de wijze waarop Christus mens werd met het dobbelen van de soldaten over de mantel van de gekruisigde Heer. Een dergelijk meningsverschil binnen de kerk tastte zijns inziens de kern niet aan, dat Christus voor zondaren de dood op zich genomen had. Op dat punt vielen de eigenlijke beslissingen. Wie dat niet kon aanvaarden, hoorde niet langer bij de kerk van Jezus Christus. In deze discussie betoogde hij dat niet alle artikelen van de belijdenis even essentieel geacht mochten worden, zonder dat hij zelf ook maar één artikel betwijfelde. Alleen gunde hij de gewetensvrijheid die hij voor zichzelf opeiste binnen de kerk ook aan anderen.

Hem kan verweten worden, dat hij de problemen die deze openheid met zich meebracht, niet goed doordacht heeft. Wat Petrus Martyr naar voren brengt, zijn niet alleen logicistische redeneringen!' Men kan met recht de vraag stellen, waar de grens precies ligt. Hoelang kan men mensen als leden van de kerk van Jezus Christus beschouwen? Welk recht heeft Adriaan van Haemstede om de vergeving van zonden door het offer van Jezus Christus als het hart van het evangelie te zien? Is de opstanding dat niet evenzeer? Is Zijn geboorte dat niet in dezelfde mate? Als onwetendheid een excuus is, met welk recht weert hij dan joden en alle ketters, die de geschiedenis heeft geleverd? Is het gevaar dan niet dat de kerk zo uiteindelijk een mengelmoes van secten wordt? Deze vragen raken inderdaad de kern van het conflict.

Het is te betreuren, dat Adriaan van Haemstede niet de moeite genomen heeft, althans voor zover wij weten, om op deze vragen nader in te gaan. De vraag naar de grenzen van de kerk is immers nog steeds van het grootste belang. Bovendien had men hem in Londen wellicht beter begrepen, als hij voor deze vragen meer begrip had opgebracht. Het conflict is ook door hemzelf zozeer in het persoonlijke vlak getrokken, dat de eigenlijke kwestie daaronder bedolven is geraakt.

§ 6. Het verdere optreden van de Nederlandse kerkenraad

De kerkenraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente mist eveneens de gezindheid het eigenlijke geschil met enige visie onder ogen te zien. Hij wil, nu de excommunicatie een feit is geworden, enkel nog vermijden dat Adriaan van Haemstede verder invloed kan uitoefenen. Zolang hij in Engeland verblijft, heeft hij hiertoe alle gelegenheid.

Op 20 nov. 1560 verneemt de raad dat hij tegen twee leden van de gemeente, Dionysius en Antonius Forpicarius gezegd heeft dat Delenus zijn geschriften had vervalst.¹

De volgende dag vaardigt de kerkenraad vier leden af om hem mee te delen, 'dat wij het betreuren dat hij in zo hevige mate tegen God, de waarheid en de kerk ageert en dat wij verlangen dat hij weer geheel tot zichzelf komt.'² Bovendien besluit men hem nog uit te betalen wat hem toekomt.³

Om de gemeente verder voor zijn invloed af te schermen, zal op de eerstkomende zondag in de prediking uitvoerig gehandeld worden over de gesprekken die met hem gevoerd zijn, de afspraken die hij niet heeft gehouden, de geschilpunten, de leugens en de dubbelzinnige uitspraken van zijn kant.⁴

Ook blijft men druk op hemzelf uitoefenen. Petrus Delenus en andere vooraanstaande leden van de raad bezoeken hem op 22 nov. Opnieuw dringen zij er bij hem op aan, zich met God en de kerk te verzoenen. Het gesprek duurde lang. Adriaan van Haemstede bleef van mening dat zijn schuld nog steeds niet aangetoond was en dat allen hem onrecht deden; hij wenste een openbaar debat.⁵

De kerkenraad kon dit verzoek onmogelijk zonder meer afwijzen. Zelf had hij immers uitgesproken dat zo'n debat mogelijk was, zodra de bisschop het vonnis gevelde had.⁶ Daarom werd op zondag 24 nov. aan de gemeente bekendgemaakt, dat een disputatio mogelijk was onder deze voorwaarden:

- 1) dat het debat in het Latijn, in naam van de drie betrokken kerken gehouden zou worden;
- 2) dat namens deze kerken vijf of zes theologen het woord zouden voeren; dat Adrianus eveneens enkele medestanders mocht aanwijzen;

1. Kerkenraads-protocollen, p. 74; A.v.H. had de 'declarationem Petri Deleni publicam de se,' zelf gehoord.

2. id.

3 F. L. Bos, a.w., p. 41, meent dat een aantal particulieren zich garant stelt voor een maandelijks salaris, dat hem door de kerkenraad zal worden uitgekeerd. Hij zou een soort evangelisatie-predikant in tijdelijke dienst zijn. Dit grondt Bos op een kerkenraadsnotitie van 26 jan. 1561. M.i. staat daar niet meer dan dat het maandelijks geld al uitbetaald was door de mensen die hiertoe benoemd waren. A.v.H. ontving m.i., evenals Delenus, salaris van de kerkenraad.

4. Kerkenraads-protoc. p. 74.

5 id. p. 76; Delenus was vergezeld van Jacobus de chirurgijn, Joh. Ingelram, Corn. Vitterius, Henr. Moreels en Erasmus Top. Het gesprek duurde 'ad vesperam usque malta altka citroque habita sunt verba sine fruge.'

6. zie § 4, p. 152.

3) dat het debat onder leiding van een bisschop (of een ander) zou staan, zodat de orde bewaard zou blijven;

4) dat beide partijen de beschikking over notarii zouden krijgen;

5) dat van Haemstede zonder gevaar voor zichzelf, omdat er nog ruimschoots tijd was, aan het

debat kon deelnemen;

6) dat de Nederlandse raad de Waalse kerkenraad en de bisschop zou uitnodigen aan het debat mee te doen.¹

Adriaan van Haemstede blijkt evenwel bezwaren te hebben tegen deze voorwaarden. Hij wil een debat in het Nederlands, niet in het Latijn. Ook heeft hij geen vertrouwen in de objectiviteit van de bisschop en de Walen: de eerste heeft hem gevonnist; de Walen hebben met de gang van zaken volledig ingestemd.² Bovendien heeft hij kritiek op de Engelse theologen die aan het gesprek zouden deelnemen.³

Zijn bedoeling is zich over de kerkenraden en de bisschop heen te beroepen op de Nederlandse gemeenschap, waar hij uiteraard ook over de meeste aanhang beschikt,

Dit is voor de kerkenraad onaanvaardbaar. De gemeente is immers verdeeld; geen van beide partijen zal zich kunnen neerleggen bij de beslissing van de andere. Ook zijn velen niet in staat te oordelen over de finesses van de zaak, de 'latinas voculas'; begrippen als fundamentum en circumstantia. Bovendien gaat de zaak inmiddels de drie kerken aan; hij beklagt zich niet alleen over de Nederlandse ambtsdragers.

Tenslotte, het eigenlijke geschilpunt raakt de hele wereldkerk; daarom ligt het voor de hand dat het dispuut in het Latijn gevoerd zal worden.

De grote vraag zal daarbij moeten zijn, *of de belofte van het zaad van de vrouw fundament voor ons behoud is of niet.*⁴

In die dagen bereikt de kerkenraad een schrijven van de gemeente van Antwerpen, waarin om uitstel van de excommunicatie van Adriaan van Haemstede gevraagd wordt en om een verdediging van de uit de Nederlanden verdreven 'anabaptistae.'⁵ Deze mensen dreigden immers, als zij de steun van de Nederlandse kerkenraad niet konden verkrijgen, terug gezonden te worden met alle gevolgen van dien.

Met dit verzoek plaatst de Antwerpse kerkenraad zich grotendeels aan de kant van Adriaan van Haemstede, al wilde de laatste voor een bepaalde groep doper- sen niet alleen tolerantie binnen Engeland, maar eveneens binnen de kerk. Afgaande op de protocollen heeft de Nederlandse kerkenraad deze brief voor kennisgeving aangenomen.

1. Kerkenraads-protoc. p. 77.

2. id. p. 78.

3. id. p. 89, d.d. 15 dec. 1560; bericht van Martinus Janz, dat A.v.H. geen dispuut wenste als van de Engelse kerk aanwezig waren: Mr. Pylkyton, mr. Nowell en Willock.

4. id. p. 79, d.d. 28 nov. 1560.

5. id. p. 81, 82, d.d. 3 dec. 1560.

Op die dag hadden de broeders trouwens meer te doen dan het bespreken van deze brief. In een gemeenschappelijke vergadering met de Waalse kerkenraad is verder over het debat met Adriaan van Haemstede gesproken. De Waalse broeders spraken uit, dat het dispuut in het geheel niet gehouden moest worden, omdat dit op geen enkele wijze opbouwend voor de kerk kon zijn.

Voorts werd overwogen, in hoeverre het noodzakelijk was dat de beide kerken Adriaan van Haemstede ook nog excommuniceerden. De Waalse raad achtte dit niet nodig. De Nederlanders waren van mening dat in verband met de eigen zelfstandigheid van de vluchtelingenkerken een verklaring of bevestiging, dat de bisschoppelijke excommunicatie met instemming van beide kerken had plaatsgevonden, in ieder geval noodzakelijk was. Zo is het later ook gebeurd.¹

Het voorstel om het dispuut niet te houden is door de Nederlanders zonder meer overgenomen.

Twee dagen later beraadslagen zij wat zij moeten antwoorden, als hen gevraagd wordt, waarom het debat niet doorgaat. De volgende punten worden genoemd:

- 1) Omdat hij zelf het debat niet aanvaard heeft;
- 2) Vervolgens omdat zijn tijd nu verstreken is;
- 3) Omdat het zonder gevaar voor hem zelf niet meer kan plaatsvinden...;
- 4) Omdat aan zijn inkeer gewanhoopt wordt, en zwakkere broeders door hem bedrogen kunnen worden...;
- 5) Als er zijn die zich ongerust maken, dat zij dan bij ons komen om zijn werken te onderzoeken en de redenen te vernemen waarom wij in deze zaak onschuldig zijn en het vonnis terecht uitgesproken is!²

Op deze wijze voorkomt de kerkenraad verdere beïnvloeding van de gemeente door de geëxcommuniceerde predikant. Het conflict om de 'latinas voculas' is inmiddels een prestigekwestie geworden.

Het gaat voortaan vooral om de vraag, in hoeverre een kerkenraad een bepaald beleid kan uitstippelen en een predikant zich daaraan dient te onderwerpen. Adriaan van Haemstede wilde geen stap terug doen. Zijn opvattingen waren praktisch gelijk aan die van de anderen; alleen wilde hij de grenzen van de kerk iets meer open houden. Hij wilde, zoals Joh. Utenhove op 3 maart 1561 aan Bullinger en diens collega's schreef, 'het rijk van Christus... zo ruim maken, dat hij allen als broeders en leden van het lichaam van Christus de Heer erkende, ook als zij op een schandelijke wijze over zijn naturen bazelen, mits zij Hem als de hogepriester van de kerk Gods erkenden!³

Een straffer beleid kon hij alleen ervaren als een beperking van de gewetens-

1. id. p. 82, 83; d.d. 3 dec. Het gebeurde op zondag 23 maart 1561; zie p. 208.

2. id. p. 83, 84.

3. Calv. Op. XVIII, no. 3353, kol. 391, 392.

vrijheid; het voor hem beslissende criterium. Het ging hem in de strijd waarlijk om de vrijheid die Christus de zijnen geschonken heeft.

De kerkenraad wilde evenmin een stap terug doen. Wilde het gezag binnen de gemeente blijven functioneren, dan moest de kerkenraad in dit stadium van het conflict aan zijn eigen beleid vasthouden, wat ook de gevolgen zouden zijn. Omdat het geschilpunt zelf futiel was, krijgt het kerkenraadsoptreden iets onwaarachtigs. Al te gretig en op grond van zwakke argumenten trekt hij zich van het toegezegde dispuut terug, zich realiserend hoe groot de kansen voor Adriaan van Haemstede waren invloed te krijgen, als deze in het Nederlands en in eigen kerk zijn visie op het conflict kon uiteen zetten.

Strategisch is het van Haemstede's grote fout geweest, dat hij de kerkenraad zo gemakkelijk gelegenheid gegeven heeft onder het debat, waartoe deze zich verplicht had, uit te komen. Er bevonden zich in Londen voldoende mensen van formaat, die over kennis van het Latijn beschikten, om zo'n disputatio zinvol te doen zijn, zelfs op grond van de voorwaarden van de Nederlandse kerkenraad.

Nadat de geëxcommuniceerde predikant op deze wijze monddood gemaakt was, richtte de kerkenraad zich vervolgens tot zijn aanhangers. De reeds meermalen genoemde Dionysius Balensis ondervond als eerste hoezeer het de kerkenraad ernst was. Op zondag 8 dec. komt hij op de vergadering om kerkelijke huwelijksluiting aan te vragen, Deze wordt hem geweigerd, omdat hij op 17 oktober samen met anderen getuigenis aflegde dat Adriaan van Haemstede de leer der anabaptisten openlijk bestreden had.¹ Ongetwijfeld heeft dit getuigenis de zaak van de kerkenraad tegen de predikant enigszins verzwakt.

Naar het oordeel van de broeders had hij door dit getuigenis zo zwaar gezondigd, dat hij eerst in het openbaar schuld moest belijden, voordat hem de toestemming om kerkelijk te trouwen geschonken kon worden.²

Per stadswijk werden nu ook alle leden van de gemeente opgeroepen om hun standpunt ten aanzien van het conflict Adriaan van Haemstede te onderzoeken met het oog op het avondmaal dat spoedig gehouden zou worden.

In bijna elke groep blijken wel enkelen te zijn, die zich kritisch uitlaten over het kerkenraadsoptreden. Een enkeling laat zich overtuigen, zodat verzoening plaatsvindt. Met anderen zal nader gehandeld worden.³

Ook als op 15 december het bericht de kerkenraad bereikt dat Adriaan van Haemstede het land verlaten heeft, zodat de kans op verdere invloed van zijn kant uiterst gering wordt, blijft dit onbuigzame optreden gehandhaafd.

1. Kerkenraads-protoc. p. 60.

2. id. p. 85, 88 ev.: 'illum graviter peccasse' (p. 88),

3. id. p. 85 ev. Gevraagd wordt of men van mening is dat er 'door ons, de Walen en de bisschop van Londen enig onrecht gepleegd is.' De kerkenraad is zich in ieder geval bewust dat men zoets zou kunnen denken!

In de eerste plaats wordt Emden op de hoogte gesteld, 'dat Adrianus Haemstedius onverzoend van ons vertrokken is, opdat zij niet zijn leugens over ons geloven...'¹ Ook zal 'in het geheim' nagegaan worden wie zich in Oost-Friesland gunstig over de verbannen predikant uitlaat².

Tevens worden kerken elders van de afwijkende inzichten van Adriaan van Haemstede en van zijn excommunicatie in kennis gesteld.³

Ondertussen wordt het verhoor van de gemeenteleden voortgezet. In de stadswijk tussen Bishopsgate, London Bridge en Aldgate blijken vastberaden aanhangers van Adriaan van Haemstede te wonen, de arts Gulielmus Satler, Emanuel van Meteren, Petrus Tryon, Henricus Levinus en Jan Blauwerwer.⁴

Ook de latere vrouw van Emanuel van Meteren, Maria Lobroch, blijkt niet gerust te zijn over de gang van zaken. Ze had vernomen dat verscheidene leden van de kerkenraad partijdig tegenover de gewezen predikant hadden gestaan. Op aandrang van de kerkenraad geeft ze door van wie zij dit gerucht gehoord had, Johannes Baptista en zijn vrouw. Zelf blijkt ze ontvankelijk voor de argumenten van de raad.⁵

Opmerkelijk is dat velen zich hebben laten overtuigen.

Dionysius Balensis belijdt op 1 jan. 1561 zijn schuld: hij heeft zich onbeschaamd gedragen door een ontlastend getuigenis te geven van Adriaan van Haemstede, wiens zaak hij nu als onjuist erkent; hierdoor heeft hij zich gedragen als een vijand van de waarheid en dus ook van de kerk; zijn getuigenis was niet bedoeld als kritiek op de kerkenraad; de kerkenraad was wijs en goed.⁶

Uit de verdere handelingen blijkt, dat slechts een enkeling de zienswijze van Adriaan van Haemstede deelt. Van Emanuel van Meteren wordt gezegd: 'Emanuel verdedigt de opinie van Adrianus Haemstedius over de Anabaptistae, en zegt dat Adrianus volledig met ons instemt.'⁷ De meesten echter distantiëren zich van zijn enigszins relativerende visie, maar hebben moeite met de wijze waarop hij behandeld werd.

Peter de Mol bijv. 'is beswaert van die eerste aenbrenginge, dat sij hem niet eerst vermaent hebben.' De kerkenraad verwijst naar Gal. 2, waar Paulus schrijft dat zelfs Petrus door hem in het openbaar bekritiseerd moest worden. Ook de andere klachten van Petrus de Mol, dat er niet broederlijk met van Haemstede

1. id. p. 86, 87; d.d. 12 dec.

2 id. p. 90, 91; d.d. 17 dec.: 'secreto'.

3 id. p. 92, 93, d.d. 22 dec. Zie ook brief van N. des Gallards aan Calv., Calv. Op. XVIII, no. 3341, kol. 366,

367, d.d. 14 febr. 1561 en de brief van Utenhove aan Bullinger, id. no. 3353, kol. 391, 392, die als reden waarom hij Calv. inlichtte, opgaf dat ook Acontius naar Genève geschreven had.

4. Kerkenraads-protoc. p. 92; d.d. 21 dec.

5 id. p. 94; d.d. 29 dec.

6. id. p. 95, 96: ‘...agnoscit imprudentiae culpam et quod suum Adrian Hamstedio testimonium prebuerit... et se veritatis atque adeo ecclesiae inimicum prebebat.’

7. id. p. 107; d.d. 23 jan. 1561; cf. W. D. Verduyn, Emanuel van Meteren, p. 82, 83.

171

Gehandeld is omdat de Waalse kerkenraad in de zaak gemengd was en omdat hem later het openbare debat onthouden is, weet de raad te ontzenuwen.

De bezwaren van Petrus Tryon liggen op hetzelfde vlak; ook hij heeft moeite met het weigeren van de disputatio; bovendien is hij van mening dat men van Haemstede financieel tekort gedaan heeft. In tegenstelling tot de eerste laat hij zich in dit stadium niet door de kerkenraad overtuigen.¹

Anderen hebben soortgelijke bezwaren. Dr. Gulielmus spreekt als zijn mening uit dat de kerkenraad in liefde tekort geschoten is. Hij is weinig standvastig van aard en laat zich opnieuw overtuigen. Omdat hij zich al eerder met de raad verzoend had, maar nu toch weer kritisch gestemd geweest was, wacht de raad met een nieuwe verzoening; men wil nu eerst vruchten van zijn berouw zien.²

Johannes Blauverwer heeft als grootste bezwaar dat de kerkenraad Adriaan van Haemstede geschorst had zonder dat de gemeente daarmee had ingestemd.³

Janneken Satler ergert zich vooral aan de houding van de gemeente; zij beschuldigt deze van hypocrisie: volgens haar stemmen verscheidenen alleen ter wille van de vrede met de kerkenraad in. Ook deze uitspraak wordt zondig geacht; de kerkenraad eist van Janneke een schuldbelijdenis.⁴

Geen enkele ruimte wordt gelaten voor gevoelens van onbehagen. Als op 9 febr. 1561 zich ongeveer twintig mannen en vrouwen melden die openbaar belijdenis van hun geloof willen doen, wordt hun allereerst gevraagd, waarom zij zich bij de Nederlandse kerk willen aansluiten en of zij gerust zijn in de controverse met Adriaan van Haemstede. Daarna pas worden vragen gesteld die op de inhoud van hun geloof betrekking hebben.⁵ Ook ten aanzien van nieuwe leden wil de kerkenraad bij voorbaat zeker zijn van hun trouw.

Erkend moet worden, dat de verwijten aan het adres van de kerkenraad meermalen de perken van de waarschijnlijkheid te buiten gaan, bijv. als Cornelius de tassenmaker beweert dat de getuigen tegen van Haemstede met geld gehuurd zouden zijn, dat de kerkenraad en in het bijzonder Petrus Delenus uit waren op de dood van de gewezen predikant,⁶ of als Gerard Calcar zegt dat Petrus Delenus brieven naar Holland verzonden heeft met het advies Adriaan van Haemstede gevangen te nemen,⁷ alsof de Londense predikant had kunnen weten dat het schip niet rechtstreeks naar Emden zou gaan, maar schipbreuk zou lijden aan de Hollandse kust.

Voortdurend blijft er onrust binnen de Nederlandse gemeenschap. De

1. id. p. 107.

2 id. p. 111, d.d. 30jan. 1561; op 26 dec. 1560 was hij ook al in de kerkenraad gekomen om zich te verzoenen, p. 94.

3. id. p. 112; d.d. 31 jan.: ‘sine communi ecclesiae consensu...’

4. id. p. 114; d.d. 4 febr.

5. id. p. 117.

6. id. p. 118, 119, d.d. 13 febr.

7. id. p. 124, d.d. 24 febr.; gehoord van iemand uit Emden, ‘quod P. D. literas misisset in Hollandiam ad captivandum A. H.

meeste tegenstanders van de kerkenraad hebben kritiek op diens optreden. Over het algemeen laten zij zich door de onwrikbare houding van de raad vermurwen. Een kleine groep houdt stand, ook al zijn deze aanhangers van Adriaan van Haemstede zich bewust van de consequenties die hun houding kan hebben.

Catharina van Haemstede, die zowel met de leer als met het optreden van haar broer instemt en de broeders verweten heeft dat zij in deze zaak tegen God en de kerk gezondigd hebben,¹ wordt van het avondmaal afgehouden en zal ook elke financiële ondersteuning moeten missen, als zij zich niet bekeert.²

De namen van hen die niet tot verzoening bereid waren, zullen nu openlijk in de kerk bekend gemaakt worden. Mocht één van hen toch de euvele moed hebben aan het avondmaal deel te nemen, dan zal hij tot zijn grote schaamte worden afgehouden.

Onder deze dreiging trachten verschillenden met de kerkenraad tot een vergelijk te komen. Janneke Satler zegt dat ze nu eenmaal geen enkele controverse ziet tussen de kerkenraad en Adriaan van Haemstede, en dat ze daarom blijft twijfelen, of de broeders wel juist gehandeld hebben. Als de kerkenraad haar bedreigt met afhouding van het avondmaal en excommunicatie, tenzij ze in alles met de raad instemt, zegt ze onder meer:

1. dat zij Adrianum zo lief heeft als ons.
2. Dat, al waert dat zij van onzen ghemeente afgesneden ware, dat zij nochtans van die ghemeente Gods niet soude afgesneden zijn.
3. Dat wij ons niet stellen tot haer als christeliken broeders, wij soecken haer te scrapen etc.³

De kerkenraad laat zich niet door deze moedige houding beïnvloeden. Hij probeert nu ook officieel steun van hogerhand te krijgen voor het gevoerde beleid. Op 15 maart gaan Petrus Delenus en Johannes Utenhove naar de bisschop om hem te vragen, of hij met hun optreden tegen de “rebellens” instemt, zodat zij op zijn autoriteit kunnen terugvallen. Hij zegt hun alle steun toe. Ook belooft hij dat, als aanhangers van Adriaan van Haemstede van de Nederlandse vluchtelingengemeente afgesneden worden, ze zich noch bij de Engelse kerk noch bij een andere vluchtelingengemeente zullen kunnen aansluiten.

De Nederlandse kerkenraad wil geen maas openlaten in het net dat hij voor de tegenstanders gespannen heeft. Zelfs komt nog aan de orde, op welke wijze gehandeld zal worden met Nederlandse vrouwen, die inmiddels met Engelsen getrouwd zijn maar nog wel tot de Nederlandse vluchtelingengemeente behoren.⁴ Het typeert de zwakheid van Grindal dat hij niet getracht heeft de ketterjacht die nu ontstond, tegen te houden.

1. id. p. 113, d.d. 3 febr.
2. id. p. 130; d.d. 6 ma.
3. id. p. 136; d.d. 13 ma. 1561.
4. id. p. 137; m.n. wordt gevraagd toe te zien dat Joh. Baptista en Jac. Acontius zich niet kunnen aansluiten bij de inmiddels gevormde Spaanse kerk.

Ook laat de kerkenraad zich bij zijn optreden niet corrigeren door de reacties uit het buitenland. Deze zijn niet onverdeeld gunstig voor de raad.

In Emden bleek Adriaan van Haemstede door verschillende ambtsdragers, als de predikanten Johannes Dirckens en Adrianus Gorinus, gesteund te worden,¹ al was hem door de stadsraad wel de toegang ontzegd en ook al had de meerderheid van de Emdense kerkenraad de zijde van de Londense vluchtelingengemeente gekozen.

Was in Emden dus niet ieder overtuigd van de schuld van Adriaan van Haemstede, nog minder was dat het geval in Antwerpen. Uit een brief van de Antwerpse predikant, Herman

Moded, blijkt dat in deze stad een verdedigingsgeschrift circuleerde, ondertekend door verschillende personen, ten behoeve van Adriaan van Haemstede.

Het is hem onbekend, wie het werkje geschreven heeft. Hij belooft een copie naar Londen te sturen. Kennelijk heeft men daar een actie ondernomen om het voor de verbannen predikant op te nemen. In Antwerpen wordt hij nog steeds gewaardeerd.²

Dit blijkt ook uit de brief die Karel Utenhove op 16 mei uit Antwerpen aan zijn halfbroer Johannes stuurt. Hier vinden we een bijzonder scherpe veroordeling van het optreden van de kerkenraad in Londen. Volgens verscheidene mensen in Antwerpen is, schrijft hij, van Haemstede om onbenullige redenen uit de kerk gezet.³

Als hij in enig opzicht een afwijkend standpunt inneemt, is dit verschil 'zo minimaal dat het als niets geacht kan worden...'⁴

In zo'n situatie is het beter toegevend dan onverbiddelijk te zijn.

Sterker nog, 'hij lijkt juist en verstandiger te oordelen dan die hele falanx van zijn tegenstanders. Zo oordelen in ieder geval hier mensen die allen een gezond oordeel hebben.'⁵

Hij herinnert aan de grote verdiensten die Adriaan van Haemstede voor Antwerpen heeft gehad. Hij waarschuwt voor de gevolgen van deze excommunicatie. Wat zullen immers zijn vele aanhangers in Antwerpen, waar hij twee duizend mensen tot een breuk met de kerk gebracht heeft, zeggen; velen van hen zijn zwak en aarzelend. De tegenstanders zullen zich verheugen.

1 Kerkenraads-protoc. p. 137 ev.; brief van Petrus Bilocus uit Emden aan zijn zoon; Dirckens had eerder in Antw. te maken gehad met moeilijkheden om A.v.H.; hfdst. 2 § 5 en 6. A. Gorinus, Waals pred. te Emden, later wegens doperse sympathieën afgezet; p. 139, aant. 1. De houding van Com. Cooltuyn was de schrijver onbekend; t.o. concludeert v. Schelven, p. 139, aant 2 dat deze niet op de hand van A.v.H. gestaan kan hebben omdat hij de Conf. Belg. mede ondertekent. Dat laatste zou A.v.H. vermoedelijk ook gedaan hebben.

2 id. p. 143; d.d. 17 ma.

3. J. H. Hessels, a.w., no. 53, p. 162: 'ob causas parum idoneas, ne dicam frivolas, ut quidam hic iudicant'

4. id. p. 162: 'si quid dissentit id adeo exiguum est ut nihil esse videri possit...'

5. id. p. 163: 'Imo rectius ac sanius iudicare videtur (venia id sit dictum vestra) quam tota abversariorum illius phalanx.'

174

Hij doet een dringend beroep op zijn jongere broer om tot inkeer te komen. 'Allen roepen erover, dat het een schandelijke misdaad is, dat hij zonder reden beschuldigd en met zoveel hardvochtigheid uitgeworpen is (...) Staat het, zo vraagt men, een mens dan niet meer vrij te zeggen wat hij denkt?'

De kerkenraad laat zich door geen enkele reactie beïnvloeden.

Ook brieven van Adriaan van Haemstede zelf, die de kerkenraad op 18 maart bereiken, waarin hij zijn verlangen naar verzoening uitspreekt, mits hij zijn geweten geen geweld hoeft aan te doen, noch het bericht dat zijn vrouw in deze moeilijke omstandigheden van een drieling bevallen is, brengen verandering teweeg.²

Onverminderd blijft de kerkenraad aan de harde lijn vasthouden.

Niet alleen de mensen, die de mening van Adriaan van Haemstede toegedaan zijn, worden buitengesloten; ook zij die, al veroordelen zij zijn visie, toch de indruk behouden dat hem niet in alles recht is gedaan, worden van het avondmaal afgehouden; ja zelfs de mensen die van mening zijn dat in ieder geval tegen de laatste groep niet zo rigoureuus opgetreden behoeft te worden, vallen onder het oordeel.

Zo spreekt op 20 maart Wouter de graveur bij de profetie als zijn mening uit, dat de broeders 'die niet in allen ons in die handel Adriani Hamstedii gelijk gaven,' toch daarom niet van het avondmaal afgehouden behoeven te worden. 's Middags krijgt hij zelf te horen dat hij niet aan het avondmaal mag deelnemen, tot hij de broeders zijn excuses aangeboden heeft 'en bereid is in het openbaar schuld te belijden...'³

In deze sfeer worden de laatste voorbereidingen getroffen voor de avondmaalsviering op zondag 23 maart. Aan de bisschop is gevraagd enkele mensen te sturen met het oog op eventuele onlusten, voor het geval sommigen daadwerkelijk van het avondmaal afgehouden moeten worden.⁴

Op de zondag zelf worden eerst enkele verklaringen voorgelezen. In de eerste nam de gemeente de excommunicatie van Adriaan van Haemstede door de bisschop mede voor haar rekening:

'Aengaende Adrianum Haemstedium, so houden wij hem voer een afgesneden ende dat hem recht geschiet, gelijk oeck de ganse ghemeente bij ons bewillight heeft in de ganse discipline-handelt met hem; uutgenomen sommigen hartneckigen coppen, met welcken wij oeck dencken voert te varen, so zij hartneckygh blijven:³

Vervolgens wordt namens vijf broeders, die zich inmiddels met de kerkenraad verzoend hebben, deze verklaring voorgelezen:

1. id. p. 163. Een groot deel van de brief is vertaald door F. L. Bos, a.w., p. 58, 59.

2. Kerkenraads-protoc, p. 144, 145, d.d. 18 ma. Voor de inhoud van de brieven, zie hfdst. 4 § 7.

3. id. p. 145, 146.

4. id. p. 149; d.d. 22 ma.: 'ut aliquos mittat caenae peragenda testes, proper quosdam tubare timendos, quia suspenduntur a caenali

5. id. p. 148, opgesteld 21 ma. Op p. 150 staat de Latijnse tekst die in details verschilt.

'Dese broeders N.N. hebben sich mit ons versoent, jae sommige mit traenen, in die consistorye over de swarigheyt Adriani Hamstedii etc.; dwelck zij begeren dat ulieden nu vercondigen opentlick, opdat zo iemandt tegen hen derhalven geërgert ware de selve tegen u late versoenen ende alle ergernisse afleggen. Wij hebben oeck dit selve ulieden niet tonnen verswijgen, opdat niemand enige quade vermoeden van hen of van ons hebben mochte, so hij se met ons sage d'brood breken."

Zo wordt tenslotte het avondmaal gevierd, terwijl acht man de wacht houden. Aan de eerste tafel zitten de predikanten, de ouderlingen en diakenen met de broeders die verzoening gevonden hebben, 'ende sommigen anderen broederen, totdat de tafel vol' zij.'²

Maar de onrust blijft. Nu worden verwijten gedaan dat de kerkenraad op een oneerlijke wijze van de schuldbelijdenissen gebruik heeft gemaakt. Opnieuw gaan in de profetie, de plaats bij uitstek waar de gemeente zich kan laten horen, stemmen op, dat de kerkenraad niet goed gehandeld heeft.³

Ook de medestanders van Adriaan van Haemstede blijven zich roeren.

De Waalse predikant, Nic. des Gallards, maakt Utenhove erop attent, dat enkele vrouwen naar de bisschop gegaan zijn en hem meegedeeld hebben dat Adriaan van Haemstede naar verzoening verlangt.⁴

Utenhove meent uit andere brieven van de verbannen predikant het tegendeel te kunnen bewijzen. Ze zullen in het Latijn vertaald aan de bisschop doorgegeven worden. Het lijkt mij overigens niet waarschijnlijk, dat deze brieven inderdaad het tegendeel bevat hebben. Zijn optreden in die tijd getuigt van een werkelijk verlangen naar verzoening, maar tevens dat hij onmogelijk van standpunt veranderen kan.

Van dat laatste willen de Nederlandse broeders de bisschop overtuigen: Adriaan van

Haemstede wil wel verzoening, maar met behoud van zijn mening, hij wil dat de bisschop terugkomt op zijn vonnis.

Op 30 maart 1561 stellen de broeders de lijst op van 'rebellen' die hardnekkig gebleven zijn; als zij niet tot inkeer komen, zullen zij de volgende zondag aan de gemeente bekend gemaakt worden.⁶ De lijst bevat vijftien namen.

Deze groep is overigens niet van plan zich zonder verzet te laten excommuniceren. Kennelijk staan ze in verbinding met het buitenland, vooral met de kerk van Antwerpen.

Op 3 april komt een diaken van de Antwerpse gemeente, Michael, in de kerkenraadsvergadering. Hij legt de broeders twee vragen voor: waarom

1. id. p. 131; de tekst was opgesteld op 6 ma. De namen zijn: Moses, Peter Tryon, Lenard Coquus, Simon Collarius en Petrus Piscator; p. 149, 150.

2. id. p. 148, 149; regeling opgesteld 21 ma.

3. id. p. 150, 151; d.d. 25 ma.

4. id. p. 152; d.d. 27 ma.

5. id. p. 154, 155.

176

Adriaan van Haemstede het openbare debat niet toegestaan was en of de kerkenraad werkelijk onschuldig is aan de verbanning van anabaptisten.¹

Het zal geen toeval zijn, dat juist in deze vergadering twaalf van de vijftien "rebellens" binnendringen.² Zij weigeren heen te gaan en veroorzaken zo'n verwarring dat de ambtsdragers zich genoodzaakt zien de wijk te nemen naar het huis van Petrus Delenus.

Dit optreden stemt de kerkenraad niet milder. Integendeel, Petrus Delenus stelt voor bij de bekendmaking van hun namen in de eerstvolgende kerkdienst ook mededeling te doen van dit anarchistische gedrag.³ Mocht één van de herrieschoppers ook in de kerk het woord nemen, dan zal de kerkenraad zich beperken tot een enkel vermaan. De hele gemeente is dan getuige van hun revolutionair optreden, 'en als zo iemand iets overkomt, heeft hij dat aan zichzelf te wijten,' voegt de schrijver der notulen er dreigend aan toe.

Dit 'rebelse gedrag' toont, hoezeer de twaalf zich in een hoek gedrongen voelden. Onstuitbaar schoof de kerkenraad hen weg. Zonder erbarming, zonder gevoel voor nuances werd het eenmaal begonnen beleid voortgezet.

Ondanks het feit dat de opsteller van de protocollen zelf overtuigd geweest is van de juistheid van dit beleid, zodat we in deze protocollen een eenzijdige weergave van het conflict vinden, is toch de enige indruk die het verslag van de gebeurtenissen nalaat, die van een kerkenraad die meedogenloos stap voor stap verder gaat:

"niet alleen de echte aanhangers van Adriaan van Haemstede die zijn inzichten delen, ook zij die zich niet geheel kunnen vinden in het gevoerde kerkenraadsbeleid, zonder dat ze de mening van Adriaan van Haemstede overnemen, zelfs zij die alleen maar menen dat tegen die vorige groep niet zo radicaal opgetreden hoeft te worden, allen die ook maar in het minste kritiek hebben op de handelwijze van de kerkenraad worden de kerk uitgedrongen, alsof zij tegenstanders van de almachtige God zelf zijn."

En de Waalse kerkenraad stemt met dit optreden in; ook de bisschop keurt dit beleid goed met achter zich het machtsapparaat van de Engelse kerk en overheid.

De twaalf mannen en vrouwen, die het aandurfdens ondanks het risico van excommunicatie en verbanning hun eigen visie te behouden, voelden zich zo opgedreven dat tumult maken nog de enige mogelijkheid leek, wellicht in de hoop dat dan ook anderen uit de gemeente hun zijde durfden te kiezen en dat verwante kerken in het buitenland zich hun lot zouden aantrekken.

1. id. p. 158.

2. id. p. 158, 159; Petrus de Mol en Hendrik Lievens ontbreken; zij willen schuld belijden; Petrus de Turk is om andere reden afwezig.

3. id. p. 159.

177

De kerkenraad heeft hun optreden gebruikt als een rechtvaardiging voor het eigen beleid. De belangrijkste aanklachten zijn nu geworden:

1. "Gerott tegen die dienaers, die den waerheit voerstaen ende met logenen beswaert.

2. Tzamen geraedtslagen ende gelastert, al ist dat zij meest all zijn lere niet toestaen, als zij seggen.

3. Die ghemeente beroert ende verscuert."1

Dit wil zeggen: de voornaamste beschuldigingen zijn pas ontstaan nadat de twaalf reeds van het avondmaal afgehouden waren. Zo gering waren de oorspronkelijke beschuldigingen, dat die nu vrijwel geheel verdwenen zijn.

In de hierop volgende dagen worden de 'rebellen' in groepjes voor de kerkenraad gedaagd. Petrus Delenus toont aan, hoe schuldig zij wel zijn. Ook al ontkennen zij het zelf, zij zijn wel terdege medeplichtigen van Adriaan van Haemstede, immers evenals hij tegenstanders van de voorvechters van de waarheid, verstoorders van de kerkelijke orde; als Korach, Dathan en Abiram zullen zij gestraft moeten worden,2 tenzij zij tot inkeer komen.3

Niemand liet zich overhalen,4 uitgezonderd Petrus de Turk, die overigens ook niet aan de bezetting van de consistorie had meegedaan.5

Ook bisschop Grindal wordt nu in de zaak gemengd. Op 19 april worden vier van de twaalf 'rebellen' bij de bisschop geroepen. Daar bevinden zich tevens twee leden van de Nederlandse vluchtelingengemeente, Petrus Delenus en Utenhove, de twee predikanten van de Waalse kerk, Nic. des Gallards en Petrus Alexander, én James Pilkington, de bisschop van Durham.6

Van de 'rebellen' wordt geëist, dat zij in het openbaar erkennen dat de leer van Adriaan van Haemstede omtrent de vleeswording van Christus onjuist en antichristelijk is én dat zij gezondigd hebben door de kerk in opschudding te brengen, valse geruchten te verspreiden, alsof Adriaan van Haemstede niet op ordelijke wijze uitgeworpen was.7

1. id. p. 160; d.d. 3 April.

2. naar Num. 16.

3 id. p. 172 ev.; d.d. 15, 16, 17 april; de verwijzing naar Num. 16 op p. 173.

4 Corn. Marsuparius was wel bereid schuld te belijden, p. 167 ev., d.d. 10 april, 'nu so zeer benaut zijnde,' als hij maar niet in alles hoeft toe te geven. P. Del. zegt dan: 'dat men hyr in moet wel den swacken dragen so verre het te dragen is...' (p. 168) T.o. constateert A. A. v. Schelven, Vluchtelingenkerken... p. 149, dat het kerkenraads-optreden gematigd is geweest, mede op grond van een document, gericht aan de kerkenraad van de Nederl. kerk te Londen, Hessels, no. 49b, p. 152, 153, 1 juli 1561.

Op 1 juli 1561 is er ook op een vergadering van Walen en Nederlanders over een bepaald stuk gesproken (protoc., p. 218), maar dit bevatte beschuldigingen. Waarschijnlijker is dat dit stuk door de geëxcommuniceerden zelf of door mensen uit de omgeving van de bisschop was opgesteld.

De eisen die Corn. Mars. gesteld werden, waren van dien aard dat hij zich terugtrok.

5. Kerkenraads-protoc. p. 174; d.d. 17 apr.

6. id. p. 175; de vier 'rebellen': Franc. Francides, Franc. Calcar, Com. van Etten en Joh. Blauverwer; niet de belangrijkste woordvoerders naar het lijkt.

7. id. p. 176.

178

Enkelen aarzelen, zeggen toe dat ze schuld zullen belijden, trekken de toezegging evenwel in, als ze merken hoe veeleisend de kerkenraad is.¹

Gulielmus Satler, de arts, is uiteindelijk de enige, die na lang heen en weer praten tenslotte op zondag 4 mei volgens de voorgeschreven formule schuld belijdt. Terwille van hem wordt de excommunicatie van zijn vrouw een week uitgesteld.²

De overige tien worden op diezelfde zondag, 4 mei 1561, uit de gemeenschap van de kerk gestoten, nadat eerst een uitvoerige toelichting is gegeven. Hun namen zijn: Johannes Baptista en zijn vrouw Maria, Emanuel van Meteren, Jan de Blauverwer, Cornelis van Etten, Frans in S. Jans hoofd, Catherina (of Catelijna) Haemstede, Cornelis de tassenmaker, Gerard Calcar, Francoys Franz. (en Janneke Satler op 11 mei).³

Om duidelijk te maken in welke mate de kerkenraad zich in die tijd aan overdrijving schuldig maakte, geef ik hier de volledige tekst van de aanklacht:

1. Dat zij sich om Adriani Hamstedii willen tegen God, die dienaers ende der ghemeente setten.
2. Dat zij Adriano Hamstedio anhanghigh geweest zijn om hem te verschoenen ende die dienaers te beschuldigen.
3. Zij hebben Adrianum Hamstedium voergestaen ende die dienaren der waerheit tegengestaen.
4. Desen hebben tzamen gerott, gespannen, met loegenen ende lasterreden de dienaers beswaert.
5. Zij hebben die ghemeente verstoert, ghescoert, geergert ende bedroeft.
6. Zij hebben becrachticht haer tzamenrottinge, tegen danck ende will der dienaren in die consistorie met ghewelt rotswijse inghedrongen.
7. Zij hebben allen vermaningen der dienaren ende der ghemeente veracht.
8. Zij weygeren haer schuit te bekennen van die vorseiden stucken.
9. Summa zij blijven hartneckichlich beschuldigende, lasterende ende die schuldtbekenninge weygerende.⁴

Steeds wordt met andere woorden dezelfde beschuldiging herhaald, dat deze broeders het kerkenraadsbeleid inzake Adriaan van Haemstede onjuist gevonden hebben en dat zij aan deze mening uiting hebben gegeven. Door de veelheid van woorden wordt gesuggereerd dat deze broeders en zusters geheel aan de kant van de verbannen predikant stonden, zonder dat uitdrukkelijk gezegd is dat zij zijn visie inderdaad overgenomen hebben.

1. Petrus de Turk belijdt op zo. 20 april schuld, p. 177; Corn. Marsuparius en Ger. Calcar willen aanvankelijk wel, maar deinzen terug, p. 180, 181, 185.

2. id. p. 185.

3. id. p. 186; to. stelt A. A. v. Schelven, Vluchtelingenkerken, p. 149 de excommunicatie op 20 april. Dat was aanvankelijk wel de bedoeling, maar door het gesprek met de bisschop was enig uitstel ontstaan.

4. Kerkenraads-protoc. p. 188.

179

Uiteraard worden ook nu weer de buitenlandse kerken in kennis gesteld van de namen der geëxcommuniceerden.¹

Maar de onrust blijft bestaan. Op 13 mei komt er een brief bij de kerkenraad van de Antwerpse predikant Herman Moded, waarin hij opnieuw om inlichtingen Hij doet mededeling van brieven die hij over deze aangelegenheid uit ontvangen had.²

Ook daar wil men meer informatie. In een schrijven van de broeders uit Emden, dat de Londense kerkenraad op 13 juli bereikt, wordt antwoord verlangd op acht vragen, die alle

betrekking hebben op de causa Adriani Hamstedii.³

Ook buiten de vreemdelingenkerken is niet ieder overtuigd van het gelijk van de kerkenraad. Met name mr. Nidams is erg kritisch gestemd. Klaarblijkelijk behoorde zijn vrouw tot de Nederlandse vluchtelingengemeente.⁴ Hierdoor beschikte hij over informatie buiten de kerkenraad om. Hij heeft zijn bezwaren ook niet voor zich gehouden. De bisschop erkent tegenover Delenus en Utenhove dat de man inderdaad opponeert tegen het kerkenraadsbeleid.⁵ Later zal ook de aartsdiaken van Westminster toegeven, 'dat Mr. Nidams leelicke dingen van der duitscher ghemeente bij hem verhaelt hadde... (o.a.) that they most cruely and wrongfully had handeled with Adrianum Hamstedium and excommunicat men etc.'⁶

De bisschop is dan ook niet van zins verder nog maatregelen te nemen tegen de geëxcommuniceerde broeders.⁷ Wel heeft hij zich nader laten informeren, om welke redenen zij nu eigenlijk uit de kerk waren gezet.

Op 24 juni 1561 stuurt hij zijn knecht naar de kerkenraad met het verzoek hem de in het Latijn vertaalde beschuldigingen tegen de medeplichtigen van Adriaan van Haemstede toe te sturen.

Vermoedelijk is ook de kerkenraad zich bewust geweest dat het materiaal wat schraal uitviel. Zonder dat dit gevraagd was, verzamelt Joh. Utenhove voor de bisschop ook lasterlijke uitspraken uit een geschrift van Emanuel van Meteren.⁸ De kerkenraad wil maar al te graag van de geëxcommuniceerden verlost worden. Dreigende taal wordt aanvankelijk ook door de bisschop gesproken: *dat zij zich met de Nederlandse gemeente moeten verzoenen óf het land verlaten óf gevangenisstraf kunnen verwachten.*⁹

1. id. p. 189, 190; Emden en Antw. met name genoemd.

2. id. p. 194.

3. id. p. 227.

4. id. p. 141; op 15 ma. 1561 wordt besloten haar met haar twee zusters ter vergadering te roepen.

5. id. p. 156; d.d. 31 ma. De kerkenraad beklagt zich hierover bij de bisschop, die toegeeft dat Nidams zich sinds kort anders gedraagt: de verandering heeft kennelijk te maken met het bezoek van zijn vrouw aan de kerkenraad.

6. id. p. 295; d.d. 4 ma. 1562.

7. cf. W. D. Verduyn, Emanuel van Meteren, p. 87.

8. Kerkenraads-protoc. p. 218. Het geschrift is bij mijn weten niet bewaard gebleven. 9. id. p. 217, d.d. 24 juni 1561: 'iussi ecclesie germanicae reconciliare out regno exire out expectare...'

Opnieuw richtten de "rebellens" zich nu tot hem met een geschreven confessie, die hun orthodoxie bewijst, waarin zij met name Petrus Delenus de bron van alle twisten noemen.¹ Deze belijdenis heeft wel enige indruk op de bisschop gemaakt. Delenus en Utenhove moeten hem er namelijk met klem op wijzen, dat hij als hij met deze belijdenis genoegen neemt, ook de excommunicatie van Adriaan van Haemstede moet intrekken, die toch door de bisschop zelf geëxcommuniceerd was op grond van 'gravissimas causas.'²

Twee van de elf afvalligen, Johannes Baptista en Franciscus Francides, nemen vervolgens aan het gesprek deel. Hun enige kritiek op de kerkenraad is, dat deze de zaak van Adriaan van Haemstede in handen van de bisschop heeft gelegd.

Later wenden de 'rebellens' zich opnieuw tot de kerkenraad met een verzoek om een samenspreking over de geschilpunten. Dit wordt afgewezen met de woorden: 'omdat wij hen niet anders beschouwen dan, wat zij ook zijn, als geëxcommuniceerden, mensen die aan de satan overgeleverd zijn, en niet als broeders en leden van het lichaam van Christus...'³

Deze houding blijft de kerkenraad aannemen. Men wordt van het avondmaal afgehouden, om

de meest futiele redenen; Jan Kuytman bijv., omdat hij één van de ‘rebellen’ uitgenodigd heeft op de bruiloft van zijn dochter,’ of Hendrik Lievens en Gelijs Broeders, die de bruiloft van Emanuel van Meteren en Maria Lobroch hebben bijgewoond,’ diezelfde Hendrik Lievens als hij één van de afgesnedenen een vroom man noemt.’

Ook Maria Lobroch zelf kwam door haar huwelijk met van Meteren buiten de gemeenschap van de kerk te staan. Enkele maanden later trachtte zij met de kerk verzoend te worden. Dat was pas mogelijk, nadat een schuldbelijdenis in de kerkdienst voorgelezen werd, terwijl zij zelf op een verhoging voor in de kerk stond: ‘Zo is er nu onse susteren een, met namen Maria Emanuels, die haer vergrepen heeft, trouwende een afgesneden, nietemin vermaent sijnde van sommigen broederen. Is eyndelick bij den dienaren deser ghe meente ghecomen, ende na veel reden bekent mit tranen, dat zij tegen God ende zijn ghemeente gesondigt heeft, trouwende een afghesneden in zijn onversoende staet.’⁷

Dankzij dit rigoureuze optreden is de kerkenraad er inderdaad in geslaagd het aantal ‘rebellen’ klein te houden.

De opmerking van Janneke Satler, dat velen in de gemeente zich uit vrees stil

1. id. p. 226; d.d. 12 juli 1561.

2. id. ‘Monstratur ab his episcopo, quam hec confessio eadem sit cum Adriani H. confessione, ut si hans acceptet rogatur et Adrianum H. solvere ab excommunicatione...’

3. id. p. 266; d.d. 17 nov. 1561.

4. id. p. 339; d.d. 30 juli 1562.

5. id. p. 341; d.d. 1 aug. 1562.

6. id. p. 388, 389; d.d. 27 dec. 1562.

7. id. p. 400-402; d.d. 14 april 1563.

181

Hielden. Hoewel ze in hun hart aan de kant van Adriaan van Haemstede stonden, is niet gerechtvaardigd.¹

Ds. Gallasius schrijft niet zonder reden op 14 febr. 1561 aan Calvijn over de diepe wonden, die de Nederlandse kerk zijn toegebracht. Adriaan van Haemstede heeft velen achtergelaten, die aan hem gelijk zijn.² Ook Utenhove beklaagde zich in het schrijven van 3 maart 1561 aan Bullinger over de tijdrovende moeilijkheden in verband met Adriaan van Haemstede ‘omdat hij zeer vele volgelingen verkregen heeft.’³

Angst voor de gevolgen is wel de voornaamste reden geweest waarom zovelen gezwegen hebben. Petrus de Turk, die zich op het laatst van de groep medeplichtigen gedistanciëerd had, erkent later ‘dat hij sijn schult hebbe bekent om sijnder huysvrouwe wille...’ Hij wilde zijn burgerrechten niet verliezen.⁴ Hij zei ‘dat hij liever met Turcken, Jueden ende heyden te doen hebben dan met die dienaren der duytscher ghemeente.’⁵

Hoewel de gevolgen voor de afgesnedenen minder ernstig waren, dan aanvankelijk verwacht werd, bleven zij wel verstoken van de burgerrechten die de leden van de gemeente bezaten.

Er waren twee mogelijkheden bij het ontvangen van burgerrechten; een enkeling als Jac. Acontius, die zich verdienstelijk had gemaakt voor de Engelse samenleving, ontving de ‘letters of naturalization,’ d.w.z. hij ontving dezelfde rechten als iedere geboren Engelsman. Ondanks zijn breuk met de kerk zijn deze rechten hem nooit ontnomen.⁶

Andere vreemdelingen ontvingen slechts de ‘letters of denization’; dan had men wel gelijke rechten als de inwoners van het land, maar zonder terugwerkende kracht; ook mocht men geen staatsambt bekleden.

Emanuel van Meteren raakte door het conflict deze rechten kwijt; hij heeft ze nooit meer teruggekregen.⁷

Uitdrukkelijk werd bepaald dat deze burgerrechten alleen verstrekt werden op het testimonium van de predikanten van één der beide vreemdelingenkerken. De namen van alle medeplichtigen van Adriaan van Haemstede werden in de verschillende stadswijken bekend gemaakt, zodat geen van hen voor deze rechten in aanmerking kon komen.⁸

Met behulp van deze macht is de kerkenraad erin geslaagd het beleid vol te houden en eigen gezag te handhaven. Onder deze dreiging is het niet verwonderlijk dat het aantal 'rebellens' uiteindelijk klein gebleven is.

1. id. p. 114.

2 Calv. Op. XVIII, no. 3341, kol. 367,

3 id., no. 3353, kol. 391.

4. Kerkenraads-protoc. p. 284, 285; d.d. 20 jan. 1562.

5. id. p. 297; d.d. 8 ma. 1562.

6. cf. W. K. Jordan, The development of religious toleration in England from the beginning of the English reformation to the death of queen Elizabeth, p. 316; vanaf 27 febr. 1560 ontvangt Acontius van de overheid een jaarlijkse uitkering; 8 okt. 1561 the letters of naturalization

7. W. D. Verduyn, Em. van Meteren, p. 104 ev.

8. omstreeks de jaarwisseling 1561/62; Kerkenraadsprotoc. p. 278 ev.

182

De kerkenraad heeft hiermee tevens een schoolvoorbeeld gegeven van de wijze waarop ambtsdragers in de strijd om de handhaving van het gezag het rechte spoor bijster kunnen raken.

Wel dient men tevens oog te houden voor de verzachtende omstandigheden. De vluchtelingengemeente droeg een merkwaardig stempel; ze werd mede getolereerd om de dopers te kunnen signaleren. Bovendien was ze samengesteld uit vaak ongemakkelijke persoonlijkheden, die zich weigerden te schikken naar hun geestelijke leiders in hun geboorteland, mensen met een uitgesproken mening die geen genoegen namen met een onopvallend schaduw-bestaan. De breuk met familie, vrienden, kerk heeft vermoedelijk soms wel verruwend gewerkt.

De kerkenraad moest kordaat optreden om zijn gezag te kunnen handhaven. Regelmatig heeft men te maken met gemeenteleden die geweld hebben gebruikt, of die zich niet aan gemaakte afspraken hielden of teveel gedronken hadden. Wilde de gemeente niet alle good-will in Engeland verliezen, dan moest de kerkenraad de zaak in handen trachten te houden. Een sterk gezag was onontbeerlijk in de gegeven situatie.

Bovendien deed het isolement, waarin de vluchtelingengemeenten verkeerden, verschil van mening groter lijken, dan het in werkelijkheid was.

Niet alleen in de vluchtelingenkerken in Londen hebben zich hevige conflicten voorgedaan, evenzeer in de Engelse en Waalse vluchtelingengemeenten in Frankfort, waar de stedelijke overheid zich zelfs genoodzaakt zag in te grijpen.'

Toch heeft het conflict in Londen een eigen karakter.

Dankzij de steun van bisschop Grindal werd Adriaan van Haemstede niet alleen als predikant afgezet, maar geëxcommuniceerd, *aan de satan overgeleverd als iemand die geen aanspraak meer maken mocht op de eeuwige liefde van God.*

Dat is de beslissende stap geweest. Van dat ogenblik af moest de kerkenraad elke afwijkende mening, hoe gering ook, en elke kritiek op eigen beleid beschouwen als afval van God zelf. Handhaving van het gezag was nu volledig identiek geworden met de bescherming van de Bijbelse boodschap.

§ 7. Adriaan van Haemstede's 'summum gaudium'

Op zondag 15 dec. 1560 is Adriaan van Haemstede uit Londen vertrokken. Het bericht wordt de kerkenraad nog diezelfde middag meegedeeld.²

Of de gewezen predikant inderdaad op de valreep door 'een vrouwtje uit het

1 zie o.a. Karl Bauer, *Die Einstellung des reformierten Gottesdienstes in der Reichsstadt Frankfurt im Jahre 1561*, p. 72 ev.; A. A. v. Schelven, *Vluchtelingen kerken...* p. 222 ev.

2. Kerkenraads-protocollen Londen,' p. 90: 'Huius diei sub vesperara dicitur solvisse Londino Adrianus Haemstedius.'

183

volk' een pak boter in de hand geduwd werd, zoals F. L. Bos vertelt,' is niet met zekerheid te zeggen. Van Haemstede vraagt in zijn schrijven van 10 febr. 1561 aan Maaïke Cool, waarin hij een verslag van de gebeurtenissen doet, alleen of zij 'dat vrouke die ons de boter gaf' groeten wil.²

Ongetwijfeld zullen zich ontroerende taferelen hebben afgespeeld. De situatie was deerniswekkend. Het gezin voer weg in een onderbezette boeier,³ bemand door 'twee manspersoonen, behalven den scipper ende eene vrouwe met drie kinderen'.⁴

Het is mogelijk dat van Haemstede, immers afkomstig uit Zierikzee, als volwaardige kracht kon functioneren, maar ook dan moesten drie mannen het werk van vijf á zes verrichten.'

Daar kwam nog bij dat Peter, de vrouw van Adriaan van Haemstede, in het laatste stadium van zwangerschap verkeerde. Enkele weken later zal zij van een drieling bevallen. In zijn brief aan Maaïke Cool schrijft hij hierover:

'Ende in deze mijne pelgrimage heeft Hij mij den zeghen ghegheven, dat myn huysvrouwe mij drye kinderkens te ghelycke ghebaert heeft twee knechtken ende een meijken. Het ionckste knechtken is ghestorven. De andere is Emanuel gheheten. *Want God is warachtigh mit ons.* De dochter is Charitas gheheten, want God heeft zyn vaderlicke liefde over ons bewezen, dat Hij ons in Engelland van de bloedgierighe ende oock in Holland van de handen der ghenere die myn leven zochten, beschermd heeft.'⁶

Hier wordt weer merkbaar de slagvaardige gelatenheid waarmee hij op de meest onstuimige omstandigheden reageert. Zijn reacties op de gebeurtenissen getuigen van een opmerkelijke onaantastbaarheid. Het doet haast gevoelloos aan, zoals hij de omstandigheden in zijn gezin stichtelijk weet te verwerken. Geen woord over de ontredde die zijn vrouw toch gekend moet hebben, toen zij in haar situatie met drie kleine kinderen bij zich in levensgevaar verkeerde. Niets over de angst die zijn kinderen doorgemaakt moeten hebben. Niets over het verdriet dat één van de drieling gestorven was. Het lijkt wel, of hij zo gefixeerd is op het martelaarschap dat hij om Jezus' wil moet doormaken, dat hij de mensen die hij met zich meetrekt amper meer ziet.

De reis zelf bestond uit louter tegenslagen. Een hevig onweer woedde. Op weg naar Emden werden zij onweerstaanbaar naar het voor hen levensgevaarlijke Holland gedreven. Dagen lang duurde de strijd met de golven.

Maar triomfantelijk schrijft hij aan Maaïke: 'In de zee als ons schip vol waters

1. F. L. Bos, a.w., P. 57.

2 J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus*. H, no. 47, p. 146.

3. 'en un navlo mal parado'; brief van Granvelle aan Philips II, 5 jan. 1561; *Papiers d'état du Cardinal de Granvelle t. VI*, no. 36, p. 247.

4. T. S. Jansma, De boeken van Adriaen Cornelisz. van Haemstede, p. 196-204, bijl. I, de missive van het Hof van Holland aan de hertogin van Parma, 23 dec. 1560, p. 201, waarin ook vermeld werd dat het om een boeier ging.

5 id., p. 201 aant. 2.

6. J. H. Hessels, II, no. 47, p. 146.

184

wierd, zoo mocht ick de wonderdaden des Heeren aanschouwen. Want hoe zouden mij de wateren kunnen verdrincken, die in de handen mijns vaders zijn, die om zyns Zoons Christi Jesu wille, een vaderlick herte ende ghemoet tot ons draeght... Hemel ende aerde moet zyn wtverkorenen te dienste staen. Wij betrouwent Hem wel toe. Daerom heeft de zee ons schadeloos te lande ghebracht.’¹

Hoelang de worsteling met de zee geduurd heeft, valt niet met zekerheid te zeggen. De missive, die het Hof van Holland naar aanleiding van deze gebeurtenissen op 23 dec. naar de hertogin van Parma stuurde, noemt 20 dec. als de dag waarop de boeier strandde, ‘aengeworpen aen die duynen, gelegen omtrent der Maese tusschen der Heyden ende Staelduynen:2 dus iets ten zuiden van Ter Heijden.

Maar de schout van Amsterdam reageert op 20 dec. op een missive van het Hof over deze zaak, welke volgens hem op de negentiende verzonden was .³ Wanneer hij gelijk heeft, zou de boeier vroeg in de morgen van 19 dec. zijn aange spoeld. ⁴ Er is alle reden de datering van de schout voor waar te houden, niet alleen omdat het een onderdeel van zijn beroep is te zorgen voor een correcte datering, maar vooral omdat het Hof van Holland in deze affaire meermalen slordig met de data omspringt.’

Het bericht van de stranding wordt snel doorgegeven. De strandvoogd, ‘tot wyens officie staet uyt te ziene naer alle geworpen ende gestrande goeden, tzy tot profyte vanden coopman ofte van Zijne Majestelt,⁶ zendt onmiddellijk zijn substituut. Deze stelt een voorlopig onderzoek in. Buiten de vier volwassenen en de drie kinderen blijkt het schip te bevatten ‘thien ofte twaelff tonnen Engels bier met noch eenige boucken, papieren ende oock wat huysraets.’

Afgezien van de bestemming Emden worden hem verder alle gegevens onthouden. Dit wekt zijn achterdocht. Het Hof van Holland wordt daarom ingeschakeld, dat een secretaris naar de betrokken plaats stuurt, maar als deze daar komt, blijkt de hoofdpersoon reeds ‘acht ofte thien uyren daertevooren vertrocken’ te zijn, gekleed ‘in zijn cazack latende aldaer zijn nachttabbaert...’⁷ Wel is hij volgens de verkregen inlichtingen alleen vertrokken, maar ook zijn vrouw en kinderen

1 id., p. 145. Hij zal zich hierbij met Paulus geïdentificeerd hebben, t.w.v. wie God alle opvarenden spaarde bij de schipbreuk op Malta, Hand. 27.

2. Jansma, a.w., p. 201.

3. id., bijl. H, p. 203; dit schrijven van de schout stuurt het Hof van H. als bijlage bij de missive van II jan. 1561 aan de hertogin.

4. Granvelle schrijft op 5 jan. 1561 dat de ketter Amstedio, verbannen uit Engeland, tien dagen geleden op de Holl. kust geland is; d.w.z. ± 27 dec.; Papiers d’état VI p. 247. Deze datering mist elke waarschijnlijkheid.

5 In de missive van 11 jan. herinnert het Hof de hertogin aan de missive van 23 dec., evenwel nu ‘in date den 24en Decembris lestleden’; bovendien verwijst het Hof naar de missive van de amsterdamse schout ‘van date den 22en Decembris lestleden,’ terwijl de bijgaande kopie 20 dec. als datering draagt; Jansma, a.w., bij II., p. 202, 203.

6. Jansma, bijl. I, p. 201: strandvoogd heet hier ‘Rentmeester vander Espargne.’

7. id., p. 202; cazack = reisrok met wijde mouwen; nachttabbaert = nachtgewaad.

185

Blijken niet meer aanwezig. Ze zijn eveneens weggegaan of ze worden in de omgeving verborgen gehouden.

In opdracht van het Hof van Holland legt de strandvoogd nu beslag op de inhoud van het schip. Nader onderzoek brengt spoedig aan het licht, 'dat die voorsreven manspersoon is Hadrianus Haemstedius, een groot ketter, die over loeren die over twee jaren die vergaederling buyten Andwerpen maecte, aldaer buyten upt velt preenkende ende zayende zijn quade, valssche leeringen.⁹ Deze nadere omschrijving maakt wel duidelijk, hoe ruchtbaar het optreden van Adriaan van Haemstede in Antwerpen geweest is. Dit blijkt ook uit de omschrijving die de schout van Amsterdam van hem geeft: 'de predicant, die eertijts buyten Antwerpen in een boome zittende gepredict zoude hebben...'²

De boeken die in het gestrande schip aangetroffen worden zijn 'tmeestendeel... Calvini, Melanthonis, Bucheri, Lutheri ende diergelijcke...'³ De volgorde zal wellicht bepaald zijn door het aantal boeken dat men van iedere schrijver vond; het zegt daarom wel iets dat de naam van Calvijn het eerst genoemd wordt.

Verder vond men nog preken van Adriaan van Haemstede zelf.

Het moet het Hof van Holland, waar men als alle dienaren van de koning in voortdurende geldnood verkeerde,⁴ pijnlijk getroffen hebben dat juist deze ketter, op wiens hoofd de niet onaanzienlijke prijs van driehonderd Carolus-gulden stond, dreigde te ontkomen. Men stelt dan ook alle pogingen in het werk hem alsnog te achterhalen. Zodra het bericht binnengekomen is, dat 'diezelve Hadrianus... gezien zoude zijn tsavonts tusschen licht ende donker upte strande tusschen Catwijck ende Noortwijck, wijckende apparentelick up Haerlem ende Amsterdam ofte eenige vande omleggende steden om zijn reyse op Eemden te voorderen,'s heeft het Hof naar alle plaatsen die in aanmerking kwamen boodschappers uitgezonden met een uitvoerig signalement. Dit hadden ze kunnen verstrekken, omdat verscheidenen hem hadden gekend, 'alsoe dezelve Hadrianus van Zierixzee geboeren es.'

Dit alles gebeurde, als de schout het tenminste bij het rechte eind had, op 19 december. De volgende morgen vroeg komt één van deze boden bij de

1 id. p. 202.

2 id., bijl. II, p. 203, missive van 20 dec. 1560.

3. id., bijl. 1, p. 202.

4 Granvelle in brief van 5 jan., Papiers d'état, klaagt erg over de financiële toestand; sommige regeringsfunctionarissen zijn 3 á 4 jaar salaris achter (p. 244 ev.). Het gebrek is van dien aard, dat zo'n belangrijke ketter als Amstedio, voorganger in geheime samenkomsten te Antw., 'op het punt staat te ontsnappen, tot groot gevaar voor de godsdienst, omdat de Raad van Holland ondanks alle activiteit niet kon beschikken over de gelden die nodig waren om voldoende maatregelen te kunnen treffen voor zijn arrestatie' (p. 247, 248),

5 Jansma, p. 202.

schout van Amsterdam aan,¹ die onmiddellijk zijn maatregelen treft: alle uitvarende schepen worden onderzocht; de stadspoorten bewaakt; zestien man trekken de hele dag paarsgewijs de straten van de stad door; 's nachts worden de logementen onderzocht; twee stillen ('heymelicke condtscepen') bewaken twee nachten de Haarlemmerpoort. Bovendien heeft hij de schout van Hoorn ingelicht en deze verzocht ook zijn collega's van Enkhuizen en Medemblik in te schakelen.²

Men trachtte ook van Haemstede's vrouw en kinderen te onderscheppen. Comelis van der Wolff, substituut van de procureur-generaal bij het Hof van Holland, vermeldt in zijn afrekening van 20 jan. 1561 niet alleen welke onkosten hij en zijn dienders hadden gemaakt; hij geeft ook enige informatie over wat zich in en rond Ter Heijde heeft afgespeeld.

Het was hem niet mogelijk geweest diezelfde dag nog huiszoeking in Ter Heijde te verrichten; het werd al donker en er waren veel dronken mensen op de been. Hij beperkte zich tot het bewaken van het dorp. Dit moet hem niet moeilijk gevallen zijn; het was een dorp van vijftien tot dertig huizen.³

De volgende dag bemerkte hij 'dat zij al voor de compste van den selven substituyt van de Heyde gewecken was.'⁴

Ondanks de ijverige pogingen is het niet gelukt hetzij van Haemstede zelf hetzij zijn vrouw te achterhalen. Het is ook onbekend, welke route beiden genomen hebben. Adriaan van Haemstede is zich in ieder geval wel bewust geweest van de moeite die men deed hem te vangen. In zijn brief aan Maaïke Cool schrijft hij hierover: 'Als wij aen land ghekomen waren, zoo zochten de menschen myn leven, maer God hadde dat in zyn bewaernisse, niemand heeftet uit zijner hand konnen ontweldighen. Hij heeft mij ende myn huijsghezin bewaert, ende alle myner vlagden raedslagh ende voornemen idel ghemaect. Hij heeft haer ghewelt over mijn kleederen, lijnwaet, boecken ende huijsraet ghegheven, dat zij dat mochte rooven ende plonderen.'

Het moet een teleurstellende ervaring voor hem geweest zijn, dat men hem in Emden niet wilde toelaten. Maar ook deze tegenslag weet hij met opmerkelijke blijmoedigheid te dragen: 'Als wij tot Embden quamen zoo ward mij de stad verboden. Maer het is een arm voghel die maer een nest en heeft. Het aerdryck behoort den Heere toe ende alles dat daer in is. Verbieden zij mij een stad: myn God ende myn Vader heeften zoo menigh duijzent ende waer hij wil, daer

1. J. Fox, Een merkwaardige schipbreuk bij Ter Heyde anno 1560, bijl. C, p. 142, rekening d.d. 23 dec. 1560 van Pieter Michielszn, ijlbode naar Haarlem en vervoIgens naar Amsterdam; hij vermeldt niet dat de boodschap A.v.H. betrof, maar dat is wel waarschijnlijk.

2. Jansma a.w., bijl. II, p. 203.

3. J. Fox, a.w., p. 134.

4. J. Fox, bijl. C, p. 142. F. L. Bos, a.w., p. 64, veronderstelt dat de bevolking de zwangere vrouw te hulp gekomen is. De dronkenmansrel van de vorige avond zou wel eens georganiseerd kunnen zijn!

187

Zal ick wonen. Ick weet dat Hij mij wel een plaetze versorghen zal, oft myn vianden wel leet is. 1

Ook in Londen is men op de hoogte gebracht van de moeitevolle reis. Op 20 febr. 1561 wordt op de kerkenraadsvergadering mededeling gedaan van het gevaar dat van Haemstede in Holland gelopen had en dat hij, in Emden aangekomen, van het stadsbestuur opdracht had gekregen na twee dagen te verken.² 'Men zegt dat hij vandaar naar Kleef vertrokken is, terwijl zijn vrouw in Emden achterbleef.'

Van deze reis naar Kleef is verder niets bekend. Mogelijk heeft hij korte reizen gemaakt naar Kleef en naar Groningen op zoek naar een nieuw werkterrein.

Volgens een kanttekening bij de brief die hij op 12 febr. aan de kerkenraad te Emden schreef en die deze doorstuurde naar Londen, zou hij die brief verzonden hebben uit Groningen.³ Men dient evenwel te bedenken, dat in ieder geval de reis naar Kleef, maar waarschijnlijk ook de reis naar Groningen op geruchten berustte. Omdat hem de toegang tot Emden ontzegd was, moest hij wel de suggestie wekken elders te zijn, ook tegenover de Emdense kerkenraad. Men zal zich afgevraagd hebben, waar hij wel zijn kon. De twee genoemde landstreken lagen het meest voor de hand; in beide was hij geweest.

Dat zijn vrouw in ieder geval in Emden achtergebleven is, blijkt ook uit een mededeling in de Emdense kerkenraadsprotocollen; op 27 jan. 1561 heeft men besloten 'dat de fremdelyngen

gemene schal Adriani husfrowe tho hulpe tomen myt almyssen.’⁴

Hoewel korte uitstapjes uiteraard mogelijk geweest zijn, moet hij toch Emden als uitgangspunt behouden hebben, getuige het feit dat hij zijn brief van 10 febr. 1561 aan Maaïke Cool besluit met: ‘Gheschreven int heijmelicke tot Embden..’⁵ Dat hij dan twee dagen later vanuit Groningen een brief zou geschreven hebben aan de kerkenraad in Emden, is zeker niet waarschijnlijk, vooral niet als men bedenkt dat hij zich op 18 febr. uit Emden rechtstreeks tot de Londense kerkenraad richt.⁶ Hij zou dan wel erg heen en weer gereisd hebben.

Die beide brieven zijn onze aandacht waard, omdat ze duidelijk maken hoezeer van Haemstede zijn best doet weer aanvaard te worden.

In zijn brief van 12 februari aan de kerkenraad van Emden wijst hij op de noodzakelijkheid zelf weer een taak te vinden. Immers de oogst is groot, maar

1 J. H. Hessels, II, no. 47, p. 145, 146.

2. Kerkenraads-protocollen Londen, p. 121, in een brief van Gaspar Celossus.

3. id. p. 144, d.d. 18 ma. 1561: titerae A.H. ad embdanos ministros ex Groninga missae.’

4 Kerkenraadsprotocollen Emden, afschrift L. Kochs, p. 155.

5. De Nederlands-sprekende vluchtelingengemeente was niet apart georganiseerd, alleen voor de diakonale aangelegenheden was er een aparte regeling getroffen, A. A. v. Schelven, Vluchtelingenkerken, p. 115, 116.

5. J. H. Hessels, II, p. 146.

6. Kerkenraads-protoc. Londen. p. 144.

de arbeiders zijn weinig.’ De predikanten van de kerk van Emden hebben hem te verstaan gegeven, ‘dat hij zich van de gemeenschap der broeders moet onthouden.’ De excommunicatie van Londen is dus ook hier van kracht. Maar tegelijkertijd is er van verschillende zijden, volgens zijn zeggen, een beroep op hem gedaan om weer te gaan preken. Hij wil echter niets doen zonder de instemming van de kerkenraad van Emden.

Hij wil verzoend worden met deze raad en doet een beroep op de ambtsdragers pogingen in het werk te stellen ‘om verzoening teweeg te brengen tussen hem en de ambtsdragers van de Nederlandse gemeente te Londen.’”

De Emdense kerkenraad heeft deze brief doorgezonden.

Bovendien schrijft ook Adriaan van Haemstede zelf enkele dagen later rechtstreeks aan de Nederlandse kerkenraad van Londen een brief, waarin hij wijst op het eenstemmige verlangen van vele leden der gemeente naar vrede tussen hem en de kerkenraad, opdat sectevorming vermeden worde. Hij schrijft dat hij terwille van de vrede de mening van de kerkenraad ten volle aanvaardt wil, mits de broeders ook hem vrijlaten ‘vooral wat betreft zijn oordeel over de anabaptisten inzake de incarnatie en de vrijheid van de kinderdoop.’³

Gezien de datering is het waarschijnlijk, dat de kerkenraad van Emden hem te verstaan gegeven heeft dat een opgenomen worden in het kerkelijk verband van Oost-Friesland en het ontvangen van een nieuwe taak in de kerk alleen mogelijk zal zijn, als hij zich eerst met de kerk van Londen verzoend heeft. Wat hij nog op 10 febr. vol vertrouwen aan Maaïke geschreven had: lek weet dat Hij (d.w.z. God) mij wel een plaetze versorghen zal, oft myn vianden wel leet is,’ blijkt niet zo gemakkelijk vervuld te worden.

Hoe negatief de Londense kerkenraad op deze verzoeningspoging gereageerd heeft, is in de vorige paragraaf duidelijk gemaakt.

De impasse die hierdoor ontstond, heeft de kerkenraad van Emden niet geheel onberoerd gelaten. Nog op 19 mei is besloten ‘dat men Adriano yn syn noeth schal tho hulpe coemen...’⁴ Op welke wijze deze hulp gerealiseerd kon worden, was ook de kerkenraad evenwel niet

duidelijk. De impasse kon immers alleen doorbroken worden, wanneer Adriaan van Haemstede bereid was zich op de meest beschamende wijze te vernederen. Met minder was de kerk in Londen niet tevreden. Hoezeer Adriaan van Haemstede naar een oplossing verlangd heeft, hij kon het met zijn geweten niet in overeenstemming brengen zover te gaan. Van deze gemoedsgesteldheid getuigt de brief die hij op 14 juni 1461 uit Oldersum aan Acontius schrijft.

1. Mart. 9:37; Luc. 10:2.
2. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 144, 145.
3. id. p. 144: 'Cupit nobis reconciliari, salva tomen sua in erroribus conscientia et opinio.'
4. Kerkenraadsprotoc. Emden, afschrift Kochs, p. 157.

Dat hij zich juist in deze plaats gevestigd heeft, kan samenhangen met het feit dat de Nederlandse gemeente van Londen de predikant aldaar verzocht had de vacature, die door de excommunicatie van Adriaan van Haemstede ontstaan was, te vervullen. Mogelijk is in Emden overwogen of van Haemstede wellicht diens plaats zou kunnen innemen.¹

In zijn brief aan Acontius laat van Haemstede zich met bitterheid over Engeland uit. Hij begeert niet naar deze kerker teruggeroepen te worden. Hoezeer hij door rampen achtervolgd is: 'ze waren toch niet zo groot dat ze mij zouden dwingen naar Engeland terug te keren.'² Hij vindt daar niets dat hem aantrekt. Een eventuele terugkeer, waarop Acontius kennelijk gezinspeeld had, wil hij alleen overwegen, wanneer de Nederlandse gemeente daar in grote nood komt te verkeren, en dan ook alleen nog wanneer hij met algemene stemmen geroepen wordt.³ Hij heeft leergeld betaald.

Over zijn verblijf in Oldersum schrijft hij: 'Ik geniet hier de hoogste vrede, tevreden met mijn lot.' Alleen betreurt hij het dat hij niet studeren kan zoals hij wil, niet enkel omdat hij zijn boeken kwijt is, maar ook, en dat tekent hem als de man van de praktijk, omdat een gericht doel hem ontbreekt. Hij kan alleen tot studie komen als hij preken moet, als zijn visie gevraagd wordt ten aanzien van de problemen van de gemeente. Nu brengt hij zijn tijd wandelend en tuinierend door.⁴ Wel hebben zeer velen hem gevraagd zijn taak van predikant weer op zich te nemen, maar hij meent onder deze omstandigheden weinig zinvol werk voor de Heer te kunnen verrichten; hij wacht liever af tot hij met meer vrucht werken kan.⁵

In deze brief reageert hij ook op bepaalde suggesties van medestanders in Engeland.

Verscheidenen zouden hem graag blijvend steunen, mits hij zijn dwalingen herzag. Ook hieruit blijkt, hoezeer zij die hem gunstig gezind waren, zich op een enkeling na distantieerden van zijn enigszins relativerend standpunt. Een werkelijke aanhang heeft hij praktisch niet gehad. Zelfs Acontius beschouwde, zoals uit zijn apologie duidelijk blijkt, de leer van de vleeswording

1. Op 19 jan. besluit Londense kerkenraad in overleg te treden met ds. Feito Riords Syrum; Kerkenraads-protoc. Londen, p. 105; pas op 18 ma. komt het antw. van Feite binnen, id. p. 154. In die tijd zal A.v.H. in Oldersum zijn intrek genomen hebben.
- 2 J. H. Hessels, II, no. 54, p. 166; brief 14 juni 1561, in het Latijn geschreven.
3. id. p. 167: 'ae tum omnibus votis reditum meum exoptarent, antequam eo redire vellem.'
4. id. p. 166: 'Hine eet, quod agricolam ago, hortos colo, ac interdum dearnbulando tempus tero.'
- 5 id. p 167: 'ambiverunt plerique hic ureum ministerrum, sed quum viderem parum utilitatis ad regnum Christi ex meis laboribus proventurum esse statui potius abstinere, donec malore aedificatione et fructu facere potero.' Er is geen reden hierbij aan Gron. te denken (F. L. Bos, a.w., p. 69, aant. 1); het 'hic' slaat eerder op Oldersum. De suggestie dat hij geen pred. in Oldersum wilde worden omdat de taak hem te gering was, is minder waarschijnlijk. (A. A. v. Schelven, Vluchtelingenkerken, p. 150) Hij meent zonder instemming van Emden niet met vrucht te kunnen werken.

als een fundament voor het behoud. De groep die inmiddels noodgedwongen de Nederlandse vluchtelingengemeente verlaten had, bestond niet uit voorstanders van Adriaan van Haemstede, maar uit tegenstanders van het enghartige beleid van de kerkenraad dat geen enkele ruimte liet voor gewetensvrijheid. Uit de reactie van Adriaan van Haemstede blijkt een zekere geprikkeldheid. In een zinspeling op een bekend spreekwoord¹ schrijft hij van deze aanhangers: ‘Zij zijn misschien wel vrienden van me, maar de waarheid Gods is meer nog mijn vriendin.’ Hij weigert ook maar één stap te doen, strijdig met zijn geweten.

Opmerkelijk is zijn reactie op de beschuldiging van arianisme. Die was gebaseerd op het zevende artikel van zijn verweerschrift, ‘dat onder anabaptisten en zelfs onder de papisten en andere overigens verderfelijke secten zwakke leden van Christus gevonden worden.’ Dat hij nu op grond van consequenties, die door de kerkenraad aan deze stelling verbonden werden, op één lijn met Arius gesteld werd, verontrust hem weinig. Hij kent diens dwalingen amper, ‘slechts op grond van de weergave van anderen.’ Dat heeft hij met alle theologen gemeen, die zich overigens wel een oordeel veroorloven. Maar hij wil niet op gezag van anderen aanvaarden dat wie dan ook ketter is. Zelfs de notoire kettters uit de oudheid gunt hij het recht van de twijfel. ‘Maar als hij (inderdaad) de goddelijkheid van Christus de Heer ontkend heeft, staat dit zeer beslist ver van mijn mening af.’²

Ook komt in zijn brief sterk tot uiting de al eerder genoemde innerlijke distantie die hij kent ten aanzien van de meest noodlottige gebeurtenissen. Het is of ze hem niet werkelijk geraakt hebben. Met opgetogenheid doet hij verslag van wat hem overkomen is. Hij wil ook niet dat Acontius bedroefd is over de ongelukken die hem treffen; er is veeleer reden tot vreugde. ‘*Wij brengen immers de God en Vader van onze Heere Jezus Christus dank, die ons bekwaam gemaakt heeft gelijkvormig te worden aan het beeld van Zijn Zoon. (...) Wat kan ons schaden, als God zich aan onze zijde heeft geschaard? Zij hadden mij door hun excommunicatie als een ketter de hemel ontzegd, maar Christus heeft mij onder het zegevierend vaandel van Zijn kruis genomen, opdat Hij mij door veel ellende heen naar Zijn rijk zou voeren.*’³

Van dit triomfantelijk gezichtspunt uit beziet hij alles wat hem is aangedaan: uit Engeland gezet — ‘Maar ik heb mij nooit een vaste zetel bij de Engelsen willen verwerven’; in Holland niet geduld — ‘Het was ook nooit mijn bedoeling lang bij de Hollanders te verblijven’;

1 Hessels, a.w., p. 167; dit spreekwoord luidt: ‘annius Plato sed magie amica veritas.’

2. id. Vaker werd verband gelegd tussen arianisme en anabaptisme. Nov. 1560 schreef bs. John Jewel aan P. Martyr Vermigli over arianen en anabaptisten die onder het bewind van Elisabeth plotseling opduiken; G. H. Williams, *The radical reformation*, p. 781, 782; z.i. had het anabaptisme hier vaak antitrinitarische trekken.

3. Hessels, p. 166; de laatste zin wordt door F. L. Bos, p. 67-69, weggelaten.

bagage hem ontnomen — die ‘belemmerde de ondernomen reis’; in Emden als een ongewenste vreemdeling weggestuurd — ‘toen alles in hun stad zo duur was dat ik door gebrek wel gedwongen werd elders een verblijfplaats voor mij en mijn gezin te zoeken.’¹

Al wat hem aangedaan werd, had Christus ook moeten doormaken.

‘Het is dan ook niet verdrietig met Christus te lijden, maar veeleer *SUMMUM GAUDIUM.*’

Acontius behoeft zich niet bezorgd te maken, dat hij door de haat van zijn tegenstanders geprikkeld verder van de waarheid zou afraken. Hij is zijn vijanden eerder dankbaar voor de

gelegenheid die zij hem geschonken hebben, om te lijden, en hij wil de geestelijke winst die hij hiermee verworven heeft, zeker niet verspelen door een zondige reactie.

‘Als het kruis door mij gedragen moet worden, wil ik dat graag dragen terwille van de waarheid en om het getuigenis van mijn geweten. (...) Wat zou mij tot troost kunnen zijn in al mijn rampen, als ik met een zondig en onzuiver geweten voor mijn zaak zou strijden.’²

Deze brief is uitermate typerend voor Adriaan van Haemstede.

Kort samengevat is de inhoud:

de strijd om de gewetensvrijheid = lijden met Christus = summum gaudium.

§ 8. Laatste pogingen om tot verzoening te komen

Maanden lang vernemen we niets van Adriaan van Haemstede zelf. Hij tuiniert en wandelt. Blijkbaar heeft hij zich met de situatie verzoend, zich een martelaar wetend voor Gods zaak, de vrijheid van het geweten.

Vanuit Emden heeft men nog wel een poging in het werk gesteld om een brug te bouwen tussen de verbannen predikant en de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen, of liever gezegd: men heeft onderzocht of het mogelijk was van Haemstede opnieuw tot predikant te maken ondanks de excommunicatie in Londen. Jacobus Epius, één van de diakenen, wordt als gezant uitgezonden met brieven, ondertekend door ambtsdragers en gemeenteleden.

Op 13 juli 1561 verschijnt hij voor de kerkenraad in Londen. In de brieven wordt ophefdering gevraagd ten aanzien van acht punten.

De Londense kerkenraad besluit, ‘dat ieder van de ambtsdragers godslasterlijke en leugenachtige uitspraken van Adrianus Hamstedius zal verzamelen.’⁵ Een lang antwoord wordt opgesteld, zo tijdrovend dat de voorlezing daarvan op 17 juli afgebroken en op een latere vergadering voortgezet moest worden.⁴

1 Niets wijst op een Schelding van het gezin.

2. Hessels, a.w., p. 168. Typerend is ook: ‘ut potius omni amicitiae valedicerem, quam contra testimonium Dei in conscientia mea quicquam loqui,’ p. 167.

3. Kerkenraads-protocollen Londen, p. 227, 228.

4 id. p. 229: ‘Meer overmits ons die tijt cort viel int overlesen, zo ist uitgesteld tot 19 July...’; p. 233, 3 aug. 1561 werd de definitieve versie door alle ambtsdragers ondertekend.

Dat de raad zoveel moeite deed Emden te overtuigen van eigen gelijk, toont aan hoezeer dat betwijfeld werd. Overigens heeft deze uitvoerige reactie wel aan haar doel beantwoord. In Emden doet men er nu eveneens het zwijgen aan toe, hetzij geschrokken van de vinnigheid waarmee de Londense kerkenraad reageerde en vrezend voor de slechte verhoudingen, die konden ontstaan wanneer de kerk van Emden bleef twijfelen aan de juistheid van het optreden der broeders overzee, hetzij inderdaad overtuigd door de argumenten die in het antwoord werden opgestapeld.

Er valt een diepe stilte rond de figuur van Adriaan van Haemstede, hoe onrustig het ook in Londen zelf blijft.

Bijna een jaar later laat hij weer van zich horen. Op 9 april 1562 schrijft hij een brief aan de kerkenraad te Emden.’ Hij blijkt inmiddels naar Groningen verhuisd te zijn. De oorzaak van zijn brief is de terugkeer van zijn zuster Catharina, die wellicht ook om financiële redenen haar toevlucht elders zoeken moest. Zij had hem op de hoogte gesteld van ‘den iammerlicken twist ende de groote schoringhe’ in de gemeente te Londen. Bovendien is de indruk bij hem gewekt dat enkele Engelse predikanten ‘de vrede onder ons zoeken te benaerstighen.’²

De genade des geest is zij met u, lieve broeders.

Nadat mijn zuster uit Engeland vertrokken is en ik de jammerlijke twisten en grote scheuring aan gehoord heb en daar en boven de vlijtigheid aanmerke van sommige Engelse predikanten die de vrede onder ons zoeken te benaarstigen, zo heb ik daartoe (gelijk ik ook altijd gedaan heb) mij gans daartoe willen buigen en ben bereid (zo het u geraden dunke) met ulieder bewilligging naar Engeland te reizen.

En ik bid u, dat gij onpartijdige mannen verkiezen zult, die met mij derwaerts reizen om vrede te maken. Ik ben bereid (gelooft het mij) de schande der gemeenten te bedekken en (zoveel als ik met goede consciëntie doen mag) de last om mij te nemen, opdat ik haar oneer mocht bedekken voor den volke eer dat de schande openbaar worden en zij met de ganse gemeente niet gelasterd worde.

Lieve broeders, zo u de vrede en de stichting der gemeenten ter harten gaat, zo bid ik u dat gij hier acht op hebben wilt. Blijft Gode bevolen,

Uit Groningen, de negende dag Aprilis, anno 1562.

Uw aller goedgunstige broeder,

Adrianus Cornelis Hamsedius.

Terwijl hij in zijn brief aan Acontius geschreven had dat hij niet aan terugkeer naar Londen dacht, tenzij de hele gemeente dit eenstemmig verlangde,⁵ blijkt hij nu niet alleen bereid opnieuw naar de stad van zijn ondergang te gaan, maar ook ‘de schande der ghemeenten te bedecken, ende (zoo veel als ick mit goeder consciëntien doen mach)² den last op mij te nemen.’

Hij is zich inmiddels bewust geworden hoezeer hij de verzoening met de vluchtelingengemeente nodig heeft om weer aan het werk te kunnen gaan en is bereid de andere partij tegemoet te komen zover als zijn geweten hem maar enigszins toestaat. Om de verzoening te vergemakkelijken vraagt hij om de instemming van de Emdense raad met zijn reis én ‘ick bidde U, dat ghij onpartijdighe mannen onder U verkiezen wilt, die mit mij derwaerts reizen, om vrede te maecken.’

De kerkenraad van Emden is niet onmiddellijk op dit verzoek ingegaan. Pas op 1 juni 1562 komt de zaak aan de orde.

Alle aanklachten die vanuit Londen tegen Adriaan van Haemstede ingebracht zijn, worden besproken, evenals zijn eigen protestatie; naar zijn zeggen was hij om geen andere reden verbannen ‘daar um dathe den symplen Mennoniten van haer gevoelens van de menschwerdige Christi nicht kunde noch wulde voerdoemen.’⁵

1. Archief Kerkenraad Emden, no. XXI, p. 88; zie omslag.

2. cf § 6, p. 180. Op 30 juli 1562 erkent Miles Coverdale, dat hij pas na het tweede bezoek van A.v.H. aan Engeland en gesprekken met de leiders van de Nederl. gemeente ingezien had, hoe verkeerd diens leer eigenlijk was. Voor die tijd had hij het optreden van de kerkenraad met enige argwaan gezien. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 340.

3. cf. § 7, p. 190.

4. Opmerkelijk dat hij ook nu weer benadrukt het recht van gewetensvrijheid. Kerkenraadsprotocollen Emden, afschrift L. Kochs, p. 169; deze notulen ook in kerkeraad-

Dit argument maakte indruk. Men wilde hem weer in de gemeenschap van de kerk opnemen, want in Emden was men bepaald niet zo gelukkig met een dergelijk lichtvaardig verwijzen naar de verdoemenis.¹ Een week later werd dan ook besloten, dat Wicherus een schrijven tot de kerkenraad van Londen zou richten met het verzoek de excommunicatie van Adriaan van

Haemstede terug te nemen.²

Het was beslist niet de bedoeling van de kerkenraad van Emden hieraan vast te koppelen een verzoek hem opnieuw als predikant van Londen te aanvaarden. Men wilde alleen de weg voor hem effenen om op het vasteland weer een bepaalde taak te kunnen vervullen; vermoedelijk heeft men daarbij wel aan Groningen gedacht.

Dat de kerkenraad van Emden niet meer aan een ambtsperiode van Adriaan van Haemstede in Londen heeft gedacht, blijkt als op 22 juni Corn. Cooltuyn de opdracht ontvangt jonker Christophorus van Ewsum van gedachte te doen veranderen.³ Deze weigerde namelijk Nicolaus Carinaeus, inmiddels predikant van Jennelt, een plaatsje dat onder het patronaat van de jonker stond, toestemming te verlenen het beroep dat de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen op hem uitgebracht had, aan te nemen.

Sinds jan. 1562 stond de Londense kerkenraad met Carinaeus in contact. Hoewel deze van mening was niet over voldoende talent te beschikken om de functie van predikant van Londen naar behoren te kunnen vervullen, durfde hij ook niet op dit verzoek in te gaan, uit vrees dat de woede van de jonker zich dan tegen de hele kerk zou richten. In zijn schrijven van 1 april 1562 gaf hij overigens wel te kennen, dat hij naar ander werk verlangde; zijn werk onder de hofhouding van de jonker had weinig effect.⁴

Dit laatste was voor Petrus Delenus aanleiding zich rechtstreeks in een schrijven tot de jonker te richten.⁵ Door een persoonlijk gesprek zou Cooltuyn deze druk nog trachten

-protoc. Londen, p. 328, aant. 1 met een iets andere tekst: hier wordt gezegd: 'so he uut nidijger orsake gebannet sij...', terwijl Kochs had: 'so he um anders geen orsake gebannet sy...' Ik volg de lezing van Kochs.

1. id.: 'De broederen wulden doch tot frede halven hem wedderum annemen, dewijle de gemene sulck voordoment nijcht koenen prijsen' — Iezing protoc. Londen; Kochs geeft een woord soms iets anders weer, verder is er geen verschil.

2. id. d.d. 8 juni 1562: 'Dan ys de protestatie Adriani yn der gemene gelesen; und van d. Wichero begert, dat he voor Adriano Hamstedio an der gemene van Engellant scrijve; daer he yn bewylleget heft.'

3 Kerkenraadsprotoc. Emden, afschr. Kochs, p. 170: 'Deer ys besloten, dat D. Coltunius schal tho Jennelt reysen unde van den Junker voerwarven um Nicolas Cardineus, dat he daer muchte untledyget uth bewylgynghe des Junkers werden unde de beropynghe van Engellant volgen.'

4. J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus II*, no. 60, p. 184, 185: Carinaeus aan Cooltuyn d.d. 26 ma. 1562. Id. no. 62, p. 189, 190: Carinaeus aan Nederl. kerkenraad van Londen d.d. 1 apr. 1562, de Ieden van de hofhouding blijven ondanks alle preken obstinaat en onboetvaardig.

5. id. no. 65, p. 198, 199, d.d. 25 mei 1562.

194

te versterken. Het uiteindelijke resultaat was dan ook dat Carinaeus inderdaad de opvolger van Adriaan van Haemstede wordt.¹

Het tijdstip waarop de Emdense kerkenraad besloot het voor Adriaan van Haemstede op te nemen, viel merkwaardigerwijs samen met een bezoek van vier afgevaardigden van de Antwerpse kerk aan Londen.

Dat bezoek had overigens met de zaak van Adriaan van Haemstede niets te maken. Er was een kwestie tussen de beide kerkenraden gerezen over de vraag, in hoeverre verzet tegen de wettige overheid, hoe goddeloos ook, geoorloofd was. In de Zuidelijke Nederlanden waren verschillende malen gevangenschappen opengebroken. Ook in Antwerpen was op de vismarkt een gevangene met geweld bevrijd, een opstootje waarbij de predikant Moded zelf betrokken is geweest.²

Ook de synode, die in 1562 te Antwerpen gehouden was, had zich niet duidelijk genoeg van het gebruik van geweld gedistantieerd.

In Londen maakte men zich uitermate bezorgd over deze toenemende gewelddadigheid. Op 25 april 1562 richtte men een scherpe brief aan het adres van de Antwerpse broeders.³ Niet minder scherp was het antwoord.⁴ Dit werd bovendien gevolgd door een viertal afgevaardigden van de kerkenraad, de predikanten Herman Moded en Petrus Hasard met nog twee kerkenraadsleden Dominicus en Segerus.

Op woensdag 3 juni vindt een ontmoeting plaats tussen de afgevaardigden van Antwerpen en de kerkenraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen.⁵ Later komt men opnieuw over deze zaak bijeen.

Petrus Delenus verklaart met nadruk dat het niet de bedoeling van hun brief was geweest de Antwerpse kerkenraad of de synode aan te klagen. Hij voerde de broederlijke titulatuur, die in de brief gebruikt was, aan als bewijs dat de harde inhoud geen beschuldiging maar een waarschuwing was geweest. Wel gaf Delenus toe, dat 'men... so hardt gescreven hadde...', maar die harde toon hield niet in een veroordeling van de Antwerpse kerkenraad, maar was gericht op wat hier en daar in de Zuidelijke Nederlanden was voorgevallen.⁶ Men maakte zich zorgen over deze groeiende opstandigheid tegenover de door God gestelde machten.

Ook bij deze discussie wordt zichtbaar de diepgewortelde vrees bij de Nederlandse gemeenschap in Londen vereenzelvigd te worden met de opstandige

1. Do. 29 oct. 1562 komt hij in Londen aan; Kerkenraads-protoc. Londen, p. 369.

2. id. p. 335, aant. 1. Zie voor deze kwestie ook A. A. v. Schelven, Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e-eeuwsche Nederlanden, p. 126-156.

3. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 308; dit wordt ook vermeld in een brief van 17 nov, 1570 van enkele leden van de Nederl. gem. te Londen aan bs. Edw. Sandes, waarin zij aantellen hoe verdorven het Nederl. volk is; het gewapend verzet is daar een voorbeeld van; J. a Hessels, no. 104, p. 357.-r--

4. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 319; J. 14. Hessels, no. 104, p. 357; d.d. 26

5. protoc. Londen, p. 318, 319.

6 id. p. 320-323; d.d. 6 juni 1562.

Dopersen. In hun schrijven van 25 april hadden zij deze parallel zelf getrokken. Nu, in hun gesprek met de afgevaardigden, erkennen zij dat zij de brief vriendelijker hadden moeten opstellen en dat het onjuist geweest was te suggereren, 'alsoft wij hen den oproerischen Wederdoperen ende den ghespuys des Thomae Munzeri waren ghelijck achtende.' De vier Antwerpenaren gaan tenslotte met de verontschuldigungen akkoord. Men slaagde er evenwel niet in een eensluidende visie te krijgen op de vraag, of een inquisiteur als Peter Titelmans, deken van Ronse, als overheidsdienaar erkend moest worden al dan niet.

De afgevaardigden zijn in ieder geval tot 14 juni in Londen gebleven; op die dag heeft Moded in de Nederlandse gemeente gepreekt. Op 28 juli ontvangt de Nederlandse kerkenraad een brief van hem uit Antwerpen. Tussen die twee data moeten ze dus vertrokken zijn.'

Van de aanwezigheid van deze broeders uit Antwerpen hebben de geëxcommuniceerde tegenstanders van het kerkenraadsbeleid gebruik willen maken om hun zaak opnieuw in beweging te krijgen. Het was bekend, dat men in Antwerpen Adriaan van Haemstede welwillend gezind was. Ook Herman Moded schrijft nog na zijn verblijf in Londen, op 6 aug. een brief aan de Londense kerkenraad, waarin hij 'de genoemde verderfelijke dwalingen van Adrianus Hamstedius... niet weinig vergoelijkt.'² Hij had nu immers ook zelf gemerkt hoe lichtvaardig in Londen een afwijkende visie *dopers* genoemd werd.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat reeds op 3 juni bij het eerste contact van de Antwerpse afgevaardigden met de Londense kerkenraad twee mannen ter vergadering komen met een schrijven van de afgesnedenen, waarin verzocht werd 'om die sake tusschen hen ende ons gehandelt te werden in bij wesen Hermanni Strichers ende Petri Hasard oft men meschien

hen schuit conden bewijzen.'³

Dit verzoek werd afgewezen. Maar de gelijktijdigheid is opvallend. Terwijl de mannen uit Antwerpen in Londen aankomen, trachten de afgesnedenen hun zaak weer aan de orde te stellen en besluit de kerkenraad van Emden een appel te doen op de Londense kerkenraad terwille van Adriaan van Haemstede. Van verschillende kanten wordt gelijktijdig druk uitgeoefend op de kerkenraad van Londen om verzoeningsgezind te zijn. De tweede komst van Adriaan van Haemstede is zorgvuldig voorbereid.

Kort na het vertrek van de Antwerpse afgevaardigden bereikt een schrijven

1. id. p. 324, over het preken van Moded; p. 335 over zijn brief. Het conflict tussen Antw. en Londen blijft lang doorwerken, zodat de Antw. gemeente leden die naar Londen vertrekken zelfs geen aanbevelingsbrief meer mee wil geven, wat wel gebeurt als zij naar Emden of Sandwich gaan. De Londense kerkenraad blijft op zijn standpunt staan; op 26 dec. 1562 wordt een uit Antw. afkomstig lid van het avondmaal afgehouden, omdat hij in uitzonderlijke omstandigheden geweld tegen de overheid geoorloofd acht; ook enkele anderen die van mening waren dat in ieder geval het bevrijden van gevangenen niet zonder meer veroordeeld kon worden, mogen niet langer aan het avondmaal deelnemen; id. p. 386 ev.

2. J. H. Hessels, no. 104, p. 358.

3. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 319.

196.

van de verbannen predikant zelf de kerkenraad van de Nederlandse vluchtelingengemeente, dat de indruk wekt 'als oft hij wilde te Londen comen om zijn schult te bekennen!'

Dat de kerkenraadsleden in Londen nog steeds weinig bereid waren ruimte te laten voor de zienswijze van een Adriaan van Haemstede, blijkt uit hun houding ten opzichte van gemeenteleden, die aanvankelijk hun toevlucht hadden gezocht in Frankfort, waar hun kinderen in de Lutherse kerk waren gedoopt. Tussen Petrus Datheen en Gaspar van der Heyden was al eerder een conflict over deze materie ontstaan; de eerste wilde de mensen vrij laten, maar van der Heyden verbood een dergelijke doop ten enenmale. Zoals bekend had Calvijn zelf zich gematigd opgesteld in deze kwestie; in feite koos hij de zijde van Datheen.

In Londen evenwel beschouwde men het ten doop houden van kinderen in een Lutherse kerk zonder meer als zonde, wel niet van dien aard dat zij die zich hieraan schuldig hadden gemaakt, in het openbaar hun zonde moesten belijden, maar toch wel zo 'dat sij in die consistorie hoer schuldt bekennen, ende dat men dat op bequaemer tijt den ghemeente aengeve zonder iemandt te noemen...'² Een kerkenraad die een dergelijk standpunt inneemt, kan moeilijk welwillend staan tegenover een man die zelfs geen oordeel wilde uitspreken over mensen die hun kinderen in de rooms-katholieke kerk ten doop hielden.³

Hoezeer de komst van Adriaan van Haemstede voorbereid was door de Antwerpse afgevaardigden en de brief uit Emden, het standpunt dat de kerkenraad tegenover de broeders uit Frankfort innam, was een weinig belovend voorteken.

Voor zondag 19 juli 1562 treffen we in de Londense kerkenraadsprotocollen de mededeling aan: 'Adrianus Hamstedius compt opentlick in de kercke, hoort die predicaties'⁴

Ook de bisschop blijkt van zijn komst op de hoogte. Diezelfde dag ontvangt de kerkenraad een brief van Grindal, waarbij ingesloten een in het Engels opgesteld verzoek aan de overheid Adriaan van Haemstede te arresteren. De kerkenraad behoeft dit verzoek maar te ondertekenen en te verzenden, dan doet de regering de rest.

De kerkenraad durft geen beslissing te nemen zonder de Waalse broeders geraadpleegd te hebben. De volgende dag vindt de gemeenschappelijke beraadslaging plaats. Het onderwerp van bespreking is, of men gebruik kan maken van de gelegenheid die de bisschop geboden

heeft, de geëxcommuniceerde predikant te laten arresteren, of niet.
Beide mogelijkheden zijn niet zonder bezwaren. Laat men van Haemstede ge-

1. id. p. 328, d.d. 5 juli 1562.

2 id. p. 329, 330, d.d. 9 juli 1562. Zie voor het conflict te Frankfort hfdst. 3 § 4, p. 111.

3 zie hfdst. 2 § 6, p. 70, 71.

4. protoc. Londen, p. 331.

197

Vangen nemen, dan zullen er 'grote swarigheden... zijn buten ende binnen Engelant als hij onbelemmerd 'zijn venijn stroyen' kan, raakt de gemeente in verwarring. De Waalse broeders menen dat hij het beste gevangen men kan worden op grond van het feit dat hij ondanks zijn verbanning teruggekomen is. Bovendien dient men de bisschop te vragen, 'dat hij zijn brief doer een zijnder knechten wilden beschicken, opdat onzer ghemeente niet ghelastert en werde.' De Nederlandse kerkenraadsleden zijn dezelfde mening toegedaan.'

De volgende dag, 21 juli, ontvangt de kerkenraad reeds antwoord van de bisschop; dit is kennelijk instemmend geweest. Diezelfde dinsdag is van Haemstede vermoedelijk al gearresteerd.²

Maar op 22 juli ontmoeten Jan Utenhove en Adrianus Dorenius de man die vanaf Groningen van Haemstede vergezeld heeft, de arts Hieronymus. Hij deelt mee dat zijn metgezel naar Engeland teruggekeerd is, omdat hij met de kerk verzoend wil worden. Op de vergadering, die naar aanleiding van dit gesprek belegd wordt, toont Hieronymus een schrijven van de kerkenraad van Emden, waarin een pleidooi gevoerd wordt ten gunste van Adriaan van Haemstede. Hij verzoekt om antwoord én om een kopie van de brief.

Omdat deze zaak naar het oordeel van de kerkenraad de drie kerken aangaat, moeten de Waalse broeders en de bisschop hierin eveneens gekend worden; dan zal ook bezien worden, of het raadzaam is een kopie af te staan.'

In de nadere bespreking wordt vooral aandacht geschonken aan een brief die de gewezen predikant aan Corn. Cooltuyn gezonden had en die door de Emdense kerkenraad mede doorgestuurd was.

Volgens F. L. Bos blijkt uit deze brief, 'dat de man nog verder van huis is dan vroeger. Toen toch stemde hij bisschop Grindal nog toe, dat eenvoudige Doopsgezinden af te houden waren van de uiterlijke gemeenschap van de kerk. Nu echter wil hij blijkbaar ook daarvan niet weten.'⁴

Inderdaad wekt de Latijnse samenvatting, die wij in de kerkenraads-protocollen vinden, deze indruk.⁵ Toch vraag ik me af, of deze weergave juist is. De kerke-

1. id. p. 332.

2. id. p. 334. Op 22 juli ontvangt de kerkenraad hiervan bericht.

3. id. p. 333, 334.

4. F. L. Bos, a.w., p. 72.

5. protoc. Londen, p. 334; d.d. 23 juli. De tekst luidt: 'Describuntur item conferunturque exemplaria scriptorum Adriani Hamstedii, potissimum illud scriptum A.H. ad Corn. Coolthunium, quo testatur se lam non arnplius in ea sententia esse, simplices Anabaptistas, incamationis Christi veritatem negantes, arcendos esse ab extera ecclesiae communione, sicut ante ad episcopum londinensem protestatus fuerat abhinc biennio esse arcendos.'

De vraag is wat onder 'extern ecclesiae communione' verstaan moet worden: de meer uiterlijke gemeenschap van de kerk, of de buitenlandse kerk. Meende A.v.H. dus dat deze dopersen wel van de vreemdelingenkerk afgehouden moesten worden maar niet van de kerk als zodanig, en is hij nu van mening dat zij van de gehele kerk geweerd moesten worden, of meent hij nu dat er ook binnen de vluchtelingengemeente plaats voor hen behoort te zijn?

raad van Emden heeft de brief kennelijk doorgezonden in de mening, dat er in het denken van Adriaan van Haemstede een kentering ten goede gekomen is. Deze brief moet dienen als een ondersteuning van de aanbevelingsbrief van de kant van de kerkenraad. Waarschijnlijker lijkt het mij daarom, dat van Haemstede in zijn brief aan Cooltuyn geschreven heeft dat hij aanvankelijk deze bepaalde doperse broeders niet zonder meer uit de kerk wilde zetten. Wel moesten hun beperkingen worden opgelegd. Ze konden niet naar het avondmaal. Nu is hij evenwel van mening dat zij in het geheel niet in de kerk opgenomen kunnen worden. Dit wil niet zeggen dat hij hun de *zaligheid* ontzeggen wil.

Alleen wanneer hij een dergelijke ontwikkeling doorgemaakt heeft, kan de kerkenraad van Emden bereid geweest zijn voor hem het pleit te voeren. Naar de mening van de broeders in Oost-Friesland had hij een ontwikkeling ten goede doorgemaakt en lag de weg voor verzoening nu open.

Er vindt een intensief overleg plaats tussen de kerkenraad en de bisschop.¹ In aansluiting op de notities van 28 juli vinden we onverwachts een uitvoerig verslag van alle gebeurtenissen en beraadslagingen die op de terugkeer van Adriaan van Haemstede betrekking hebben. Dit verslag is in het Nederlands geschreven. Kennelijk was de deining binnen de gemeente al van dien aard geworden, dat een uitvoerige beschrijving van wat de kerkenraad had gedaan, in de taal die door alle leden van de gemeente gevolgd kon worden, noodzakelijk geacht werd.

Alle nadruk wordt gelegd op het feit, dat Adriaan van Haemstede de brieven die Emden hem meegegeven had, 'sommighen daghen bij hem behouden, opgebroken, ander lieden ghetoot, uutgescreven ende uutscrijven laten ende in. duytsche overghesette, ommege dragen, zijn rotgeselchap bijeen ghehad, jae sommigen vromen engelschen predicanten oeck laten sien, jae oeck een copie der selven tot den bisschop van Londen, eer hij se ons overgelevert heeft.

Soeckende doer sulcken middele alleman wijle te maken, dat die predicanten van Eemden ende ander wijsen mannen eens sins met hem waren, ende dat hij nergens anders om afghesneden was dan omdat hij die simple Dopers... niet conde verdoemen. Aldus loop hij ontrent opentlick bij der straten, op den burse ende doer die stadt van Londen, die gansche Maendage Julii 20.

Compt wederom des Dingsdage opentlick in die Kercke, summa het compt den bisschop van Londen ten noren dat Adrianus Hamstedius daer is, ende hij doet hem vangen omtrent den husen van Hary Houck, bierbrouwer.²

waarin deze A.v.H. verwijt dat volg. hem 'anabaptisten' 'cum ad Christum tum ad Ecclesiam pertinere.' Als hij dan inderdaad een naar het oordeel van Emden gunstige ontwikkeling doorgemaakt heeft, zou men verwachten dat hij nu van dat laatste deel teruggekomen is, nog wel 'ad Christum', niet langer 'ad Ecclesiam'. Maar de tekst in de protoc. is niet duidelijk.

1. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 335; op zo. 26 juli komen er twee brieven van de bs. 'quid in causa AR, agendum, et quid de literis Embdanorum rogantibus respondendum.'

2. id. p. 336, 337.

Dit gedeelte uit de protocollen dient alleen hierom al uitvoerig geciteerd te worden, omdat nu blijkt dat de Londense kerkenraad niet terugdeinst voor een onjuiste weergave van zaken. Gesuggereerd wordt dat de bisschop door het uitdagende optreden van Adriaan van Haemstede zelf van diens verblijf in Londen op de hoogte is gekomen en dat hij zonder overleg met de kerkenraad tot de arrestatie is overgegaan.

Dat deze weergave met het oog op de gemeente gegeven is, blijkt duidelijk uit het slot, als

geschreven wordt dat 'grote laster ende veel quaedtsprekens om Adriani Hamstedii gevanckenisse willen' ontstaan is, 'd'welcke zij t' onrecht wijten die duytschen ghemeente.' In verband met deze verwijten willen de beide kerkenraden zich verder geheel van de zaak distantiëren.

Op donderdag 30 juli verzoeken Petrus Delenus, Jan Utenhove en Nic. des Gallards, die juist van de begrafenis van zijn zootje terugkeerde, de bisschop de affaire van Haemstede buiten hen om verder te regelen. Grindal belooft hun dat hij de beide gemeenten geheel ongemoeid zal laten. Het gesprek met Adriaan van Haemstede zal gevoerd worden in tegenwoordigheid van enkele Engelse predikanten.¹

Deze ontmoeting vindt plaats op 31 juli. Bij deze gelegenheid wordt van Haemstede een herroepingsformule voorgehouden, die hij moet ondertekenen, wil hij met de kerk verzoend kunnen worden.

Hij moet bekennen dat hij ten onrechte geleerd heeft dat de wijze waarop Jezus geboren werd, niet het fundament, maar slechts één van de omstandigheden van dat fundament was;

dat hij gedwaald heeft toen hij anabaptisten die anderen niet belasteren en veroordelen, voor broeders en zwakke leden van Christus hield;

dat hij ten onrechte meende dat hun visie het fundament niet aantastte, maar slechts hout, stro of hooi was, gebouwd op hetzelfde fundament van ons behoud;

dat hij zondigde door te menen dat mensen met zo'n opvatting over de menswording van Christus toch zouden kunnen belijden dat Christus waarlijk mens geweest is; dat hij het volk misleid heeft door ogenschijnlijk overtuigende vergelijkingen, alsof het kibbelen over het vlees van Christus van dezelfde aard zou zijn als het kibbelen van de soldaten over het opperkleed van de Heer, toen deze gekruisigd boven hen hing;

dat hij ten onrechte geleerd had dat het ouders vrij staat hun kinderen enige jaren ongedoopt te laten;

en tenslotte dat hij de ambtsdragers van beide gemeenten en de bisschop veracht heeft, toen hij zonder gehoor te geven aan de vermaningen zich op het recht had beroepen.

Hij moet erkennen terecht geëxcommuniceerd te zijn, 'dat ik dit op grond van

1. id. p. 338.

het hoogste recht verdiend heb en dat door genoemde bisschop ordelijk met mij gehandeld is."

Adriaan van Haemstede heeft zelf een andere revocatie opgesteld, die helaas niet bewaard is gebleven. De beide kerkenraden zijn van oordeel, als zij inzage krijgen in beider teksten, dat de formula van de bisschop 'suilt ende matelick ghenough' was, maar die van Adriaan van Haemstede 'vol bedrogh, valscheyt ende luegens...'²

Hoezeer de laatste ook tot verzoening bereid was, toch weigerde hij de herroepingsformule van de bisschop te ondertekenen.

Volgens een weinig betrouwbare bron zou de bisschop toen gezegd hebben: 'het spijt me voor u; ik merk dat het vak van tuinman dat u nu beoefent, u niet geleerd heeft, hoe gevaarlijk slechte planten voor de goede zijn.'

'Pardon mijnheer; het tuinmansvak heeft mij juist geleerd overal gebruik te maken, van de vergiftige planten evengoed als van de andere. God heeft niets nutteloos geschapen', reageerde van Haemstede.³

Deze anekdote mag weinig betrouwbaar zijn, ze is in ieder geval gekozen door iemand die de

beide personen in het geding behoorlijk kende. Het verschil in theologisch opzicht is raak getekend. Grindal had alleen oog voor de tuin die hij te verzorgen had; wat daarvoor schadelijk was, moest opgeruimd worden. Van Haemstede vroeg zich af, in hoeverre de giftige planten elders nuttig gemaakt konden worden. Afgezien daarvan, beiden waren inderdaad ervaren in het tuinmansvak; van Haemstede noodgedwongen, Grindal uit liefhebberij.⁴ Maar ondanks deze gemeenschappelijke interesses zijn ze elkaar geen stap nader gekomen.

Dat valt te betreuren. Zonder enig gezichtsverlies had de bisschop genoeg kunnen nemen met de herroepingsformule die van Haemstede zelf had opgesteld. Ook al is deze niet bewaard gebleven, uit zijn brief aan Cooltuyn blijkt vermoedelijk dat hij zich ten aanzien van het beleid tegenover de dopersen met de officiële kerkelijke strategie heeft willen conformeren. Hij is dan ook naar Londen gegaan, niet om daar opnieuw predikant te worden — zijn vrouw en kinderen zijn ongetwijfeld in Groningen achtergebleven; we vernemen bij dit tweede bezoek aan Engeland niets van hen —, maar om weer tot de gemeenschap van de kerk toegelaten te worden.

1. J. H. Hessels, no. 66, p. 202-204; volt. vert. F. L. Bos, p. 73, 74.

2. Kerkenraads-protoc. p. 343, 344; d.d. 4 en 5 aug. 1562.

3. Overgeleverd door C.-A. Rahlenbeck in *Biographie Nationale de Belgique*, dl. VIII, ss. Haemstede, kol. 603.

4. *Dictionary of National Biography*, vol. XXIII, Londen 1890, ss. Grindal; zijn liefhebberijen waren muziek en tuinieren.

Ze hadden trouwens nog meer gemeen; hun zorg voor martelaarsgeschiedenissen. Grindal had tijdens zijn verblijf op het vasteland als eerste het plan opgevat, tot een martelaarsgeschiedenis te komen van de martelaars onder koningin Mary; W. Maller, *Foxe's Book of Martyrs and the elect Nation*, p. 54 ev.; J. Strype, *The History of the Life and Acts of ...Edmund Grindal...*, p. 19-32.

201

Hij wil weer, waar dan ook, aan het werk. De kerkelijke organisatie is inmiddels van dien aard geworden dat dit onmogelijk blijkt, nu hij door die éne gemeenschap in Londen buitengesloten is. Beziel van goede voornemens is hij naar Londen getrokken. De vluchtelingenkerken hebben de toegestoken hand niet willen aanvaarden, hoe gering de consequenties voor haarzelf ook geweest zouden zijn, ja hoezeer de nog steeds bestaande scheuring door deze verzoening opgeheven had kunnen worden. Het onderling wantrouwen was over en weer te groot.

Op 21 aug. 1562 krijgt de kerkenraad van de Nederlandse gemeente bericht dat Adriaan van Haemstede 'sijn bescheyt van den bisschop van Londen uut den raedt der Coninginjcker Majesteyt' ontvangen had 'om binnen 15 dagen te vertrecken uut het ganschen coningrijcke van Engelandt; uut het selven gebannen te sijn op den hals so hij daernae int zelve gevonden werde.'¹

In die tussentijd mocht hij met niemand spreken. Wel werd hij uit gevangenschap ontslagen; hij mocht zijn intrek weer nemen bij Hary Houck, de bierbrouwer, in wiens huis hij onderdak gevonden had, waar men hem gearresteerd had, of bij 'Leeke ende Peter in die grawe hond,' maar die moesten zich voor 100 pond garant stellen dat hij inderdaad met niemand meer in verbinding kon

komen.²

Gezien het feit dat reeds op 14 september door Adriaan van Haemstede een beroep op de kerkenraad van Emden is gedaan, mag aangenomen worden dat hij niet tot het einde van de hem toegestane periode heeft gewacht, maar al spoedig ontgoocheld is vertrokken.

Al eerder, op 23 aug., heeft de Londense kerkenraad een brief geschreven aan de broeders in Emden om eigen optreden te rechtvaardigen en door te geven, welk gebruik van Haemstede

van de aanbevelingsbrieven gemaakt had.³

Het schrijven dat Karel Utenhove op 4 sept. 1562 aan zijn halfbroer Jan richtte ten behoeve van de veel gesmade banneling, bood weinig soelaas meer. Hierin schreef deze dat hij weigerde te geloven wat hij van Jan vernomen had, als zou Adriaan van Haemstede tot het Huis der Liefde toegetreden zijn. Hij vreesde dat zijn broer zijn opinie meer baseerde op geruchten van mensen dan op grondig onderzoek.⁴

Op 14 sept. 1562 vinden we het laatste bericht over Adriaan van Haemstede,⁵

1. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 350, 351,

2. id. 'Werdt oeck geboden, dat hij geen woorden noch disputatie met iemandt middelder tijt sal houden, Hyrtoe werden in 100 ponden verbonden Harm Hoeck of Leeke ende Peter in die grawe hond.' Over de gevangennamen bij Hary Houck, p. 337.

3. id. p. 351: 'Scribendum inter alia ad Aembdanos, ut se expurgent apud ecclesias, cum A.H. vestras literas ubique asserat pro se facere, cum nos libenter pro nobis interpreten: etc.'

4. J. H. Hessels, no. 67, p. 205-207: 'De Hamstedio que scribis, qualia sint nescio. Si è domo (quam Amoris vocant) erat, nihil est quod respondeam, sed id ut credam mgre animum queam inducere,' (206),

5. Kerkenraadsprotoc. Emden, afschr. Kochs, p. 172, 173; abusievelijk staat in de oorspr. 202

nl. een discussie in de kerkenraad van Emden over wat zich in Londen heeft afgespeeld. Hoewel de verbannen predikant zelf niet aanwezig geweest zal zijn, heeft hij wel zorg gedragen dat de Emdense broeders inzage hadden in de herroepingsformule van de bisschop en zijn antwoord hierop. Hij verzocht de kerkenraad nu een oordeel uit te spreken, waaraan hij zich bij voorbaat onderwierp. Als de broeders de mening waren toegedaan dat hij inderdaad schuldig was, dan wilde hij schuld belijden. Hij wilde alles doen wat de kerkenraad hem oplegde, wat hij maar 'myt goeden conscientien doen kan.' Uit deze woorden blijkt wel, hoezeer ook nu het geweten voor hem de hoogste norm blijft.

De discussie is weinig bemoedigend verlopen. De broeders vragen zich af, waarom hij de gemeente van Emden met deze zaak belast. Als de kerkenraad inderdaad een uitspraak in zijn voordeel zou doen, zou er ongetwijfeld onenigheid ontstaan binnen de gemeente zelf en met de kerk in Engeland. De kerkenraad adviseert hem daarom zijn zaak en alle brieven en geschriften over deze zaak aan een universiteit voor te leggen. Men hoopt dat hij daar een goede basis voor verzoening vinden zal.

Dat de kerkenraad van Emden zich zo resoluut uit deze affaire terugtrekt, komt zeker niet in de laatste plaats door de wijze waarop van Haemstede met de brief die de kerk van Emden hem meegegeven had, was omgegaan. Hij had die opengemaakt en overgeschreven, aan gemeenteleden en Engelse predikanten laten lezen, voordat hij haar aan de Londense kerkenraad overhandigde.

Buiten deze kerkenraad om had hij de Nederlanders in Londen duidelijk willen

protoc. als datum 14 dec. aangegeven; het is uit de omliggende notities duidelijk dat het om sept. gaat. De tekst luidt:

'Heft Adrianus Hamstedius dorch Schelionem de forme der revocation, van den bysschop van Londen hem voergestelt, unde syn antwort an den bysscup gegeven, yn der gemene voergestelt myt so eyn begerte, dat he syck gerne yn ordel der gemene, dat se uth dessekegenwerdyge breven, daer yn he beschuldyget wordt als recht gebannen unde syn unschuldynge daer wedder up gedaen, wulde onderwarpen unde gene syne schalt bekennen, daer yn de gemene hem schuit bewese, unde alle dat gene doen, dat hem de gemene oplecht

unde myt goeden consciencien doen kan.

Deer up de gemene geratslagt, so eyn antwort gefunden, dat syck de gemene voerwundert, wo dat he daer tho kompt, dat he desse gemene yn sulke sake beswaret, wante so desse gemeente syck syner saken wulde annemen, wurde nicht sunder groete schorynge desser gemene geschen unde uns andere grote beswerynge maken unde eyn twystynge anrychten myt de van Engelant. Wante so wy hyr syn sake wulden rychten, so wurde under uns eyn twyspalt errysen, wante daer wurden voerscheyden menynghe vallen, unde so wy kunden hem absolveren, muste wy myt hellen deren schryften den Engelschen hoere schuit unde feyel bewysen koenen. Dan wy koenen lyden, dat he syn sake unde de schryfte an eyn universiteyt voerstelle unde daer van rychten laten, daer moegelick geleerder unde schyckter lueden synt. So he daer kunden eyn guede frund thoe voersoeynghe dentlick yn fynden, moegen wy lyden unde raden ock.

Ock behaget gans unde geer de gemene nycht, dat he so ontrowlick myt der brei, hem gegeven an de van Engelant gehandelt heft, de upgebroken unde uth copiert, daer myt he syn sake gaar voerdechtich gemaket unde gar ovel gehandelt, also dat de gemene nycht gerne syck yn syn sake denker tho steken, wante he heft voerdechtich gemaket ytlike by der gemene, als date se sunder consent uth hoer egen wylle unde voersat hem tho wyllen gedaen heft.'

203

maken dat men overzee genuanceerder dacht dan de leiding van de vluchtelingengemeente toelaatbaar achtte. Weer heeft hij getracht aanhang te verwerven, voordat de kerkenraad de invloed van deze brieven zou kunnen blokkeren. Evenals tijdens zijn eerste verblijf wilde hij dat de gemeente zich zou uitspreken, onafhankelijk van de kerkenraad. Hij wilde een wig tussen die twee drijven. Ook nu weigerde hij de kerkenraad als ware representant van de gemeente te zien. Voordat hij zich bij de raad meldt, verschijnt hij in een kerkdienst. Hij zoekt zijn aanhangers op. Als hij na enige dagen gevangen genomen wordt, is hij nog steeds niet bij de bevoegde instantie geweest, waarmee hij toch verzoend moest worden.

Zijn gedrag is onbegrijpelijk. Achtte hij, nu hij aanbevelingsbrieven van Emden bij zich had, zijn zaak zo sterk dat hij meende dat de kerkenraad van Londen hem niets meer maken kon? Was hij bij voorbaat overtuigd dat verzoening uitgesloten was, zodat hij niet eens de moeite nam contact op te nemen? Was hij van mening dat de verzoening nu wel vanzelf komen zou, nu hij van inzicht veranderd was?

Ongetwijfeld is hij naar Londen gegaan met een goede hoop op verzoening. Uit zijn optreden blijkt dat hij deze verzoening niet verwachtte van de Nederlandse of Waalse kerkenraad, wel van de bisschop en de Engelse predikanten. Typerend is dat de bisschop eerder een kopie van de aanbevelingsbrieven ontving dan de kerkenraad het origineel.¹

Het lijkt mij waarschijnlijk dat er in Engelse kring enig onbehagen is gekomen over het agressieve optreden van de Nederlandse kerkenraad. Juist in die dagen bereikte die agressiviteit een hoogtepunt; de kerkenraad keerde zich fel tegen alle aanhangers van Adriaan van Haemstede en allen die met deze aanhangers sympathiseerden; tegen gemeenteleden die in Frankfort hun kind in een Lutherse kerk hadden laten dopen; tegen kerken in de Zuidelijke Nederlanden, waar men niet zonder meer het bevrijden van gevangenen veroordeelde. Maar hoeveel wrevel dit optreden ook wekte, de bisschop bleef solidair met de kerkenraden van de vluchtelingengemeenten. Dat is de misrekening van Adriaan van Haemstede geweest.

Zijn manipulaties met de hem toevertrouwde brieven hadden tot gevolg, dat de kerk van Emden die vaker bemiddelend opgetreden was, opeens vergat moederkerk te zijn. Bovendien

was men in deze kerkenraad ook bepaald niet eensgezind, zoals eerder gebleken was.' Wanneer men Adriaan van Haemstede ondanks het hernieuwde vonnis zou vrijspreken, moest men volkomen overtuigd zijn van diens onschuld tot in de details toe, wilde een dergelijk desavoueren van het beleid in Londen met alle gevolgen van dien te rechtvaardigen zijn.

1 Kerkenraads-protoc. Londen, p. 336; het Nederl. verslag van de gebeurtenissen; (zb. p. 199).

2. id. p. 137-140 over de verhoudingen binnen de Emdense kerkenraad t.a.v. A.v.H.

Zover wilde men niet gaan. Er restte de kerkenraad weinig anders dan van Haemstede te adviseren ergens anders zijn heil te zoeken.

Het lijkt mij niet waarschijnlijk dat hij zich inderdaad tot een universiteit gewend heeft. Petrus Martyr had zich al uitgesproken. Elders kende men niet minder angst voor doperse stromingen dan in de Londense vluchtelingengemeenten.

De afwijzing door Emden betekende voor Adriaan van Haemstede niet minder dan dat zijn rol was uitgespeeld. Hoezeer hij in het verleden ook zijn eigen gang gegaan was, toch bevond zich op de achtergrond steeds de kerk van Emden, de instantie die hem geschikt bevonden had voor het predikambt. Op gezag van deze gemeente was hij overal als zodanig aanvaard.

Dat is hij zich ook wel bewust geweest. Immers, bij een afwijzing, bij een excommunicatie zelfs, door de Londense kerk legt hij zich niet neer. De Heere zal hem wel elders een plaats geven waar hij werken kan. Maar als de kerk van Emden hem afwijst, functioneert hij niet langer. Hij weigert nieuwe taken te aanvaarden zonder bewilliging van deze gemeente. Op het voor hem negatieve beraad van 14 september 1562 volgt dan ook een doodse stilte.

Later vermeldt de catalogus van predikanten van de Nederlandse gemeente te Londen alleen nog de mededeling:

'Adrianus Hamstedius...denatus in Frisla a. 1562. ¹

Het is ook mogelijk dat hij in Groningen gestorven is.

Het wekt enige bevreemding dat niemand in die tijd zelf melding heeft gemaakt van zijn dood. Zelfs in de protocollen van de kerkenraad te Londen, die vol mededelingen staan van verschillende aard, ontbreekt elke zinspeling. Gezien de functie die hij daar vervuld heeft, doet dat vreemd aan.

Nu ontbreken in deze protocollen de eerste drie maanden van 1563, omdat ze niet gemaakt zijn of omdat ze al vóór de samenstelling van de band verloren zijn gegaan.²

Het lijkt mij dan ook waarschijnlijk, dat hij in de laatste dagen van december of in de periode van de eerste drie maanden van 1563 omgekomen is. Was hij eerder gestorven, dan hadden we een zinspeling op zijn dood in de protocollen kunnen verwachten; was hij later gestorven eveneens; bovendien zou hij dan ongetwijfeld van zich hebben doen spreken.

Ook van zijn gezin ontbreekt tot dusver elk spoor.

Dit einde is typerend.

Na de afwijzing door de kerkenraad van Emden is Adriaan van Haemstede nergens meer.

1. Theod. Haase, *Bibl. Hist. Phil. TheoI.* V, p. 714, 715.

2. Kerkenraads-protoc. Londen, p. 392, 393, aant. b. Van Schelven veronderstelt het eerste.

HOOFDSTUK 5

DE NASLEEP VAN DE 'CAUSA HAMSTEDII' IN HET WERK VAN ACONTIUS

Een soortgelijke reductie van de credenda met de bedoeling de grenzen van de kerk ruimer te maken en onnodige discussies en veroordelingen te voorkomen, als Petrus Martyr bij Adriaan van Haemstede aangetroffen heeft,¹ vinden we ook in het werk van Jacobus Acontius. Alleen is deze uitvoerig ingegaan op de vragen die van Haemstede door zijn optreden wel opgeroepen maar niet beantwoord had.

Bij de beschrijving van het conflict is reeds meermalen melding van Acontius gemaakt.² Toch is het zinvol in een apart hoofdstuk aandacht aan hem te schenken, niet alleen omdat hij zelf in zijn brief aan de bisschop in 1564 en vooral ook in zijn hoofdwerk, *Satanae Stratagemata*,³ een soort nabeschouwing geeft op het conflict en de hoofdpersonen die hierin een rol hebben gespeeld, maar ook omdat een bespreking van zijn werk ons in staat stelt tot een betere plaatsbepaling van Adriaan van Haemstede te komen.

Er wordt erg verschillend over hem geoordeeld. Uiteraard dachten zijn tegenstanders in de Waalse en Nederlandse vluchtelingenkerken te Londen bijzonder ongunstig over hem. Ze noemden ook hem, hoe kan het anders, een Ariaan.³

De Waalse predikant, Nic. Gallasius, uit zich in brieven aan Calvijn in negatieve zin over hem. Hij probeert bewijzen te bemachtigen, dat deze Italiaan zich ook vroeger al misdragen zou hebben. In zijn schrijven van 25 jan. 1561 aan Calvijn maakt hij melding van zijn verzoek aan Macarius een onderzoek in te stellen bij de Italiaanse kerk, 'wat voor iemand Acontius van Trente wel is'.⁴ Hij acht het

1 cf. hoofdstuk 4 § 5, p. 162 ev.

2 hfdst. 4 § 3, p. 136, 139 ev.; 4, p. 152 ev. Geb. begin 16e eeuw te Trente; eigenl. naam: Giacomo Concio (Contio); dec. 1557 Italië ontvlucht, kwam in Bazel, Zürich, Straatsburg, stak in 1558, begin 1559 over naar Engeland; stierf in Londen +1567. Zie o.a. H. J. de Vleeschauwer, *Jacobus Acontius' Tractaat 'De Methodo'* met een inleiding uitgegeven, p. 27 ev.;

Ch. D. O'Malley, *Stratagems of Satan*, p. II ev.;

id. *Jacopo Acontio, Uomini e Dottrine*; W. Kühler, *Jacobi Acontii Satanae Stratagematum libri octo, Ad Johannem Wolphium eiusque ad Acontium Epistulae, Epistula apoIogetica pro Adriano de Haemstede, Epistula ad ignotem quendam de natura Christi*, p. VIII ev.

3. De Vleeschauwer, a.w., p. 71.

4 Calv. Op. XVIII, no. 3327, p. 341.

heel goed mogelijk, dat 'hij behoort tot die groep die daar de Italiaanse kerk in verwarring heeft gebracht' gezien het feit dat hij ook in Londen opereert als gangmaker van nieuwe meningen.¹

In de zaak van Adriaan van Haemstede gedraagt hij zich 'als een listiger en scherpzinniger beschermer dan de overigen.' Door de dood van Macarius heeft des Gallards nooit antwoord op zijn verzoek gehad.²

Even ongunstig is ook het oordeel van contra-remonstranten en van mannen als Rivet en Voetius, die hem bekritisieren om zijn moraliserend christendom á la Erasmus, omdat hij meende onderscheid te mogen maken tussen geloofswaarheden die wel en andere die niet nodig waren voor het verkrijgen van de zaligheid, omdat zijn streven naar eenheid ten koste van de waarheid zou gaan, omdat hij de autonomie van de mens propageerde, om zijn scepsis

tegenover de angst voor nieuwigheden, omdat men de leer van Cartesius al bij hem aantrof.' Hun kritiek kwam vooral voort uit het feit dat Arminius en de latere remonstranten zich op hem en met name op zijn werk 'Satanae Stratagemata' beroepen hadden.⁴

Later is hij wat in het vergeetboek geraakt. Een enkele maal duikt zijn naam nog op. Hij wordt dan meestal in verband gebracht met het antitrinitarische socinianisme.⁵

Ook in deze tijd wordt meermalen een verbinding gelegd tussen hem en de Italiaanse academici, over wie Calvijn zich zo smalend uitgelaten heeft.⁶ Men gaat zelfs zover hem een 'baanbrekend antitrinitariër' te noemen.⁷ Als dit juist is, kan dat grote gevolgen hebben voor onze beoordeling van Adriaan van Haemstede. Tussen hem en Acontius bestaat grote eenstemmigheid.

In ieder geval was hij een typisch voorbeeld van een humanistisch geleerde die zich op vele terreinen van de wetenschap bewoog, die een methode ontwierp voor alle vakken geldend,⁸ die zijn wereldbeschouwing ontleende aan de wiskundige wetenschap, die over theologie schreef,⁹ maar evengoed over de kunst om steden tegen militaire aanvallen te verdedigen,¹⁰ die verschillende uitvin-

1. id. 'novarum opinionum fauorem'

2. id. Isoipseram ad Macarium nostrum paulo ante eins obitum...'

3. De Vleeschauwer, a.w., p. 73; A. Eekhof, Jacobus Acontius, p. 58 ev.; O'Malley, Stratagemen., p. XII.

De Vleeschauwer gaat nader in op de relatie tussen Acontius en Descartes, p. 111 ev.

4. De Vleeschauwer, p. 72; O'Malley, a.w., p. XII, ev.

5. W. Köhler, a.w., p. VII, die Karl Müller de eer geeft hem in 1915 van de vergetelheid gered te hebben.

6. W. K. Jordan, The development of religious toleration in England from the beginning of the English ref. to the death of queen El., p. 305, 306. Ook O'Malley, p. XVI, acht het begrijpelijk dat men hem tot het socinianisme rekende, 'since his thought did coincide with much of the Socinian thought.'

7. Kamen, Groeiende verdraagzaamheid; Europa in de 16e en 17e eeuw, p. 83.

8. 'De Methodo', uitgegeven en besproken door de Vleeschauwer; voor zijn conclusie dat Ac. zijn wereldbeschouwing ontleende aan de wisk. wetenschap: p. 96.

9. m.n. zijn 'Satanae Stratagemata,' uitgeg. W. Köhler, vert. door O'Malley; zie ook zijn 'Ep...de natura Christi,' uitg. W. Köhler.

10. 'De muniendorum oppidorum Arie,' besproken door De Vleeschauwer, p. 47, 48.

dingen deed waarvoor hij patent aanvroeg,¹ een overstroomd gebied drooglegde: 2 zijn 'wetensdorst' richtte zich op alle gebieden.³

Hij was voor Engeland zo'n belangrijke aanwinst, dat hij ondanks zijn verdediging van Adriaan van Haemstede en de excommunicatie die daarvan het gevolg was, nooit met verbanning zelfs maar bedreigd is. Integendeel, op 27 febr. 1560 geeft koningin Elizabeth hem een jaargeld van 60 pond en op 8 oktober 1561 ontvangt hij zijn naturalisatiebrieven.⁴

Deze omstrede, veelzijdige persoonlijkheid heeft zich op een krachtige wijze voor Adriaan van Haemstede ingezet, wat op zichzelf al een aanwijzing is dat wij over deze verbannen predikant niet te gering mogen denken.

Al eerder is ter sprake gekomen de apologie, die Acontius ter verdediging van Adriaan van Haemstede heeft opgesteld, en zijn schrijven van 1564, gericht aan de bisschop, waarin hij een soort nabeschouwing geeft op het conflict, met de bedoeling als lid tot de Italiaanse vluchtelingengemeente toegelaten te worden.⁵

In dat laatste schrijven vinden we een zekere distantie ten aanzien van zijn 'cliënt.' Op de beschuldiging dat hij dezelfde ketterse mening was toegedaan als van Haemstede, antwoordt hij: '...wat betreft de ketterijen waarom Hadrianus veroordeeld was: van sommige ontkende hij dat hij ze ooit geleerd of uitgesproken had; van andere ontkende hij dat hij ze in die zin

uitgesproken had als ze waren opgevat. Ik heb hem daarom verdedigd, niet alsof hij goed gedaan had door zo te leren of te spreken, maar alsof hij het niet gedaan had.’⁶

Hij wijst erop, dat een advocaat die als verdediger optreedt van iemand, die hij zelf voor onschuldig houdt, nooit beschouwd mag worden als medeschuldig aan het ten laste gelegde, ook niet als de beklaagde uiteindelijk wel schuldig bevonden wordt. Hij spreekt met nadruk uit dat hij zelf gelooft dat Christus zijn vlees uit de substantie van zijn moeder genomen heeft.⁷ Hij laat er geen twijfel over bestaan dat hij de geloofsartikelen, die in de Londense kerk beleden worden, stuk voor stuk onderschrijft. Achteraf realiseert hij zich dat het begrip ‘circumstantia,’ dat zo’n grote rol gespeeld heeft, door velen als een verzwakking van het geloofsartikel van de mens wording van Christus ervaren werd. Naar zijn mening ten onrechte. Bovendien acht hij het nog steeds onjuist dat iemand om het gebruik van een bepaald woord veroordeeld werd. Wel lijkt het hem beter het woord ‘circumstantia’ in verband met de verkeerde gevolgtrekkingen

1. W. Köhler, a.w., p. VIII; De Vleeschauwer, a.w., p. 29; W. K. Jordan, a.w., p. 316.

2 W. Köhler, p. VIII.

3 Zie de omschrijving van een humanist in ‘Poging tot een herinterpretatie van het humanisme,’ in Eender en Anders, bundel opstellen van J. Romein, Amsterdam 1964, p. 92 met aanhaling van de omschrijving van W. Näf.

4. W. K. Jordan, p. 316.

5. cf. hfdst. 4 § 4. p. 152 ev.

6. J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus*, II, no. 73, p. 226.

7 id. p. 231: ‘alioqui de articulo ipso non dubitare quin recepta doctrina s vers, et sanctis scripturis consentanea.’

daaraan verbonden niet langer te gebruiken, zoals Adriaan van Haemstede gedaan had. ‘Ik meen dat ervoor gewaakt moet worden, niet alleen dat er niets goddeloos gezegd wordt, maar ook dat niet de schijn gewekt wordt dat er iets goddeloos gezegd wordt.’¹

Nogmaals verklaart hij met nadruk, dat als iemand in de woorden van Adriaan van Haemstede een goddeloze leer geproefd heeft, hij deze niet deelt en evenzeer wil veroordelen als ieder ander. Zo relativerend en ruimdenkend was hij dus bepaald niet!

Hij herinnert er ook aan, dat hij afgezien van de affaire van Adriaan van Haemstede noch in Engeland noch ergens anders enige tweedracht veroorzaakt heeft ten aanzien van welk dogma ook. Hierbij verwijst hij naar zijn ‘summa Christianae religionis,’ in een Italiaanse preek door hem opgesteld, ook in Genève bekend, welke met geen woord van de aangenomen dogmata in de door hem genoemde kerken afwijkt.² Onomwonden neemt hij alle dogmata, die in Genève geleerd worden, voor zijn rekening. Hoewel hij dus zelf tenvolle de vleeswording van Christus uit de maagd Maria aanvaardt, kan hij alleen nog niet inzien — en dat ziet hij als het enige geschilpunt met de Londense kerk —, dat iemand die dit éne geloofsartikel anders interpreteert, voor eeuwig verloren gaat. Maar, zegt hij, ‘als daar iets goddeloos in schuilt, dan bevind ik mij toch altijd nog op een betere plaats dan destijds Zwingli, een theoloog van zo grote naam, Die schreef de zaligheid niet alleen toe aan hen die dit éne artikel niet aanvaardden, maar zelfs aan hen die onkundig met alle artikelen zijn, als een Socrates en nog enkele andere goede heidenen. Deze mening is gesteund door Capito en andere knappe koppen, bij wie ik mij toch niet aangesloten heb!’³

Tenslotte vraagt hij de bisschop, wat meer schade veroorzaakt: dat men hem toelaat dan wel blijvend weert. Als hij toegelaten wordt, zal niemand op verkeerde gedachten kunnen komen. De enige kwestie tegen hem vormde het begrip ‘circumstantia’, dat hij toegelicht had en bovendien niet meer gebruiken zou. Wordt hij evenwel niet toegelaten, dan zouden zwakkere leden van de kerk daar wel eens aanstoot aan kunnen nemen en dan zou hij zich wel eens

verplicht kunnen voelen, opdat hem geen ergere ketterijen toegedicht werden, 'de oude affaire van Hamstedius en de motieven waarom ik uit de kerk gezet werd te verhalen.' Dan zou de 'inmiddels ingeslapen controverse' opnieuw tot leven komen.⁴

In dit schrijven, en dat lijkt mij voor de beoordeling van Acontius en dus ook van Adriaan van Haemstede van belang, pretendeert de auteur volstrekt

1. id. p. 229, 230.

2. id. p. 230.

3. id. p. 233. Hij vraagt zich af waarom hij niet toegelaten kan worden. 'num aliquem reijcio? atqui *id non facio.*' (cursivering van mij)

4. id. p. 232: 'necesse mihi erit... veteres historias de Hambstedio, et causas enarrare.'"...ut renovetur iandudum consopita controversia...'

209

orthodox te zijn. Alle geloofsartikelen die in Genève geleerd worden, aanvaardt hij. Mensen als Zwingli en Capito zijn hem te ruimdenkend.

Deze brief maakt eveneens duidelijk, dat hij de zaak-Adriaan van Haemstede als afgedaan beschouwt. De wijze waarop hij over zijn vroegere vriend spreekt, bevestigt het vermoeden dat deze eind 1562, begin 1563 overleden is. Hij vindt het niet nodig de 'ingeslapen controverse' tot nieuw leven te wekken; de man die daar wel belang bij had, was er kennelijk niet meer. Daarom beperkt hij zich nu tot deze uiteenzetting, waarin hij duidelijk maakt hoe orthodox hij gebleven was, ook toen hij iemand verdedigde die terecht of ten onrechte als ketter veroordeeld werd.

Aandacht verdient ook, dat Acontius zich in dit schrijven niet uitlaat over de vraag, of de doperse broeders en zusters, om wie het conflict begonnen is, nog binnen de grenzen van de kerk passen of niet. *Hij weigert alleen uit te spreken dat zij voor eeuwig verloren zullen gaan.* De Bijbel geeft hem geen aanleiding tot een dergelijke uitspraak. Maar verder gaat hij niet. Op dit punt is Adriaan van Haemstede, zeker in de eerste periode te Londen, bepaald verder gegaan.¹ Acontius uit zich behoedzamer dan zijn onstuimige vriend. Hij kiest zijn woorden zo zorgvuldig mogelijk om geen irritatie op te wekken en geen misverstand mogelijk te maken. Hij spannt zich tot het uiterste in om zich te doen kennen als een orthodox man.

In zijn werk 'Satanae Stratagemata' uit hij zich meer relaterend over de geloofsartikelen. Dit werk is voor ons van het grootste belang, omdat vooral zijn ervaringen in de affaire Van Haemstede hem tot het schrijven van dit boek hebben geïnspireerd. Het werd geschreven in de jaren 1562 tot 1564. In Bazel werd het voor het eerst uitgegeven.²

In verschillende passages levert hij onmiskenbaar, hoewel hij de personen in het geding nergens bij name noemt, commentaar op de strijd die zich in Londen heeft afgespeeld, die hij als des te rampzaliger heeft ervaren tegen de achtergrond van de godsdienstoorlog in Frankrijk.

In zijn voorwoord schrijft hij over de noodzaak de *stratagemata* van de satan, de streken van de oude vos, zo goed mogelijk te onderkennen; er zijn voorbeelden te over, hoe mannen van aanzien binnen de kerk ongemerkt in zijn strikken zijn beland en in hun val velen hebben meegesleept. Juist omdat zij zoveel aanzien hebben, heeft de satan het op hen gemunt. Zij zouden dan ook blij moeten zijn met een boek dat de listen van de duivel blootlegt. Hij vreest het tegendeel.³ Zij zien zichzelf nu eenmaal als goden. Een woord tegen hen geldt voor blasfemie. Met opzet noemt hij geen namen, omdat hij de ergernis dan vermoedelijk

1 cf. hfdst. 4 § 8, p. 198, 199.

2. O'Malley, a.w., III; De Vleeschauwer, a.w., p. 56, 57; vertalingen in Ned. Duits, Frans, Engels; le

uitg. in Nederland 1624, Amsterdam.

3. W. Köhler. a.w., p. 1.

210

nog groter zou maken.¹ De bittere toon van dit voorwoord laat zich maar goed verstaan, als men bedenkt dat hij zijn werk vermoedelijk begonnen is, nadat de tweede komst van Adriaan van Haemstede op zo 'n faliekante mislukking was uitgelopen.

Eerste boek

In tegenstelling tot wat men verwachten zou, gezien de lijn die men legt tussen hem, de Italiaanse sceptici en Erasmus, toont hij zich in het eerste boek weinig hoopvol over de mogelijkheden van de mens. Van dit gevallen schepsel Gods kan weinig goeds verwacht worden. De mens waant zich wel een god gelijk, maar in werkelijkheid verschilt zijn natuur 'maar heel weinig van de natuur der lage demonen'² Zolang macht of gelegenheden ontbreken, blijven de ondeugden doorgaans onzichtbaar, maar bij allen ligt het zaad voor alle ondeugden klaar. Er zijn slechts enkele sporen van het oorspronkelijk beeld Gods overgebleven, een vaag begrip van goed en kwaad, van oordeel en eeuwig leven, zoals bij mensen als Socrates en Seneca zichtbaar wordt. Het meest ontaard acht hij de mensen die zelfs Gods bestaan ontkennen.³

Pas als de ware godsdienst de mensen vervult, heeft de poging zin de meningen om te vormen.

Daarom is het wel waardevol openbare disputen te houden, hoewel het hem opgevallen is, dat slechts weinigen dat niet de juiste gemoedsrust kunnen doen. Velen beschouwen immers aanvallen op de gedachtegang, die zij ontwikkeld hebben, als een aanval op hen zelf. Dan reageren zij met scheldwoorden. Vaak geeft men antwoord zonder zelfs maar geluisterd te hebben.⁴

Het is vaak ook buitengewoon riskant een eigen visie naar voren te brengen, vooral waar 'ieders leven een reputatie aan de censuur van predikanten onderworpen is..., zodat als je hun misnoegen en bij gevolg hun veroordeling oproept je reputatie volkomen kapot is.⁵ Ten gevolge van de macht van deze predikanten ontmoeten zij uiteraard weinig verzet.

Bij het schrijven van deze woorden moet hij gedacht hebben aan de Waalse en Nederlandse predikanten, die hun beleid konden doorzetten zonder dat er veel kritiek loskwam. De vluchtelingen van overzee waren nu eenmaal van de beoordeling van deze predikanten afhankelijk.

Hij merkt op dat disputen vaak hierom mislukken, omdat als iemand dwaalt, zijn tegenstanders hem bestrijden op heel andere argumenten dan hij zelf gebezigd heeft, zodat hij de indruk krijgt dat ze eigenlijk geen weerwoord hebben, en hij nog in zijn dwaling gestaafd wordt. Wordt hij ook nog bedreigd, dan raakt hij nog meer overtuigd van zijn gelijk. Zo ontstaan secten die elkaar hef-

1 p. 2, 3.

2 P. 6.

3 p. 7 ev.

4 p. 10, 11.

5 p. 12.

211

tig bestrijden. Als met de Scylla en de Charybdis: *wie een dwaling bestrijdt, kan bijna niet vermijden zelf in een andere dwaling te vervallen.*¹

Door dergelijke twisten over bepaalde punten van de leer raken ten onrechte andere onderdelen teveel in de schaduw.

Zijns inziens zijn het niet enkel de fanatici die dergelijke fouten maken, vaak juist zij die

ondanks hun liefde voor de ware dienst aan God niet met voldoende behoedzaamheid in de controverses over de godsdienst optreden. In hun ijver om de eer van God en de zuivere leer te handhaven spelen ze de satan in de kaart. Hierbij doelt hij niet op derderangs herders, die nu eenmaal weinig bekwaam zijn, maar juist op de steunpilaren van de kerk. Nogmaals merkt hij op, dat hij geen namen noemen wil; hij heeft de oorlog niet aan mensen, maar aan de satan verklaard.² Het was trouwens duidelijk genoeg, dat hij de situatie in Londen op het oog had.

Dit blijkt ook, als hij in hetzelfde verband opmerkt dat twisten vaak ontstaan over zaken van geringe betekenis. Als vriendelijkheid de overheersende kracht was geweest op het moment dat de tegenstellingen zich voor het eerst voordeden, zouden de namen van mensen die nu kettters heten, niet eens bekend geworden zijn. Zijn ervaring was dat er onmiddellijk groot alarm geblazen werd, zodra iemand ook maar een voet van de goede weg afweek.

Hij geeft daarom het advies niet te gauw in oppositie te gaan, wanneer bepaalde uitlatingen ongewoon klinken. Wellicht geeft men een interpretatie die nooit bedoeld is.' Hij beroept zich op Spreuken 17:14: *'Het begin van een twist is als degenen die het water opening geeft.'* Wat aanvankelijk gering lijkt, kan een land verwoesten. Ook als men het gelijk aan zijn zijde heeft, dient men te overwegen, of de zaak een conflict waard is. Hij herinnert aan het advies van Paulus aan Titus dwaze kwesties te vermijden. Paulus adviseerde niet ze te bestrijden⁴. Twisten over kleine zaken acht Acontius verlies van tijd. Voordat men een onjuiste mening bestrijden gaat, moet men onderzoeken, of zij daarvoor belangrijk genoeg is.

Tweede boek

In het tweede boek gaat hij nader in op de wijze van reageren op verkeerde gedachtegangen. Als het de satan niet lukt de mensen voor een dwaling te winnen, probeert hij hun woede op te wekken, zodat zij de man die iets verkeerd gezegd heeft, alles wat slecht is toewensen. Wie ruimte geeft aan zulke haatgevoelens, is oorzaak van een onafzienbaar kwaad. Dergelijke gevoelens zijn er niet op uit het kwaad te verwijderen, maar het te doen groeien tot een ongeneeslijk gezwel?

1. p. 14.

2. p. 15, 16.

3 p. 17 ev.

4 Titus 3: 9; p. 24 ev. Acontius herinnert aan de strijd over de paasdatum.

5 p. 31.

212

Drie punten moeten overwogen worden:

- 1) hoe gehandeld dient te worden met hem die een dwaling verkondigt;
- 2) hoe met hen die met de dwaling instemmen;
- 3) hoe met hen die met de dwaling geïnfecteerd kunnen worden.¹

Hij vraagt om een genuanceerd optreden. Aan den lijve had hij ervaren, hoe rampzalig de gevolgen zijn, wanneer dit onderscheid uit het oog verloren wordt.

Ten aanzien van het eerste punt merkt hij op, dat men nooit agressief mag optreden. Teveel mensen genieten van schelden ter ere Gods. Men mag de ander ook niet van kwade bedoelingen betichten. De tegenstander kan zichzelf in de scheldwoorden, die op hem afgevuurd worden, niet herkennen, voelt zich gekwetst en sluit zich af, zodat elke toenadering onmogelijk wordt.

Het verdient onze aandacht, dat dit geschreven werd in een tijd, waarin maar al te vaak op een grove wijze gepolemiseerd werd. Maar niet allen maakten zich hieraan schuldig. Men kan te ver gaan in het vergoelijken van de hartstochtelijke vromen met hun harde scheldwoorden. Zij hebben niet enkel toegegeven aan wat nu eenmaal de geest van de tijd was; zij zijn in naastenliefde tekort geschoten, hoe groot hun verdiensten verder ook geweest mogen zijn.

Ook in deze beschouwing herkennen we een neerslag van de voor Acontius recente geschiedenis in Londen, toen een Adriaan van Haemstede omdat hij ruimte vroeg voor bepaalde dopersen, uitgemaakt werd voor Ariaan en lid van het 'Huis der Liefde.'

Acontius wijst erop dat doorgaans niet kwaadaardigheid maar een dwaling de oorzaak is van kerkelijke conflicten. Mocht er werkelijk kwaadaardigheid in het spel zijn, dan verdient de ketter zijns inziens de hoogste straf.² Hiermee heeft hij een duidelijke grens gesteld aan de tolerantie.

Ten aanzien van het tweede punt erkent hij, dat christenen inderdaad gewapend moeten worden tegen dwalingen. Het is zaak de waarheid met zoveel tact en vriendelijkheid te verdedigen, dat het overtuigend is. Niet vergeten mag worden, dat de aanhangers van een dwaalleraar hem als mens hoogachten. Scheldt men hem uit, dan wordt hun band met hem alleen nog versterkt.'

Wat het derde punt betreft beaamt hij, dat men bepaalde mensen door overtrokken beschuldigingen kan afschrikken van het luisteren naar de verleider. Toch acht hij dit voordeel gering. Men moet de mensen niet teveel breidelen.⁴ Het is zinvoller de waarheid te tonen op een wijze die de ander verstaan kan. Men dient daarbij gedreven te worden door oprechte liefde. Wie deze liefde niet kent, mag niets doen tot hij haar verworven heeft.

Hij wijst op de noodzaak van zelfkritiek en van een intensief gebedsleven. Bij een discussie dient men zich rechtstreeks op de heilige schrift te beroepen. Men moet

1 p. 33.

2 p. 34.

3 p. 35, 36.

4 p. 37 ev.

213

logisch op de zaken ingaan. Het argument dat men gebruiken wil, moet niet alleen passen op de zaak zelf, maar moet ook aangepast worden aan het karakter en het oordeel van de man, die men overreden wil.

Het is zijn inziens ook onjuist een bepaalde gedachtegang, omdat men die als bekend veronderstelt, over te slaan. Dat geeft de ander de mogelijkheid tot een verkeerde interpretatie te komen. Velen hebben er een duivels plezier in met behulp van een onjuiste interpretatie de tegenstander van dwaasheid te kunnen beschuldigen.¹

Hij geeft in dit gedeelte veel wijze adviezen.

Te vaak schrijven wij, meent hij, de ander bepaalde consequenties toe, die volgens ons uit zijn woorden moeten volgen.

In een christelijke gemeenschap mag slechts één ding belangrijk zijn: *de waarheid*, nooit ons prestige. Men mag zich niet generen ongelijk te bekennen, als God door middel van een ander nieuw inzicht verschaft heeft. Ongelijk bekennen wordt bijna onmogelijk, wanneer men de tegenstander eerst voor een dwaas heeft uitgemaakt. Bovendien verdient het overweging, dat de schande doorgaans alleen in eigen oog groot is. Ieder dient zich te wapenen tegen het gevoel van irritatie. De kerk moet zich steeds voorhouden dat de satan van elk geschil duizend geschillen maken wil.²

In het slot van dit tweede boek stelt hij met nadruk dat invloedrijk zijn niet identiek is met wijs zijn. Niemand heeft recht verongelijkt te zijn, omdat anderen met hem van mening verschillen. Al heeft iemand een grote naam, hij bedenke dat het eenvoudige volk hem die gegeven heeft.³

Derde boek

Hier behandelt hij de wijze, waarop kerk en overheid reageren op verkeerde meningen en hoe ze dat behoren te doen.

Als een verkeerde leer opduikt, heeft de kerk twee mogelijkheden. Ze kan die leer als onjuist veroordelen én ze kan de auteur van die dwaling als een dode tak van de boom verwijderen.

Op drie manieren kan de kerk verkeerd reageren:

a) door een leer of een persoon ten onrechte te veroordelen;

b) door een leer of een persoon op een verkeerde wijze te veroordelen, bijv. onnodig streng;

c) door een leer of een persoon door verkeerde personen te laten veroordelen?

Wie in een onbelangrijke zaak dwaalt, hoeft niet al te streng bejegend te worden. Doet men dat wel, dan wekt men de indruk dat het om een zaak van belang gaat. Worden ook de aanhangers van een geringe dwaling uit de gemeenschap

1. p. 40 ev.

2 p. 45, 46.

3. p, 50 ev.

4 p. 53.

214

van de kerk gestoten, dan ontstaan nieuwe groepen die doorgaans steeds nieuwe geschilpunten hebben.¹

Als iemand evenwel dwaalt in een zaak van heilsbelang, dan moet hij inderdaad uit de geloofsgemeenschap verwijderd worden.

Mocht iemand ten aanzien van een onbelangrijk punt dwalen en bovendien propaganda voor zijn standpunt maken, dient men hem eveneens buiten de gemeenschap te sluiten.

Ook nu weer wordt duidelijk, dat Acontius geen relativist was. Zijn tolerantie kende scherpe grenzen.² Hij wil de ruimte van de kerk niet zo groot maken, dat alle meningen daar hun plekje kunnen vinden, waar niemand iemand lastig valt. De kerk moet zich weren tegen ketterijen die het hart van het christelijk geloof wegsnijden. De eenheid mag niet ten koste van de waarheid gaan.

Wel wil hij de functie van de overheid bij het weren van ketterijen anders zien dan in die tijd gebruikelijk was. Op dit terrein ziet hij veel misstanden. Helaas achten zij die door overheid en volk als geestelijke autoriteiten erkend worden, het zwaard maar al te nuttig om hun gezag te kunnen handhaven. En doorgaans kan men zichzelf gemakkelijk overtuigen, dat iets wat men nuttig vindt, ook rechtvaardig is.³ Hij raadt ieder aan zich te verplaatsen in de situatie van zijn tegenstander. Wie macht heeft, bedenke hoe gemakkelijk de zuivere leer bedorven kan raken; als dan de bestaande situatie met de macht van het zwaard gehandhaafd wordt, is geen correctie van de waarheid mogelijk. Dan geeft de beul het laatste antwoord op de tegenargumenten. Wat als gepaste strengheid begonnen is, ontardt in een duivelse tirannie.

Het resultaat van vervolgingen beantwoordt nooit aan de verwachtingen. Immers, omdat Gods ware kinderen vaak vervolgd zijn, doet vervolging een bepaalde leer slechts Bijbels lijken.⁴

Een beroep op het oude verbond, toen ook overtredingen van de eerste tafel der wet met de dood werden bestraft, wees hij van de hand. In het Oude Testament vond hij een zichtbare afbeelding van wat in het Nieuwe Testament op geestelijke wijze geopenbaard is.⁵

Hoeveel studie overheidsdienaren ook van de Heilige Schrift mogen maken, hij acht het onjuist dat de overheid uitmaakt wat de gezonde leer is. Hij spreekt uit dat 'magistratus non esse idoneos dogmatum indices...⁶ Vrome magistraten mogen zijns inziens alleen hierom al geen kettters straffen, opdat niet goddeloze magistraten de ware gelovigen vervolgen gaan.

Wel kent hij aan de overheid een omvangrijke taak toe: behalve het handhaven van de openbare rust en de bescherming van Gods kinderen tegen onrecht

1. p. 54.

2. p. 55 ev.

3. p. 74.

4. p. 75, 76,
5 p. 77 ev.
6 p. 84.
215

van de kant van goddelozen, ook het straffen van hen die het christelijk geloof geheel verworpen hebben, die godslasterlijke taal uitslaan of een verkeerde wijze van eredienst propageren. Alleen mag de overheid geen controversen oplossen, die ontstaan zijn tussen mensen die allen het gezag van Gods woord aanvaarden. Dan handelt de overheid, alsof Christus zelf niet in staat zou zijn de waarheid te beschermen; alsof Gods woord zelf geen kracht zou bezitten en ook christenen hun hoop op het zwaard moeten vestigen.¹

Hij spreekt de stoutmoedige verwachting uit, dat er geen ketterij meer zou bestaan, als alle gelovigen het alleen met Gods woord zouden wagen, een verwachting gebaseerd op de overtuiging dat de waarheid zelf de sterkste is. Hij spreekt een vloek uit over een christenheid die dit wapen aflegt en de satanische wapens van het geweld ter hand neemt.²

Nooit mag dan ook een overheid geweld gebruiken op aandringen van een ander, al is die ander de hoogste kerkelijke autoriteit. Het voorbeeld voor alle tijden van dergelijke hand- en spandiensten blijft de kruisiging van Christus.³

In dit verband wijst hij er ook op, hoe onredelijk het is van iemand te eisen dat hij zijn dwaalleer herroept, onder de belofte van kwijtschelding van straf. Hij vraagt zich af, welk voordeel het kan hebben dat een ketter tegen zijn geweten in zijn mening terugneemt, alleen uit angst voor straf. Het is een veeg teken, wanneer een samenleving over zo weinig mogelijkheden beschikt dwalingen te overwinnen, dat zij haar toevlucht moet zoeken in een dergelijke schijnheiligheid.

Daarom acht hij het tenslotte wel een taak van de overheid er bij controversen binnen de kerk op toe te zien, dat geen van beide partijen de andere op welke wijze dan ook onder druk zet.⁴

Vierde boek

Hij toont aan, hoe ketterijen geleidelijk kunnen ontstaan, doordat bepaalde vooronderstellingen successievelijk vervangen worden door andere.⁵ Hoe meer dogma's een kerk daarom heeft, des te gemakkelijker kan verandering plaatsvinden.

De moeilijkheid van de christelijke leer is nu eenmaal dat het gaat over zaken, die niet verstaan kunnen worden wanneer men de Heilige Geest niet ontvangen heeft. Een tweede moeilijkheid is dat de Bijbel geschreven is in dode talen. ⁶ Hierdoor kan een verkeerde ontwikkeling gemakkelijk op gang komen. Daarom roept hij de gemeente op tot een kritische houding ten opzichte van haar

1 p. 85.
2 p. 86.
3 p. 87, 88.
4. p. 89, 90.
5 p. 91.
6 p. 94.
216

geestelijke leiders; de werkelijke heiligen bevinden zich niet altijd op de top van de kerkelijke ladder.

In de kerk behoort zijns inziens ruimte te blijven voor profetie. Komt één man daar uitsluitend aan het woord, dan krijgt hij teveel pretenties; spoedig geldt het voor een doodzonde iets beter

te weten dan hij.

Naar zijn mening kan een ongeletterd man Gods woord soms beter doorgeven dan iemand die gestudeerd heeft; Gods grootheid komt duidelijker uit, naarmate het instrument dat Hij gebruikt kleiner is.

Als een predikant wegvalt, acht Acontius het ook niet nodig iemand van elders te laten komen, die men in het geheel niet kent. Het is verkieslijker dat een ander lid van de gemeente dan in staat is zijn taak over te nemen.¹

Hij heeft opnieuw de situatie in Londen voor ogen, als hij zegt dat iemand die binnen de kerk weigert de mening van anderen te aanvaarden, weliswaar een 'turbator' genoemd kan worden, maar dat dit in nog sterkere mate geldt voor hen die van een ander eisen dat hij herroept wat hij zelf niet als verkeerd kan zien.²

Over *concilies* zegt hij, dat het aanbeveling verdient dat kerken zich gemeenschappelijk beraden over ernstige zaken. Alleen is ook dan de kans op dwalen geenszins uitgesloten. Daarom heeft een concilie wel het recht over godsdienstige kwesties uitspraken te doen, maar niemand is tot volstreekte gehoorzaamheid verplicht. Het belang van een gemeenschappelijk beraad is dat alle meningen daar vrijuit naar voren komen. Het is onjuist door stemming uit te maken, welke mening de juiste is Ieder wege de woorden onder leiding van de Heilige Geest. Wel moet de mogelijkheid aanwezig zijn iemand die in belangrijke zaken niet met de anderen overeenstemt, buiten de kerk te zetten, maar men mag niet pretenderen hem tevens buiten Christus te plaatsen. In die mate mag z.i. de kerk zich niet met de Heere identificeren.³

Al eerder is gezegd dat Adriaan van Haemstede juist hierop de nadruk heeft gelegd.⁴

Vijfde boek

Hier gaat hij uitvoerig in op de conflictsituatie in Londen.

Hij wijst op het gebrek aan stijl. Als iemand in het oog van anderen iets verkeerd doet, wordt dit wel druk besproken, maar zelden richt men zich rechtstreeks tot de overtreder. Men isoleert hem. Wat hij gedaan heeft, wordt in zijn nadeel uitgelegd. Het komt niet eens bij de anderen op, dat zij het wel eens verkeerd konden zien.

1 p. 96 ev.

2. p. 105.

3 p. 106 ev.

4. cf. hfdst. 4 § 8, p. 198, 199. Zie het verwijt van P. Martyr dat mensen met de verkeerde opvatting over menswording van Chr. volgens A.v.H. 'cum ad Christumt um ad Ecclesiam pertinere'; Utr. Dress., a.w., p. 130; hfdst. 4 § 5, p. 157

Dit gebeurt zelfs, zegt hij, onder mensen die terwille van het evangelie uit hun land verdreven zijn.' Hij spreekt de vluchtelingengemeenten rechtstreeks toe: 'Ach broeders..., dit is toch niet de goede weg. Destijds zijt gij de goede weg ingeslagen, maar gij zijt daarvan afgedwaald. Stellig zal deze die gij nu volgt, u naar de ondergang voeren. Keer toch terug...'² Hij beroept zich op 1 Cor. 13: *de liefde bedekt alle dingen*.

Deze beschrijving van het conflict suggereert wel dat Adriaan van Haemstede op bepaalde punten tekort geschoten is, alleen naar het oordeel van Acontius niet op zo'n wijze dat het meedogenloze optreden van de kant van de officiële kerkelijke besturen gewettigd was.

Het gebod van Christus om zeventig maal zeven maal te vergeven, heeft de kerk niet weten na te komen.³ Hij vraagt zich af, wat men de ander eigenlijk verwijt, als men zelf zo weinig de geest van Christus heeft.

Ook nu weigert hij bepaalde namen te noemen. Hij acht dit onnodig.

'Hun eigen geweten zal hen, voor wie deze oratie bedoeld is, wel aanwijzen...; als zij zelf het maar begrepen hebben, is het genoeg. Wij schrijven dit immers niet om hun goede naam te

ondermijnen, maar om onze zeer beminde broeders tot vriendelijkheid,... tot de ware, niet de opgesmukte, heiligheid te verleiden.’⁴

Dat hij hun deze anonimiteit vergunt, komt mede omdat het geen enkele zin meer heeft de kwesties opnieuw aan de orde te stellen. De wijze waarop hij terugblijkt op het conflict, is opnieuw een aanwijzing dat Adriaan van Haemstede reeds gestorven moet zijn. Zolang deze leefde, verdiende hij gerechtvaardigd te worden. Nu hij dood is, kan op zo ’n verzoenende wijze ook door één van zijn vrienden gesproken worden, opdat het conflict zo spoedig mogelijk tot het verleden behoort.

Acontius geeft hier een waardevolle beschrijving van de gevoelens die bij een godsdienstig geschil een rol kunnen spelen. Hij signaleert hoe gemakkelijk de reputatie van de ander die men bestrijdt, schade aangedaan wordt. Velen vertonen voor een op zich goede zaak een onheilige felheid.⁵

Andere motieven functioneren mee. Als mensen wapens ter hand nemen om de zaak van het evangelie te verdedigen, schuilt er achter hun fanatisme de angst om voor Christus te lijden. Als theologen fel reageren op een bestrijding van hun berstellingen, willen zij uiteraard de zaak van Christus behartigen, maar speelt gekwetste ijdelheid eveneens een niet onbelangrijke nota. Hij realiseert zich wel dat harde woorden soms gerechtvaardigd zijn, en verwijst daarbij naar het niet

1 p. 113.

2. p. 114: ‘Equidem quid dicam, scio. Multos novi... erant... crimes propter Christum extorres. Hem fratres, ista quidem, quam ingressi estis, haud recta via est!’

3. p. 114, 115; Luc. 17:3,4.

4. p. 115: ‘Non netesse habeo hic, quibusnam dicam, significare. Ad quos haec pertinet oratio, eos (si legerint) sua iudicabit conscientia; ac si ipsi intellexerint, satis est.’

5 p. 117 ev.

6. p. 119, 120.

218

altijd zachtzinnige optreden van Jezus, maar dan moet het om een bijzonder ernstige zaak gaan. Veel predikanten vallen al over een enkel woord, waardoor zij de mensen tot sectevorming drijven? Als slechte artsen passen ze in alle gevallen dezelfde medicijn toe. Zij breken de kerk in stukken.

Met scherp inzicht wijst hij op het zelfbedrog, dat op verschillende terreinen bij godsdienstige aangelegenheden aanwezig is.

Onomwonden spreekt hij in dit deel van zijn werk uit dat de kerkelijke tucht streng gehandhaafd moet worden naar de regel van Matth. 18. Bij de uitoefening van deze tucht worden echter grote fouten gemaakt. Soms wordt iemand beschuldigd van iets dat hij zelf niet als zonde herkent. Toch gaat men dan over tot excommunicatie.

Kennelijk terugdenkend aan wat zich in Londen heeft afgespeeld, uit hij zijn verwondering over een dergelijke handelwijze van kerkelijke autoriteiten. Hier is hij als geëxcommuniceerde eveneens in het geding; begrijpelijk dat hij juist in dit gedeelte overgaat op de eerste persoon, als hij schrijft:

‘Dus ik zou gedwongen worden, daar ik niet begrijp dat ik gezondigd heb, te liegen en met mijn tong die schuld te belijden, die het hart niet kent? Is het niet genoeg, als ik zover meega met hen die mij vermanen, dat ik niet langer doen zal wat zij ongeoorloofd achten? Wie, zo vraag ik, zal in de kerk ooit nut hebben van zo’n veinzerij? (...) Als ik door onverstand het zondige niet inzie, waar blijft dan uw liefde om mijn zwakheid te verdragen?’²

Hij krijgt de indruk dat de kerkelijke leiders een bepaalde overwinning wensen te behalen. Zij willen — en daarmee typeert hij heel scherp de wijze waarop de kerkelijke autoriteiten in Londen gehandeld hebben — hun gezag handhaven. Zij vrezen dat hun waardigheid aangetast wordt. Hij acht dit schenden van de gewetens de christelijke

zachtmoedigheid onwaardig.’

Temeer, omdat als iemand inderdaad schuld belijdt hij, niet zonder meer vergeving ontvangt, maar zich aan een publieke penitentie moet onderwerpen. De bedoeling is wel gehuichel te voorkomen, maar in de kerk behoort liefde de overhand te hebben; liefde is niet zo achterdochtig. Zijns inziens bevordert de publieke penitentie een farizeese geest. Men eist het ter ere Gods, maar geniet ervan anderen vernederd te zien.⁴

Hoewel hij niet tegen de tucht als zodanig is — het is mogelijk dat iemand ondanks vele vermaningen in de zonde blijft leven —, dringt hij wel aan op grote zachtmoedigheid en veel geduld. Het is hem opgevallen dat de kerk helaas met één zonde teveel geduld heeft. Al te lichtvaardig worden binnen deze gemeenschap reputaties gebroken; nooit werd iemand om die zonde gecensureerd.

1. p. 125, 126.

2. p. 138.

3. p. 139: ‘Quicquid sit, indigna certe est Christianis lenitate haec conscientiarum carnificina.’ Ook hij beschouwt aanranding van de gewetensvrijheid als één van de ergste zonden binnen de kerkelijke gemeenschap.

p. 139 ev.

219

Juist deze zonde mag in de kerk niet getolereerd worden. Zij veroorzaakt de twisten. Ook de leiding van de kerk moet gecensureerd kunnen worden, als zij zich aan deze zonde schuldig maakt. Omdat zij het zichzelf niet doet, moet het andere deel van de gemeente over deze bevoegdheid beschikken.

Iemand die bekend staat als een hoogmoedig, kwaadaardig man, mag nimmer een censuurproces tegen een ander op gang brengen. Dat is de man met de balk in zijn eigen oog, die een ander een splinter verwijt?

Zo klaagt hij zonder één naam te noemen, zonder één reputatie te schenden, de kerkelijke autoriteiten aan, die niet alleen Adriaan van Haemstede maar ook zovele anderen, hem zelf inclusief, buitengesloten hebben, gedreven door een niets ontziende, ongenueanceerde hardheid.

Zesde boek

Hij begint dit deel met een verheerlijking van de twijfel. Wanneer in de kerk ieder vrij is, ontstaat er een ten onrechte door velen gevreesde verscheidenheid van opinies. Die verscheidenheid brengt twijfel met zich mee. Juist zij stimuleert nieuw onderzoek. De kans is dan veel groter dat iemand dan inderdaad de waarheid vindt. Het koningschap van satan kan volgens hem niet lang blijven bestaan, als er meningsvrijheid bestaat binnen de kerk. Nooit mag de overheid de ware godsdienst beschermen tegen verwarring. Dan wordt de satan te hulp geroepen om de satan te bezweren?

Deze beschikt in zijn strijd tegen de waarheid over twee belangrijke wapenen:

1) kerkelijke leiders die het gevoel hebben dat hun positie op het spel staat, als men met hen van mening verschilt;

2) een overheid die gewillig de opdrachten van kerkelijke leiders uitvoert?

In dit verband waarschuwt hij voor de gewoonte van ieder een geloofsbelijdenis te eisen, met de bedoeling mensen op afwijkende inzichten te kunnen betrappen. Een dergelijke gewoonte getuigt van achterdocht. Beter is van de kansel te verkondigen wat ieder die aan het avondmaal wil deelnemen behoort te geloven, en het verder aan de gelovigen zelf over te laten. Wil iemand huichelen, dan kan hij dat in een schriftelijke confessie even goed.

De kerk dient open te staan voor mensen met een verkeerde mening. Worden ze buiten de gemeenschap geplaatst, dan ontstaan onnodig secten.

Zevende boek

Een middel dat de satan regelmatig gebruikt om mensen in discredit te brengen, is hun het etiket van een vroegere ketterij op te plakken. Dan heeft het volk geen bezwaar dat een ketter van zo'n kaliber gedood of verjaagd wordt; verder onderzoek wordt onnodig geacht. Ook laster is een goed middel om nader

1. p. 142; tekst uit Matt. 7:3.

2. p. 144, 145.

3. p. 150 ev.

220

onderzoek te vermijden. Wel moet men dan voorkomen, dat de belasterde zich in het openbaar ten overstaan van onpartijdige rechters kan verdedigen. Ook moet de lasteraar een vroom en wijs man schijnen.' Op deze wijze kunnen vorsten en overheden gemakkelijk bedrogen worden. Ten onrechte menen dezen dat zij de zaak van de godsdienst en de ledenadministratie van de kerk geheel aan de geestelijkheid over kunnen laten.

Weer heeft hij kennelijk de situatie in Londen op het oog, waar het toelaten en weigeren van lidmaten van de kerk gevolgen had voor het al of niet mogen blijven in het land.

Wat hij zegt over de vrees van vorsten, dat hun rijkdommen aangetast worden, waardoor zij elke afwijking in de kerkelijke leer als een bedreiging van de openbare orde beschouwen, geldt andere vorsten evenzeer, maar is stellig ook van toepassing op koningin Elizabeth.²

De lasteraars onderscheidt hij in twee groepen:

a) die zich tenvolle bewust zijn dat ze liegen;

b) die dat niet beseffen.

De laatste groep kan opnieuw onderverdeeld worden in mensen die zich wel bewust zijn dat zij zich niet geheel correct gedragen, maar menen dat de aangeklaagde dit verdient, én zij die zo vervuld zijn van haat dat zij zichzelf volkomen bedriegen. De hatste groep acht hij het meest te vrezen. Hun haat is onverzadigbaar. Zij kunnen niet zo gemakkelijk herkend worden, omdat zij zich niet overal kunnen uitleven in hun haat. Ieder onderzoeker zichzelf.³

Soms wordt een hetze tegen iemand ontketend, alleen omdat zijn woorden verkeerd begrepen werden. En al ontkent hij dat hij bedoelde wat anderen kwetste, toch verklaart men hem tot een ketter. Ook nu zou hij namen kunnen noemen. Hun trots verhindert hen ooit ongelijk te bekennen.⁴

Juist omdat er zoveel verschil van mening is, hebben veel kerken een eigen belijdenis opgesteld. Hij acht dit een gevaarlijke ontwikkeling. Al die belijdenissen wekken de indruk alsof de kerken erg uiteenlopen. Onder de joden van het oude verbond moest de godsdienst ook meermalen gerestaureerd worden. Toch stelden ze dan geen nieuwe belijdenis op. Ze braken de altaren van de afgoden af, lazen de oude wet voor: die bleef hun enige confessie?

Hij wijst het aan de ambitie van de predikanten, dat een kerk zich niet zonder meer voegen kan bij de confessie van een andere kerk. Het ideaal zou zijn, dat alle christenen zich verenigden op basis van één belijdenis, zoals het Apostolicum dat door ieder aanvaard wordt. Iets dergelijks is nodig, als een wachtwoord waaraan de wachtposten medestanders onderscheiden kunnen van

1. p. 166, 167.

2. p. 168.

3. p. 169, 170.

4. p. 176, 177.

5. p. 180.

221

spionnen.¹ Helaas kan het Apostolicum deze functie niet vervullen, omdat de rechtvaardiging door het geloof daarin ontbreekt; d.w.z. de grootste dwaling wordt niet uitgesloten. Ook wordt geen melding gemaakt van doop en avondmaal.² De ideale confessie mag niemand buitensluiten die lid van de kerk kan zijn, maar mag ook niemand toelaten die niet werkelijk gelooft; ze mag enkel die geloofsartikelen bevatten die perse noodzakelijk zijn om behouden te kunnen worden. Ze is wezenlijk iets anders dan een 'summa theologiae'. Bij voorkeur moet zij opgebouwd zijn uit Bijbelteksten.³

In een latere uitgave van zijn werk biedt hij zelf een voorbeeld van een dergelijke confessie, uitspraken bevattend over de Drieëenheid, zonder die term overigens te gebruiken, de zondigheid van het menselijk geslacht, het dreigende oordeel, de verlossing van zonden door het offer van Jezus Christus en tenslotte de doop in de naam van de Vader de Zoon en de Heilige Geest.⁴ In de oorspronkelijke uitgave ontbreekt deze proeve.

Een dergelijke summier samenvatting is zijns inziens ook hierom voldoende, omdat nieuwe dwalingen doorgaans een herhaling zijn van vroegere. De tirannie van het pausschap ziet hij ook in de jonge kerken terugkeren, waar kerkelijke autoriteiten bepalen wat men geloven moet, ook als het niet om kernwaarheden gaat. Verschilt iemand met hen van mening, dan wordt hij als ketters

1 p. 183, 184. Ondanks zijn kritiek op de kerkvaders heeft hij het beeld van het wachtwoord toch aan hen ontleend.

2. p. 188, 189.

3 p. 185 ev.

4 p. 187-189. Eerst geeft Ac. 6 punten, die van belang zijn; vertaald door G. H. Williams, *The radical reformation*, als de geloofsartikelen van Acontius, p. 783, 784; vervolgens komt de eigenlijke 'symboli formula,' vertaald door **Jac. Trigland**, overgenomen door A. Eekhof, a.w., p. 62, 63.

Aan deze iets meer uitgewerkte en van Bijbelteksten voorziene tekst geeft Acontius nog een toevoeging, voor het geval men het ook nodig acht, dat aangegeven wordt wat in ieder geval afgewezen wordt:

'Ik verwerp de mening van hen die loochenen dat de Zoon een ander is dan de Vader. Ik belijd immers dat Jezus Christus waarlijk Zoon van God is. Ik verwacht de gerechtigheid niet van de wet of van menselijke bevelen of verzinsels, maar alleen van Christus. Ik hoop niet behouden te worden door middel van de gelukzalige maagd of de één of andere heilige of door middel van welke naam dan ook, maar alleen door Christus.' (W. Köhler, p. 188).

Voor de vraag, of hij tot het antitrinitarisme gerekend moet worden, is het dienstig te citeren wat in zijn gel. bel. hierop betrekking heeft. In de zes artikelen schrijft hij: '1. Quod unus sit verus deus et is, quem ille misit Jesus Christus (Joh. 17:3), et spiritus sanctus. Et quod non rede negatur alius esse pater, alius esse filius, quia Jesus Christus vere sit Dei filius.' (W.K. p. 186) In de formula: 'Unum solum verum deum novi et eum, quem ille misit, Jesum Christum, filium eius, et spiritum sanctum. Novi Dei legem esse illam: 'audi, Israel, dominus deus tuus unus sit etc. (5 Mos. 6:4) Execrabilis est, quicumque executus non fuerit omnia, quaecunque in lege scripta sunt (Gal. 3:10).' (W.K., p. 187)

Zie W. K. Jordan, a.w., p. 338, dat gel. bel. een latere interpolatie in het werk is; deze ontbreekt in de eerste twee Latijnse edities; voor het eerst opgenomen in de Franse vert.

De interpolatie die meer omvat dan de artikelen, de formula en de toevoeging is door O'Malley in vertaling in een Appendix opgenomen, p. 197 ev.

222

ter verworpen. In het openbaar moeten mensen schuld belijden voor zonden die niet openbaar waren.

Hij verwondert er zich over, dat een dergelijk verval mogelijk was in kerken die zich nog maar zo kort aan de slavernij ontworsteld hadden. 1

Achtste boek

In dit laatste boek gaat hij nader in op de eigenschappen van de satan. Deze werkt op dezelfde wijze als de Heilige Geest. Men meent zelf bepaalde ideeën te hebben zonder te bemerken dat ze door de satan waren ingefluisterd. Voordat iemand tot een zondige daad overgaat, beklemtoont de satan de mildheid Gods. In het licht van zoveel goedheid lijkt de zonde onbeduidend klein. Is de daad eenmaal verricht, dan legt hij alle accent op de onverbiddelijke toorn van God. De zonde wordt vergroot, tot de mens in zijn wanhoop geen enkel uitzicht meer heeft.²

De satan legt het er ook op toe, dat van iemand, die het ware evangelie verkondigt, geloofd wordt dat hij zich aan een schandelijke misdaad schuldig heeft gemaakt, waardoor zijn gezag ondermijnd en zijn woord krachteloos gemaakt wordt.³

Steeds tracht hij twisten op te wekken.

Soms zal hij mensen, aan wie onrecht gedaan is, zo opzweepen dat zij naar de marteldood verlangen gaan. Wel vraagt God soms van mensen de bereidheid voor het getuigenis van de waarheid de dood te ondergaan, maar het is de duivel die een ambitieus verlangen naar zo'n dood opwekt. *Christus wilde dat de drinkbeker aan hem voorbij zou gaan.*⁴ Het accentueren van het martelaarschap prikkelt de geesten der mensen op een onjuiste wijze.

Uit deze woorden blijkt dat Acontius niet in alles met Adriaan van Haemstede overeenstemt. Hij zou nooit een martelaarsgeschiedenis geschreven hebben.

Toch beschouwt hij het opwekken van een onverzadigbare nieuwsgierigheid als de grootste list van de satan. De duivel doet het voorkomen, alsof kennis van details noodzakelijk is om behouden te kunnen worden. In de strijd om details ontstaan partijen, die elkaar naar het leven staan. Ieder is op eigen grootheid uit. Predikanten behandelen vleiërs met de grootste welwillendheid, maar treden vernietigend op, zodra iemand met hen van mening verschilt. Men eist herroeping van gefingeerde dwalingen, desnoods met gebruik van geweld. Naar niemand wordt nog echt geluisterd. Tenslotte ontstaat een verschrikkelijke deining in de kerk. Nooit is, zegt hij, de zee zo in beroering geweest als nu de gemeente van Jezus

1 W. Köhler, p. 195; zie soortgelijke kritiek van A.v.H. in Antwerpen, hfdst. 2 § 2, p. 32 egen 'een nieuwe Monnikerye.'

2 p. 197 ev.

3. p. 203.

4. p. 205; Matt. 26: 39.

Christus. Het verbijstert hem, dat terwijl in het éne land christenen elkaar met wapens te lijf gaan, in het andere de kerk innerlijk verscheurd is door twisten over kleinigheden. Deze verbijstering is de eigenlijke drijfveer tot zijn werk. In Frankrijk woedt een burgeroorlog; in Londen houdt men zich met futiliteiten op, excommuniceert men groepen mensen om kleine afwijkingen van de algemene opinie, stappen predikanten als goden in hun kerkjes rond.

Dit alles belevend kan hij niet anders dan de satan als de grote machinator zien. Die heeft het voor het zeggen in de oude, maar evenzeer in de vernieuwde kerk.

'Zo wordt van dag tot dag de gemeenschappelijke zaak steeds meer onteerd; wij verwekken een steeds wreder haat tegen ons, wij scherpen voor de gemeenschappelijke vijand het zwaard dat ons zelf treft, wij verschaffen hem in overvloed het hout waarop hij onze lichamen verbrandt. En zo bekwaam is de schepper van dit alles, de satan, dat hij het niemand toestaat te begrijpen dat hij ook zelf schuld heeft.' Ieder geeft de tegenstander de schuld van alle narigheid.

Nogmaals wijst hij erop, dat hij voorbeelden noemen kan. Hij doet dat liever niet, uit vrees dat zijn 'oratio' naarmate hij kwetsender schrijft, minder effect heeft. Er worden al teveel boeken geschreven, waarin levende tijdgenoten op de meest afschuwelijke wijze

belasterd worden. Hij acht het de hoogste tijd dat allen de wapenrusting aandoen, die Paulus in Efeze 6 verschaft in de strijd tegen de satan. Ieder zij op zijn hoede voor de vele listen van de tegenstander bij uitstek. Wee hem, die uit nieuwsgierigheid of omdat hij persoonlijk gekrenkt is twisten binnen de kerk levend houdt!
Ieder onthoude: ook hij heeft 'papatum het hart'.²

Dit summiere overzicht maakt in de eerste plaats duidelijk, dat Acontius ten onrecht van scepticisme en van socinianisme beschuldigd wordt. Hij verwerpt de leer van de Drieëenheid niet, al maakt hij geen gebruik van deze term.³

Hij neemt onomwonden stelling tegen het rooms-katholicisme.⁴

Eén van de belangrijkste motieven van zijn werk is juist dat hij tot zijn ontsteltenis in de bevrijde kerken de oude papistische slavernij in andere vorm ziet opkomen. Hij verzet zich tegen het groeiende confessionalisme. Toch wil hij geen kerk zonder grenzen, zonder tucht, wel één waar een grote mate van

1 p. 207 ev.; citaat van p. 208.

2 p. 210 ev.

3. Ook De Vleeschauwer, p. a.w., 74, wijst erop, dat hij geen Sociniaan genoemd mag worden; hij verwerpt niet de leer van de Drieëenheid, noch de zondeval. In dit boek vinden we eveneens een samenvatting van de 'Satanae Stratagemata'; p. 59 ev. Omdat het mij speciaal ging om alle fragmenten die vooral betrekking hadden op het conflict in Londen, kon ik niet met een verwijzing naar deze samenvatting volstaan.

4. De Vleesebauer, p. 75; zijn afwijzing blijkt vooral uit de toevoeging op zijn formule, z.b. p. 222, sant. 4.

verdraagzaamheid heerst, waar liefde de drijfveer is van alle vermaningen, waar verschil van mening bij ondergeschikte punten mogelijk is.

Hij wil kerk en staat in zoverre van elkaar Schelden, dat godsdienstige geschillen niet met behulp van geweld opgelost mogen worden. De staat heeft wel een taak ten opzichte van de kerk, namelijk ervoor zorg te dragen dat de verschillende partijen elkaar in hun waarde laten. Ook geeft hij de overheid het recht godslastering te bestraffen.

In de tweede plaats is duidelijk geworden, dat het conflict rond Adriaan van Haemstede en de nasleep hiervan voor Acontius één van de voornaamste drijfveren voor het schrijven van zijn 'Satanae Stratagemata' is geweest. Het is een schokkende ervaring voor hem geweest, dat terwijl aan de overkant van de zee mensen hun leven verloren in de strijd om de waarheid, in Londen kerkelijke autoriteiten misbruik maakten van hun macht en als hun eer was aangetast, conflicten op de spits dreven.

Door het hele werk heen hebben wij aanduidingen gevonden, die onmiskenbaar betrekking hadden op de Londense affaire.

Ook is duidelijk geworden, hoe dicht Acontius en Adriaan van Haemstede in hun denkbeelden bij elkaar stonden. Niet zonder reden neemt Acontius de verdediging van de ander op zich.

Beiden hebben als centraal thema van de Bijbelse boodschap gezien de rechtvaardiging door het offer van Christus. Beiden leggen volle nadruk op de gewetensvrijheid, op de noodzaak van verdraagzaamheid, op het recht van de enkeling in niet-fundamentele zaken een eigen mening te hebben, afwijkend van de algemene opinie. Ze zijn ook hierin eensgezind dat zij niet zonder meer voor waar houden wat over kettters wordt gezegd.¹ beiden willen dat de kerk meer ruimte biedt dan op dat ogenblik het geval was. Van bijzaken mogen geen halszaken gemaakt worden.

1 Zie wat A.v.H. in zijn brief aan Acontius over Arius schrijft, hfdst. 4 § 7, p. 191. Zo vraagt Acontius zich in een brief uit 1566 af, of de kerk Sabellius wel terecht voor een ketter gehouden heeft. Ook al hanteert iemand bepaalde begrippen, dan zal men zich eerst dienen af te vragen hoe hij deze precies bedoeld heeft.

W. Köhler, a.w., 'Quid Acontius de Christo docuerit, ep. 1566 ad ignotum quendam,' n.a.v. een reactie over wat Ac. over Sabellius geschreven had in zijn 'Satanæ Stratagemata.' Hij maakt onderscheid tussen de zaak (res), de voorstelling van die zaak (notio) en het woord dat die zaak aanduidt (vocabulum). Hij acht het mogelijk dat eenzelfde woord bij verschillende volken en in verschillende tijden verschillende betekenissen heeft. Met deze reserve benadert bij de theologenstrijd uit de oudheid. Hij acht het mogelijk dat Sabellius ondanks zijn woordgebruik toch wel in Christus plaats liet voor het begrip dat door het woord 'Zoon van God' wordt aangeduid. p. 243 ev. Hij gebruikt dat woord immers ook; iemand die zegt dat Christus Zoon van God is, kan niet bedoelen dat hij Zoon van zichzelf is; dat strijdt met het begrip Zoon.

Aan het slot van de brief schrijft Ac. geruststellend, dat hij dus niet zoals de briefschrijver vreesde van de waarheid afgeweken is. Hij is nog steeds dezelfde waarheid trouw gebleven.

225

Er zijn wel enige verschillen.

Acontius staat bijzonder gereserveerd tegenover het ambt van predikant. Hij wil aan gemeentelieden bevoegdheid geven het woord te bedienen. Zijn ervaring met theologen heeft hem klaarblijkelijk kopschuw gemaakt.

Wat hij over ongeletterde mensen schrijft, die het beste voertuig voor de Heilige Geest zouden zijn, kan leiden tot een gevaarlijk spiritualisme.¹ Adriaan van Haemstede kent deze reserve niet; hij zag zichzelf als een van God gezonden ambtsdrager. Wel wilde ook hij, zoals uit zijn optreden blijkt, de gemeente meer zelfstandigheid geven tegenover de kerkenraad.

Verscheidend is ook hun houding ten opzichte van het martelaarschap. Acontius vreest het fanatisme, dat achter de drang om met Christus te lijden schuilen kan. Klaarblijkelijk heeft hij iets hiervan ook bij zijn vriend herkend. Immers vanuit de ballingschap schrijft Adriaan van Haemstede dat Acontius niet bevreesd hoeft te zijn: hij zal zich niet tot bitterheid laten verleiden.²

Acontius gedraagt zich meer als de door Erasmus, door het Stoïcisme beïnvloede humanist,³ die de dwaasheden van het menselijk geslacht gadeslaat. Adriaan van Haemstede neemt in sterkere mate deel aan het kerkelijke bedrijf; hij reageert feller, wil de kerk kneden tot de trekken van Jezus Christus zichtbaar worden, is minder genuanceerd.

Soms is bij Acontius dan ook een zekere reserve merkbaar tegenover zijn beschermeling. Hij acht het niet ondenkbaar dat deze ondoordachte uitspraken heeft gedaan. Wel meent hij dat de kerk voldoende verdraagzaamheid en liefde moet bezitten om dergelijke zwakheden te kunnen verwerken. Hij meent ook dat men meer kwaad achter de woorden van zijn cliënt zoekt, dan hij zelf erin vinden kan.

Toch zijn deze verschillen minimaal, zodat wij in de 'Satanæ Stratagemata' voor een groot deel tevens de visie van Adriaan van Haemstede tegenkomen. beiden wilden zich strikt houden aan de Bijbel. Daarom zal van Haemstede elke uitspraak van zijn geloofsbelijdenis laten resoneren in een Bijbeltekst. Daarom zal Acontius ervoor pleiten een geloofsbelijdenis, die zo kort mogelijk dient te zijn, geheel uit Bijbelteksten op te bouwen.

Beiden maken onderscheid in het soortelijk gewicht van de geloofswaarheden. Niet elk onderdeel van de geloofsleer is in even sterke mate op de kern betrokken. Zij menen dat er ten aanzien van de minder belangrijke geloofsartikelen een grote mate van vrijheid behoort te zijn binnen de kerk. Overigens spreken beiden uit, dat zij deze vrijheid meer voor anderen verlangen dan voor zichzelf.

Telkens betuigen zij hun instemming met de leer van de kerk tot in alle onderdelen.

1. zie p. 217.

2. zie hfdst. 4 § 7, p. 192.

3. W. Kdhler, *Geistesahnen des Joh. Acontius*, p. 207; 'Die Stoa und Erasmus- dit; der Humanismus ist der Trager der Gedankenwelt des Joh. Acontius.'

226

Theologisch horen ze mijns inziens dan ook ten volle bij de reformatorische richting, zoals die zich in Zwitserland heeft gevormd. Acontius zoekt na zijn vlucht uit Italië zijn heil niet in het Lutherse Duitsland; hij duikt op in Zwitserland, Straatsburg en Londen.' Adriaan van Haemstede gaat na zijn breuk met Rome naar Emden. Zelf zien ze geen enkele reden, waarom ze niet bij de Calvinistische vluchtelingengemeente te Londen kunnen behoren. De geloofsbelijdenis die hun daar wordt voorgehouden, aanvaarden zij zonder aarzeling. Alleen laten zij de mogelijkheid open dat anderen op ondergeschikte punten een afwijkende mening hebben, zonder dat zij daarom buiten de kerk gezet moeten worden. Zij kanten zich, en Acontius doet dat nog sterker dan van Haemstede, tegen te sterke samensmelting van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Zij waren tolerant in een tijd waarin dit niet getolereerd werd.

Naar het oordeel van zijn tijdgenoten moest Adriaan van Haemstede, toen hij ruimte vroeg voor bepaalde dopersen, in het geheim toch ook wel tot deze beweging behoren.

Omdat Acontius voor verdraagzaamheid pleitte, concludeerden zijn tegenstanders dat hij dus tot de sceptici behoorde.

Mijns inziens *ten onrechte*. Wel was zijn reductie van de heilswaarheden van dien aard, dat antitrinitariërs en de latere remonstranten zich op hem konden beroepen bij hun strijd om een ruimere kerk. Dat geeft ons echter niet het recht hun gedachten al op rekening van Acontius te schrijven.

Zowel Adriaan van Haemstede als Acontius zagen in het toenemende confessionalisme het oude *tapatum*, dat zij omwille van hun gewetensvrijheid ontvlucht waren, ook in de jonge kerken terugkeren. Daarom vooral voerden zij hun pleidooi voor verdraagzaamheid.

Wij weten niet hoe de beïnvloeding van de één op de ander in zijn werk is gegaan. Over het algemeen veronderstelt men, dat Acontius, die de oudste was, invloed op van Haemstede heeft uitgeoefend.' Er is wel het één en ander dat ervoor pleit deze volgorde om te keren.

Adriaan van Haemstede was per slot van rekening de predikant. Dezelfde grondgedachten, die hem in Londen voor bepaalde dopersen pleiten deed, hadden hem ook al in Antwerpen tot een conflict met de kerkelijke gemeenschap

1 zie p. 206, aant. 2.

2 Ch. D. O'Malley, *Jacopo Aconcio*, p. 64: 'É probabile che l'Aconcio possa avere avuto qualche influenza sul pensiero dello Haemstede...'

Ook de gedachte dat Ac. later van de orthodoxe lijn afgeweken is, mist m.i. grond. Wel is in zijn nalatenschap gevonden, 'Una Essortatione al timor di Dio,' uitg. in *Acontiana: Abhandlungen und Briefe des Jacobus Acontius*; Herausgegeben von W. Köhler und E. Hassinger, p. 75 ev. In dit werk vinden we een humanistisch getinte vroomheid; er is hier geen sprake van reformatorische heilszekerheid in de zin van Luther. Dit moet geschreven zijn, volgens W. Köhler, in het begin of aan het eind van zijn leven. Gezien het feit dat Ac. ook in zijn schrijven van 1566 (zie p. 225, aant. 1) betuigt dat hij in geen enkel opzicht van de orthodoxie afgeweken is, en hij eind 1566, of 1567 gestorven is, lijkt het mij waarschijnlijk dat hij dit in het begin van zijn leven geschreven heeft.

227

gebracht, zijn pleidooi voor gewetensvrijheid, zijn strijd tegen een herleving in nieuwe vormen van het oude *'papatum'*. Aan deze gedachten, die van Haemstede altijd heeft gekend, heeft Acontius pas vorm gegeven, nadat het conflict in Londen al had plaatsgevonden, in zijn

Satanae Stratagemata'.

De kerken in Nederland zouden dan aan Adriaan van Haemstede nog meer te danken hebben dan een martelaarsgeschiedenis en het voorbeeld van een moedig man. De invloed van de *Satanae Stratagemata'* op de remonstranten is al eerder uitgesproken. Het pleidooi van Adriaan van Haemstede om een ruimere kerk, zijn strijd tegen het nieuwe 'papatum', zijn worsteling om gewetensvrijheid heeft dan ook door middel van dit boek ons land bereikt.

HOOFDSTUK 6

ZIJN MARTELAARSBOEK

Voor de Nederlanden is van protestantse zijde Adriaan van Haemstede de eerste geweest, die een martyrologium geschreven heeft.' Hoe kwam hij daartoe. Waarom schrijft iemand een dergelijk werk? Welke betekenis hechtte men aan de martelaren? Wanneer werd iemand waardig bevonden als authentieke martelaar in zo 'n verzamelbundel opgenomen te worden? Waar vinden de auteurs het benodigde materiaal? Hoe groot is de betrouwbaarheid van dergelijke werken? In hoeverre zijn zij besmet met de gebreken van de zogenaamde hagiografische geschriften? Welke plaats neemt van Haemstede in onder de andere schrijvers van martelaarsgeschiedenissen? Hoe groot is zijn originaliteit? Deze vragen dienen beantwoord te worden, voordat wij de uiteindelijke waarde van zijn werk kunnen bepalen. Daartoe zullen wij in de eerste paragraaf handelen over de achtergronden van dit genre, in de tweede over de betrouwbaarheid van deze werken, in de derde over de bronnen die van Haemstede gebruikte, om tenslotte nog op de waarde van zijn werk en de vermoedelijke plaats van uitgave in te gaan.

§ 1. *De achtergronden van dit genre*

Al heeft van Haemstede voor ons land het eerste martyrologium geleverd, hij is niet de eerste die de wenselijkheid van een dergelijk werk heeft uitgesproken. Reeds in 'Der Leken Wechwyser' van Joh. Anastasius Veluanus vinden wij de oproep: Ick hoip dat die histori van desen martyren kortelck van ymant sal beschreven worden.'² In de slotbeschouwing zal ik nader ingaan op de verrassen de overeenkomsten tussen dit werk en de denkbelden van Adriaan van Haemstede.

1. *De Geschiedenisse ende den doot der vromer Martelaren, die om het ghetuyghenisse des Evangeliums haer bloedt ghestort hebben, van den tijden Christi af, totten Jare M.D.LIX. toe, by een vergadert op het kortste. Door Adrianum Corn. Haemstedium.* Hieronder een citaat: Openb. 6:9-11; vervolgens: An. 1559. den 18. Martij.

2 Bibl. Ref. Meert., dl. IV, F. Pijper, Leerstellige en stichtelijke geschriften van Joann. An. Veluanus e.a., p. 103.

229

Zelf geeft Veluanus een korte beschrijving van de duizenden martelaars, die er vanaf Christus geweest zijn. Juist dit laatste verdient onze aandacht.

Het eigene van het martyrologium van Adriaan van Haemstede, waardoor hij zich vooral onderscheidt van andere auteurs van dit genre, is dat hij zijn geschiedenis met Christus begint. Ik meen dat deze overeenkomst mij voldoende recht geeft te veronderstellen dat wij in het in 1554 verschenen boek 'Der Leecken Wechwyser' de stimulans vinden die Adriaan van Haemstede tot het schrijven van zijn martelaarsgeschiedenis bracht.

In datzelfde jaar 1554 verschenen er trouwens verschillende martyrologia, onafhankelijk van elkaar. Van L. Rabus verschenen in Straatsburg de eerste twee delen van zijn 'Historien der heyiligen Auszerwölten Gottes Zeugen, Bekennern und Martyrern....,' een werk dat tenslotte acht delen zou bevatten.¹

In Genève gaf J. Crespin zijn te Livre Des Martyrs...' uit, van welk werk in 1556 een Latijnse vertaling verscheen van de hand van Claude Baduel.²

Tenslotte publiceerde John Foxe eveneens in Straatsburg zijn 'Commentarii Rerum in Ecclesia Gestarum' hiertoe gestimuleerd door de latere bisschop van Londen, Edmund Grindal.³

Kennelijk was de tijd rijp voor dergelijke werken.

Zowel de oproep van Veluanus als de verschillende martyrologia zullen Adriaan van Haemstede tot het schrijven van zijn werk gebracht hebben, hoewel hij zelf met geen woord van deze verbanden melding maakt. Dat is zijn gewoonte niet. Zoals later zal blijken, is hij in sterke mate afhankelijk van Crespin en Rabus, zonder dat hij ooit hun naam vermeldt.

Maar belangrijker dan de vraag naar de directe aanleiding is de vraag naar de motieven, die tot de martelaarsgeschiedenissen geleid hebben. Sommige worden in een voorwoord uitdrukkelijk uitgesproken. Andere spelen, wellicht minder bewust, evenzeer een belangrijke rol. Bij de bespreking van deze motieven

1. Het 1e deel bevat verhalen uit O. en N.T. en de oude christelijke kerk; deel II idem met enkele martelaars uit de laatste tijd, te beginnen met Joh. Hus. DL. III is van 1555; nu verandert de titel ook in belangrijke mate; cf. Bibliografie. Bij de volgende delen blijft de titel ongeveer gelijk. DL. IV is van 1556 en handelt slechts over Luther, Savonarola, Jacob Probst en Patr. Hammilton. DL. V, 1556; de meeste stukken zijn niet van of over martelaars in de echte zin van het woord (die ook de marteldood gestorven zijn). DL. VI, 1557; dl. VII en VIII 1557 en 1558 (in één band). Het laatste deel bevat talloze onderwerpen maar geen martelaars in eigenlijke zin.

Alle delen werden uitgegeven in Straatsburg bij Sam. Emmel.

2. uitg. 1554: *Le Line des Martyrs, Qui Est un Recueil de plusieurs Martyrs qui ont enduré la mort pour le Nom de nostre Seigneur Jesus Christ, depuis Jean Hus iusques á ceste année presente* M.D. LIII. Andere uitg. 1554: *Recueil de plusieurs personnes qui ont constamment enduré la mort pour le Nom., etc.* Lat. uitg. 1556: *Acta Martyrum...* etc.

3. *Commentarii Rerum in Ecclesia Gestarum, maximartunque per totam Europam persecutionem a Wiclevi temporibus ad hanc usque aetatem descriptio.* (X. over de verhouding met Grindal: H. C. White, *Tudor books of salnts and martyrs*, p. 133, 134; W. Halter, *Foxe's Book of Martyrs and the elect nation*, p. 54 ev.; M. A. Strype, *The History...of...Edmund Grindal...*, p. 19 ev.

230

willen we telkens ook overwegen, in hoeverre zij in het werk van Adriaan van Haemstede aanwezig zijn.

1) herdenking

Men vreest dat de namen van de 'slachtschapen van Christus' anders vergeten zullen worden. Daarom wordt in veel gevallen direct na de terechtstelling een vlugschrift uitgegeven dat behalve het verhaal van het lijden zelf meestal nog enkele brieven of een op schrift gestelde belijdenis van de martelaar bevat? Er ontstond zo een onoverzichtelijk aantal van dergelijke vlugschriften. Onvermijdelijk kwam tenslotte ook de behoefte aan een zekere ordening op. De eerste martyrologia zijn vooral een bundeling van kleine uitgaven. In een dergelijk groot verband was het ook mogelijk het verhaal van minder belangrijke martelaars op te nemen.

Ten gevolge van dit motief zijn de auteurs van deze werken vooral op de eigen tijd gericht. Al grijpen zij vaak terug naar het verleden, het is hun te doen om het heden. De martelaars uit vroegere eeuwen worden alleen aangehaald om de waarde van de eigentijdse martelaars te verhogen.

In zijn voorwoord beklagt Crespin zich erover, dat terwijl zelfs heidenen doorgaans met zorg de herinnering aan hun helden levend houden, de ware kerk haar strijders achteloos vergeet. Hun geschiedenis is ten onrechte 'omnino praetermissum ac neglectum.'³

Dat ook Adriaan van Haemstede door dit motief gedreven is geweest, blijkt uit de verhoudingen binnen zijn boek. Hoewel hij pretendeert 'de historien der Martelaren te beschrijven... van den tijden Christi af tot deze oase tijden toe,' heeft hij voor de eerste

periode tot het uitbreken van de reformatie toe slechts 71 pagina's nodig gehad, terwijl de periode van 1517 tot 1550 125 pagina's in beslag neemt en het laatste tijdvak van slechts 9 jaar zelfs 256 pagina's⁴

Het was de auteurs van de martelaarsgeschiedenissen, en dit geldt evenzeer voor Adriaan van Haemstede, om de actualiteit te doen. Zij wilden de herinnering levend houden aan de mannen en vrouwen, die tegen de gevestigde orde in getuigenis gaven van het nieuwe inzicht in Gods openbaring dat hun geschonken was, zelfs als zij dat met de dood moesten bekopen.

2) stichting en bemoediging

De schrijvers waren ervan overtuigd, dat het herdenken van de martelaars uit

1. in de titel van het eerste Doopsgezinde martyrologium, *Het Offer des Heeren*, Bibl. Ref. Neerl., dl. II.

2. verschillende losse uitgaven verzameld in Bibl. Ref. Neerl. VIII.

3. voorwoord Lat. uitg. 1556, p. IIb IIIa. Zie voor dit motief J. Meyhoffer, *Le Martyrologe protestant des Pays-Bas 1523-1597*, p. 72. Dit motief ook bij Foxe; zie H. C. White, a.w., p. 139, die hierin herkent 'the Renaissance love of praising famous men' en 'the Aristotelian faith in the moral value of contemplating the fates of tragic heroes.'

4. periode I: p. 5-75; periode II: p. 75-199; periode III: p. 199-454 (uitg. 1559).

231

eigen tijd stichtend was voor de lezers, die ditzelfde nieuwe inzicht verkregen hadden. Van dit motief zijn de auteurs zich bovenal bewust geweest.

Rabus zegt in zijn voorwoord, dat het lezen van deze geschiedenissen opbouwend is voor de gelovigen!

Als Crespin uiting gegeven heeft aan zijn verontwaardiging omdat de gedachtenis aan de martelaars zo verwaarloosd wordt, voegt hij eraan toe, dat God hen Mimers geschonken heeft 'ad eins gloriam, aut ad piorum confirmationem...'²

Adriaan van Haemstede zegt van zijn arbeid: 'die ick tot stichtinghe der gemeynten Christi Jesu volbracht hebbe...'³

Het begrip 'stichting' kan verwarring wekken. Het ging hun er niet om de lezers in een verheven stemming te brengen. Zij wilden lezers stichten die in soortgelijke omstandigheden verkeerden of wellicht kwamen te verkeren als de martelaars. De bedoeling is, zegt Crespin, 'ut talibus exemplis excitati, promptius & alacrius ad propositum certamen curramus.'⁴

Het was voor de protestantse gelovigen van die tijd van het grootste belang, dat ze wisten op welke kwesties de kerkelijke en wereldlijke overheden vooral nadruk legden. Ze moesten vertrouwd raken met de rechtspraak. Ze moesten de argumenten kennen, die de naar het oordeel van de protestantse kerken 'ware gelovigen' in zulke omstandigheden naar voren behoorden te brengen. Zij moesten modellen kennen van geloofsbelijdenissen die in gevangnissen waren opgesteld. Men verkeerde immers nog volop in de strijd. De stichting en bemoediging kregen hierdoor een heel speciaal karakter. Het ging erom de leden van de gemeente toe te rusten tot de strijd, tot het lijden om Christus' wil.

Dit geldt voor het martelaarsboek van Adriaan van Haemstede in de sterkste mate. De andere schrijvers hadden soms wel vervolging doorstaan, zoals Crespin en Foxe die maar ternauwernood aan de brandstapel ontkomen waren, maar zij schreven hun werk toen zij in veiligheid waren. Maar Adriaan van Haemstede deed het, terwijl de vervolging in Antwerpen toenam. In zijn voorwoord tot de overheid presenteert hij zich als '*Adrianus Haemstedius Dienaer des goddelicken woorts binnen Antwerpen.*'⁵ Deze verantwoordelijkheid heeft hem tot het schrijven van zijn boek gebracht.

Bij zijn beschrijving van de woelige toestanden in Antwerpen richt hij zich ook rechtstreeks

tot deze stad.⁶ Hij heeft zijn werk opgebouwd, terwijl hij ook zelf de marteldood voortdurend voor ogen had, terwijl hij zich verweren moest tegen de verwijten van mensen die familieleden in de gevangenis wisten.⁷ Dagelijks

1 Rabus, dl. III, uitg. 1555, p. A 3a.

2 Cresp. Lat. uitg. 1556, p. Bb.

3 A.v.H. Gesch. uitg. 1559, p. volgend op 454, voortaan gecit. als (455).

4 Cresp. Lat. uitg. 1556, p.; cf. J. Meyhoffer, a.w., p. 72; Léon-E. Halkin, *Les martyrologes et la critique. Contribution à l'étude du Martyrologe protestant des Pays-Bas*, p. 58; F. Pijper, *Martelaarsboeken*, p. 25 ev.

5 in zijn *Vermaninghe tot de Overheyt*, p. IIa.

6 Gesch. 1559, p. 447.

7 W. G. Goeters, *Dokumenten van A.v.H.*, bijl. B, p. 61, 62; cf. hfdst. 2 § 6, p. 63.

232

ging hij om met mensen die uit angst voor vervolging toch maar in de oude kerk bleven hangen! Soms ontmoette hij iemand die onder de dreiging van de dood zijn protestantse overtuiging herroepen had.²

Het is geen wonder dat hij zelf zich dit motief zeer sterk bewust geweest is: 'tot stichtinghe der gemeeynten Christi Jesu...'

Dat dit motief van betekenis is voor de vraag naar de betrouwbaarheid van deze werken, zal in paragraaf twee aan de orde komen.

3) propaganda

Deze boeken waren niet alleen bestemd voor de lezers, die het protestantisme waren toegedaan. Het martelaarschap bleek telkens weer het beste middel om de bevolking rijp te maken voor reformatorische gedachtegangen. Meer nog dan preken overtuigde de moed tot in de dood.

In de Franse vertaling van de mémoires van Francisco de Enzinas, die op levendige wijze van zijn belevenissen in de Nederlanden vertelde en in zijn verhaal verschillende martelaarsgeschiedenissen verweven heeft, zegt de vertaler in het voorwoord: *thaque fidèle peut penser en lui — même, s'il est vrai que le martyre est le moyen privilégié, par lequel l'Evangile de Notre Seigneur Jésus-Christ est le plus avancé, combien sont à estimer les livres dans lesquels nous est représenté au vif, comme en un miroir, un pauvre fidèle mourant avec constante et d'un cour allègre pour la cause de la vérité...*³

Deze Franse uitgave was van 1558. Dit motief beschouwt de vertaler dus als iets dat vanzelf spreekt.

Het wordt zelden opzettelijk uitgesproken. Vermoed wordt, dat dit motief de reden is waarom er van de Acta van Crespin twee uitgaven verschenen. Terwijl in de éne uitgave wel de naam van de drukker en de plaats waar het werk gedrukt was, Genève, werden vermeld, ontbraken deze aanduidingen in de andere uitgave. Wellicht was deze laatste uitgave bestemd voor propaganda in de rooms-katholieke landen.

Ook bij Adriaan van Haemstede heeft dit motief meegespeeld. Zijn werk was niet enkel bestemd voor de eigen gemeenteleden. Hij begint met een *Vermaninghe tot de Overheyt*.¹ Vermanend richt hij zich tot de hele stad Antwerpen met een bewogen oproep: *het bloet der Martelaren vloeyt over uwe straten*.

1 Zie het conflict met de Antw. kerkenraad omdat A.v.H. in deze kringen wilde preken, hfdst. 2 § 4,5.

2 Zie het godsdienstgesprek met J. Daalman. Zie Antw. Archievenblad, dl. VIII, p. 448 ev, waar behalve Herman Janssens en Cornelis Halewijck, die beiden door A.v.H. genoemd worden, ook de

naam van Lauwereys Berckelaer ter sprake komt; hij is eveneens lid van de gemeente, maar wordt niet terechtgesteld, vermoedelijk omdat hij herroepen heeft; cf. J.-F. Gilmont, a.w., P. 390.

3 Les Memorables de Francisco de Enzinas, p. 15. *A.v.H. heeft dit werk niet gelezen; hij geeft bijv. heel andere gegevens over de martelaar Gillis Tielmans* (Gesch. p. 117, 118; de Enzinas, p. 136 ev; P. 253 ev.).

4. A. Plaget en G. Berthoud, Notes sur le Livre des Martyrs de Jean Crespin, p. 15.

233

(...) Daerom bekeert u noch van uwe boosheyt, ende staet af: want het en is noch niet te spade: of anders, u verderffnisse is naerder dan ghy wel weet..." Ook zijn werk mist elke aanduiding van plaats van uitgave of drukker. Deze kwestie zal nog nader onder ogen worden gezien. Als zijn martelaarsgeschiedenis in Emden uitgegeven is, wat ik niet voor waarschijnlijk houd, zou de afwezigheid van verdere gegevens wellicht verklaard kunnen worden uit het oogpunt van verspreiding in overwegend rooms-katholieke landen.

4) *successio martyrum*

Regelmatig keert de gedachtegang terug dat de vervolgte minderheid de ware kerk moet zijn.² In het lijden van de martelaars wordt een verbinding gezien met de lotgevallen van de eerste christenen.

Algemeen leeft immers in reformatorische kring de gedachte dat de kerk van het apostolische tijdvak de meest zuivere respons op het evangelie is geweest. De vervolging, die de protestanten evenals de eerste christenen moesten ondergaan, vormde het bewijs dat de reformatie een terugkeer betekende naar de eerste zuiverheid.

In het voorwoord van de latere uitgaven van zijn werk zegt Foxe dan ook: ‘...if Martyrs are to be compared with Martyrs, I see no cause why the Martyrs of our time deserve not as great commendation as the other in the primitive church, which assuredly are inferiour unto them in no point of pralse, whether we looke upon the number of them that suffered, or the greatnes of their tormentes, or their constancy in dieng...’³

Heel duidelijk vinden we deze gedachtegang bij Rabus. In het eerste boek van het eerste deel van zijn martelaarsgeschiedenis verhaalt hij van martelaars vanaf Abel tot de geboorte van Christus toe; in het tweede boek beschrijft hij de geschiedenis der martelaars van de eerste vijf eeuwen⁴.

In het tweede deel stapt hij over op de 15e en 16e eeuw, geheel voorbijziend aan wat zich tussen de 5e en de 15e eeuw heeft afgespeeld.⁵ In het voorwoord op het derde deel citeert hij de uitspraak van Tertullianus, dat de eerste en oudste leer ook de beste is.⁶

Deze gedachte wordt door Foxe zo geformuleerd: ‘the higher thou goest upwarde to the Apostles time, the purer thou shalt finde the church.’⁷

Iets meer vertrouwen in de achter hem liggende eeuwen vinden we bij Crespin,

1. A.v.H. Gesch. 1559, p. 447.

2. L. Knappert, Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden, p. 276, die een verbinding ziet met G. Arnold's Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie.

3 citaat bij H. C. White, a.w., p. 139, 140.

4. in uitg. van 1571, bk I: p. 1-87; bk II: p. 87-348.

5. cf. J.-F. Gilmont, a.w., p. 399.

6. uitg. 1555, p. A 3b.

7. citaat H. C. White, p. 171. Ook Foxe citeert de spreuk van Tertull quod primum, id rectum est.

234

die in de inleiding van de Latijnse uitgave van 1556 uitspreekt dat er in alle eeuwen martelaren geweest zijn, die om hun belijdenis van de goede leer gestorven zijn.¹

Dit bewustzijn dat de ware kerk van Christus altijd lijdende kerk moet zijn, vinden we in sterke mate bij Adriaan van Haemstede. Deze gedachtegang bepaalt mede zijn houding bij het conflict in Londen. Hij is bijna kinderlijk verheugd als hij om Christus' wil lijden mag. 'Zo hoort het,' zegt hij tegen de afgezanten van de kerkenraad? Aan Maaiken Cool schrijft hij over het optreden van de bisschop: '...wat heeft hij mij anders ghedaen, dan dat ick zelfs begheerde. Want ick bidde daghelicks mit alle heijlighen. Dan. 9. dat ons schande gheschie...'2

Deze gedachte, dat de ware christenen altijd vervolging te verduren hebben, zodat het martelaarschap gaat functioneren als het kenmerk van de ware kerk, is het uitgangspunt van de martelaarsgeschiedenis van Adriaan van Haemstede geworden.

Al eerder is gewezen op de keuze van teksten, die aan zijn werk voorafgaat, zoals Joh. 15:19, 20: *Indien zij Mij vervolgd hebben, zij zullen ook u vervolgen*. Deze gedachte wordt ook regelmatig door de martelaars zelf onder woorden gebracht. Ignatius zei *dat hij pas echt een lering van Jezus werd, toen hij vervolging te verduren kreeg*. Het meest onomwonden werd dit gezegd door de vrouw van Robert Oguier: '...het is openbaer dat wy in den engen wech zijn: want wy lijden.'

In de opbouw van zijn martelaarsgeschiedenis is deze geschiedenisbeschouwing, dat de ware kerk altijd lijdende kerk moet zijn, voortdurend merkbaar. Hij slaat geen eeuwen over, zoals Rabus doet. Als in de christenheid het verval steeds meer toeneemt, wordt de waarheid enkel nog gevonden in de kleine groepen, die om hun overtuiging door de officiële kerk vervolgd worden.

Door deze gedachtegang staat hij weinig kritisch tegenover bepaalde sectarische groeperingen uit het verleden. Als zij vervolgingen te verduren hadden, moesten zij wel de waarheid in pacht gehad hebben.

Van de Katharen zegt hij: 'De Papisten hebben niet alleen met moorden ende dooden de Christengeloovigen willen wtroeyen, maer om dat sy oock by den volcke een goede oorsake souden schijnen te hebben, ende datmen niet meynen en soude dat sy de waerheyt vervolchden, hebben sy groote loghenen ghelogen, ende oock hatelicke namen versiert daer sy den gheloovigen by den gemeynen volcke mede beschuldichden ende vermaecten. So hebbense in Vrancrijck de Christenen Keters genoemt om dat sy der Papisten onsuyver leven bestraffen, ende haer selven van alle besmettinghen wachten, ende gheen ghemeynschap met de onsuyvere wercken der duysternissen hebben wouden...'5

1 Inl. p. Ha; cf. Léon-E. Halkin, a.w. p. 60.

2 cf. hfdst. 4 § 3, p. 135, 136.

3 cf. hfdst. 4 § 7; J. H. Hessels, a.w., II, p. 144, 145.

4 deze en andere vbb uit A.v.H.'s martelarengesch., cf. hfdst. 4 § 3, p. 136, aant. I.

5. Gesch., uitg. 1559, p. 39.

Het doet wat vreemd aan in een werk, waaruit Doperse martelaars geweerd worden, Katharen aan te treffen, maar het uitgangspunt dat de waarheid alle eeuwen door in de vervolgte minderheden gevonden wordt, noodzaakt hem voor de achter hem liggende eeuwen ook sectarische groepen in zijn werk op te nemen. Terwijl de machtig geworden kerk steeds meer in verval geraakte, blijken er in alle eeuwen enkelingen, soms groepen de evangelische zuiverheid trouw gebleven te zijn. Zij worden door de officiële kerk vervolgd. Deze vervolging demonstreert de verwording binnen de kerk. Immers, zoals ook Petrus Datheen al gezegd had: een kerk die zich schuldig maakt aan vervolging en niet zelf vervolgd wordt, kan de ware kerk van Christus niet zijn.¹

Het lijden van de vervolgte minderheid is evenals het lijden van de eerste christenen een voortzetting van het lijden van Christus. De gemeenschap die over martelaars beschikt, heeft het evangelie ongerept bewaard.

In plaats van de apostolische successie wordt zo de succesalo martyrum garantie voor de waarheid.²

Deze gedachtegang die door Crespin al in zijn voorwoord uitgesproken was, vinden we het meest consequent uitgewerkt in het werk van Adriaan van Haemstede.

Dit beroep op het martelaarschap hetzij als bewijs van terugkeer tot de zuiverheid van de eerste christenen hetzij als bewijs van het functioneren als ware kerk, zoals dat in de verschillende protestantse martelaarsgeschiedenissen voorkwam, bracht rooms-katholieke auteurs tot het schrijven van 'anti-martyrologia.'³

In 1573 verscheen er van de hand van de Leuvense prof. Johannes Molanus een 'Tractatus de Martyrologiis', waarin de namen van Crespin, Foxe en van Haemstede genoemd worden; hoewel de schrijver zelf verklaart hun werken noch gezien, noch gelezen te hebben, weet hij heel zeker, 'dat deze boeken op zeer bedrieglijke wijze martyrologia genoemd worden.'⁴

Later, in 1587, verschijnt in Antwerpen van Richard Rowman Verstegan het 'Theatrum crudelitatum Haereticorum nostri temporis' over het lijden van rooms-katholieken te Gorcum, Roermond en Oudenaarde. Hoewel hij melding maakt van wreed lijden, geeft hij geen voorbeelden van een moedig belijden voor het gerecht en in het aangezicht van de dood, wat het specifieke kenmerk van de protestantse martelaars is.

5) schifting

Zeker niet het geringste motief achter de verschillende martelaarsgeschiedenissen

1 cf. hfdst. 2 § 3, p. 34.

2 cf. 1'. Polman, L'Élement historique dans la Controverse religieuse du XVIe Siècle, p. 200, die van de martelaarsgeschiedenissen zegt dat zij met klem verdedigen Targument de la successio doctrinae en faveur du protestantisme.'

3 term 'antimartyrologes' bij Leon- E. Halkin, p. 62.

4 Chr. Sepp, Geschiedkundige Nasporingen, dl. II, De Geschiedenis der Martelaren door Adriaan Com. van Haemstede, p. 108, 109, 110, 111.

is om door middel van deze werken het kaf van het koren te scheiden. Onder de mensen die terechtgesteld werden, bevonden zich opstandelingen. Velen die in de jaren 1530-1540 in de Nederlanden ter dood gebracht werden, behoorden in meer of mindere mate tot de strijdbare *anabaptisten*, aanhangers van Melchior Hoffman, Jan Matthijs, Jan van Leiden, Jan van Batenburg. De oproerige handelingen van deze soms rondzwerfende groepen trokken de meeste aandacht.¹

De angst voor revolutie was sinds de boerenoorlog en het drama van Munster diep gegrift in het bewustzijn van de machten die de bestaande orde wensten te handhaven, en leidde meermalen tot bewustzijnsvernaauwing. Zij schrokken op bij elk ongewoon geluid en hadden een neiging tot panisch reageren.² Ten gevolge van deze angst was men van overheidswege scherp gekant tegen geheime vergaderingen.³ Overtreders van de plakaten werden bij de terechtstelling dan ook aan het volk gepresenteerd als staatsgevaarlijke lieden, die geen beter lot verdienden.⁴

Daarom maken de schrijvers van de martyrologia de namen bekend van allen op wie een dergelijke beschuldiging beslist niet van toepassing was. Zij tonen met de stukken aan, dat de overheid haar bevoegdheid overschreed, door niet enkel orde te handhaven maar ook mensen ter dood te brengen, die op vreedzame wijze voor hun geloof uitkwamen.

Dit is de reden, waarom al deze schrijvers zoveel prijs stellen op de officiële acta.

Met nadruk wijst Crespin erop, dat hij in de hem toegezonden brieven en documenten niets

gewijzigd heeft.³ Dat dit niet geheel juist is, zullen we bij de

1. W. J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw,* de iets te gemakkelijk het revolutionaire element in de doperse beweging van de jaren 1530-1540 reduceert tot slechts enkele figuren, passim. Hiertegenover A. F. Meilink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544*, die stelt dat 'de Mennonieten zelf zich hun Melchiorietische en Munsterse oorsprong (hebben) willen ontveinzen en de historische waarheid geweld aangedaan, vanaf Van Braght tot Kühler' en dat het agressieve anabaptisme 'een dominerende positie ingenomen (heeft) in de ontwikkeling der reformatie in Nederland,' p. 419. M.i. toont hij op overtuigende wijze aan dat alle dopers van betekenis in de jaren 1533, 1534 zich aan de leiding van de Munsterse profeten onderworpen hebben.

2 W. J. Kühler, p. 187: 'Een onmiskenbare zenuwachtigheid maakte zich meester van het Hof. Als vb. noemt hij de onbetekende oploop van een veertig personen in Poeldijk, (1535) waarover Den Haag in rep en roer raakte, p. 188, 189. Cf. de beroering die de bevrijding van een doper uit de gevangenis van 's-Hertogenbosch veroorzaakt heeft; hierdoor heeft de markgraaf van Antwerpen de terechtstelling van Jean du Champ en een Doopsgezinde verhaast; *Gesch...* 1559, p. 423; cf. hfdst. 26, p. 61.

3 cf. hfdst. 2 § 6, p. 61 ev.

4. zie o.a. een *Mémoire* van inq. Titelman, geschreven in antwoord op een verzoek van inwoners van Gent, *Archives de Conseil de Flandre...*, p. 196, die ketterij noemt: 'crimen seditiosum, pestis en turbatio reipublicae.' Bij het verhoor van Gillis Verdickt werd hem gezegd dat preken buiten de officiële kerken om 'strecken tot oproer'; *Gesch.* p. 426. Cf. de reactie van de schout bij de terechtstelling van enkele Calvinisten: 'alle oproeren moeten een oorsake hebben'; *Gesch.* p. 447.

5 *Inl. Lat.* uitg. 1556, p. Dna.

236

vraag naar de betrouwbaarheid onder ogen zien. Toch is onmiskenbaar gestreefd naar een zo correct mogelijke weergave van de stukken.

Nog minder was Rabus ter wille van de leesbaarheid tot concessies bereid. Hij compileerde eenvoudig het materiaal dat hem ter beschikking stond.

In dit opzicht wijkt Adriaan van Haemstede het meest van zijn twee grote voorgangers én voorbeelden af. Door een uittreksel te maken van de stukken die hij elders vond, trachtte hij van de geschiedenissen een leesbaar, overzichtelijk geheel te maken. Maar ook hij pretendeert betrouwbaar en controleerbaar te zijn. In zijn slotwoord '*Tot den Leser*' zegt hij van nog meer martelaars te weten, maar hij wil niet enkel op geruchten afdaan. *Daarom doet hij een beroep op zijn lezers materiaal te verzamelen en hem toe te zenden of zelf voor uitgave te zorgen.* Hij wijst er ook op, hoe men de authentieke stukken in handen kan krijgen: 'Men krijcht wel een wtschrift wt de Raetkamer of Griffie, daer de belijdenissen bewaert werden. Of de Martelaren hebben: somwijlen hare vrienden te kennen ghegheven, die sulcks vertellen moghen, Of sy hebbent somwijlen oock met haer eygen handen beschreven ende tot hare medebroeders overghesonden. Door deze middelen hebben wy sommighe gekreghen: sommighe oock wt ander spraken overgheset.'

Zo trachten de auteurs van deze werken aan te tonen dat vaak mensen ter dood gebracht zijn, zonder dat ze een gevaar voor de samenleving vormden.

Dit blijkt niet alleen uit het compilerische karakter van hun werk, maar ook uit de keuze van de martelaars.

Zelfs Adriaan van Haemstede, die in Londen het pleidooi voerde voor bepaalde dopers en in zijn martelaarsgeschiedenis ook voor de Katharen een plaats inruimde, nam geen Doopsgezinde martelaars op.²

Ook in dat gedeelte, waarin hij in ieder geval origineel is geweest, handelend over de martelaars binnen Antwerpen, heeft hij alle namen weggelaten van wie niet met zekerheid vaststaat dat zij uitsluitend om hun Calvinistische of Lutherse opvattingen ter dood gebracht

zijn. Hij vermeldt zelfs niet de namen van **Jan Verschueren en Bemaert Hoze** (of Hoese), die toch op 2 mei 1533 als Lutheranen onthoofd zijn; hun

1 Gesch. (455).

2 Wel Wendelmoet Claesdr. p. 92, 93 (evenals Rabus dl. III, p. 120), die ook door de doopsgez. beweging geannexeerd wordt; toch pas in *Het Offer des Heeren*, uitg. 1570 opgenomen (cf. Sepp, a.w., p. 62, F. Pijper, a.w., p. 79) en niet in uitg. 1562/63.

Ook opgenomen Leonh. Keyser, die door van Braght, *Het bloedig tooneel of martelaerspiegel der Doopsgezinde of weereeloose Christenen*, uitg. 1660, tot de doperse beweging wordt gerekend; dat blijkt niet uit het verhaal dat A.v.H., p. 93 ev., van Crespin, Lat. ed. 1556; p. 203 ev. heeft overgenomen.

De doopsgez. zusters Maria en Ursula, Rabus III, p. 180, twee gedichten, zijn door A.v.H. niet opgenomen. Cf. Sepp a.w., p. 78, die veronderstelt dat Rabus niet geweten heeft dat zij doopsgez. waren.

Caspar Tauber, A.v.H., Gesch., p. 83, drie regels, terwijl Rabus dl. VI, 1557, p. 22 ev., hem heel uitvoerig behandelt, werd later inderdaad als Doopsgezinde herkend, Sepp, p. 82; cf. G. Dedekke, *Die protestantischen Märtyrerbücher von Ludwig Rabus, Jean Crespin und Adriaen van Haemstede und ihr gegenseitiges Verhältnis*, p. 53 ev.

238

hoofd werd op een staak gezet;1 kennelijk zijn zij niet alleen om hun geloof maar ook om oproerig gedrag gevonnist. Zelfs **Jacob van Liesvelt**, de drukker van ketterse boeken, die in 1545 ter dood gebracht werd, heeft Adriaan van Haemstede niet in zijn martelaarsgeschiedenis opgenomen, vermoedelijk omdat de overheid ook ten aanzien van deze drukker met enig recht kon pretenderen dat hij niet gevonnist is om zijn reformatorische gevoelens maar omdat hij de wetten schond. Hoe groot zijn betekenis verder ook geweest mag zijn voor de reformatie, hij kon geen plaats vinden in het martelaarsboek.

Deze selectie is dus niet voortgekomen uit het feit dat de auteurs nu eenmaal gedwongen waren hun stof te beperken. De oproepen van Crespin en van Haemstede getuigen van hun bereidheid zoveel nieuwe delen te maken als nodig is. De latere uitgaven, die zonder enige beperking uitgroeien met alle verhalen die maar voorhanden zijn, demonstreren de opzet door middel van deze boeken te bewijzen, hoevelen terechtgesteld zijn die geen verstoorders van de openbare orde genoemd mogen worden.

Dat de Doopsgezinde martelaars in de Lutherse en Calvinistische martyrologia ontbreken, vindt niet in de eerste plaats zijn oorzaak in dogmatische overwegingen, maar in het hierboven genoemde motief. Daarom acht ik het niet geheel billijk, dat dr. L. Knappert in dit verband spreekt van een *'jammerlijke onverdraagzaamheid.'*³

Ditzelfde motief heeft ook de keuze van het Doopsgezinde martyrologium bepaald. Niet de strijdbare figuren werden hierin opgenomen. Ook de Doopsgezinde beweging, zoals die onder leiding van Menno Simons vorm kreeg, distantieerde zich van alle onruststokers die er in het verleden waren geweest.

In het 'Offer des Heeren' werden bij voorkeur martelaars opgenomen, die zich openlijk uitspreken tegen de revolutionaire dweepers, zoals Hans van Overdamme, die verklaart: 'wij worden dagelijks zeer belogen door degenen die zeggen, dat wij ons geloof met het zwaard zouden verdedigen, als die van Munster deden. De almachtige God wil ons behouden voor zulke gruwelen!'⁴

Omdat dit hun moeilijker viel dan de Calvinisten en Lutheranen, is het niet verwonderlijk dat zij zich nog sterker dan Crespin en van Haemstede beperkten tot het letterlijk opnemen van verhoren, brieven en belijdenissen.

De eerste uitgave van het 'Offer des Heeren' is van 1562/63. Dit wil zeggen dat toen Adriaan

van Haemstede in navolging van Crespin en Rabus ook voor het Nederlandse taalgebied had aangetoond dat niet allen die om de godsdienst terechtgesteld waren als opstandelingen tegen de bestaande orde gezien mochten worden, men zich ook van Doopsgezinde zijde haastte een verzamelbundel op te stellen met

1 Antw. Archievenblad, dl. XIV, p. 10, 11.

2. id., p. 14, 15; id. dl. VIII, p. 347 ev.

3. L. Knappert, a.w., p. 276.

4. cit. bij F. Pijper, a.w., p. 99. In uitg. van *Het Offer des Heeren 1562/63*: op titelblad wordt 1562 genoemd, maar het toegevoegde *Lietboekken* is gedateerd 1563, *Bibl. Ref. Neerl. dl. II.*

239

authentieke bewijzen dat ook uit hun kring mensen gedood waren zonder dat er ook maar een spoor van revolutionaire activiteiten bij hen gevonden kon worden.

Deze selectie dwong de auteurs wel het begrip 'martelaar' nader te specificeren. Men beriep zich daartoe op de oude kerkvaders. Naar aanleiding van de Donatistische slachtoffers had Augustinus nadrukkelijk verklaard: 'Martyrium non fecit poena, sed causa!' Dit uitgangspunt hebben alle auteurs zich eigen gemaakt.

Crespin wijst er in zijn voorwoord op dat er in de laatste tijd veel ketters gekomen zijn, 'veluti Anabaptistas, Libertinos, Atheos, Epicureos, Servetistos, aliosque religionis contemptores...' Het gevolg is geweest dat ook de ware vromen, door het volk vaak zonder onderscheid 'Lutherani' genoemd, dezelfde haat te verduren kregen als die verachters van de godsdienst, met wie zij toch niets gemeen hadden. Tot zijn vreugde zag hij deze grove onkunde geleidelijk verdwijnen, zodat nu 'veri Dei Martyres à vertiginosis satanae satellibus faciliè discerni possunt.'²

Ook de martelaars zelf zijn zich van dit onderscheid bewust geweest, zoals de boven genoemde Hans van Overdamme.

Zo schrijft **Hoste van der Katelijne**, op 27 april 1555 te Gent gewurgd en verbrand, in een troostbrief, die niet door van Haemstede maar wel door Maarten Micron en Rabus opgenomen is, *dat niet alle lijden om Christus' wil geschiedt!* 'Maer men moet proeven of het lyden om des waerheyts halven gheschiet. De Papisten, Anabaptisten ende Arrianisten, hebben totter doot toe gheledem gheen van allen het ware gheloove, na het ghetuyghen der scrift hebbende.'³

Wel vermeldt Adriaan van Haemstede van de schoolmeester Jean des Champs, die op 15 febr. 1558 tegelijk met een 'wederdooper' werd gedood, hoe deze tijdens het sterven van zijn metgezel openlijk betuigde, 'dat hy niet om eenighe dwalinghe ende Wederdooperie en sterf: maer alleen op de rechte leeringe der Apostelen ende Propheten.'⁴

Toch is het niet gemakkelijk exact te omschrijven wat de auteurs van de martyrologia onder het begrip 'martelaar' hebben verstaan. De verwijzing naar de kerkvaders blijkt niet afdoende. Er is tussen de schrijvers enig verschil. Crespin en van Haemstede beschrijven over het geheel genomen alleen die

1. Léon-E. Halkin, a.w., p. 59; H. C. White, a.w., p. 19, 20. cf. P. Datheen, *Een Christelijcke antwoordinghe...*, p. 66a, die vermeldt dat de dopers zich ook beroemen op 'die volstandicheyt int lijden ende sterven.' Hij haalt de uitspraak van Cyprianus aan 'Dat het lijden gheenen Martelaer oft ghetuyghe Godts en maect maer de cause weerom dannen lijdet.' Cf. *Hfdst. 2 § 3*, p. 35.

2. voorw. Lat. uitg. 1556, p. IIIb.

3 *Bibl. Ref. Neerl. dl. VIII*, M. Microen, *Een waerachteghe Historie*, van Hoste (gheseyt Jooris)

vander Katelyne, p. 209; Rabus dl. VII, uit. 1557, p. 234 ev.; A.v.H., Gesch. 1559, p. 341 ev. In latere uitg. van A.v.H., bijv. van 1659, werd ook de troostbrief opgenomen, met de geciteerde woorden, fol. 189a.

4. Gesch. 1559, p. 423; cf. hfdst. 2 § 6, p. 60.

240

martelaars die uiteindelijk ook werden terechtgesteld. Hierbij maakten zij enkele uitzonderingen. Ook zij verhalen van John Wiclif, hoewel deze niet de marteldood stierf.¹ Hij stond zo duidelijk op de drempel van een lange reeks van vervolgingen, dat ze hem kennelijk niet wilden passeren. Wel legden zij daarbij nadruk op het lijden dat hij terwille van het evangelie had moeten doorstaan, zijn ballingschap, en tenslotte op het verbranden van zijn beenderen, de terechtstelling na zijn natuurlijke dood. Overigens wijdden zij uitvoeriger uit over anderen, die uit historische oogpunt van minder belang waren, maar in sterkere mate beantwoordden aan hun definitie van martelaar.

Een andere uitzondering maakten zij voor **Johannes Diazius**, die heimelijk door zijn broer werd vermoord; een volledig overgenomen, lang, boeiend verhaal, dat door het ontbreken van elke vorm van rechtspraak toch niet paste in het kader van hun martyrologium, vermoedelijk opgenomen om de eenvoudige reden dat het zo boeiend verteld was.²

Ook de geschiedenis van Hendrik van Zutphen, door een opgezweepte menigte omgebracht, past niet geheel in hun martelaarsboek.³ Dit geldt eveneens voor de uitroeiing van Cabrières en Mérindo.⁴ Deze beide verhalen zullen een plaats gevonden hebben, om de diepe indruk die de gruwelijke gebeurtenissen hebben nagelaten.

Deze uitzonderingen hebben Crespin en van Haemstede gemeenschappelijk. In de gedeelten, die de Nederlandse martyroloog zelf geschreven heeft, althans niet ontleende aan Crespin of Rabus, komen uitsluitend martelaars voor, die hun getuigenis voor het gerecht met de dood moesten betalen.

Rabus daarentegen neemt regelmatig stukken op van en over mensen die niet terechtgesteld zijn, maar wel geleden hebben door hun verdediging van de waarheid, zoals Luther, Jacob Probst, Argula von Grunbach, Arsadius Schoffer, Gallus Kom, Paulus Speratus en vele anderen.⁵

Kennelijk heeft hij als uitgangspunt genomen de omschrijving van Tertullianus, die allen als martelaar beschouwt die voor het gerecht openlijk getuigenis van hun geloof hebben afgelegd, ook als zij later werden vrijgelaten!' Hier wordt het begrip in de oorspronkelijke zin van 'martus', 'getuige' verstaan.

Dit verschil in opvatting wordt zichtbaar in de titels, die de verschillende auteurs aan hun werken hebben meegegeven. Rabus geeft naar zijn zeggen de geschiedenissen van de uitverkoren 'Gottes Zeugen/Bekennern und Martyrem,' terwijl Crespin direct al in de eerste uitgave spreekt van 'Martyrs qui ont enduré la mort pour le Nom des nostre Seigneur Iesus Christ,' zoals ook van Haemstede

1. Cresp. Lat uitg. 1556, p. 1; A.v.H. Gesch. 1559, p. 44 ev. Opmerkelijk dat Rabus Wiclif niet opgenomen heeft, hoewel dat in zijn schema beter paste; Dedeker, a.w., p. 52, 53.

2 A.v.H. Gesch. 1559, p. 141 ev. Cresp. Lat. uitg. 1556, p. 269 ev.

3. A.v.H. Gesch. 1559, p. 79 ev.

4. A.v.H. Gesch. 1559, p. 123 ev. cf. Piaget, Berthoud a.w., p. 24.

5 passim; cf. Dedeker, a.w., p. 50 ev.; F. Pijper, a.w., p. 129 ev.

6. cf. H. C. White, a.w., p. 4.

de geschiedenissen geeft van 'Martelaren, die om het ghetuyghenisse des Evangeliums haer

bloedt ghestort hebben.’

Ook het ‘Offer des Heeren’ bevat volgens de titel uitsluitend belijdenissen etc. ‘de welke sy met den monde beleden/ ende metten bloede bezeghelt hebben.’¹

Ook in de titel van zijn werk heeft Rabus zichzelf wat meer armslag gelaten. Foxe doet dat in nog sterkere mate door zijn werk aan te kondigen als ‘Commentarii Rerum in Ecclesia Gestarum, maximarumque per totam Europam persecutionum...’ Hij geeft meer een geschiedenis van de vervolging, dan van martelaars.

Maar in al deze martyrologia wordt in de eerste plaats aandacht gevraagd voor de *verhoren* die de gelovigen moesten ondergaan, de *belijdenissen* in de gevangenis opgesteld, de *brieven* aan familieleden, kortom voor het *geloofsgetuigenis* in de moeilijkste omstandigheden?

Dit geldt niet in diezelfde mate voor de latere uitgaven van Foxe, Crespin en van Haemstede. In toenemende mate werden deze werken volksboeken. Ze worden dan in de eerste plaats verhalenbundels over de helden van het land. Het motief om door middel van deze boeken aan te tonen, dat mensen werden terechtgesteld die geen ‘rebellens’ waren, viel in verschillende landen weg. Crespin neemt in latere uitgaven ook slachtoffers van veldslagen op.³ Het nationale gevoel wordt door Foxe in een boodschap aan koningin Elisabeth zelfs onomwonden geuit, als hij van zijn boek zegt: ‘it is the glorification of a unity of religious falth and of national feeling that gives a remarkable sense of moral security and simplicity.’⁴ Vermoedelijk speelt dit nationale gevoel ook mee, als op Nederlandse synodes aangedrongen wordt op een voortzetting van het werk van Adriaan van Haemstede.³

Maar afgezien van de latere uitgaven, die de echte martelaarsgeschiedenis een ander karakter hebben gegeven, vinden we als grondgedachte dat een martelaar iemand is die zonder de openbare orde gewelddadig te verstoren zijn geloof heeft uitgedragen, zich voor het gerecht moest verantwoorden en zijn getuigenis gestand gedaan heeft tot in de dood.

Het ligt voor de hand, dat men van rooms-katholieke zijde een andere inhoud aan het begrip ‘martelaar’ heeft toegekend. Hier wordt, zoals Pijper het uitdrukt, ‘uit het oog verloren, dat de martelaren van het Rooms-Katholicisme in de XVIe eeuw de slachtoffers geweest zijn, hetzij van het onbetuigelde woeden eener razende volksmenigte, hetzij van gewoon oorlogsgeweld, hetzij van de

1. Over de reden waarom soms terughoudendheid bestaat t.o.v. begrip ‘martelaar’ zie later.

2 Dit geldt ook voor Foxe, hoewel deze meer gesch. van vervolging dan van martelaars geeft; toch is er meer aandacht voor het verhoor dan voor het lijden der gevangenen, 1-1. C. White, a. w., p. 158, hoewel deze hem wel noemt: ‘a master of horror,’ p. 159.

3 cf. Plaget, Bertoud, a.w., p. 22 ev.

4 gecit. H. C. White, a.w., p. 141.

5. cf. F. Pijper, a.w., p. 50 ev.

wraakzucht van in den krijg verbitterde aanvoerders. Wereldlijke of kerkelijke rechters, vorsten, ambtenaren of vergaderingen, die, na een procedure in de geldende vorm mensen hebben ter dood laten brengen wegens geen andere reden dan trouw aan het Rooms geloof, zijn niet aan te wijzen.¹

Dit verschil in begripsbepaling werkt nog steeds door. Een vergelijking van de definities van het begrip ‘martelaar’ in de Encyclopedie van het Katholicisme en in de Encyclopedie van het Christendom, Protestants deel, maakt dat duidelijk.

De eerste is van prof. dr. J. C. Groot: ‘Martelaar in christelijke zin is hij, die ter wille van Christus een gewelddadige dood of dodelijke kwelling ondergaat. De bedoeling van de

vervolger speelt hierbij een belangrijke rol, doch een naar voren geschoven schijnmotief of listige juridische formuleringen, waarmede soms de haat jegens Christus en Christendom wordt verbloemd, kunnen geen afbreuk doen aan de echtheid van het martelaarschap.' Hij voegt er nog aan toe, dat het lijden aanvaard moet zijn door geestelijk volwassenen, zonder verzet en vrij willig.²

In het Protestantse deel schrijft prof dr. D. Nauta: 'Martelaren zijn bloedgetuigen, personen die om hun geloof vervolgd en op grond van een tegen hen gevoerde rechterlijke procedure veroordeeld zijn en zo hun trouw aan de belijdenis van Christus met de dood bezegeld hebben.' Hij schrijft verder nog, dat het begrip in het spraakgebruik ook in ruimere zin wordt verstaan, 'zodat er eveneens toe gerekend worden diegenen, die zonder vorm van proces om hun geloofsovertuiging gedood zijn. Het verdient echter aanbeveling, ook om de kwestie over het aantal martelaren te vereenvoudigen, zich aan de engere begripsbepaling te houden.'³

De schrijvers van de oudste protestantse martyrologia hebben dit begrip inderdaad op deze wijze verstaan, al vinden wij bij Crespin en van Haemstede enkele uitzonderingen, die wel martelaar zijn volgens de definitie van prof. Groot maar niet volgens die van prof. Nauta.

Ondanks deze grensoverschrijdingen is het duidelijk dat de auteurs gezocht hebben naar een principe om de naar hun oordeel ware martelaars te kunnen onderscheiden van alle andere slachtoffers, die deze tijd gekend heeft. Op grond van deze strenge selectie kunnen de martelaarsgeschiedenissen maar weinig dienst doen bij de bepaling van het aantal slachtoffers van de terreur die in verschillende landen geheerst heeft.⁴

1. id. p. 3, 4.

2 Encyclopedie van het Katholicisme, Amsterdam/Brussel 1959, p. 558.

3. Encyclopedie van het Christendom, Protestants deel, Amsterdam, Brussel 1955, P. 531.

4. Zie over kwestie van aantal martelaars, J. Meyhoffer, a.w., p. 95 ev.; Léon-E. Halkin, a.w., p. 65 ev.; Bibl. Belg., Bibliographie générale des Pays-Bas... s. 1, dl. XIX (Martyrologes), p. 42 ev.

243

6) ter vervanging van heiligen

Als volgende motief dient genoemd te worden, dat men de mensen die door hun breuk met de oude kerk tevens de talloze heiligen en de 'gulden legenden'¹ kwijtgeraakt waren, door middel van de martelaarsgeschiedenis geloofshelden wilde teruggeven. Intuïtief werd gevoeld dat de mensen behoefte hadden aan een identificatie met figuren groter dan zij zelf. Als hun kleine, vaak zwakke protesten in het dorp, de streek, de stad waar zij woonden, niet deze achtergrond had, deze vergrote projectie van geweldige voorvechters voor God, was het bijna niet mogelijk de strijd vol te houden.

Dit motief verklaart het grote succes, dat al deze bijna onleesbare martelaarsgeschiedenissen gekend hebben. In Engeland werden fragmenten uit het werk van Foxe in de eredienst voorgelezen;² ditzelfde gebeurde in Frankrijk met het werk van Crespin.³

Van het 'Book of Martyrs' van John Foxe wordt gezegd: 'it is... the equivalent of those wonder-stories about apocryphal saints on which the grandfathers of these Protestants had nourished their piety in the last days of Catholic England. (...) The instinct that demands a Golden Legend is still active and, all unconsciously, Foxe is supplying the need.'⁴

Of dit zo onbewust gebeurde, betwijfel ik, gezien het feit dat de uitgave van dit martelaarsboek van 1563 tevens een kalender bood, waarop voor elke dag vermeld werd welke martelaar toen het leven verloor, geheel in de trant van de *Legenda Aurea*.⁵

Dat men zich wel terdege bezonnen heeft over de vraag, in welke mate de martelaars herdacht en vereerd mochten worden, blijkt uit de discussie die er geweest is over de vraag of de aanduiding 'martelaar' wel gebruik mocht worden. Men wilde in reformatorische kring tot elke prijs de vroegere verering uitsluiten.

Dit blijkt heel duidelijk uit de wijze waarop Adriaan van Haemstede de verwording van deze

verering getekend heeft. Hij vertelde, hoe enkele lichamen van martelaars opgegraven en in zee geworpen werden op grond van het motief: 'op datse by geval der Christenen goden niet en werden, ende datse onse dienaers niet aen en bidden die onse goden verachten. Want sy (d.w.z. de tyrannen die de opdracht gegeven hadden) meynden dat de Christenen den Martelaren godlicke eere bewesen.' De christenen hadden namelijk de gewoonte jaarlijks bij het graf samen te komen, lot versterckinghe der gheuer die ghelijcke mandie verwachtende waren: ende tot vertroostinghe der gheuer, die haer ouders ende vrienden om den naem Christi verloren hadden.'

Dit motief moet van Haemstede wel aangesproken hebben; om diezelfde reden

1. Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea*, geschr. tussen 1258 en 1270, leesboek ter stichting voor het volk; le uitg. 180 legenden; 15e eeuw 400. Erg populair. Cf. H. C. White, a.w., p. 25 ev.

2 Dedeke, a.w., p. 23.

3. id., p. 164; F. Pijper, a.w., p. 28.

4. Ph. Hughes, *The Ref. in England II* p 258

5. H. C. White, a.w., p. 136.

244

hield ook hij door middel van zijn boek de herinnering aan de martelaars levend. Maar in de oudheid heeft deze gewoonte tot kwalijke praktijken geleid, erkent hij. In een randnotitie spreekt hij van 'Oorspronck der afgoderie onder den Christenen.' Hierover zegt hij dan verder: 'Int beghinsel quamen de Christenen bij een op de plaetse daer de lichamen der Martelaren in de aerde begraven waren niet om die aen te bidden ofte te vereeren, maer om andere menschen tot ghelijcke vromicheyt in de belijdenisse Christi te vermanen, ende te betuygen ende te leeren vande verrijsenisse der dooden, waer door de geloovigen eenen moet grijpen soudent dit verganckelick leven te verachten, ende een lust krijghen tot het toekomende onverganckelick leven. Dit en is noch al niet te misprijsen in den gheloovighen. Maer daer na heeftmen de plaetse heylich gheacht, daer de Martelaers begraven waren... Ten laetsten heeftmen de begraven lichamen ende beenen opgegraven, ende vervoert van de eene plaetse in de andere ende in gouden vaten voortgheestelt, als men in Hieronimo tegen *Vigilantium* bemerkt, also zijn de Christenen van den levendighen God, tot de gestorven menschen ghekeert.'

De uitvoerigheid, waarmee hij deze zaak bespreekt, toont hoezeer bij zich beraden heeft over het gevaar dat herdenking tot verering voeren kan.

In het voorwoord op de Latijnse uitgave van 1556 wijst Crespin eveneens op deze verbanden. Niet de as van martelaren, niet hun beenderen of de gewaden die bijgelovige lieden zo zorgvuldig bewaren, moeten verzameld en bijeengebracht worden, maar wel hun geloofsgetuigenissen. 'Haec enim vera sunt monumenta, hae sunt minimè fallaces reliquiae sanctorum, quas diligenter & studiose conservare debemus.'

Uit vrees voor mogelijke verworping heeft de raad van Genève op 23 aug. 1554 besloten wel toestemming te verlenen tot het uitgeven van het werk van Crespin, mits de woorden 'saint en 'martire' vervangen werden.³

Ook Foxe zal in de eerste uitgave van zijn werk van 1554 het begrip 'martelaar' niet gebruiken.⁴

In Doopsgezinde kring heeft men het langst bezwaar tegen deze benaming gehad. Ze ontbreekt dan ook op de titelpagina van het 'Offer des Heeren.'⁵

Later is men overal wel van deze schroom teruggekomen, maar de aarzeling, de aanvankelijke terughoudendheid tegenover het begrip, de toelichting van Crespin in zijn voorwoord, de woorden die van Haemstede aan deze 'Oorspronck der afgoderie' wijdde, maken duidelijk dat de auteurs van de martelaarsgeschiedenissen bewust een ander genre wilden scheppen dan de

middel-

1. A.v.H., *Gesch.* 1559, p. 21; cursivering van mij.

2. Crespin, aw., p. IIIa.

3. Plaget, Berthoud, a.w., p. 12, 13; hier opgenomen het fragment uit de registers van de Raad van Genève, betrekking hebbend op deze zaak. Cf. F. Pijper, a.w., p. 8; Léon-E. Halkin, a.w., p. 57.

4 zie p. 230, aant. 3; ook omdat hij meer een geschiedenis van de vervolgingen geeft.

5. cf. Léon-E. Halkin, a.w., p. 58.

245

•

eeuwse heiligenlegenden, terwijl hun werk toch tegelijkertijd als een soort remplaçant dienen moet.

In hoeverre de auteurs toch in de verzoeking van de hagiografie vervallen zijn, zal nader onder ogen gezien worden, als de betrouwbaarheid van deze werken ter sprake komt.

7) ter vervanging van wonderen

Tenslotte dient nog melding gemaakt te worden van een laatste motief, dat in alle beschouwingen over de martelaarsboeken ontbreekt, dat ook door de auteurs van deze werken niet wordt genoemd, maar dat wellicht van groter invloed is geweest dan men verwachten zou.

Ik vond dit motief bij John Bale, die vooral bekendheid heeft verkregen door zijn 'Illustrium maloris Britanniae Scriptorum Summarium' van 1548, een bundel biografische schetsen, maar die ook zijn sporen verdiend heeft met het uitgeven van losse martelaargeschiedenissen die hij van commentaar voorzag.¹

In het voorwoord dat hij 'The first Examinacyon of Anne Askewe'² meegaf, verdedigt hij de reformatorische beweging tegen het veel gehoorde verwijt, dat de grote mannen van het protestantisme geen wonderen hebben verricht. Naar het oordeel van Christus bestaat de ware overwinning op de zondige wereld niet uit mirakels, maar uit standvastigheid in het geloof tot de dood toe. Bale vraagt, welke wonderen Johannes de Doper, Jacobus of Stefanus dan wel verricht hebben. In dit verband zegt hij: 'Of his own chosen martyrs Christ looketh for none other miracle but that only they persevere faithful to the end... and never deny his verity afore men...'³

Verwijst men in rooms-katholieke kring naar de wonderen die volgens de overlevering door de grote figuren van de kerk verricht werden als bekrachtiging van de betrouwbaarheid van hun leer, daar verwijzen de auteurs van de martyrologia naar de standvastigheid tot in de dood van de grote figuren der reformatie.

Het protestantisme kent geen wonderen maar wel, wat nog meer is, martelaars. Dat dit motief van belang is geweest, blijkt uit het feit dat de schrijvers van deze werken grote voorkeur hebben voor bijzondere omstandigheden die zich bij het martelaarschap van de geloofshelden hebben voorgedaan.

De waarde van een wonder was dat daarin zichtbaar werd de helpende hand van God. Een kerk waarin wonderen plaatsvinden, is naar het oordeel van de mensen van die tijd een kerk waarmee God rechtstreeks bemoeienis heeft. Daartegenover trachten de auteurs van de martelaarsboeken aan te tonen,

1 cf. W. Haller, a.w., p. 60 ev. Bundeling van dergelijke los uitgeg. geschiedenissen in: *Select Works of Johan Bate, D.D. Bishop of Ossory, containing the Examinations of Lord Cobham, William Thorpe, and Anne Askewe, and the Image of both Churches.*

2. *Select Works of J. Bale*, p. 136 ev.

3. id. p. 139.

hoezeer God de martelaars tot steun is geweest. Op de plaats van de terechtstelling gebeurden vaak wonderlijke dingen. God is daar helpend en straffend aanwezig, want een kerk die martelaars heeft, is werkelijk een kerk waarmee God bemoeienis heeft.

Dit wordt vooral verteld ter waarschuwing van allen, die zich aan de vervolging van protestanten schuldig maken. Wie zich aan hen vergrijpt, krijgt God zelf tegen zich.

In het werk van Adriaan van Haemstede heeft dit motief een grote rol gespeeld. Daarom dringt hij er in zijn slotwoord 'Tot den Leser' niet alleen op aan, dat de lezers ijverig zullen speuren naar nieuwe geloofsgetuigenissen, maar ook naar bijzonderheden rond de terechtstelling van de martelaars.

Hij schrijft: *'Ick woude oock wel, dat de ghene die daer weten van de bloetgierige Tyrannen, welcke van de hant des Heeren ghestrafte zijn om dat sy het bloet der gherechtighen wtghestort hebben: dat de selfde oock aen het licht gebracht werden, tot een exempel van allen anderen, die noch haerlieder voetstappen na volghen.'* Zelf heeft hij in zijn werk verschillende voorvallen beschreven.

Ook in dit slotwoord noemt hij enkele voorbeelden, die hij niet heeft willen opnemen omdat hij eerst nog meer bijzonderheden wilde weten, 'als van den Schoutet van Antwerpen die over etlicke Jaren door eenen gheweldighen wint metten waghende ende met zijn huysvrouwe in des stadts grachten geworpen was, ende aldaer vermoordde: als van eenen Monick die in dit voorleden Jaer dewijle hy de Overheyt teghen de gherechtighen hitste in zijn predikinghe te Ghent, van de hant des Heeren op den stoel gheslagen is: Ende als van een Schepene nu kortelick binnen Antwerpen, dewijle hy over den onnooselen oordeelde, heeft zijn vonnis van God ghecregen ende met weemoet beklagende, zijn leven ghelaten &c.'

In zijn 'Vermaninghe tot de Overheyt' had hij ook al op deze verbanden gewezen. Woorwaer die de tyrannie van Pharaon navolgen, Gods woorden onghehoorsaem zijn, ende het volck des Heeren gheweldichlick verdrucken: die sullen oock door de krachtige hant des Heeren in de wateren der verderffenissen versincken ende vergaen. Ist oock oyt gheschiedt dat sulcke bloetgierige menschen sonder quaden doot van deser weerelt ghescheyden zijn? (...) ...altijt heeft God self een wreker gheweest over het bloet zijnder wtverkorenen...'²

In dit verband wijst hij vooral op voorbeelden uit het Oude Testament.

Gezien de dubbele inleiding van zijn werk, de 'Vermaninghe tot de Overheyt' en daarop volgend de 'Exemplen vvt de H. Schriftuere: Dat de gherechtighen van tbeginnel des weerelts af altijt vervolcht zijn gheweest,'³ kan men zelfs als

1 A.v.H., Gesch. uitg. 1559, p. (455). Het pleit voor de betrouwbaarheid van A.v.H. dat hij niet graag verhalen opneemt enkel van horen zeggen. Het laatstgenoemde voorval heeft hij overigens wel beschreven, p. 446, wat wel wijst op een haastige afwerking.

2 id. p. Va.

3. id. p. VIIb, VIIa en b; cf. over de verschillende verklaringen, voorwoord en teksten die de eigenlijke stof voorafgaan, de heldere uiteenzetting van J.-F. Gilmont, a.w., p. 394 ev.

hoofdthema van zijn werk de gedachte noemen dat de ware kinderen van God altijd vervolging te verduren hebben; de vervolging is het teken van Gods nabijheid, die dan ook vooral zichtbaar wordt in straffen over de vervolgers. Het mag dan de schijn hebben, dat God eertijds door middel van wonderen de zogenaamde heiligen bijstond; de ware gelovigen weten wel beter: God staat de martelaars bij, zoals ~ral aan het licht komt in de wonderbaarlijke straffen over rechters en beulen.

Deze combinatie van martelaarschap én Goddelijk ingrijpen vormt de garantie voor de betrouwbaarheid van de nieuwe leer.

Dit laatste motief doet de auteurs van de martyrologia weinig kritisch staan tegenover legendarische bijzonderheden. Dit geldt voor Adriaan van Haemstede, omdat hij ook de vroegere geschiedenis beschrijft, zelfs in sterke mate. Zonder dat hij enige twijfel uit ten aanzien van wat hij doorgeeft, beschrijft hij het martelaarschap van Romanus, ‘een wonderlicke historie’¹

Als de rechter zijn wangen heeft laten opensnijden om hem het spreken te beletten, reageert Romanus: ‘Ick mach u wel dancken o Rechter dat ghy my so behulpich zijt, want een mont en was niet ghenoech om den naem CHRISTI te verkondighen, Siet ghy opent my veel monden, ende elcke wonde die spreeckt hem lof.’²

Romanus is niet dood te krijgen. Als hij in een groot vuur geworpen wordt, vertelt van Haemstede: ‘Terstont quam daer onversienlick een reghen, die het vuer gantsch wt blusschede, also dattet gheensins wederom ontsteken konde worden.’ Alles gaat zo wonderbaarlijk toe, dat de rechter uitroept: ‘Hoe langhe sal ons dezen tovenaer beguychelen ende bespotten...’

Hij laat hem de tong afsnijden en roept spottend: ‘Wel, soudt ghy nu wel den Goden lasteren, als ghy pleeght? Spreect op, ick laet u nu vrijmoedlichlick spreken...’

Tot verbazing van allen doet Romanus dat inderdaad: ‘Den ghenen die Gods lof verkondighen, en sullen noch mondt noch tonghe ghebreken, men behoeft daer gheen tonghen, daer God, die de tonghe haer kracht ende gheluydt gheeft, ghepresen wordt...’³

Hij verwijst daarbij naar wonderen, die Jezus verricht heeft, tekenen dat God ‘een Heere over de natuere is.’

Dit verhaal heeft vermoedelijk model gestaan voor verschillende martelaarsgeschiedenissen uit de reformatietijd. Het spreken van martelaars nadat hun tong uitgesneden is, komt meermalen voor.

Een ander voorbeeld dat Adriaan van Haemstede geeft van Goddelijk ingrijpen komt voor in de geschiedenis van Arnoldus van Bressa. Dit verhaal besluit hij met de woorden: ‘Maer de almachtighe God, die een lijdt-samich God is tot boetveerdicheyt, is den onboetveerdighen ende boosen eenen straffen Rechter, dweck hy bewesen heeft aen dele twee moorddadighe bloetverghieters Paus ende

1. A.v.H., Gesch. p. 21 ev.

2. id. R:

3. id p.’26;

keyser. De Paus is daer na aen een mugghe verstickt, de keyser van synen bastaert vergheven.’¹

Van Hieronymus van Praag, in 1416 ter dood gebracht, wordt de profetische uitspraak opgetekend: ‘dat ghy over hondert jaeren God ende my sult beantwoorden ende rekenschap gheven.’ In dit verband haalt van Haemstede ook een profetie van Joh. Hus aan: ‘Ghy moecht nu wel den Hus (dwelck op Boheemscher sprake, een Gans beduyt) braden, maer die Swaen die noch komen sal, sult ghy geensins braden. Waermede hy te kennen gaf, dat Martinus Luther die namaels komen soude, door haer tyrannie niet en sonde gedoodt worden.’²

Het martelaarschap van pastoor Mathias Weybel besluit hij met de verklaring, dat niemand die aan zijn dood heeft meegewerkt een natuurlijke dood gestorven is: ‘sonderlinge segghense dat de Overste van den Lusen ghegheten wart, ende gestorven is. Wacht u ghy heeren vant gherechtich bloet te verghieten.’³

Van Georgius Schaerer vertelt hij, hoe deze na onthoofd te zijn op zijn bulk viel; enige tijd

bleef hij zo liggen, 'daer na heeft het doode lichaem hem celven lancksamelick omme ghewent op den rugghe, den rechter voet over den slincker gheslaghen, ende de rechter hant over de slincker.' Dit veroorzaakte enige paniek.⁴

Uitvoerig verhaalt hij ook over de gruwelijke dood van de twee mannen, die de vervolging tegen de inwoners van Merindolum en Cabriera hadden geleid.⁵

Bij de dood van Anne Askewe met drie anderen 'isser in de wolcken des Hemels een seer wonderlick misbaer ghehoorre Adriaan van Haemstede verzwijgt, dat de aanwezigen voor een deel dit teken negatief geïnterpreteerd hebben, roepend: '*They are damned, they are damned.*' Zoals later angetoond zal worden, heeft hij dit verhaal ontleend aan John Bale, die deze ongunstige interpretatie wel mededeelt, ook al is hij zelf van mening dat zij onjuist is. Volgens hem wijst donder juist op de helpende hand van God, een eerbewijs aan de martelaars.'

Van één van de veertien inwoners van Melden, [moet dit Meaux zijn?] die voor hun geloof gestorven; zijn, Stefan Mangino, vertelt van Haemstede dat ook deze zijn Heer kon loven, nadat hem de tong was afgesneden. Duidelijk verstaanbaar zei hij bloed spugend: 'Den naem des Heeren sy ghepresen.'³

Ook Jan Rabec slaagt erin nog

1. id. p. 37.

2. id. p. 66; tevens duidelijk makende dat het Goddelijke bestiering is dat Luther geen marteldood gestorven is.

3. id. p. 91.

4. id. p. 100.

5. id. p. 125, 126.

6. id. p. 164.

7. Select Works of J. Bale, p. 243 ev. Hij haalt verschillende Bijbelteksten aan om dit te bewijzen. Het gegeven van de donder had hij van enkele Hollandse kooplieden gehoord.

8. A.v.H., Gesch., p. 170.

249

een psalm te zingen, 'hoe wel hem de tonghe omtrent drye vingheren groot afghesneden was." De straffende hand van God werd nog zichtbaar in de geschiedenis van Jean Filleul en Juliaan Levellle² en van Carolus de Koninck.³

Bij de geschiedenis van Adriaan de Schilder en Hendrik de Kleermaker vermeldt van Haemstede voorval waarop hij in zijn slotwoord doelde, van de schepen Gasper de Ryngiam, die 'half desperaet zijn sentencie des doodts oock van God in deselfde Vierschare ontfangen' heeft. Hij is 'kortelick daer na gestorven."

Nog op de laatste pagina van het werk wordt verteld van de paniek die ontstond na de dood van Cornelis Halewijn en Herman Janssens.

'Als ick dusdanighe beroerte aenmercke so moet ick beklagen de blintheit van den Raet ende Overheyt van Antwerpen, die niet aen en sien hoe dat God haer verstoort ende vreesse aen iaecht, om dat sy tegen hem ende synen Gesalfden opstaen...'⁵

Het ligt voor de hand dat deze aandacht voor het wonderbaarlijke bij en rond de terechtstellingen van martelaars van invloed geweest is op de mate van betrouwbaarheid, waarover we nog zullen handelen.

Op grond van de kritiekloze aanvaarding van absurde details constateert Ph. Hughes, dat het protestantse martyrologium 'the equivalent of those wonder-stories about apocryphal saints...' is geworden.⁶

Het protestantisme dat door zijn breuk met de oude kerk heiligen, beelden en wonderen kwijtgeraakt is, koestert door middel van deze verhalen elk detail in het leven van de

martelaars dat wijzen kan op de helpende en naar de andere zijde toe straffende hand van God. Dit grotendeels verzwegen motief verklaart mede, waarom deze martelaarsgeschiedenissen zo populair geworden zijn.

§ 2. De betrouwbaarheid

Bij de behandeling van de motieven, die tot martelaarsgeschiedenissen hebben geleid, hebben we gezien dat verschillende van invloed geweest kunnen zijn op de graad van betrouwbaarheid. Het motief van de stichting en bemoediging kan de auteurs ertoe gebracht hebben de belijdenissen en brieven van martelaars zo te componeren dat zij inderdaad als modellen voor latere martelaars dienen kunnen.

Als Crespin en vooral van Haemstede willen aantonen dat de ware kerk altijd vervolging te verduren heeft, kunnen ze bepaalde uitspraken van martelaars, die

1 id. p. 406.

2 id. p. 309.

3. id. p. 419.

4. id. p. 446.

5. id. p. 454.

6. Pk Hughes, a.w., p. 258; hij betreft dit speciaal op het werk van Foxe.

250

als bewijs van de stelling moeten dienen, gewijzigd hebben tot ze meer in overeenstemming komen met wat zij als auteurs onder waarheid verstaan

De behoefte om de gelovigen in hun strijd het voorbeeld van helden voor te houden, kan hen blind gemaakt hebben voor bepaalde zwakke kanten in de figuren die zij beschreven.

De aandacht voor het rechtstreekse handelen van God bij terechtstellingen kan hun weerstand tegen wonderbaarlijke gebeurtenissen verzwakt hebben.

Aan de andere kant pleit het motief van de schifting, de behoefte om duidelijk te maken dat niet alle terechtgestelden revolutionair gezind waren, voor de betrouwbaarheid. De schrijvers konden het zich niet permitteren feiten of namen te vervalsen. Wat zij schreven, moest verifieerbaar zijn. Als men hen op aperte leugens kon betrappen, zou het effect van hun werken het omgekeerde zijn van wat zij beoogden.

Kortom, een zorgvuldige analyse van de motieven maakt het waarschijnlijk, dat de auteurs ten aanzien van feiten, namen en jaartallen gestreefd zullen hebben naar een hoge mate van betrouwbaarheid, maar dat ze in de weergave van geloofsbelijdenissen en brieven en in het doorgeven van geruchten van wat zich bij de terechtstellingen zou hebben afgespeeld, kritisch gezien dienen te worden.

Tussen de martelaarsgeschiedenissen zelf moet daarbij wel onderscheid gemaakt worden.

Ten aanzien van de betrouwbaarheid staat het werk van **Rabus** het hoogst genoteerd. Chr. Sepp prijst het als 'het best *bewerkte* der Martelaarsboeken." Ik acht deze term minder gelukkig. Het werk van Rabus is immers een nogal onoverzichtelijke compilatie van

aanvankelijk los uitgegeven martelaargeschiedenissen en andere kleine geschriften. Aangezien vele van deze werkjes verloren zijn gegaan, heeft Rabus ongetwijfeld grote verdienste door ze in zijn 'omnibus' op te nemen. Voorzover we kunnen nagaan, heeft hij dit ook bijzonder nauwgezet gedaan, zonder veel wijzigingen aan te brengen.² Sepp zegt trouwens zelf dat de verdienste van Rabus voornamelijk ligt 'in het verzamelen en bewaren van bouwstoffen.'³ Terecht karakteriseert F.Pijper het op deze wijze: 'Het verraadt geen groot schrijverstalent, maar het is als geschiedbron belangrijker dan enig ander, of liever, het is een rijke verzameling van geschiedbronnen.' Een verdienste is ook dat hij zijn bronnen noemt.

1 Chr. Sepp, a.w., p. 44.

2. zie R. Foncke, Duitse Vlugschriften van de tijd over het proces en de terechtstelling van de protestanten Frans en Nikolaas Thys te Mechelen (1555); Rabus VI, p. 202a ev. Foncke vergelijkt het werk van Rabus met zeven vlugschriften; die zeven vallen in twee groepen uiteen, een Historia- en een Geschiede-reeks. Rabus sluit zich nauw aan bij de Geschiede reek, maar hij voegt aan zijn verhaal de slotbeschouwing van de Historia-reeks toe. Hij is zo volledig mogelijk. Voor de gehele analyse Foncke, p. 60 ev. De conclusie op p. 62. Dat Rabus soms toch kleine correcties aanbracht in zijn materiaal: zie daarvoor § 3.

3. Chr. Sepp, a.w., p. 55, 56.

4. F. Pijper, a.w., p. 120.

251

Toch blijft ook in zijn geval de vraag naar de betrouwbaarheid van wat hij meedeelt, niet eenvoudig te beantwoorden. Dat hij nauwgezet zijn bronnen weergeeft, impliceert niet dat die bronnen zelf steeds betrouwbaar zijn. Geval voor geval zou dit onderzocht moeten worden.

Ook **Crespin** pretendeert betrouwbaar te zijn. In het voorwoord van de Franse uitgave van 1554 verontschuldigt hij zich over de soms ruwe taal in de brieven van martelaars, die hem toegezonden waren; hij had niets willen veranderen.' Terecht wordt opgemerkt, dat de brieven evenwel nergens ruw of onvakkundig geschreven zijn. Alle 'sont écrites d'un même style uniforme.'² De brieven hebben vaak een opvallende lengte. Terwijl ze onder de moeilijkste omstandigheden geschreven zijn, worden zelfs kerkvaders met duidelijke verwijzing naar werk en hoofdstuk vaak letterlijk geciteerd.³

Zelfs een moordenaar als Jean Chambon, pas in de gevangenis tot bekering gekomen, is in staat aan medegevangenen een uitvoerige brief te schrijven. Wel citeert hij geen kerkvaders, en inderdaad komt er in zijn brief een enkele ruwe uitdrukking voor, maar toch blijkt hij in staat in een voortreffelijke stijl zijn gedachten onder woorden te brengen.⁴ De conclusie van Plaget en Berthoud lijkt mij dan ook juist, dat Crespin een ander respect voor teksten heeft gekend dan wij momenteel toelaatbaar achten.⁵

Wel bevinden zich ook in zijn werk verschillende al eerder uitgegeven losse martelaargeschiedenissen.⁶ Toch heeft zijn werk een iets ander karakter dan Rabus. In veel sterkere mate heeft hij zelf brieven en feiten bijeengevoegd.⁷

Hoewel hij dus meer dan Rabus een eigen stempel op zijn martelaarsgeschiedenis heeft gedrukt, en vermoedelijk ook de hem toegezonden brieven enigszins bewerkt, toch wordt ook hem een hoge graad van betrouwbaarheid toegeschreven. Als Jac. Severt, professor aan de Sorbonne, in 1629 een tegengeschrift tegen het werk van Crespin publiceert, blijkt dat hij zijns ondanks de betrouwbaarheid van dit werk tot in details erkennen moet

Ongetwijfeld is de martelaarsgeschiedenis van **Adriaan van Haemstede** als geschiedenisbron het minst betrouwbaar. Hij heeft in ruime mate gebruik gemaakt van een groot deel van het werk van Rabus en van het martyrologium van Crespin, maar het materiaal dat hem ter beschikking stond, heeft hij sterk

- 1 A. Plaget, G. Berthoud, a.w., p. 50, 51. Deze uitspraak van Crespin is door F. Pijper, a.w., p. 11, overgenomen.
2. Plaget, Berthoud, a.w., p. 51.
3. id. p. 32 ev.
4. id. p. 39 ev.
5. id. p. 65.
6. zoals Joh. Diazius, Crespin, Lat ed. 1556, p. 269 ev. (A.v.H., Gesch., 1559, p.141 ev.); Petrus Bruly, Crespin, Lat. ed. 1556, p. 234 ev. (A.v.H. Gesch., 1559, p. 131 ev.) e.a.
7. zoals de geschiedenis van de vijf scholieren van Lausanne en andere Franse martelaars, van wie op verschillende plaatsen in zijn martelaarsgesch. verteld wordt.
8. Chr. Sepp, a.w., p. 43. Cf. G. Moreau, Contribution á l'Histoire du Livre des Martyres, p. 181, 182. 252

ingekort. Hij bleef het meest op de leesbaarheid van de verhalen bedacht,' zodat zijn werk 'het *best bewerkte* der Martelaarsboeken' genoemd mag worden, maar tevens het minst betrouwbare.

Al valt de vergelijking met andere martyrologia in dit opzicht voor het werk van Adriaan van Haemstede minder gunstig uit, toch zou het onjuist zijn het onbetrouwbaar te noemen. Wat betreft het door hemzelf geleverde materiaal kan men hem niet op onjuistheden betrappen. Hij maakt zich zelfs niet schuldig aan overdrijving. Terwijl de Markgraaf bij het opmaken van zijn rekeningen over 1557-1558 noteert dat Jean des Champs, de schoolmeester, 'al levende aen eenen staeck verbrant is geweest...'³ vertelt van Haemstede van deze martelaar 'dat hy aen den staeck verworcht was,'⁴ wat voor een lichtere dood werd gehouden'

Al eerder hebben wij vermeld dat van Haemstede in zijn slotwoord 'Tot den Leser' verschillende voorbeelden noemde van Goddelijke straf over rechters en beulen, die hij niet in zijn martelaarsgeschiedenis had willen opnemen, voordat hij over meer gegevens beschikte.⁵ Wat hij over de situatie in Antwerpen schrijft, komt geheel overeen met de gegevens die wij in het Antwerpsch Archievenblad vinden. Dit geldt niet in die mate voor de pagina's die op het eerste slot volgen, waar melding wordt gemaakt van 'een quaet geruchte', dat 'de Overheyt van Antwerpen onder vreemde Nacien' kreeg, 'om datse mannen ende vrouwen om des Religioens wille op den Steen heymelick vermoordden.'⁶

Het is twijfelachtig, of deze laatste passages van de hand van Adriaan van Haemstede zelf zijn;⁷ bovendien wordt eerlijk toegegeven dat het heimelijk vermoorden niet zonder meer een verifieerbaar feit maar een gerucht is.

Ook als hij verhalen aan anderen ontleent, houdt hij zich over het algemeen aan de hem verstrekte gegevens. Een enkele maal brengt hij ook in de feiten kleine correcties aan, wanneer dit de duidelijkheid van het verhaal ten goede komt.⁸

Alleen heeft de vaak drastische inkorting van belijdenissen en verhoren hem er meermalen toegebracht gedachtegangen, die hij minder waardevol of minder juist achtte, weg te laten. Uiteraard is het voor de plaatsbepaling van Adriaan van Haemstede van groot belang na te gaan, welke passages hij weggelaten heeft.

1. Dat dit motief voor hem meespeelde, blijkt uit het feit dat hij vooral belijdenissen inkort, terwijl hij de geschiedenis van Diazius geheel overnam: A.v.H. Gesch. 1559, p. 141-154.
2. Antwerpsch Archievenblad, dl. VIII, p. 445.
- 3 A.v.H., Gesch. 1559, p. 423.
- 4 Zie Martyrs Protestants Néerlandais, Bibl. Belg. serie I, dl. XIX, p. 13 en 14 onder Exécutions.
5. A.v.H., Gesch. 1559, (455): 'daer ick breeder bescheet af verwachte...'; cf. p. 247,250.
6. A.v.H., Gesch. 1559, p. 448.
7. cf. hfdst. 2 § 6, p. 78,79.

8. zie § 3 p. 270, over A.v.H.'s bronnen bij de gebrs. Thijs.
253

Bij de beschrijving van het martelaarschap van sir John Oldcastel laat van Haemstede in tegenstelling tot Rabus de passage weg, waarin de gevangene aan zijn vrienden schreef *dat hij alle sacramenten van de kerk volledig aanvaardde*. Het pleit voor de betrouwbaarheid van Rabus dat hij ook zulke voor de reformatie stuitende gedachtegangen zonder meer opneemt. Het tekent de instelling van Adriaan van Haemstede dat hij juist zulke fragmenten wegsnijdt. Ten aanzien van Hendrik Vos en Jan van Essen hebben de inquisiteurs 62 artikelen opgesteld die hun dwalingen weergaven. Uit deze artikelen blijkt dat Hendrik Vos drie sacramenten wil behouden, *doop, avondmaal en boete*. Blijft hij in dit opzicht in overeenstemming met Luther, zoals deze toen dacht, afwijkend toont hij zich in zijn visie op het ambt; zijns inziens mochten ook leken de sacramenten bedienen. Deze 62 artikelen worden wel door Rabus in zijn werk overgenomen, maar niet door Adriaan van Haemstede².

Opmerkelijk is ook het verschil tussen Rabus en van Haemstede bij de beschrijving van de geschiedenis van Wendelmoet Claesdochter.⁸

Het gesprek dat zij in de gevangenis met een eenvoudige vrouw heeft gehad, is door van Haemstede sterk ingekort. Hij laat weg de woorden:

‘An mir ists nit gelegen/ aber als ich vom Saal oben kommen/ schrey ich sehr/ dann es jamert mich/ da ich alle die hüpschen Manner daselbst sahe/ das sie noch verblendt seind...’⁴

Hoewel deze reactie van haar vroomheid getuigt, van haar bereidheid om voor Gods zaak te sterven, getuigt haar beschrijving van de mannen van een zekere frivoliteit. Heeft van Haemstede daarom deze woorden weggelaten?

Over de heilige olie had Wendelmoet gezegd: ‘Oel ist gut auff einen Salat/ oder eüwer Schuch damit zuschmieren.’⁵

De woorden ontbreken bij van Haemstede. Ook de vragen die de monnik stelde over het laatste oordeel en haar antwoord hierop worden door hem weggelaten. Ze zegt onder meer: ‘Gott kompt nit die Sünder zu urtheylen/ sonder umb friden zu geben.’⁶ Vond hij haar woorden en gedachten te weinig opbouwend?

De geschiedenis van Willem van Zwolle heeft hij kennelijk aan Rabus ontleend? De geloofsbelijdenis en het gedicht van de hand van Willem van Zwolle zijn

1. Select Works of J. Bal; p. 5 ev.; Rabus III, 1555, p. 33b ev.; de genoemde passage op p. 38b; A.v.H. Gesch. 1559, p. 66 ev. Zie § 3, p. 273,274.

2. Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 27, 28. Op p. 29 deelt de schrijver mee dat Rabus in dl. II ook de 62 artt. heeft opgenomen.

A.v.H. Gesch. 1559, p. 76 ev.

3. Rabus III, 1555, p. 120b-124a; A.v.H., Gesch. 1559, p. 92, 93.

4. Rabus III, p. 121b.

5. Rabus III, p. 122a.

6. Rabus III, p. 123a.

7. Deze gesch. is apart uitgeg. met voorrede van Bugenhagen; opgenomen in Bibl. Ref. Neut VIII, p. 149 ev. Dit vlugschrift is ook opgenomen door Rabus, dl. III, 1555, p. 154b ev. A.v.H., Gesch. 1559, p. 101, 102. Zie § 3.

geheel, weggelaten. Van Haemstede geeft alleen kort weer de kwesties die de gevangene schriftelijk werden voorgelegd met diens antwoorden hierop.

Wat Willem van Zwolle over *de biecht* zegt, die hij wil handhaven, vinden we wel bij Rabus maar niet bij Adriaan van Haemstede terug. Ook zijn uitspraak *dat de kerk het recht heeft mensen met een wanordelijke geest vastendagen op te leggen*, heeft van Haemstede niet opgenomen.

De wat vulgaire uitdrukking van Jean Chambon, die schrijft dat hij zo geketend is ‘que bien souvent me falloit pisser sous moi’ werd door van Haemstede gekuist weergegeven: ‘dat ick den noot der natueren onder my, in de selfde plaetse daer ick lach, moeste doen.”

Ten aanzien van Pierre Bruly vertellen zowel Crespin als van Haemstede enkel dat er bij diens ontsnapping een steen uit de muur naar beneden viel, zodat de man zijn been brak en onderaan de muur bleef liggen tot de wachtposten hem de volgende morgen vonden. Het verhaal dat wij bij Rabus aantreffen, doet eerlijker aan. Eén van zijn vrienden boog zich over de muur om Bruly vaarwel te zeggen. Hierdoor raakte een steen los. De gewonde predikant jammerde zo luid, dat hij de aandacht van de wachten trok.²

Crespin en van Haemstede gaven er de voorkeur aan het verhaal zo weer te geven, dat er geen enkele blaam op de betrokkenen viel. Rabus hield zich nauwgezet aan de feiten, zoals die nu eenmaal waren.

Bij de vraag naar de betrouwbaarheid is het ook van belang onderscheid te maken tussen eerste en latere drukken. Wat wij bij de eerste uitgave van Adriaan van Haemstede’s martelaarsboek al enigszins bemerkten hebben, wordt in latere uitgaven nog sterker. Een vergelijking tussen de uitgave van 1559 met die van 1659 maakt dat voldoende duidelijk.

Als Willem van Zwolle verhoord wordt, uit hij zich volgens de eerste uitgave met betrekking *tot de eed* aarzelender dan volgens latere uitgaven.

In 1559 maakte hij onderscheid tussen ‘de saken der gherechticheyt’ en zaken van persoonlijk belang. Wanneer de overheid dat verzocht of iemand daartoe dwong, mocht deze in het eerste geval wel zweren, maar niet als het om zichzelf ging.

In de uitgave van 1659 wordt de mogelijkheid dat een overheid iemand daartoe dwingen kan weggelaten. Nu wordt er onderscheid gemaakt tussen belangrijke en minder belangrijke zaken.³ Gezien het conflict met de Doopsgezinde beweging over dit onderwerp is deze geringe wijziging niet onbelangrijk.

Een kleine wijziging doet zich ook voor in de geschiedenis van de burgers van Langres. Volgens de uitgave 1559 had Johanna Ballly de wat vreemde uitspraak gedaan: ‘Dat die eenicheyt ende gemeynschap des levens ende lichaems, die sy

1. Plaget, Berthoud, a.w., p. 40; A.v.H. Gesch. 1559, p. 253.

2 Rabus vr, 1557, p. 130a ev.; Crespin, Lat. ed. 1556, p. 234 ev.; A.v.H., Gesch. 1559, p. 131 ev.

3. A.v.H. 1559, p. 101; A.v.H. 1659, f. 74, kol, d, f. 75, kol. a en b.

in den huwelicken staet gebruyckt hadden, niet anders dan huwelicksche voorwaerden ende beloften geweest zijn: maer dat de Heere Jesus Christus haer warachtelick soude te huwelijk gheven op dien dach, als sy luyden te samen met haren doot, hem soudent betuyghen.”¹

De uitdrukking dat Christus een vrouw ten huwelijk geeft, wekte kennelijk enige ergernis. In 1659 is dat gewijzigd in: ‘...maer dat de Heere Jesus Christus hem aen haer... ten houwelick soude geven...’² en in 1868 in: ‘...dat de Heere Jezus Christus zich aan hen waarlijk ten huwelijk zou geven...’³

Zo houdt men tenslotte over de niet aanstootgevende gedachte dat Christus Zich verenigt met

Zijn kerk als een bruidegom met zijn bruid.

De oorspronkelijke gedachtegang was dat de lichamelijke en geestelijke gemeenschap die zij in dit leven met haar man gekend had, nog maar een voorbereiding was van de huwelijksgemeenschap die zij beiden straks zouden ondervinden. De gemeenschappelijke marteldood heeft zij als de eigenlijke bruiloft ervaren, waarbij Christus zelf hen aan elkaar schonk. De kleine wijzigingen in de tekst hebben deze extatische gezindheid tot een meer gebruikelijk niveau teruggebracht.

Wat de geschiedenis van Hoste van der Katelijne betreft, volgen de latere uitgaven het uitvoeriger bericht van Maarten Micron. Dit brengt met zich mee, dat de nuancering die van Haemstede ten aanzien van de Doopsgezinde beweging aangebracht had, verdwenen is. Micron onderscheidde deze beweging ruwweg in 'die gene die de Godtheydt of de Menscheyt Jesu Christi verloochenen', terwijl van Haemstede wel erkent dat sommigen 'de eewighe Godheyt Jesu Christi loochenen' maar van de anderen alleen zegt dat zij loochenen 'dat hy zijn lichaem van onser substancie...soude hebben.'⁴

Ook in 1559 realiseerde hij zich al dat iemand met een enigszins andere zienswijze inzake de vleeswording van Christus daarom nog niet zonder meer als een loochenaar van de mensheid van Christus gedoodverfd mag worden.,

Bekend is dat in latere uitgaven uit de geschiedenis van Anton Verdict die passages zijn gelicht die betrekking hadden op zijn houding tegenover de dopersen. Weggelaten werd zo de zin: 'Hy en konde niet lijden, dat sy die haer des Evangeliums beroemen, so hastich waren in het verdoemen ende oordeelen.' Ook de bewering dat het bij de kwestie van kinder- of volwassen' doop enkel om menselijke wetten gaat, waarbij elke vorm van dwang of pressie ongeoorloofd is, werd weggelaten.⁵

Deze kleine correcties op gedachtegangen en uitspraken die minder gepast of minder wenselijk geacht werden, een ontwikkeling die wij bij Crespin in heel

1 A.v.H. 1559, p. 179.

2 A.v.H. 1659, f. 121, kol. a en b.

3 A.v.H. 1868, p. 264.

4. A.v.H. 1559, p. 341; A.v.H. 1659, f. 189, kol. a; cf. hfdst. 4 § 2, p. 128.

5. A.v.H. 1559, p. 430; A.v.H. 1659 f. 320 ev.; cf. hfdst. 4 § 2, p. 128,129.

lichte vorm zien beginnen, vervolgens in het werk van Adriaan van Haemstede sterker zien worden en in latere uitgaven in nog grovere vorm kunnen vinden, tonen aan dat de betrouwbaarheid van deze martyrologia steeds meer afneemt. Deze ontwikkeling bereikt een dieptepunt als Abraham Melle in 1619 in zijn 'Groot rechtgevoelend christen martelaarsboek' meent te kunnen aantonen dat de martelaars van het begin af aan voor de gereformeerde leer geleden hebben.¹

Het motief dat de ware kerk in alle eeuwen vervolging te verduren heeft gehad, speelde door het steeds krachtiger confessionalisme in de christenheid een steeds dubieuzer rol. Naar het oordeel van de gereformeerde auteur kon de ware kerk alleen de gereformeerde kerk zijn. Allen die om de waarheid vervolgd waren, moesten dus in wezen gereformeerd geweest zijn. Het motief van de 'successio martyrum' heeft dan ook het nadeligste gewerkt op het betrouwbaarheidsgehalte van de martelaarsgeschiedenissen. In het werk van Rabus had dit motief de minste invloed. Hij slaat tien eeuwen van duisternis over. Hij heeft niet de neiging tot annexatie. Bij Crespin vinden we al de opmerking dat er in alle eeuwen martelaars geweest

zijn die om hun belijdenis van de goede leer gestorven zijn. In geringe mate oefent hij invloed uit op de belijdenissen van de martelaars die hij in zijn werk opneemt.

Veel sterker vinden we dit motief in het werk van Adriaan van Haemstede die dan ook als eerste een geschiedenis geeft van martelaars door de eeuwen heen, hen allen annexerend voor de strijd om de waarheid.

Het toenemende confessionalisme brengt latere uitgevers van zijn werk ertoe de geloofsbelijdenissen van de opgenomen martelaars nog sterker te voegen in het kader dat juist geacht werd.

Deze wijziging in gedachtegangen hoeft niet in te houden, dat ook in de feiten en gebeurtenissen geknoeid is. De wens om tegenover de gulden legenden van de rooms-katholieke kerk ware verhalen te plaatsen én de behoefte met de feiten te kunnen aantonen, dat niet alle vervolgd en revolutionair gezind waren, hebben voldoende remmend gewerkt op legendevoering. Wel werden berichten over een gewelddadig einde van vervolgers en bijzondere gebeurtenissen bij de terechtstelling van martelaars te lichtvaardig voor waar aangenomen, vanuit de behoefte hierdoor aan te tonen hoezeer God met hen was.

Alles overziende kunnen zeker de oudste martelaarsgeschiedenissen, zij het met enige reserve, als betrouwbare geschiedenisbronnen dienst doen. Dat Adriaan van Haemstede door het inkorten van de geschiedenissen, die hem ter beschikking stonden, gedachtegangen weggelaten heeft die hem minder juist leken, zou een aanwijzing kunnen zijn dat hij Calvinistischer was dan men wel vermoed heeft.

§ 3. De bronnen die Adriaan van Haems tede gebruikte

In zijn slotwoord ‘Tot den Leser’ zegt hij hierover: ‘De middelen om haer

1 L. Knappert, Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden, p. 284.
257

belijdenissen te krijghen zijn deze: Men krijcht wel een wtschrift wt de Raetkamer of Griffie, daer de belijdenissen beweert werden. Of de Martelaren hebben somwijlen hare vrienden te kennen ghegheven, die sulcks vertellen moghen. Of sy hebbent somwijlen oock met haer eygen handen beschreven ende tot hare medebroeders overghesonden. Door deze middelen hebben wy sommighe gekreghen: sommighe oock wt ander spraken overgheset.’¹ Inderdaad blijkt uit zijn martelaarsboek, dat hij in Antwerpen en soms ook in Brussel aan authentiek materiaal wist te komen. De weergave van de verhoren van de gebroeders Verdickt en van de belijdenis die Anton in de gevangenis opstelde, vormt hiervan een duidelijk bewijs.²

In het verhaal van Cornelis Halewijn wordt de behendigheit van de predikant in deze aangelegenheden zelfs uitdrukkelijk uitgesproken.

Er was namelijk een ‘Pleytboeck dat op Cornelis naem wtghinck,’ waarin gesuggereerd werd ‘dat Cornelis zijn schuldt bekende, ende dat hy voortaan te Biechte ende ten Sacramente woude geen... ghelijck een goet kint van de heylige kercke...’ Tegelijkertijd schreef de jongeman evenwel vanuit de gevangenis in het geheim brieven aan de gemeente. In deze brieven bewees hij zijn ‘grootte vrijmoedicheyt ende volstandicheyt in den gheloove...’ De gemeente wist niet wie te moeten geloven, de advocaat die namens hem dit pleitboek bij de rechtbank indiende of Halewijn zelf. Er ontstond twijfel over de gang van zaken bij dit proces, vooral omdat er een nauwe relatie was tussen de ouders van Cornelis en de markgraaf. ‘So heeft de Predikant der ghemeynten met behendicheyt het Proces in handen ghekreghen ende haestelick wtgheschreven.’²

Zelfs in die voor hem zelf zo gevaarlijke periode, toen er een prijs op zijn hoofd stond, wist hij de authentieke stukken in handen te krijgen.

Een voorbeeld van een geloofsbelijdenis die in de gevangenis opgesteld en naar buiten gesmokkeld werd, vinden we in de geschiedenis van Herman Janssens. Het motief van deze belijdenis was, dat in Amsterdam het gerucht ging ‘dat hy om ketterie wille ghevanghen was...’ Hij wilde zijn vrienden aldaar overtuigen dat hij enkel om de verdediging van de waarheid gevangen genomen was. Alvorens de geloofsbelijdenis naar Amsterdam door te zenden zal men er in Antwerpen wel een afschrift van gemaakt hebben.⁴

Toch wist ook van Haemstede niet in alle gevallen over zulke officiële documenten te beschikken. Het verhaal van Adriaan de Schilder en Hendrik de Kleermaker is onmiskenbaar uit de eerste hand Hier is ten dele een ooggetuige aan

1 Gesch. 1559, p. (455).

2. id. p. 423 ev.

3 id. p. 451. Zie over mijn veronderstelling dat dit verhaal althans in laatste redactie niet van de hand van A.v.H. is: hfdst. 2 § 6, p. 78, 79. Ook de woordkeus van het citaat ondersteunt deze hypothese. Het is minder waarschijnlijk dat de auteur zelf op deze wijze over zijn behendigheit spreekt.

4. id. p. 449, 450.

het woord. Verteld wordt, hoe verschillende leden van de gemeente de ter dood veroordeelden op het 'Steen' bezocht hebben voor een afscheidsmaal. Van de gesprekken daarbij wordt niets verteld. Vermoedelijk is Adriaan van Haemstede daar persoonlijk niet aanwezig geweest, zoals wel gesuggereerd is.¹ Dit zou voor hem ook te gevaarlijk geweest zijn.

Wel vindt men de ooggetuige terug in het verslag van de reacties van de volksmenigte en van scherprechter en schout. Over verhoor en vonnis wordt enkel meegedeeld dat de beide mannen 'na vromer belijdenisse des waerheys, haer sententie ontfanghen hebben, datmen se beyde voor het stadthuys op de marct aen eenen staeck verworghen ende verbranden soude.'² In dit geval beschikte van Haemstede kennelijk niet over nadere gegevens.

Ook van Boutzon le Heu kan slechts meegedeeld worden, dat hij bij de ondervraging zijn geloof 'seer vrijmoedichlick beleden heeft.'³

Kortom, de verhalen die rechtstreeks van de hand van Adriaan van Haemstede zijn, berusten ten dele op stukken bij de griffie aanwezig, ten dele op naar buiten gesmokkelde brieven en belijdenissen, ten dele op verhalen van ooggetuigen.

Enkele malen zal Adriaan van Haemstede zelf die ooggetuige geweest zijn. Dit wordt niet ten onrechte verondersteld ten aanzien van het verhaal van de naamloze boer uit Zierikzee.⁴

Het is niet duidelijk, tot welke richting de martelaar behoorde. Hij was gevangen genomen 'om dat hy niet en woude ghelooven, dat in het Misbroot warachtig God ende mensche was.' Over het verhoor wordt niets gezegd. Maar het verslag van de terechtstelling is duidelijk dat van een ooggetuige. Verteld wordt hoe de boer de Jacobijner monnik, die hem 'seer met zijn afgodisch cruyce ende ander bueselinghen' kwelde, voor een ekster uitmaakte 'om de ghelijcke pluymen, ende onnutte gheklap.' Adriaan van Haemstede weet te vertellen, hoe de man alsmaar '*Vader, Vader, hemelsche Vader*' geroepen heeft en dat hij met stro verbrand werd, omdat, zoals hij tussen haakjes meedeelt, 'daer te lande niet veel houts en was.'

De terechtstelling is niet nader gedateerd. Gezien de plaats in het boek moet het voorval zich in 1536 afgespeeld hebben. Van Haemstede was toen ongeveer elf jaar oud. Vermoedelijk heeft deze geschiedenis een diepe indruk op hem nagelaten.

Niet op grond van eigen ervaring maar van horen zeggen zal hij het verhaal van Marten, de schoenmaker uit Ieperen, opgetekend hebben. Ook in dit geval wordt niets meegedeeld over het speciale standpunt van de martelaar, alleen dat hij met grote moed aan zijn overtuiging vasthield, hoezeer hij én door familie én door geestelijkheid aangespoord werd in het spoor van de oude kerk terug te keren. Opmerkelijk is deze korte geschiedenis om de mededeling dat het stadsbestuur in onzekerheid verkeerde, 'oft recht was yemant daerom (d.w.z. om

1 id. p. 446. Cf. F. Pijper, a.w., p. 63, 64.

2. id. p. 446, 447.

3 id. p. 448. Ook dit verhaal is wellicht niet van A.v.H.; cf. hfdst. 2 § 6, p. 78.

4 id. p. 115; cf. F. L. Bos, a.w., p. 6.

ketterij) te dooden ... Want daer en was noch sulcken giericheyt niet om der Christenen bloet te verstorten, als namaels geworden is.'¹

Dat dit verhaal naar alle waarschijnlijkheid op mondelinge overlevering berust, blijkt mede uit het ontbreken van datum en jaartal.

Deze leemte treffen we ook aan in de hierop volgende geschiedenis van 'De Vrouwe van Bygarden met haren soon,'² die van Haemstede eveneens als eerste beschrijft. Het verhaal

begint met schimpscheuten over de marskramers met aflaten die door de gezonde prediking aanzienlijk aan inkomsten hadden verloren. In Bygarden werd een geestelijke die met relikwieën de kansel opgegaan was op bevel van de Vrouwe van Bygarden door haar zoon verwijderd. Op grond van deze overtreding werden beiden op het slot te Vilvoorde omgebracht.

Ook heeft van Haemstede als eerste de korte geschiedenis van magister Mattheus vertelt.³ Deze, die om zijn overtuiging al eerder Doornik had moeten verlaten, had zich gevestigd in Gent. In een brief drong hij er bij de stedelijke overheid op aan zich niet te 'ontreynighen met het onschuldich bloet der gherechten te storten.' Doordat hij de volkstaal niet voldoende machtig was, kon hij bij zijn terechtstelling de menigte niet toespreken. In alle stilte is hij om dit pleidooi voor verdraagzaamheid de dood ingegaan.

Tenslotte geeft van Haemstede ook een korte mededeling over een vervolging in Oostenrijk, zonder martelaars bij name te noemen.'

Deze voorbeelden tonen aan, dat van Haemstede, hoezeer hij de voorkeur gaf aan officiële en authentieke documenten, ook verhalen opnam uitsluitend op grond van horen zeggen. Toch heeft hij de meeste verhalen 'uyt ander spraken overgheset.'²

Zijn voornaamste bronnen zijn daarbij geweest de martelaarsgeschiedenissen van Rabus en Crespin.

Een zeer grondige studie is onlangs verricht door J.-F. Gilmont, die zijn bevindingen heeft neergelegd in een voor ons doel dan ook uitermate belangrijk artikel, het al meermalen aangehaalde 'La genèse du martyrologe d'Adrien van Haemstede (1559).' Ook zijn onderzoek bevestigde wat algemeen aanvaard werd, dat van Haemstede voornamelijk 'un imitateur' was van deze beide voorgangers.⁶

Wat een vergelijkende studie bemoeilijkt is het feit dat niet alle auteurs, die zich met de relatie tussen de martyrologia bezig gehouden hebben, duidelijk onderscheid hebben gemaakt tussen de verschillende uitgaven van deze werken. Het ligt voor de hand dat Adriaan van Haemstede alleen gebruik gemaakt kan hebben van uitgaven die vóór 1559 verschenen zijn. Toch heeft men meermalen een

1 id. p. 176, 177.

2. id. p. 177, 178.

3 Id. p. 180,

4. id. p. 310.

5. id. p. (455).

6. De aanduiding bij Martyrs Protestants Néerlandais, Bibl. Belg. serie I, dl. XIX, p. 37.

vergelijkende studie gemaakt met latere uitgaven, niet alleen omdat deze auteurs 'supposalent... y retrouver des témoins fidèles des livres que Haemstede auralt eus en malns',¹ maar vooral omdat de eerste uitgaven uiterst zeldzaam en daarom moeilijk te raadplegen zijn.²

Het zorgvuldige onderzoek van J.-F. Gilmont heeft uitgewezen, dat Adriaan van Haemstede van **Crespin** de Latijnse uitgave van 1556 en de Troisième Partie van 1557 heeft gebruikt.³ Dat hij niet de Franse uitgave van 1554 of later heeft gebruikt, blijkt vooral uit de naamgeving.⁴

Ook van het werk van **Rabus** heeft van Haemstede een frequent gebruik gemaakt. Het eerste deel van 1554, handelend over de Godsgetuigen vanaf Abel tot de vijfde eeuw, heeft hij niet benut.² De tien verhalen uit het tweede deel van Rabus, eveneens van 1554, bevinden zich

eveneens bij Adriaan van Haemstede en op twee na ook bij Crespin. Ten aanzien van de orthografie blijkt van Haemstede de voorkeur aan Rabus te geven⁶.

Het derde deel van 1555 bevat 17 verhalen.

Slechts twee zijn niet door van Haemstede opgenomen; Georg Winkler die in strikte zin geen martelaar genoemd kan worden; hij werd door struikrovers omgebracht,⁷ en Maria en Ursula van Beckum die tot de Doopsgezinde groepering behoorden. Ook Rabus is zich bewust in het laatste geval niet over voldoende gegevens te beschikken. Hij vraagt, of ooggetuigen nadere inlichtingen willen verschaffen. Zeven van de resterende verhalen vinden we eveneens bij Crespin.

1. J.-F. Gilmont, a.w., p. 404. Dit geldt vooral F.Pijper en CM.Sepp. Prof. L.-E. Halkin en zijn leerlingen zijn van een zorgvuldig onderzoek naar de verschillende uitgaven uitgegaan. Ook hun conclusies zijn overigens niet altijd correct. In een artikel van G. Moreau, *Contribution á l'Histoire du Livre des Martyrs*, p. 173-199, wordt gesteld dat de vijf martelaars te Bergen, die in 1555 en 1559 terechtgesteld werden, door Crespin van A.v.H. overgenomen zijn voor het eerst in de editie van 1560, terwijl Gilmont aantoot dat het verhaal van deze martelaars al in de *Troisième Partie* van Crespin, 1557, opgenomen is en door A.v.H. hieraan ontleend; Gilmont, p. 405.
 2. Ten aanzien van de drie grote martelaarsgeschiedenissen Rabus, Crespin en A.v.H. is de situatie: in ons land bevinden zich de oudste uitgave A.v.H. 1559, de Latijnse vertaling Crespin 1556, de eerste uitgave Rabus dl. III-V11. Wil men de eerste uitgaven van Crespin, Rabus I en II (en Foxe) bestuderen, dan is men op diverse bibliotheken in het buitenland aangewezen. Cf. F. Pijper, p. 53 ev.
 3. J.-F. Gilmont, p. 404 ev. Ten aanzien van Crespin, Lat. ed. 1556 kan ik op grond van eigen onderzoek zijn conclusies volledig onderschrijven. Alle verhalen van Crespin vindt men eveneens bij A.v.H. terug, uitgezonderd Reginald Pecock, een bisschop der Lollarden, in de gevangenis gestorven na zijn geloof verloochend te hebben, en de Duitse Predikant, Georg Winkler, die in eigenlijke zin geen martelaar genoemd kan worden omdat hij door struikrovers werd omgebracht; Gilmont, p. 404.
 4. Gilmont, p. 405, 406. De vertaler van het werk van Crespin, Claude Baduel, gaf de namen in Latijnse weergave; A.v.H. volgde hem.
 5. We treffen bij hen totaal verschillende namen aan.
 6. Gilmont, p. 406, 407, die enkele voorbeelden geeft.
 7. Rabus III, 1555, p. 124. A.v.H. is dus het meest consequent; ook Crespin neemt dit verhaal immers op, cf. aant. 3. Cf. Gilmont, p. 407.
 8. Rabus III, p. 180b; cf. Gilmont, p. 407.
- 261

In het algemeen heeft van Haemstede, zoals ook Gilmont concludeert,¹ in de orthografie aan Rabus de voorkeur gegeven, maar wat de inhoud van het verhaal betreft aan Crespin.

Rabus beschrijft bijv. de geschiedenis van 'Faninus von Faventia,' welke bij Crespin als titel draagt 'Faninus' en bij van Haemstede 'Faninus van Faventia.'² Maar verschillende gegevens, die Rabus wel verschaft, ontbreken bij Crespin en van Haemstede, zoals de inleiding over het plan van paus Julius III om een algemeen concilie te houden, de schaamte van de bode die niet tranen in de ogen erkent dat de gevangene een vroom man was, het gesprek met de monnik die eveneens de heiligheid van Faninus roemt, als hij over straat vervoerd wordt naar de plaats van terechtstelling de oproep van landgenoten om alsnog te herroepen, zijn toespraak, de reactie van de beul die aanvankelijk weigert zo 'n onschuldige man op te hangen tot hij door Faninus zelf tot de orde geroepen wordt. Daarentegen vertellen zowel Crespin als Adriaan van Haemstede dat Faninus bij zijn eerste gevangennamen terwille van vrouw en kinderen herroepen heeft, maar later op het goede spoor terugkeerde, opnieuw gevangen genomen in verschillende gevangenissen vertoefd heeft, waar hij velen tot een zegen is geweest, en hoe hij drie uur voor het dag werd naar het schavot gevoerd is, opdat het volk zijn laatste woorden niet beluisteren kon.

Als enige vertelt Crespin nog hoe de reactie van het volk op de terechtstelling is geweest, wat Faninus in de gevangenis geschreven en hoeveel preken hij nagelaten heeft.

Wat de **inhoud** betreft lopen de verhalen dus nogal uiteen; Rabus en Crespin hebben geheel verschillende bronnen gebruikt. Ik heb dit voorbeeld ook gekozen om duidelijk te maken dat een getrouw weergeven van bronnen nog niet inhoudt een betrouwbare weergave van feiten. Rondom één terechtstelling kunnen verschillende overleveringen ontstaan, die elkaar niet alleen aanvullen maar soms tegenspreken.

Terwijl van Haemstede zowel Crespin als Rabus bij de hand had, volgde hij, zij het ingekort, de overlevering van de eerste zonder zelfs een poging te doen deze aan te vullen met gegevens uit de tweede bron.

Dat dit voorbeeld ons niet het recht geeft te concluderen dat van Haemstede wat de inhoud van de verhalen betreft altijd de voorkeur gegeven heeft aan Crespin, blijkt uit de geschiedenis van Castellanus.³ Hier heeft hij zowel in de orthografie van de namen als ten aanzien van de inhoud Rabus gevolgd'

1. Gilmont, a.w., p. 407.

2 A.v.H. 1559, p. 189 ev.; Rabus III, 1555, p. 186 ev.; Crespin, Lat cd. 1556, p. 363 ev.

3. A.v.H. 1559, p. 83, 84; Rabus III, 1555, p. 58 ev.; Crespin, Lat. ed. 1556, p. 180 ev.

4. Volgens Rabus, p. 58b, preekte Castellanus 'an etlichen orten im Bistumb Metz gelegen zu Barleduc/Vitri/Partoys/Schalon. Item/ in der Statt Vic/.

5. A.v.H. p. 83, spreekt eveneens over 'veel plaetsen... in het Bisdom van Mets gheleghen: als te Barleduc, Vitri, in Partoys gheleghen, ende te Schaton in Campaengien, ende oock in de stadt Wyc, des Bisschops van Mets woonstede.'

262

Zowel Rabus als van Haemstede vertellen dat men Castellanus in Metz wegens zijn populariteit niet durfde grijpen. Dit detail ontbreekt bij Crespin, evenals de plaats waar Castellanus aanvankelijk gevangen gehouden werd.¹

Dat hij in de gevangenis 'seer wreedelick gehandelt' werd, ontleende van Haemstede overigens weer aan Crespin: 'crudeliter tractatus!²

Dat men hem voor de voeten wierp dat hij allen die met hem disputeerden wist te betoveren, werd wel door Rabus en van Haemstede meegedeeld, maar niet door Crespin. Ook andere details zoals de leeftijd van Castellanus, zijn stilzwijgen onder de vele vermaningen van de geestelijkheid die bij zijn terechtstelling aanwezig was, zijn alleen bij Rabus en van Haemstede te vinden.³

Toch is dit voorbeeld zeldzaam. Doorgaans gaf van Haemstede inderdaad de voorkeur aan de gegevens van Crespin.⁴

Aan het **vierde deel** van Rabus (1556) ontleende van Haemstede vermoedelijk zijn gegevens over Savonarola en Patr. Hamilton,⁵ deze beide martelaars ontbreken bij Crespin.

De twee martelaars die hij met het **vijfde deel** van Rabus gemeen heeft, Peter Spengler en Wolfgang Schuch, komen beiden ook bij Crespin voor.

Hoe moeilijk algemeen geldende conclusies getrokken kunnen worden, blijkt als van Haemstede ten aanzien van Wolfgang Schuch ook in de orthografie zijn Franse voorganger volgt.⁶ Wat de inhoud betreft, zijn de verschillen tussen Rabus en Crespin minimaal zij gaan uit van dezelfde bron.

Ten aanzien van Peter Spengler heeft van Haemstede de naam aan Rabus ontleend, de geschiedenis, zij het sterk ingekort, aan Crespin.'

Van het **zesde deel** (1557) veronderstelt Gilmont dat Adriaan van Haemstede het niet gebruikt

heeft.' Wel heeft hij elf verhalen met Rabus gemeen, maar tien van deze zijn ook bij Crespin te vinden. Negen van de tien heeft Rabus zelfs

Crespin, p. 180: 'is ctsm in Gallia Evangelium annuntiasset, eo in loco qui Bar le Duc dicitur, apud Vitriacum oppidum in Partesi regione, CabiLLoni in Campania, atque in Lotharingia in urbe Vicensi...' Wel vult A.v.H. de namen van Rabus met gegevens van Crespin aan.

1 Rabus, p. 59a: in den Thurn za Gorse (welches ein Abtey ist/ nahe bey Metz gelegen...); A.v.H. p. 84: 'inden thoren to Gors (welcke een Abdie is, by Mets).'

2 A.v.H., p. 84; Crespin, p. 181.

3 Rabus, p. 606 ev., 67b; A.v.H., p. 84.

4 vbb: Johannes Clerck, A.v.H., p. 85; Crespin, Lat. ed. p.188 ev.; Rabus, p. 68a ev. A.v.H. heeft Crespin letterlijk vertaald.

Verschillende details die zij beiden hebben ontbreken bij Rabus. Id. bij geselt van Thomas Rhedonensis:A.v.H., p. 71, 72; Crespin, p. 162 ev.; Rebus, p. 48b. Crespin en A.v.H. verschillen belangrijk van Rabus.

5 Savonarola, Rabus IV, p.245 ev; A.v.H., p. 73 ev; Hamilton, Rabus, p. 294 ev; A.v.H., p. 98 ev.

6. A.v.H., p. 87, 88; Rabus, p. 143 ev.; Crespin, p. 200 ev.

Crespin, p. 201, spreekt van een 'Gasparem Hassonvilleum, gubernator Blamontis'; A.v.H., p. 88, van 'Gasper Hassonvillen, stadtholder van Blarnone; Rabus, p. 152 van 'Caspar von Hausen, Gubemator zt Placent

7. A.v.H., p. 88, 89: 'M. Peter Spengler een Pastoor in Brisgouw'; Rebus:1st Peter Spengler,' p. 154b ev.; Crespin: 'N. Pastor Brisgoius,' p. 192 cv.

8. J.-F. Gilmont, a.w., p. 407.

263

rechtstreeks van de laatste overgenomen. Rabus houdt zich met grotere nauwgezetheid aan de tekst van Crespin dan van Haemstede doet.

Voor de veronderstelling van Gilmont pleit dat van Haemstede bij inhoudelijke verschillen tussen Rabus en Crespin aan de gegevens van de laatste de voorkeur geeft.

Voor de vervolging in Parijs van 1544 biedt Rabus, die uitgaat van Sleidanus, andere gegevens dan Crespin. Tot in de naamgeving toe volgt van Haemstede de Fransman.¹ Dat van Haemstede zich bij de beschrijving van de geschiedenis van Pierre Bruly aan de gegevens van Crespin houdt, hebben we al eerder onder ogen gezien.²

Ook de nasleep op de geschiedenis, die Rabus geeft, over het protest tegen het doodvonnis van de kant van de raad van Straatsburg en van Duitse vorsten dat te laat arriveerde om invloed te kunnen hebben, ontbreekt bij de andere twee.

Voor dit deel van zijn werk steunt Rabus dus voor een groot deel op Crespin; waar hij over zijns inziens betere en uitvoeriger bronnen beschikt, gaat hij zijn eigen weg, maar ook in die gevallen blijft van Haemstede Crespin volgen. Toch blijft ook deze conclusie maar amper gerechtvaardigd.

Een enkele maal volgt van Haemstede Rabus in de orthografie. Van Johannes Pointet zegt Crespin dat hij afkomstig is 'patria Allobrox,' terwijl Rabus spreekt van het Soffoyer Land' en van Haemstede van Savoyen:³ Van 'Casper Tauber, Burger zu Wien in Osterreich' geeft Rabus een uitvoerig verhaal waarin hij op een andere bron teruggaat dan Crespin. Onder het hoofd 'Acta diversorum' spreekt deze slechts in het voorbijgaan over een 'Gaspar Tamberus' Van Haemstede vertaalt de korte notities van Crespin maar volgt Rabus in de naamgeving: 'Casper Tauber.'⁴

Zeker is in ieder geval dat van Haemstede van het **zevende en achtste deel** geen gebruik gemaakt heeft. In het laatste deel zijn geen werkelijke martelaars opgenomen. In het zevende deel bevinden zich vier verhalen van ook volgens van Haemstede authentieke martelaars, die

hij niet heeft opgenomen. Rabus had ze ontleend aan de mémoires van **Franciscus Enzinas**. In hoeverre Rabus en van Haemstede bij de geschiedenis van Hoste van der Katelijne van dezelfde bron zijn uitgegaan, zal nog nader onderzocht worden.⁵

In grote trekken kan ik dan ook instemmen met de conclusie van Gilmont, dat van Haemstede voor een belangrijk deel van zijn werk gesteund heeft op Crespin: de Latijnse editie van 1556 en de 'Troisième Partie' van 1556/1557 én op

1. A.v.H., p. 100, 101; Crespin, p. 218 ev.; Rabus, p. 1146 ev.

2. cf. p. 255.

3. A.v.H., p. 107, 108; Crespin, p. 217, 218; Rabus, p. 1086-109b. Dit voorbeeld wordt door Gilmont aangehaald om aan te tonen dat A.v.H. in dit geval ook in de orthografie Crespin gevolgd heeft, omdat Rabus van Ponitet spreekt en A.v.H. en Crespin van Pointet.

4. A.v.H., p. 83; Rabus, p. 22b ev.; Crespin, p. 177.

5. cf. p. 267 ev.

264

Rabus, deel II, III, IV en V. Ten aanzien van de verhalen die Rabus en Crespin gemeen hebben, gaf van Haemstede doorgaans de voorkeur aan de laatste.

Toch moet nog nagegaan worden, of hij in verhalen die wel bij Rabus maar niet bij Crespin gevonden worden, werkelijk van zijn Duitse collega afhankelijk is geweest. Vooral bij Nederlandse en Engelse martelaars kan hij heel goed over eigen bronnen beschikt hebben. De analyse wordt alleen bemoeilijkt door het feit dat van Haemstede zich grote vrijheden permitteert bij de samenvatting van de stof.

Opmerkelijk is dat hij bij de beschrijving van de geschiedenis van Willem van Zwolle, van wie weinig bekend is ondanks de in 1530 door Bugenhagen uitgegeven 'Artickel der Doctorn von Loven, zu welchen, Wilhelm von Zwollen... Christlich hat geantwort...', zelfs niet de spaarzame gegevens die door Bugenhagen in de titel waren ondergebracht, heeft overgenomen.

Het genoemde werkje is afgezien van de uitvoerige titel vrijwel letterlijk opgenomen door Rabus in deel III onder de titel Wilhelm von Zwollen:²

Er is dus wel aanleiding te veronderstellen dat van Haemstede voor deze in de Nederlanden omgekomen martelaar uitsluitend is afgegaan op het verhaal van Rabus.

Van de geschiedenis van Wendelmoet Claesdochters is, voorzover wij weten, de oorspronkelijke Nederlandse tekst verloren gegaan. In hoeverre van Haemstede op dit vlugschrift en niet op Rabus is afgegaan, kan daarom niet nader onderzocht worden.

Bekend is dat de martelaargeschiedenis van Jan de Bakker geschreven is door Willem Gnaphaeus: 'een suverlicke ende seer schoone disputacie...'⁴ een werkje dat verschillende drukken beleefde en in 1546 in Straatsburg ook in een Latijnse vertaling verscheen. Rabus deelt mee dat hij het verhaal van Gnaphaeus als bron heeft gebruikt. Bij hem heeft het tot titel: 'Johann Beck/ genandt Pistorius/ von Worden.'⁵

Het feit dat hij beide namen noemt, terwijl 'Pistorius' een vertaling van 'de Bakker' is, wijst erop dat hij zowel een Latijnse als een Duitse vertaling van het werk van Gnaphaeus tot zijn beschikking heeft gehad.

1. voll. titel: Artickel der Doctorn von Loven, zu welchen, Wilhelm von Zwollen, Konigs Christiernen Forirer, Christlich hat geantwort, und da neben eine Christliche bekentnis gethan, dar auff er zu Mechelen ym Niderlande verbrand ist. Anno M.D. XXIX. des XX. tags Octobris. Mit einer Vorrede Johannis Bugenhagen Pomem. Wittemberg. Bibl. Ref. Neerl., dl. VIII, p. 149 ev.

2 Rabus III, p. 154b ev.; A.v.H., p. 101, 102.

3. cf. p. 254; Rabus III, p. 1206 ev; A.v.H., p. 92, 93. Pas in 1570 is deze geschiedenis in het Offer des Heeren opgenomen; cf. F. Pijper, p. 79.

Zie Martyrs Protestants Néerlandais, Bibl. Belg. s. I, dl. XIX, afd. Monographies, p. 8 ev.

4 W. Gnaphaeus, een suverlicke ende seer schoone disputatie. Welcke gheschiet is inden Haghe in Hollant. tusschen die kettermeesters ende eenen christelijcken priester ghe-naemt Jan van Woorden, aldaer ghevanghen ende oock verbrant...; Martyrs Prot. Néerl.; afd. Monographies, p. 20.

5 Rabus III, p. 69b cv.

265

Van Haemstede heeft dit verhaal wel in heel sterke mate ingekort, wellicht omdat het geschrift van Gnaphaeus algemeen bekend geworden was. Wat hij Jan de Bakker laat zeggen, komt overigens wel letterlijk overeen met de tekst van Rabus.¹

Over de eerste Zuid-Nederlandse martelaren Hendrik Vos en Jan van Essen is een groot aantal vlugschriften verschenen.²

Het is zonder meer duidelijk dat van Haemstede het werkje van Luther niet gebruikt heeft. Hierin komen verschillende details voor die in zijn werk ontbreken, zoals het feit dat de niet bij name genoemde derde man vier dagen uitstel had gevraagd, de kleur van de gewaden die de mannen droegen voordat zij in het openbaar ontwaard werden, het verdriet van de biechtvaders dat ze bij de brandstapel vertoonden en de reactie van de twee gevangenen op hun tranen. Maar wat nog het meest spreekt is het feit dat Luther vertelt, hoe de mamlose derde 'auff den drittèn tag... auch ver- prent...' werd,³ terwijl van Haemstede verklaart niet te weten wat er met die derde verder gebeurd is. Sommighe segghen dat hy wederroepen heeft. Maer dat en is niet ghelooftick...⁴

Het wekt enige bevreemding dat van Haemstede zich niet nader op de hoogte heeft kunnen stellen van de naam en de verdere lotgevallen van deze derde.⁵

Behalve het werk van Luther verscheen er nog een ander geschrift over deze zaak: 'Historia de Duobus AUGUSTINENSibus...',⁶ dat bestond uit een brief van een ooggetuige, een man die nauwe betrekkingen met Leuven moet hebben gehad,⁷ een tweede brief eveneens afkomstig van iemand die in de leidinggevende kringen van Leuven verkeerde,⁸ wellicht dezelfde auteur, in de derde plaats de 'Articli Asserti per fratrem Henricum & c. 62 artt.' en tenslotte een vermaning gericht aan iemand die uit angst voor vervolging zijn geloof verloochend had.

1. A.v.H., p. 85 ev.

2. Luther, Der Actus und hendlung der Degradation und verprennung der Christlichen drei en Ritter und merterer Augustiner ordens geschehen zu Brussei Anno M.D.XXij. Id. Die Artickel warumb die zwen Christliche Augustiner mtinch zu Brussel verprandt sind, sampt eynem sendbrieff... Wittenberg 1523, e.a.

Mart. Prot. Néerl., afd. Monographies, p. 32 ev.; Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 1 ev. Opmerking verdient dat Luther al in 1523 niet schroomde deze mannen 'martelaars' te noemen.

3. In Der Actus..., Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 17.

4. A.v.H., p. 78.

5 Dit kan erop wijzen dat A.v.H. inderdaad zoals Gilmont suggereert het grootste deel van zijn werk tijdens zijn verblijf in Oost-Friesland, zomer 1557, geschreven heeft. Hij maakt gebruik van bronnen die vóór of in 1556 uitgegeven zijn; Gilmont, a.w., p. 413.

6. Historia de Duobus AUGUSTINENSibus, ob Evangelij doctri-nam exustis Bruxeliae, die trigesima Iunij. Anno domini M.D.XXIII.

Articuli LXII. per eosdem asserti Anon. Herdrukt in Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 33 ev. In het Duits vertaald door M. Reckenhof, id. p. 55 ev.

Cf. Mart Prot. Néerl., afd. Monographies, p. 35.

7 Hij spreekt van 'Lovensche Magistri Nostri,' A.v.H., p. 76 (oorspr. tekst: 'M.N. Lovanienses,' Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 35).

8 Hij blijkt op de hoogte te zijn van de plannen die men daar met de Noordelijke Nederlanden heeft;

Rabus heeft enkel de eerste brief en de 62 artikelen opgenomen. Adriaan van Haemstede beperkt zich eveneens tot deze twee; hij vat de inhoud van de geloofsbelijdenis kort samen en volgt voor het verloop van het verhaal vrij nauwgezet de beschrijving uit de eerste brief, het ooggetuige-verslag ombouwend tot een verhaal. De bezwaren van deze methode zijn merkbaar.

De briefschrijver geeft enkel weer wat hij zelf gezien en gehoord heeft. Hij vertelt dat hij de preek van de gardiaan vanwege het lawaai niet volgen kon en dat hij zich daarom sterker concentreerde op de gelaatsuitdrukking van de beklagde. De beschrijving van die gelaatsuitdrukking volgt dan logisch uit het niet kunnen verstaan van de prediker. Van Haemstede legt deze verbinding niet. Ook voegt hij enkele details toe op grond van zijn juridische kennis van zaken, nl. dat tegen de algemene regel in de aanklacht dit maal niet in het openbaar voorgelezen werd, maar ook deze doorbreken het ooggetuige-verslag. Tenslotte deelt hij nog mee, wat in de oorspronkelijke tekst ontbreekt, dat de beide mannen in de vlammen 'etlicke mael Jesus gheroepen' hebben. Dit detail komt eveneens voor in het verslag van Luther,¹ terwijl zoals gezegd andere gegevens uit diens verslag niet overgenomen zijn.

Het feit dat van Haemstede evenmin als Rabus en Crespin gebruik gemaakt heeft van de tweede brief, maakt het waarschijnlijk dat hij ook dit verhaal niet ontleend heeft aan één van de vlugschriften, maar aan zijn grote voorgangers, dit met enkele kleine bijzonderheden op grond van zijn juridische kennis en zijn bekendheid met de situatie in Brussel aanvullend.

In het zevende deel van zijn werk geeft Rabus een uitvoerig bericht over Hoste van der Katelijne. Zijn bron is geweest een enigszins verkorte Latijnse vertaling van een werk dat aanvankelijk 'in Brabandischer oder Niderlandischer spraachen... beschriben...' was.² De auteur van dit vlugschrift was Maarten Micron.³

Adriaan van Haemstede heeft dit werkje wel gekend, maar er slechts gedeeltelijk gebruik van gemaakt.⁴ Het was ook wat omslachtig en bevatte weinig concrete gegevens, die voor een martelaargeschiedenis van belang waren. Maar de aankomst van Hoste in Gent, zijn geboorteplaats, de wijze waarop hij na de preek van een monnik luidkeels in de kerk zijn mening naar voren bracht, de gevangename die van dit provocerende optreden het gevolg was, beschrijft van Haemstede met de woorden van Micron, soms iets beknopter, éénmaal iets feller toen zijn afkeer van de geestelijke orden hem tot de schimpscheut 'de vier

1. A.v.H., p. 78; Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 17.

2. Rebus VII, p. 234a.

3 M. Microen, Een waerachteghe. Historie, van Hoste (gheseyt Iooris) vander Katelyne. Herdrukt in Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 177 ev.; cf. Mart. Prot. Néerl., afd. Monographies, p. 17 ev.

4 A.v.H., p. 341 ev. Hij heeft niet overgenomen de troostbrief van Hoste, niet het geschrift tegen de doperse beweging. In latere drukken, bijv. 1659, f. 188b ev., heeft men op het laatste geschrift na het werk van Micron geheel opgenomen.

Brootbidders Orden' bracht, waar Micron het slechts over een 'vierordenbroer had.' Na de gevangename verhaald te hebben, uit Micron zijn spijt omdat er geen verslag bewaard gebleven is van de verhoren die in de gevangenis hadden plaatsgevonden.

'Daer omsullen wy al dat tot den dach onses Heeren Iesu Christi moeten wtstellen...'².

Zolang hoefde hij niet te wachten. Het moet een grote verrassing voor hem geweest zijn in het werk van Adriaan van Haemstede een uitvoerig verslag van deze verhoren, notabene van de hand van Hoste zelf, te lezen.³ De zeldzaamheid van deze stukken zal wel de reden zijn,

waarom van Haemstede ze onverkort heeft weergegeven.

Het eerste fragment: 'Mijn examinacie op den Witten Donderdach' bevat een gesprek over avondmaal, vagevuur, paus en kerk.

Vervolgens schrijft van Haemstede: 'In eenen anderen brief vinde ick dese syne belijdenisse oock van zijn eyghen hant gheschreven.' Hierin wordt met grote uitvoerigheid ingegaan op de betekenis van het avondmaal .3

Hij deelt ook nog de inhoud van een andere brief mee, waarin Hoste verslag doet van een gesprek met de president van het Hof. Deze weigerde een discussie aan te gaan over Gods woord, want, zei hij, 'het is ons verboden op lijf ende goet, dat wy leecke luyden van Gods woort niet disputeren souden. (...) Maer wij zijn hier gheset om Justitie te doen van tghene dat teghen des Keyzers man- dament is.'4

Voor de verdere gegevens over het sterven van Hoste steunt van Haemstede weer geheel op het werk van Micron, zodat het niet aannemelijk is dat hij de authentieke stukken in een ander vlugschrift gevonden heeft. Ze zullen hem door familie of vrienden toegestuurd zijn.

Opmerking verdient tenslotte, dat hij niet overgenomen heeft wat Micron tot verdediging van Hoste had ingebracht. Het had inderdaad de schijn, erkent Micron, 'als of Hoste niet alleene onwyselick, maer oock oproerelick hierinne ghedaen hadde: ende daeromme ten rechte soude ghedoot wesen.'5

Maar wanneer men Hoste voor oproerig hield, verdienden ook Christus en de profeten deze beschuldiging. Micron acht het inderdaad goddeloos diensten te verstoren van een kerk, waar de predikanten bereid zijn verantwoording af te leggen, zoals in Engeland of Emden, maar in de oude kerk wordt elke kritiek als ketterij beschouwd. 'Hoe canmen in dit Babel wat ordentlick handelen.'6 Wel maant hij de

1. Bibl. Ref. Neerl. VIII, p. 211; A.v.H., p. 341.

2 Bibl. Ref. Neut VIII, p. 212.

3 A.v.H., p. 342, 343.

4. A.v.H., p. 347. Ten aanzien van Nederlandse martelaars is regelmatig sprake van tegenin bij de overheid. Zie ook de uitdrukkelijke uitspraak dat men zich van overheidszijde bemoeit niet met de geestelijke aspecten, maar slechts niet het bestraffen van overtredingen van keizerlijke verordeningen.

5 Bib. Ref. Neerl. VIII, p. 246.

6. id.

268

lezers tot voorzichtigheid. Dit voorbeeld mag niet zonder meer worden nagevolgd.

Het zou interessant geweest zijn de mening van Adriaan van Haemstede over het optreden van Hoste te vernemen, maar hij spreekt zich hierover niet uit; hij geeft de geschiedenis slechts door, zoals hij deze uit het werk van Micron had leren kennen, aangevuld met brieven van Hoste die hem vermoedelijk door vrienden toegezonden zijn.

De geschiedenis van de gebroeders Thijs uit Mechelen is door Rabus in deel VI van zijn werk opgenomen, het deel dat door van Haemstede vermoedelijk niet is gebruikt.¹ Welke bron heeft hij dan wel benut?

R. Foncke, die de acht Duitse vlugschriften over deze beide martelaars heeft vergeleken met elkaar en met het verhaal zoals we dat bij Rabus en bij van Haemstede aantreffen, veronderstelt 'als zou het nu spoorloos verdwenen Vlaams vlugschrift ten slotte bewaard liggen in het Geschiedenissen-boek van Adriaan van Haemstede... 2 Het ligt immers het meest voor de hand dat de Duitse vlugschriften vertalingen zijn van een Nederlands model.

Foncke onderscheidt de pamfletten in een Geschiede- en een Historia-reeks en tenslotte nog een Nederduits vlugschrift met een eigen karakter dat verschillende gegevens bevat die elders

niet voorkomen, zoals het verdere lot van de vrouw en de twee jongsten, die allen hun geloof verloochend hadden.

Tussen de Geschiede- en Historiareeks zijn de verschillen geringer. In de laatste groep wordt de moeder van het gezin steeds Cornelia genoemd, terwijl zij in de Geschiede-reeks en ook bij Rabus en van Haemstede Catharina heet.³ De Historia-reeks maakt een wat spontaner indruk. De verhalen zijn beknopter weergegeven, opgebouwd uit flitsende, korte zinnen.⁴

Het verhaal dat Rabus biedt, komt vrijwel geheel overeen met de Geschiedtereeks. De verschillen zijn enkel van orthografische aard.⁵ Ook het verhaal van Adriaan van Haemstede staat het dichtst bij deze groep, al behoudt hij zich ook nu het recht voor betrekkelijk vrij met zijn stof om te gaan.

In alle andere beschrijvingen gaat men namelijk uit van een gezin, bestaande uit de inmiddels overleden Andreas, zijn vrouw Catharina (Cornelia), een zoon Johannes die zeventien jaren tevoren om zijn geloof is verbrand, de twee martelaars Frans en Nicolaas, die in Duitsland tot reformatorisch inzicht gekomen zijn, tenslotte nog een niet bij name genoemde jongen en meisje. In de verschillende verhalen is het, wanneer de jongste zoon ter sprake komt, niet altijd duidelijk, of het dan gaat om de jongste van de twee martelaars dan wel de jongste

1. Rabus VI, p. 202 ev.; A.v.H., p. 348 ev.

2 R. Foncke, Duitse Vlugschriften van de tijd over het proces en de terechtstelling van de protestanten Frans en Nikolaas Thys te Mechelen (1555), p. 29; cf. p. 251 aant. 2.

3. Foncke, p. 135; A.v.H., p. 348.

4. Foncke, p. 146 ev.

5 id. p. 86. Alleen vermeldt Rabus de datum van de terechtstelling.

zoon van de hele familie. De verschillende verhalen kloppen op dit punt niet helemaal met elkaar.

Adriaan van Haemstede heeft dit probleem opgelost door de jongste zoon van de familie eenvoudig te elimineren! Toch blijft er zo een kleine oneffenheid in zijn verhaal bestaan. Nadat hij eerst verteld heeft van een verhoor van de beide broers, vervolgt hij: 'Dur mede keerden sy (d.w.z. de ondervragers) haer omme, ende ghinghen totten iongen broeder (want sy niet in eender ghevanckenisse en laghen ende hadden in den sin hem te examineren).'2

Deze slordigheid maakt weer iets zichtbaar van de haast waarmee van Haemstede zijn werk heeft gemaakt.

Bij de weergave van het sterven uit hij zich soberder dan de andere bronnen. Terwijl Rabus vertelt hoe de jongste 'sich gewaltig mit dem angesicht in das fetir gehaben' heeft, zegt van Haemstede enkel dat 'dat vuer in zijn aengesicht gheslagen is.'³ Rabus vertelt nog *hoe de lijken niet geheel tot as verbrand zijn en hoe men toen met schoffels het vlees van hun botten afgestoten heeft en dat men het naar buiten gesprongen hart weer in de vlammen wierp*. Van Haemstede verzwijgt dit gruwelijke detail.

Ik kan me geheel verenigen met de veronderstelling van Foncke, dat zowel de Geschiede- als de Historiareeks op een Nederlands model teruggaat. Gezien de stijl bij de weergave van de verhalen lijkt het mij dan het meest waarschijnlijk dat de Historiareeks de meest letterlijke vertaling geleverd heeft.⁴

Inderdaad is het heel goed mogelijk dat Adriaan van Haemstede eveneens van het Nederlandse vlugschrift is uitgegaan, maar in ieder geval is de veronderstelling van Foncke dat dit nu spoorloos verdwenen Vlaamse model in zijn werk het best bewaard gebleven is, beslist onjuist. Ook nu biedt Rabus betrouwbaarder materiaal. Hij tracht de moeilijkheden rondom die jongste zoon niet glad te strijken. Hij staat dichter bij de oorspronkelijke tekst dan de Nederlandse compiler. Het blijft zelfs mogelijk dat van Haemstede dit verhaal aan Rabus ontleend heeft. Het moet hem niet moeilijk gevallen zijn om in de onjuiste vertaling 'Bischoff

des Cammergerichts' de 'Bisschop van Camerijck' te herkennen.⁵

1. Hij zegt in het begin van het verhaal van het echtpaar Thijs: 'dese hebben ghehad vier kinderen, drye sonen ende een dochter.' (p. 348). Als Frans en Nicolaas uit Duitsland naar Mechelen terugkeren, troffen ze daar 'haerlieder moeder ende suster, die sy noch levendich vonden.' (p. 349) Maar Rabus had gezegd dat ze teruggekeerd 'die Witter und auch die geschwistern onderricht' hebben. (Foncke, p. 67)

Als A.v.H. vertelt dat 'men den ioncksten broeder in een ander ghevanckenisse gheleyt' heeft (p. 349), is het duidelijk dat hij de jongste van de twee, Frans en Nikolaas, bedoelt. Maar Rabus zegt dat 'man die Witter mit sampt der Tochter unnd den Mingsten bröder inn ein ander gefäncknusz gelegt' heeft. (Foncke, p. 68).

2. A.v.H., P- 351.

3. id. p. 354; Foncke, a.w., p. 78.

4. Misschien moeten we, gezien de toch aanzienlijke verschillen, denken aan twee verschillende Nederlandse modellen. Foncke, p. 75; A.v.H., p. 352.

270

Adriaan van Haemstede heeft in zijn werk ook **Engelse martelaars** opgenomen, die wij eveneens in het werk van Rabus terugvinden. Het is mogelijk dat hij in deze gevallen gebruik gemaakt heeft van Engelse bronnen. Een enkele maal vinden wij in zijn werk een verwijzing naar Johannes Baleus, bijvoorbeeld aan het slot van de geschiedenis van Willem Thorpe.¹

Inderdaad heeft Baleus 'The examinacyon of Master William Thorpe' naar diens eigen beschrijving, gecorrigeerd door Tyndale, apart uitgegeven.² Deze geschiedenis is door Rabus in het derde deel van zijn werk opgenomen.³ Van wie is van Haemstede afhankelijk?

Zowel Rabus als van Haemstede beginnen op gelijke wijze met een inleiding die bij Bale ontbreekt. Rabus citeert van Thorpe's belijdenis enkel het slot, handelend over kerk en heilige schrift. Naar zijn gewoonte is van Haemstede nog beknopter.⁴

Bij het gerecht blijkt een getuigschrift aanwezig te zijn met klachten over Thorpe's optreden in Shrewsbury; Rabus en van Haemstede spreken over 'Salopla'.⁵ De aanvankelijke loochening van Thorpe⁶ vinden we bij Rabus en van Haemstede niet terug; wel voegen deze beiden enkele verklarende opmerkingen aan het verhaal toe, die bij Bale ontbreken.⁷

Volgens Bak beweert Thorpe dat er onder twintig pelgrimangers hoogstens één is die de *tien geboden, het Onze Vader, het Ave Maria en de geloofsbelijdenis* kent. De twee andere auteurs spreken over één op de zeshonderd pelgrimangers, wat inderdaad een al te somber beeld geeft. Bovendien laten zij het *Ave Maria* weg. Ze beschouwen het niet als een verdienste dat te kennen,⁸

De conclusie is onvermijdelijk. Rabus houdt zich over het algemeen getrouw aan het verhaal van Bale, maar laat de naar het oordeel van protestanten aanstootgevende fragmenten weg. Thorpe is bij Rabus meer protestant dan hij wat de tijd betreft had kunnen zijn. Adriaan van Haemstede volgt Rabus, tot in de orthografie van de plaatsnamen toe, al kort hij ook nu weer het verhaal drastisch in.

Dit geldt ook voor William Taylour, tot in de opmerking: '(Als Waldenus schrijft)' toe⁹ en voor William Whyte; van Haemstede noemt deze dan ook: Willhem.¹⁰ Hoe moeilijk het is volkomen zekerheid te verkrijgen, blijkt uit het slot van dit verhaal waarin van Haemstede nog met een enkel woord gewag maakt van het lijden dat Whyte's vrouw na diens dood moest ondergaan. Dit

1 A.v.H., p. 51.

2 Select Works of J. Bale, p. 60 ev.

3. Rabus III, p. 1 ev.
 4. Rabus UI, p. 2b ev.
 5. Bale, p. 82; Rabus, p. 7b; A.v.H., p. 47.
 6. Bale, p. 82.
 7. A.v.H., p. 47; Rabus, p. 12a.
 8. Bate, p. 100; A.v.H., p. 48; Rabus, p. 18b.
 - 9 Rabus III, p. 46b, 47a; A.v.H., p. 69, 70.
 - 10 Rabus III, p. 47b; A.v.H., p. 70.
- 271

slot ontbreekt bij Rabus. Heeft de Nederlandse auteur naast Rabus dan toch ook Bale gebruikt?

Dit kunnen we met zekerheid constateren ten aanzien van de geschiedenis van Anne Askewe.¹ Rabus verschaft ons enkel een korte beschrijving van de terechtstelling met de donderslag die op het sterven volgde. Daarentegen geeft Bale in alle uitvoerigheid twee verhoren weer, die zij zelf opgeschreven had: 'by her own handwriting.'² Wel valt hij haar daarbij telkens in de rede met meditaties van zijn hand.

Adriaan van Haemstede laat deze uitweidingen achterwege, maar houdt zich voor zijn doen opvallend trouw aan de tekst van Anne Askewe zelf. Hij laat alleen die passages weg, waarin zij verklaart zonder bezwaar deel te kunnen nemen aan alle onderdelen van de rooms-katholieke eredienst.³

We kunnen zelfs constateren dat hij gebruik gemaakt heeft van de oudste uitgave van Bale's geschrift. In de eerste uitgave stond dat Anne 12 dagen gevangen zat alvorens ondervraagd te worden, wat ook door van Haemstede overgenomen is; volgens latere uitgaven ging het slechts om zeven dagen.⁴

De opvallende stiptheid waarmee de Antwerpse predikant deze verhoren opgenomen heeft, zal veroorzaakt zijn door de afwezigheid hiervan in het werk van Rabus. Deze nauwgezetheid is des te verheugender, omdat de twee copieën die van het werk van Bale overgebleven zijn, beide dezelfde pagina's missen. Dit kan uiteraard geen toeval zijn. Gesuggereerd wordt dat deze bladzijden verwijderd werden 'to spare the reputation of Paget, who is somewhat roughly handled by Bale.'⁵

Gevreesd werd dat deze passages wel voor altijd verloren zouden zijn. Adriaan van Haemstede vult deze lacune, die blijkt te bestaan uit een gesprek van de bisschop van Winchester met de gevangene, aan. Inderdaad maakt Anne Askewe een pijnlijk satirische opmerking, maar die schaadde niet de reputatie van William Paget. Het was trouwens algemeen bekend dat deze, die juist in die tijd opklom tot één van de belangrijkste adviseurs van Hendrik VIII, in staat was met alle winden mee te draaien.⁶

Over het gesprek met de bisschop schrijft van Haemstede:

1. Rabus III, p. 184b-186a; A.v.H., p. 155-165; Bale, p. 136 ev.;
- 'The first Examinacyon of Anne Askewe, Iately martyred in Smythfelde, by the Romysh Popes upholders, with the CIucydacyon of Johan Bale', Marpurg, Hessen 1546 (p. 136) en: 'The Jatter examination of the worthy servant of God, mistress Anne Askewe, the younger daughter of sir William Askewe, knight, of Lincolnshire, Iately martyred in Smithfield, by the wicked synagogue of antichrist', Marpurg, Hessen, 1547 (p. 195).
2. Bale, p. 140.
3. Hij laat haar ontkenning weg als zou ze gezegd hebben dat de duivel het sacrament bediende in plaats van God, wanneer een slechte priester de handelingen verrichtte. Doordat hij dit punt uit de beschuldiging weglaat, is zijn nummering anders. Bale, p. 150 ev; A.v.H., p. 156.
- 4 Bale, p. 156; A.v.H., p. 157.
5. Bale, p. 205, aant. 1.

‘Na veel ander woorden ende redenen over ende wederover ghehadt, strafte de Bisschop Anna, omdat sy de Schriftuere overlesen had: hier door seyde hy, zijt ghy in dwalinge gekomen, ende blijfter noch so hartneckelick in. Het en is het officie der vrouwen niet: een yghelick moet zijn beroepinghe waer nemen. Het en betaemt een vrouwe niet meer de Schriftuere te handelen, dan het een Zoghe betaemt een zadel te dragen. Anna wart lachende, ende seyde: *mijn heere, Het betaemt so wel een Zoghe den zadel te draghen, alst doet den Ezel, een Bisschops Mijter.*

De Bisschop dreychde haer dat sy verbrant sonde worden. Sy andtwoordde, dat sy de gantsche Schrift doorsocht hadde: maer noch noyt ghevonden dat Christus of zijn Apostelen yemant hadden doen sterven; wel aen, seyde sy, God sal uwe dreyghementen bespotten."

De passage maakt wel duidelijk dat het verwijderen van de bewuste pagina gebeurde niet terwille van de reputatie van Paget, maar van die van de bisschop van Winchester.

Tenslotte heeft van Haemstede ook het gebed waarmee Anne Askewe haar geschrift besloot, overgenomen. Alleen suggereert hij, omdat dit beter past bij de gang van zijn verhaal; dat zij dit gebed uitgesproken heeft bij de terechtstelling.² De vergelijkende studie toont aan dat van Haemstede, indien nodig, bij machte was van Bale's werk gebruik te maken.

Ook van sir John Oldcastle heeft Bale een martelaargeschiedenis uitgegeven. Wij treffen deze geschiedenis eveneens bij Rabus en van Haemstede aan. ³ Bij vergelijking valt het op dat van Haemstede een enkele maal iets uitvoeriger is dan Rabus. Dan volgt hij Bale op de voet.⁴

Overigens is de overeenstemming in de orthografie tussen van Haemstede en Rabus wel erg groot. Waar Bale over Rogester' spreekt, vinden we bij de beide anderen de aanduiding 'Roffen." Zij hebben het over bisschop 'Heinrich/ Heinryck van Wincester' die door Bale 'Henry Bolingbroke van Winchester' genoemd wordt.⁶

Zowel Rabus als van Haemstede laten bepaalde passages weg, zoals de mededeling dat Oldcastle op grond van de 'law of arms' bereid was met wie dan ook

1. A.v.H., p. 161.

2. A.v.H., p. 164; Bale, p. 237, 238.

3. Rabus In, p. 33b ev.; A.v.H., p. 66 ev.; Bale, p. 5 ev.: A Brief Chronicle concerning the Examination and Death of the blessed Martyr of Christ, Sir John Oldcastle, the lord Cobham. Collected together by John Bale, out of the Books and Writings of those popish prelates which were present both at his condemnation and judgment.

4 Bijv. bij de beschrijving van de eerste vergadering onder leiding van aartsbs. Thomas, waar Oldcastle veroordeeld werd, en de reactie van de koning die beloofde zelf eerst contact met lord Cobham op te nemen; Bale, p. 16, 17; A.v.H., p. 67.

5. Rabus, p. 37a; A.v.H., p. 67; Bak, p. 18.

6. Rabus, p. 38a; A.v.H. p. 67; Bale, p. 23. Volgens Bale, p. 51, vluchtte Oldcastle naar Wales; Rabus en A.v.H. (p. 46a en 69) spreken van Cabrian.

te vechten over de zaak van het geloof, wat zij waarschijnlijk een weinig geestelijke uitdaging vonden. Ook verzwijgen ze dat op verzoek van de gevangene een brief in Londen rondgegeven werd met de uitspraak dat hij alle sacramenten van de kerk aanvaardde. Dergelijke gedachten snijdt van Haemstede ook uit diens geloofsbelijdenis weg.

Adriaan van Haemstede geeft als enige van de drie een verklaring van het verzoek dat lord Cobham bij een verhoor gedaan werd, of hij van de ban ontheven wenste te worden: '(want

niemand die inden ban is voor recht spreken mach),’ een toevoeging die zijn juridische opleiding verraad.1

Hoe bij het sterven van Oldcastle een profetie van hem zelf in vervulling ging, wordt wel vermeld door Rabus en van Haemstede, maar niet door Bale.2 Kennelijk heeft Rabus het bericht van Bale aangevuld met gegevens van Foxe; van Haemstede volgt zijn Duitse collega tot in de orthografie toe, al is hij in een enkel geval uitvoeriger dan deze. Het is niet onmogelijk dat hij ook nu tegelijkertijd de beschikking had over het geschrift van Bale.

De uiteindelijke conclusie bevestigt wat door verschillende auteurs gesteld is: *van Haemstede heeft in ruime mate gebruik gemaakt van het werk van Crespin en Rabus*. Ook benutte hij voor Engelse en Nederlandse martelaars verschillende malen reeds gepubliceerde pamfletten. Bovendien ging hij af op gegevens die ooggetuigen hem verschaften, brieven en belijdenissen die hem toegezonden werden (zij het niet in ruime mate), en op eigen ervaringen.

Tenslotte dient nog gehandeld te worden over de bron, die van Haemstede mogelijk gebruikt heeft bij zijn beschrijving van **de eerste veertien** eeuwen.

Gilmont veronderstelt dat hij gebruik gemaakt heeft van ‘une chronique on les événements étalent énumérés sans grand souci de synthèse’; de polemische geest zou wijzen op een kroniek van protestantse huize.

Het aantal vóór 1559 verschenen protestantse kronieken is niet zo talrijk. Gilmont verwacht dan ook dat de bron gemakkelijk opgespoord moet kunnen worden. Dit is hem zelf evenwel niet gelukt. Adriaan van Haemstede blijkt geen gebruik gemaakt te hebben van Rabus I, noch van de ‘Catalogus testium veritatis’ van Flacius,³ zelfs niet van ‘Der leecken Wechwyser’ al verschaft ook dit werk ons een korte beschrijving van de duizenden martelaars die er sinds Christus en om Zijntwil geweest zijn.⁴ Evenmin vinden we de bron terug in de polemische geschriften die F. Pijper in het eerste deel van de Bibliotheca Retormatoria Neerlandica verzameld heeft.⁵

Ook de door Melanchton bewerkte

1. A.v.H., p. 68.

2 A.v.H., p. 69; Rebus, p. 46a.

3 J.-F. Gilmont, a.w., p. 411. Deze conclusies kan ik bevestigen.

4. Bibl. Ref. Neer’. IV, F. Pijper, Der Leken Wechwyser..., p. 340, 341.

5 Bibl. Ref. Neerl. I, Polemische geschriften der Hervormingsgezinden.

‘Chronicon Carionis’ is niet op aantoonbare wijze door van Haemstede gebruikt.¹

Het lijkt mij ook twijfelachtig, of de veronderstelling dat hij van één bron is uitgegaan wel juist is. Het eerste deel van zijn werk vormt bepaald geen eenheid. Bij de opbouw van zijn werk is hij uitgegaan van een duidelijk omlijnd plan. Hij wil niet zonder meer een opeenstapeling van martelaarsgeschiedenissen geven.

In zijn inleidend ‘Tot den Christelicken Leser’ heeft hij zijn bedoelingen uiteengezet: wel in de eerste plaats ‘bequamelick de historien der Martelaren te beschrijven’ en dat ‘van den tijden Christi af tot dese onse tijden toe,’ maar daarnaast toch ook ‘opt cortste, so veel alst moghelick is, den oorspronck der dwalingen die nu de overhant ghenomen, ende de waarheyt onder ghedruckt hebben, verklaren: ende des Roomschen Antichrists gheveystheyt, valsche leeringhe, ende bloedtghierich ghewelt ontdecken ende voor ooghen stellen...’

Daarbij realiseert hij zich ‘dat alle dwalinghe niet terstont volmaectelick, maer metter tijt, nu wat, ende dan noch meer, toe ghenomen, ghewassen ende vermeerderd hebben.’ Hij vraagt de lezer dan ook begrip te hebben voor de onmogelijkheid deze geleidelijke groei op adequate

wijze te beschrijven.²

Naast de beschrijving van de martelaars, uitgaande van de gedachtegang dat de ware gelovigen altijd vervolging te doorstaan hebben, wil hij aangeven, *op welk tijdstip de dwalingen begonnen zijn én wanneer ze hun definitieve vorm gekregen hebben.*

Hij heeft zich stipt aan dit programma gehouden.

Aan het eind van het jaar 335 onderbreekt hij zijn relaas van martelaren met een andersoortig hoofdstuk, getiteld: *Wan de afneminghe des Roomschen Rijckx, ende oorspronck des Antichrists.*⁵

Hij beschrijft, hoe in 336 keizer Constantinus de nieuwe residentie Constantinopel scheidt, voorts de chaotische toestand die ten gevolge van de volksverhuizing in het Westromeinse rijk zichtbaar werd. Toen, in die verwarring, is de kerk op verkeerd spoor gekomen. 'In dese tijden hebben oock de Bisschoppen onder malcanderen niet gherust, maer seer twistich ende oproerich geweest, deene den anderen vervolght ende verdreven: want een yghelick wonde de meeste zijn,... sy waren alle in eerghiericheyt verdroncken, daer wt rezen secten ende dwalingen, kettters, valsche Propheten, ende verleyders.' Zo waren zij 'al voorloopers des groeten Antichrist, wiens wegh door sodanige middelen be reyt wardt.'⁴

Vervolgens beschrijft hij op welke wijze de bisschop van Rome het hoogste gezag verkreeg. Merckt doch van hoedanighen de Pausen haer macht krijgen,

1. Corp. Ref. Phil. MeL., vol XII, Chronicon Carionis, Janne expositum et auctum... a Ph. Melanthere, p. 711-1094.

2 ongenummerd: 'Tot den Christelic ken Leser.'

3. A.v.H., p. 29.

4. id. p. 30.

275

namelick, van eenen, die Mauricum den keyser vermoort hadde.' Hier beghon de verholentheyte des Antichrists haer selven te openbaren.'¹

In dit hoofdstuk geeft hij de ontwikkeling weer tot de tijd van Karel de Grote toe, eindigend met de woorden: 'Aldus heeft de Antichrist op de een zijde ende de Turck op de ander zijde ghewelt ghekreghen, de twee dootlicke vyanden des warachtighen Christenheys.'"

Zelf beweert hij bij zijn beschrijving gebruik te hebben gemaakt van 'oude History schrijvers,'³ maar het is denkbaar dat hij ook deze zin zonder meer aan een ander geschrift ontleend heeft. Later, als hij van *de zonsverduistering* vertelt, het Goddelijke antwoord op de wreedheid van Irene die de keizer de ogen uitstak, verwijst hij naar Eutropius.⁴

In dit eerste gedeelte noemt hij dus de toenemende macht van de bisschop van Rome de diepste oorzaak van alle dwalingen binnen de kerk.

Later, wanneer de dwalingen hun definitieve gestalte gekregen hebben, onderbreekt hij zijn relaas opnieuw met het onderdeel: 'D'artikelen der Papistiscer secten.'⁵

Het getuigt van inzicht dat hij dit gedeelte gevoegd heeft in het tijdperk tussen 1208 en 1285, toen inderdaad de contouren van de kerkelijke leer duidelijk zichtbaar werden.

De stijl van dit gedeelte is monotoon, in de vorm van een aanklacht:

'Sy funderen haer kercke op de successie ende afkominghe der Bisschoppen...

Sy zijn ghedeylt in veelderhande twistighe secten...

Sy hebben Priesters, die van de Bisschoppen ghewijet zijn..

Sy soecken haer salicheyt buyten Christum...

Sy hebben... so menghen Afgod ofte Patroon.

Sy deylen de macht ende de eere Gods...

Sy setten beelden in haer kercken...

Sy sweeren in haer eeden...

Sy maken veel Sabbathdaghen...
Sy doopen oock kloeken...
Sy hebben het Aventmael des Heeren verandert...
Sy onthouden den wijn...
Sy bidden het broot aen...
Sy scheidten den houwelicken staet...'

Opmerking verdient wat hij van de doop zegt: *'In het Doopsel laten sy het sonderlickste wt, namelick, de predikinghe des Evangeliums...'*," geheel in de lijn van zijn geloofsbelijdenis, waarin hij verklaarde dat bij de bediening van de doop

1 id. p. 31.
2 id. P. 35.
3 id. p. 31.
4 id. p. 34.
5 id. p. 40 ev.
6 id. p. 42.
276

in acht genomen moest worden: *'Primum, ut evangelium praedicetur...'*¹

Aan het eind van de venijnige weergave van de rooms-katholieke leer volgt dan nog, wat van Haemstede wellicht als de grootste dwaling beschouwd heeft, omdat deze de mogelijkheid van herstel uitsloot: *'Ende nochtans kunnen sy niet lijden eenighe vermaninghe tot beteringhe: maer die haer vermanen ende straffen, vervolghen sy met nier ende sweert, als wy hier nae noch verhalen sullen.'*²

Dan hervat hij de eigenlijke martelaarsgeschiedenis.

Zo heeft hij de beide beschouwingen, hoewel ze de eenheid van het eerste deel verstoren, op vakkundige wijze in zijn werk ingebouwd. De eerste, over de oorsprong van de antichrist, plaatste hij in de tijd toen inderdaad de grond voor het latere pausschap werd gelegd; de tweede, over de artikelen van de papistische secte, plaatste hij in de dertiende eeuw, volgend op het vierde Lateraanse concilie waarin niet alleen het begrip *'transsubstantiatio'* voor het eerst in een officiële uitspraak werd vastgelegd maar waarin vooral door een uitvoerige wetgeving het leven van geestelijken en leken omheind werd.³

Hoe groot is nu de waarschijnlijkheid dat hij dit alles aan één bepaalde, protestantse bron ontleend heeft?

Zeker de laatste beschouwing maakt een authentieke indruk. Hoezeer de passage over de doop aansloot bij wat hij hierover in zijn geloofsbelijdenis leerde, hebben we al gezien. Ook de scherpe toon wekt geen verwondering. We komen in de martelaarsgeschiedenis vaker schimpscheuten tegen, die wel terdege van Adriaan van Haemstede afkomstig zijn.⁴

De eerste beschouwing geeft meer reden om naar een andere auteur te zoeken. De kritische wijze waarop hier over Arianen geschreven wordt, die zelfs de naam *'christen'* niet langer mogen dragen," is moeilijk in overeenstemming te brengen met de genuanceerde benadering, die wij in zijn brief aan Acontius zijn tegengekomen.⁶

Ik wil de mogelijkheid dat hij de beschouwing over de oorsprong van de antichrist tot in de woordkeus toe aan een ander ontleend heeft, dan ook niet uitsluiten, hoewel ik deze bron niet heb kunnen vinden.

Dat hij deze bron niet vermeldt, maar wel naar Eutropius en oude historie schrijvers verwijst, behoeft geen bevreemding te wekken. Hij noemt ook Rabus en Crespin niet, maar neemt meermalen over de auteurs naar wie zij verwijzen.⁷

1. W. G. Goeters, Dokumenten van A.v.H., bijl. A, p. 53; cf. hfdst. 3 § 2, p. 94.
2. A.v.H., p. 43.
3. zie over 4e Lat. conc. o.a. Getchiedenis van de kerk, dl. III: De Kerk in de Middeleeuwen I, M. D. Knowles, Hilversum 1968, p. 285, 286.
- 4 cf. p. 267, 268.
- 5 A.v.H., p. 30: 'De secten die daer op resen bedreven groot geweld, ende bysonder de Arrianen... Wens... een Arrianist geworden, ende daerom heeft hy de Christenen seer nijdichlick vervolght.'
- 6 cf. hfdst. 4 § 7, p. 1t1; J. H. Hessels, II, no. 54, p. 167.
- 7 Hij noemt: J. Baleus (eig. drukfout: Balen), p. 51; Waldenus, p. 70; Faventius de historyschrijver, p. 73.

Van het eerste deel kan nog gezegd worden, dat het wel van enige kritische zin blijkt geeft. Van Haemstede verzwijgt de dood van mannen als Petrus, Paulus en anderen 'om dat wy gheen sekerheyt van haren doot hebbe.'¹ Hij neemt niet alle legenden voor waar aan. Ook is duidelijk, dat hij niet rechtstreeks uit Eusebius geput heeft. Deze geeft van verschillende martelaargeschiedenissen een andere voorstelling. Volgens hem is Blandina, het moedige slavinnetje uit Lyon, tenslotte in een net op de horens van een stier omgebracht, terwijl van Haemstede vertelt hoe ook dit beest er niet in slaagde een einde aan haar leven te maken.² Ook ten aanzien van Romanus geeft van Haemstede een andere voorstelling van zaken.³

Ik acht geen reden aanwezig om te veronderstellen dat hij vooral afgegaan moet zijn op een protestantse geschiedschrijving. Door zijn opleiding kan hij voldoende op de hoogte gekomen zijn van de geschiedenis van de kerk om zelf met behulp van verschillende geschriften, zoals dat van Eutropius, het eerste deel te kunnen opbouwen. Wel zal hij ook dan overeenkomstig zijn methode van werken zoveel mogelijk verhalen aan anderen hebben ontleend.

Zeker kan de tweede toegevoegde verhandeling over de artikelen van de papistische secte van hem zelf afkomstig zijn. De antithetische toon was hem niet vreemd.

In ieder geval heeft hij niet een direct gebruik van Eusebius gemaakt.

De opbouw van het geheel maakt het onwaarschijnlijk dat hij voor dit deel van zijn martelaarsgeschiedenis van één bepaalde bron is uitgegaan. Er is dan ook weinig reden aan te nemen dat er zich achter dit deel een protestantse kroniek bevindt, wier betekenis voor het werk te vergelijken is met de betekenis van Crespin en Rabus.

§ 4. De waarde van zijn werk en enkele overwegingen over de plaats van uitgave

Zijn martelaarsgeschiedenis leent zich maar ten dele voor de bestudering van zijn denkbeelden. Adriaan van Haemstede is bovenal een compiler. Dat was hij al bij het schrijven van zijn *Tabulae*.⁴ Zo hebben we hem leren kennen uit zijn geloofsbelijdenis, waarvoor hij de structuur aan de geschreven belijdenis van Anton Verdickt ontleende.⁵ Dat blijkt ook uit zijn martelaarsgeschiedenis. Hij heeft bijeengebracht wat hij elders vond. Het materiaal van Crespin, Rabus, Bale, Micron, akten, geschreven berichten van vrienden heeft hij verzameld en in de vorm van korte verhalen bewerkt en herschreven.⁶

1. A.v.H., p. 8.

2. A.v.H., p. 15; Ich bin Christ, Frühchristliche Martyrerakten, p. 68, Düsseldorf 1961.

3. A.v.H. p. 22 ev.; Eus., in *Aanhangsel*, no. 2, p. 417, 418, Kerkgeschiedenis van Eusebius Pamphyti, dl. III, vert. van H. U. Meyboom, Leiden 1908.

4 cf. hfdst. 1 § 2.

5 en hfdst. 3 § 2, p. 89.

6. cf. hfdst. 6 § 3.

Hij is geen oorspronkelijk schrijver; hij ontleent. Gedachten die wij bij deze of gene martelaar aantreffen, of zelfs beschouwingen die de verhaler naar aanleiding van de gebeurtenissen geeft, kunnen niet zonder meer aan Adriaan van Haemstede worden toegeschreven. Ze zijn slechts zelden van hem zelf afkomstig.

Vaak is het voor de kennis van zijn visie belangrijker na te gaan, welke passages hij uit de oorspronkelijke werken niet heeft opgenomen. Het is gebleken dat hij bij de bewerking van de stof zich niet alleen door praktische maar ook door dogmatische overwegingen liet leiden.¹ Dat hij geen relativist was, blijkt uit de wijze waarop hij voor Calvinisten minder aanvaardbare gedachtegangen van martelaars weglief of corrigeerde. De passages die hij weglief, onthullen dat hij gereformeerder was dan men wel gesuggereerd heeft.

Zijn werk is dan ook minder betrouwbaar dan dat van Crespin en Rabus. Wij hebben evenwel gezien dat de betrouwbaarheid van zijn werk toenam, wanneer hij niet aan Rabus of Crespin ontleende. Dit geldt niet alleen voor de verhalen die hij op grond van eigen ervaring neerschreef, maar ook voor de geschiedenis van Anne Askewe, Hoste van der Katelijne.²

Voor de geschiedenis van de heimelijke protestantse kerken in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1550-1560 is zijn werk van het hoogste belang. De feiten die hij weergeeft, stemmen volledig overeen met wat in de archieven gevonden wordt.³ Maar ook afgezien van het feit dat hij ons belangrijk materiaal biedt voor de geschiedenis van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden, heeft zijn werk waarde.

Van belang is zijn geschiedenisopvatting. Terwijl Rabus van de vierde naar de veertiende eeuw overstapt, omdat toen pas de oude waarheid weer boven kwam, geeft hij een, zij het uiterst summiere, doorlopende geschiedenis vanaf Christus tot zijn eigen tijd toe. Nooit is de waarheid geheel verloren gegaan. Eeuwen lang leefde ze weliswaar aan de rand, in de schaduw van de kerk, maar ze bleef bestaan. Ze bleef functioneren. Er is continuïteit. Steeds werd de waarheid daar gevonden waar om Christus' wil geleden werd, in verdrukte minderheden. Wie onrecht lijdt, heeft gelijk.

1 cf. p. 254 ev.

2. voor Anne Askewe, cf. p. 272, 273; voor H. v.d. Katelijne, p. 267 ev.

3 cf. R. Foncke, a.w., p. 18, waaruit blijkt dat de geschiedenis van de gebrs. Thijs bevestiging vindt in de mededelingen in het stadsarchief te Mechelen. Goeters spreekt dan ook van lofwaardige

nauwgezetheid,' a.w., p. 18. En Gilmont: 'En œnant mieux les pages originales de Haemstede, l'enqu'ête en révèle du même coup la valeur hors pair: sur la vie d'une communauté protestante sous la croix, rares sont les documents aussi évocateurs que les récits des martyrs anversoïis et bruxelloïis de 1558 et de 1559.' (p. 413)

Cf. Mart. Prot. Neerl. (Bibl. Belg. s I t XIX), ss. martyrologes, p. 39.

279

Dit uitgangspunt vinden we later in nog veel consequenter uitwerking bij Gottfried Arnold terug.¹

Ook mag het hem als verdienste aangerekend worden dat hij als eerste een leesbare martelaarsgeschiedenis componeerde. Hoezeer Rabus en Crespin het van Adriaan van Haemstede winnen wat de betrouwbaarheid betreft, hij heeft zich gerealiseerd dat een beknopte samenvatting van een verhaal doeltreffender kan zijn dan een plichtsgetrouwe weergave van vaak in herhaling vervallende brieven, belijdenissen en verhoren. Beter dan de anderen heeft hij zich gerealiseerd wat de lezers verwerken konden. Het ging hem daarbij niet om de beknoptheid zelf. Als een verhaal boeiend geschreven was, met voldoende spanning en afwisseling, nam hij het in alle uitvoerigheid over.² Hij hield zoveel mogelijk rekening met de eisen die de vorm van het korte verhaal stelt.

Zijn werk is dan ook uitbundig geprezen. 'De stijl is levendig, boeiend en rijk aan afwisseling,' schrijft Goeters.³

Ook ab Utrecht Dresselhuis spreekt van 'de eenvoudige, doorgaans enkel verhalende stijl...'⁴ Hij vindt in dit werk 'eene zuiverheid van taal, en eene kracht van uitdrukking, zoo als men bezwaarlijk bij een 'zijner tijdgenoten vóór van Marnix van St. Aldegonde zal aantreffen, ja dien zelfs vrij na op zijde komt, en dus in zekere zin vooruit was.'⁵

'De even sobere als levendige stijl is echt schilderachtig', meent F. Pijper,⁶ die dan ook in verzet komt tegen de kritische opmerkingen van Sepp. Deze had het werk te breed, te uitvoerig, te weinig afwisselend' genoemd.' Toch spreekt ook hij met waardering over de wijze waarop van Haemstede 'met oordeel des onderscheid's' verhalen uitgekozen, bewerkt en geschreven heeft.⁶

Het lijkt mij dan ook niet nodig een tegenstelling tussen Sepp en de andere auteurs te suggereren. Juist de bondigheid van de stijl van Adriaan van Haemstede, de knappe wijze waarop hij de verhalen vorm gaf, doet de eentonigheid van het genre des te sterker uitkomen. De verhalen mogen ieder voor zich boeiend geschreven zijn, de bundel in zijn geheel is inderdaad 'te breed, te uitvoerig, te weinig afwisselend.'

Dat het werk, ondanks de monotonie, zoveel drukken beleefde, heeft verschil-

1. voor Rabus, zie § 1, p. 234. Crespin begint bij Wiclif, al spreekt hij in voorwoord, Lat. ed. 1556, eveneens uit dat de ware kerk altijd vervolging te verduren heeft gehad, zie. p. 235. Cf. hfdst. 4 § 3, p. 135 ev.

Voor de vergelijking met G. Arnold, cf. L. Knappen, Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden, p. 276.

2 bijv. de geschiedenis van Diazius, A.v.H. p. 141-154 (niet eens een echte martelaar!) 3 W. A. Goeters, a.w., p. 18.

4. ab Utrecht Dresselhuis, a.w., p. 89.

5 id., p. 108.

6. F. Pijper, a.w., p. 61.

7 Chr. Sepp, a.w., p. 133.

8 id. p. 42.

280

lende gronden, maar mag toch mede toegeschreven worden aan de wijze waarop van Haemstede het had uitgevoerd.¹

Verdienste heeft zijn werk ook om de chronologische ordening van de stof. Hij is de eerste

schrijver van een martelaarsgeschiedenis, die dat consequent gedaan heeft. Rabus gaf geschiedenissen uit, al naar ze binnen zijn bereik kwamen. Ook Crespin hield zich niet strak aan een indeling naar de tijd.²

Vermelding verdient ook dat de andere auteurs in de keuze van de stof mede bepaald werden door nationale interesses:

49% van de martelaars bij Rabus komen uit het Duitse taalgebied;

68% bij Crespin uit het Franse.;

bij Adriaan van Haemstede: 47% uit het Franse, 10% uit het Duitse, 10% uit het Engelse taalgebied, 4% uit Italië en 29% uit de beide Nederlanden.³

Hoewel predikanten ongetwijfeld meermalen in hun preken melding hebben gemaakt van de martelaarsgeschiedenis van Adriaan van Haemstede, is zijn werk bij mijn weten toch nooit zoals het werk van Crespin en vooral Foxe naast de Bijbel op de kansels gebruikt.⁴

Misschien mag wel als grootste verdienste genoemd worden, dat hij de eerste is geweest die midden in de vervolging een dergelijk werk gemaakt heeft. Het onrustige slot getuigt van de verwarrende omstandigheden.⁵ Hij schreef, zelf in de strijd verkerende, een boek van de actualiteit in een historisch perspectief. Het grootste deel van zijn werk speelt zich af in de jaren na 1550.⁶

Op deze wijze trachtte hij zijn tijdgenoten, zijn gemeenteleden die in dezelfde omstandigheden verkeerden als hij, steun te verlenen. Hij wilde hun aantonen dat hun strijd een onderdeel, een voortzetting was van het lijden van Christus. De volharding tot het einde zou hun wellicht gemakkelijker vallen, wanneer zij zich bewust werden van de wolk van getuigen die hen omringde.

Vervolgens, het is onbekend *waar de eerste uitgave gedrukt werd*.

Zelf heb ik de veronderstelling geuit dat dit in Antwerpen gebeurd is.⁷ Andere plaatsen die genoemd worden, zijn Emden en Vianen.

1. zie de verschillende gronden om een martelaarsgeschiedenis te schrijven, c.q. voort te zetten en opnieuw uit te geven, § 1.

Gilmont, a.w., p. 412,413: 'Malgré une mort prématurée qui Pempécha de reprendre lui-même le travail, surtout malgré son excommunication, son martyrologe a connu un succès constant auprès de générations de réformés. La qualité de l'édition princeps n'est certainement pas étrangère au fait.'

Hij spreekt van: 'soli recueil, fruit d'une conception mûrie et équilibrée.' Volg. Gilmont, p. 379, bereikte het werk in 1671 de 20e druk. Volg. F. Pijper a.w., p. 41, in 1747 de 24e.

2. Cf. Crespin, Lat. ed. 1556; Gilmont, p. 399.

3. Gilmont, p. 401.

4. voor Crespin, cf. F. Pijper, p. 28; voor Foxe, Dedeké, a.w., p. 23.

5. cf. hfdst. 2 § 6, p. 77 ev.

6. nl. 68%. Cf. Gilmont, p. 401: Tintérêt pour l'actualité est plus marqué chez Crespin que chez Haemstede.'

7. cf. hfdst. 2 § 6, p. 80.

281

Het is mogelijk dat van Haemstede, toen hij nog predikant in Antwerpen was, delen van zijn werk naar een drukker in Emden gezonden heeft.

In zijn 'Vermaninghe tot de Overheyt' presenteert hij zich nadrukkelijk als 'Dienaer des goddelicken woorts binnen Antwerpen!' Hij besluit deze oproep met de woorden: 'Geschreven binnen Antwerpen, Ende voleyndicht in den Jare onses Heeren D.M. LIX.'

Terwijl hij zelf al in Oost-Friesland aangekomen was, moeten hem dan de nadere gegevens over Boutzon le Heu, Cornelis Halewijn en Herman Janssens bereikt hebben. Hij voegde ze

nog aan zijn feitelijk al voltooide werk toe. Het gehele werk zou dan in Emden gedrukt zijn. Wel zijn de laatste gegevens dan snel verwerkt. Het titelblad draagt namelijk als datering 18 maart 1559.² De laatst vertelde gebeurtenissen spelen zich af op 27 februari.

Maar ook dit argument sluit de mogelijkheid van Emden niet uit; het titelblad en een groot deel van het werk kunnen immers reeds gedrukt zijn, voordat de laatste pagina's werden toegevoegd.

Dat ook Vianen genoemd wordt, het gebied van Hendrik van Brederode, komt omdat daar ook andere 'ketterse' geschriften gedrukt werden.

In 1566 vindt in opdracht van Margaretha van Parma een geheim onderzoek plaats. De spion, Marten Jacobsz., komt eind januari 1566 in Vianen aan. Hij stelt zich in verbinding met de drukker Albert Christiaensz. Deze toont hem na enige aarzeling het martelaarsboek van Adriaan van Haemstede en ook andere werken. Niet alle zijn overigens in Vianen gedrukt. Verschillende zijn uit Emden afkomstig. Zoals gebruikelijk functioneerde de drukker tevens als boekhandelaar.³

Toch maakt dit gegeven waarschijnlijk dat de tweede druk van het werk van Adriaan van Haemstede, van 1565, inderdaad in Vianen gedrukt is. Minder waarschijnlijk is dat ook de eerste uitgave uit Vianen afkomstig zou zijn.

Vermoedelijk zal alleen een zorgvuldig typografisch onderzoek ons 'zekerheid kunnen verschaffen.

Op grond van het verzwijgen van plaats van uitgave en naam van drukker, en omdat het werk zelf zich zo bewust richt tot de overheid van Antwerpen, waardoor de indruk gewekt wordt dat het werk in eerste instantie een plaatselijke aangelegenheid is, acht ik het nog steeds het meest waarschijnlijk dat het ook in deze stad gedrukt is.⁴

1. A.v.H. p. Ha; p. VIIa.

De veronderstelling van T. S. Jansma, De boeken van A. C. van Haemstede, p. 197, aant. 1, dat wellicht van de paasstijl gebruik gemaakt is, zodat het boek in werkelijkheid in 1560 uitgegeven is, mist voldoende grond. De gebeurtenissen die op de laatste pagina's beschreven worden hebben zich, ook volgens de gegevens uit de archieven, afgespeeld begin 1559. In het voorjaar 1560 bevond van Haemstede zich trouwens in Engeland. Het onrustige slot van het werk mist elke reden, indien hij in alle rust zijn werk voltooid had.

2. H. de La Fontaine Verwey, Hendrik van Brederode en de drukkerijen van Vianen, p. 13 ev. .

3. cf. hfdst. 2 § 6, p. 80.

282

Het is alsof ook van Haemstede zelf dit werk vooral plaatselijk bedoeld heeft. Nooit komt hij meer op zijn martelaarsgeschiedenis terug. Terwijl Crespin en Rabus hun werk voortzetten met telkens nieuwe gegevens, zwijgt van Haemstede. Ook als hij in Oldersum zijn tijd in ledigheid doorbrengt, komt het niet bij hem op een nieuwe uitgave van zijn martelaarsgeschiedenis voor te bereiden.

Het is mogelijk dat hij zelf onder invloed van Acontius kritischer is geworden tegenover zijn eigen werk. Misschien is hij zich bewust geworden dat een dergelijk accentueren van het martelaarschap op ongezonde wijze de geesten der mensen prikkelt.¹ Gezien zijn eigen houding in de conflicten lijkt dat mij minder waarschijnlijk.

Misschien vond hij het, ondanks zijn eigen oproep in zijn laatste 'Tot den Leser,'² niet nodig zijn werk nog verder uit te breiden, ook al kreeg hij de beschikking over nieuwe gegevens.

Ik acht het evenwel het meest aannemelijk dat zijn verder zwijgen samenhangt met zijn veranderde situatie. Zolang hij predikant in Antwerpen was, verkerende midden in de strijd, hanteerde hij alle middelen die hem ter beschikking stonden om de plaatselijke overheid te bewegen zich niet te bezondigen aan de vervolging van mensen die Christus waarlijk liefhadden. Door zijn bezoek aan de burgemeester, maar evenzeer door het schrijven van een

martelaarsboek trachtte hij zijn omgeving te beïnvloeden. Deze overheid, deze mensen, deze gemeenteleden, zichzelf wilde hij op het juiste spoor brengen en houden.

Hij verzocht de lezers hem nieuwe gegevens over Goddelijke straffen op vervolgers te verstrekken, opdat hij de overheid nog sterker onder druk kon zetten. Het past geheel in dit kader, dat zijn geschiedenis, waarin hij voorbeelden uit alle landen had aangehaald, uitliep op een uitvoerige beschrijving van de toestanden in Antwerpen zelf. Op deze stad was zijn werk in eerste instantie gericht, al spreekt hij in zijn *Vermanighe* alle overleden der Nederlanden aan. In deze plaats zal zijn werk dan ook wel gedrukt zijn.

Zo alleen is het verstaanbaar, dat zijn eigen bemoeienis met het werk ophield, toen hij ophield predikant van Antwerpen te zijn.

De pastorale gerichtheid op deze stad geeft de eerste uitgave van zijn martelaarsboek, ondanks de opeenhoping van verhalen, een geladenheid die de latere uitgaven in toenemende mate missen.

1 cf. hfdst. 5, p. 223.

2. A.v.H. p. (455).

HOOFDSTUK 7

SLOTBESCHOUWING

Nu wij een poging willen doen in een slotbeschouwing Adriaan van Haemstede nog éénmaal in het vizier te krijgen, en als in vogelvlucht zijn persoonlijkheid, de oorzaak van de conflicten en zijn plaats in het geheel van de reformatie willen beschrijven is het van belang ons te realiseren dat wij slechts enkele korte episodën van zijn leven kunnen overzien, met name de jaren 1557-1562. Hij was ongeveer tweeëndertig jaar, toen hij predikant in Antwerpen werd, en ongeveer zevenendertig, toen hij ergens in het noorden van ons land of in Oost-Friesland stierf.

In die zes jaar heeft hij opmerkelijk veel gedaan. Hij heeft de kleine schuilkerk in Antwerpen algemene bekendheid gegeven; zittend in een boom heeft hij even buiten de stad voor duizenden uit de wijde omtrek hagepreken gehouden;¹ met één van de burgemeesters heeft hij gesproken over het lot van de gevangenen en de situatie van de heimelijke gemeente;² hij heeft een martelaarsgeschiedenis van enkele honderden pagina's geschreven, een godsdienstgesprek gehouden te Oudenaarde,³ een geloofsbelijdenis opgesteld ten behoeve van de reformatie in Aken, waar hij eveneens zijn sporen heeft nagelaten;⁴ in Londen heeft hij een conflict met kerkenraden en bisschop geriskeerd en ondergaan terwille van bepaalde dopersen, van wie hij meende dat zij tot de gemeenschap van de kerk toegelaten moesten worden; uit Engeland verbannen heeft hij een levensgevaarlijke tocht door Nederland gemaakt;⁵ hij stond onder meer in correspondentie met Calvijn,⁶ Petrus Martyr,⁷ Jacobus Acontius,⁸ de kerkenraden van Emden en Londen; bij een tweede bezoek aan deze laatste stad werd hij gevangen gezet en vervolgens opnieuw uitgewezen.⁹

1 cf. hfdst. 2, § 6, p. 65 cv.; hfdst. 4, § 7, p. 186.

2 hfdst. 2, § 6, p. 63, 64.

3 hfdst. 2, § 3.

4 hfdst. 3, § 1, 2.

5 hfdst. 4, § 7.

6 hfdst. 2, § 6, p. 70, 71, brief van 26 nov. 1558.

7 hfdst. 4, § 5.

8 hfdst. 4, § 7, p. 190 ev., brief van 14 juni 1561.

9 hfdst. 4, § 8.

Een persoonlijkheid die in zes jaar zoveel overhoop haalt, zoveel beweging veroorzaakt, zoveel werk verzet, zoveel agressiviteit én waardering opwekt, is onze aandacht ten volle waard.

Hij heeft zich volledig ingezet voor de doorwerking van de reformatie. Een goed functioneren van de kerk en het recht op gewetensvrijheid — voor hem twee kanten van één zaak — waren hem inspanning waard. Hij was bereid voor de goede zaak te lijden.¹ Het ongeduld, wanneer hij door de ontwikkeling van het conflict met de kerkelijke overheden tot werkeloosheid is gedoemd, terwijl de velden wit zijn om te oogsten en het aantal arbeiders toch al zo gering is, tekent hem.² Na zijn breuk met de rooms-katholieke kerk heeft hij niet een beschermd leven gezocht. Wel trekt hij de steden langs, waar de reformatie al op gang gekomen is, om zich nader te oriënteren, maar hij blijft niet eindeloos zoeken en studeren; al spoedig laat hij zich inschakelen.³ Daarbij heeft hij niet zijn eigen belang voorop gesteld; hij is niet op financieel voordeel uit geweest, ondanks de beschuldiging die de Antwerpse kerkenraad in één van zijn

brieven uit.⁴ Hij toont zich bereid grote risico's te nemen, als dit voor Gods zaak, voor bepaalde gevangenen, voor bepaalde dopers zinvol is.

Het valt niet te loochenen dat zijn optreden negatieve reacties heeft opgeroepen, niet enkel bij sommige tijdgenoten als Nic. des Gallards⁵ maar ook bij auteurs die in later tijd aandacht aan hem geschonken hebben.

Hij wordt getekend als een eigennuttig man, met een ongemakkelijke karakter,⁶ weinig tot verzoening bereid,⁷ onverstandig in zijn uitlatingen,⁸ die band en regel moeilijk verdragen kon,⁹ kortom als een 'vir zelotes.'¹⁰

Dat zal allemaal wel waar zijn.

Ook een tijdgenoot als ds. Holtman, die vermoedelijk vrij objectief is geweest, betreurde het dat juist Adriaan van Haemstede naar Engeland was gegaan, waar de stand van zaken zoveel tact vereiste. Hij erkent wel 'wat guter gemelthe Adrianus dorch de segen dis Heren gedhan' had, maar kan niet verzwijgen 'wat swackheit he woll somwijlen bewesen hebbe.'¹¹

Waar van Haemstede verschijnt, ontstaat beroering die verschillende malen tot hevige conflicten uitgroeit. Zijn geaardheid zal daartoe ongetwijfeld bijgedragen hebben. Zowel in Antwerpen als in Londen loopt hij woedend een kerke-

1. hfdst. 4, § 7.

2. hfdst. 4, § 7, p. 188, 189, in brieven aan de kerkenraden van Emden en Londen.

3 hfdst. 2, § 2, p. 29.

4 hfdst. 2, § 5, p. 48.

5 die hem een wolf noemde; hfdst. 4, 3, p. 143.

6 D. Nauta, het Calvinisme in Nederland, p. 23.

7 A. A. van Schelven, Nederduitsche vluchtelingenkerken, p. 143.

8 F. L. Bos, a.w., p. 48.

9 Uit het Archief van den Kerkenraad te Emden, inleiding, p. 50. A.v.H. verwachtte volgens de auteurs teveel heil van zijn arbeid onder de aanzienlijken.

10 M. Schoock, p. 495, 527.

11 hfdst. 3, § 4, p. 113.

raadsvergadering uit.¹ In Londen raakt hij bijna in een handgemeen met des Gallards over een stuk dat hij in handen wil krijgen.² Hij maakt een brief open die niet voor hem bestemd is.³ In zijn martelaarsgeschiedenis ontziet hij zich niet schimpscheuten te richten aan het adres met name van de bedelorden.⁴

Het doet dan ook ongeloofwaardig aan, als ab Utrecht Dresselhuis hem karakteriseert als een man van 'zeldzame zachtmoedigheid.'⁵

Wel moet overwogen worden dat hij nog jong was, toen hij in de vaak gecompliceerde situaties verzeild raakte. Bovendien heeft van Schelven terecht opgemerkt dat hij te zwart is afgeschilderd.⁶

In Antwerpen heeft hij zich minder als 'vir zelotes' gedragen dan algemeen aangenomen wordt. Ik heb getracht aan te tonen dat de toenemende vervolging niet speciaal op zijn rekening geschreven mag worden.⁷ Wel was hij de overtuiging toegedaan dat openbare prediking noodzakelijk was, omdat de heimelijkheid van vergaderen onnodig achterdocht wekte, maar hij is hiertoe niet eerder overgegaan, dan de toegenomen vervolging zulks bijna onvermijdelijk maakte en op aandrang van één van de kerkenraadsleden.⁸

Al getuigt zijn gedrag ten opzichte van de kerkenraad bepaald niet van veel tact en begrip, niet ontkend kan worden dat hij zich bijzonder verdraagzaam opstelde tegenover mensen die tussen de rooms-katholieke kerk en de nieuwe beweging in bleven staan als een ezel tussen twee schelven hooi. Hij had er begrip voor, dat sommigen hun kinderen mog in de oude kerk lieten dopen.⁹

Ook zijn brief aan keurvorst Frederik van de Palts toont dat hij wel tot een tactvolle benadering in staat was.

In Londen is zijn gedrag ten opzichte van de kerkenraad meermalen lomp. Daarentegen roemen de dopersen, voor wie hij het pleit gevoerd heeft, zijn welwillende houding.¹⁰

1 hfdst. 2, § 5, p. 47; hfdst. 4, § 2, p. 124.

2 hfdst. 4, § 3, p. 138.

3 hfdst. 4, § 8, p. 199 ev.

4 A.v.H. Geschiedenisre..., p. 40: ‘...de verderffelicke secten der Bedeloordens..., die met vreemde habijten ende kleederen, met Ianghe ghebeden ende geveysde armoede, ende ander diergelijcke hypocrisie, de gantsche weeerelt betoovert hebben, ende onder een schijn van heylicheyt seer groote wreetheyt bedreven hebben over de onnoosele Christenen...’ Door deze orden is het rijk van de antichrist groot geworden. Id. p. 43, waar zonder enig verband met het verhaal verteld wordt, hoe een dominicaan ‘den Keyser Heinrick den VI. met venijn in den Sacramente des Aventmaels vergeven’ heeft.

Id. p. 80: ‘den grauwen Moniken, die haer selven Minderbroers hielen,’ worden te hulp geropen tegen een ketter, want er is ‘gheen gheschickter volck, om den eenvoldighen menschen, door gheveynstheyt te Boeken ende te verleyden, als dese grauwerths zijn.’

Id. p. 115, waar een Jacobijner monnik spottend een ekster genoemd wordt. Id. p. 341 over een monnik ‘van de vier brootbidders Oorden...’

5. J. ab Utrecht Dresselhuis, a.w., p. 114, 117, 118.

6. A. A. v. Schelven, a.w., p. 146.

7. hfdst. 2, § 6.

8 nl. Anton Verdickt, id. p. 67.

9 id. p. 71 ev.

10. Kerkenraads-protocollen, Londen 1560-1563, p. 10, d.d. 5 juli 1560; de dopersen zouden 286

Met hetzelfde recht waarmee verschillende auteurs hem een ongemakkelijk karakter toebedelen, noemen andere hem ‘un esprit de large tolérance,’¹ een man van grote bescheidenheid,² een edel mens, gedragen door een bezielende diep-religieuze geest,³ ‘a sober and pious man.’⁴

Inderdaad gedraagt diezelfde Adriaan van Haemstede zich meermalen zelfs opvallend bescheiden. In een brief aan de kerkenraad van Emden spreekt hij als zijn overtuiging uit dat een priester als Hubertus veel bekwamer is om de gemeente van Antwerpen te leiden dan hijzelf.⁵ Mocht de kerkenraad van Emden evenals hijzelf van mening zijn dat openbare prediking in Antwerpen noodzakelijk werd, dan wilde hij wel dat Petrus Delenus zich bij hem voegde, die over een grotere vrijmoedigheid beschikte.⁶

Dat hij in de brief aan Maaïke Cool nog speciaal aandacht schenkt aan ‘dat vrouke die ons de boter gaf,’ tekent zijn menselijkheid⁷.

Eensgezind zijn alle auteurs, als ze hem *een moedig karakter* toeschrijven,⁸ wat door zijn reactie op de omstandigheden bevestigd wordt. Hij blijft in Antwerpen, ook als Gaspar van der Heyden de wijk neemt. Met zijn bezoek aan de burgemeester van Antwerpen ‘waagt hij zich onverschrokken in het hol van de leeuw.’⁹ De zojuist genoemde brief aan Maaïke Cool, evenals zijn brief aan Acontius, getuigen van zijn koelbloedigheid¹⁰.

Ook erkennen allen dat er, afgezien van zijn houding in kerkelijke conflicten, niets op zijn gedrag is aan te merken. Wat des Gallards ten aanzien van Acontius probeert, nl. inlichtingen inwinnen over diens verleden in Trente in de hoop iets te kunnen vinden dat hem in kwaad licht stelt,¹¹ is voorzover ons bekend nooit met betrekking tot van Haemstede gedaan. Ieder was overtuigd van zijn rechtschapenheid.

Met andere woorden, uit zijn optreden, maar evenzeer uit de commentaren van tijdgenoten en

schrijvers uit later tijd leren we hem kennen als een moedig, welsprekend, intelligent, rechtschapen mens, die verdraagzaamheid kent tegenover mensen met een enigszins afwijkend standpunt, maar die zich tegelijkertijd in bepaalde omstandigheden, tegenover bepaalde mensen uiterst onbehouwen gedraagt. Geringschattend laat hij zich uit over de rooms-katholieke kerk (en

en gezegd hebben: 'amici amici, si eum haberetis affectum, quem vester concionator...'

1. J. Meyhoffer, *Le Martyrologe protestant...*, p. 81, 82,

2 J. ab Utrecht Dresselhuis, a.w., p. 108.

3 It. Foncke, *Duitse vlagschriften*, p. 15.

4. J. Strype, *The History of...* Edm. Grindal, p. 64.

5. *Mist.* 2, § 2, p. 31.

6. *hfdst.* 2, § 4, p. 42.

7. *hfdst.* 4, § 7, p. 183, 184.

8 o.a. D. Nauta, *Het Calvinisme in Nederland*, p. 23; L. Knappen, *Ontstaan en Vestiging*, p. 282; ab Utr. Dresselhuis, p. 109 ev.

9. F. L. Bos, a.w., p. 25.

10. *hfdst.* 4, § 7.

11. *hfdst.* 5, p. 206, 207.

287

dan niet name de bedelorden), de doperse groepering die hij in Antwerpen en Aken leerde kennen, de Calvinistische kerkenraden in Antwerpen en Londen.

Wanneer wij vervolgens nagaan waarom hij zich juist tegenover deze groepen en personen zo negatief opstelt, ontdekken we steeds hetzelfde motief. Hij heeft ze als een bedreiging van de gewetensvrijheid ervaren.

Daarbij vormen de bedelorden voor hem het summum van beknotting. Als de kerkenraad van de Calvinistische gemeente in Antwerpen hem teveel wil breidelen naar zijn zin, en niet alleen hem maar evenzeer die groepen die zich in de omgeving van de kerk beginnen af te tekenen, ervaart hij dit als 'een nieuwe monnikerye.'¹ Dan geeft hij ook geen duimbreed toe. Integendeel, vastberaden maakt hij zich naar alle kanten vrij. Zijn privé-adres maakt hij de kerkenraad niet eens bekend.

Ook financieel wil hij onafhankelijk zijn. Wel blijft hij met toewijding zijn werk verrichten, maar op de wijze die hem goeddunkt. Hij laat zich niet kortwieken.

Dit ingewortelde verlangen vrij te zijn heeft zijn visie bepaald. We kunnen bij hem spreken van *het primaat van de gewetensvrijheid*.

Elke beweging beoordeelt hij naar de mate van vrijheid die zij haar aanhangers vergunt. Daarom heeft hij geen goed woord over voor de Doopsgezinde groepering in Antwerpen, waar elk afwijkend gedragspatroon en elke afwijkende visie veroordeeld wordt. In haar doopsopvatting treft hij dezelfde dwangmatigheid aan als in de rooms-katholieke kerk.²

Maar als hij in Londen andere dopers ontmoet, die vooral nadruk leggen op liefde en verdraagzaamheid,³ is hij onmiddellijk bereid ruimte voor hen te scheppen binnen de kerk. De agressieve reactie van de Calvinistische gemeenschap aldaar doet hem beseffen, dat ook hier aan de gewetensvrijheid tekort gedaan wordt.

In de loop van het conflict geeft hij zijn gedachten steeds duidelijker vorm, hoewel we niet kunnen spreken van een verandering in zijn denken. Zowel in Antwerpen als in Londen, of hij nu dopers weert uit zijn martelaarsgeschiedenis dan wel het pleit voor hen voert, steeds wordt hij in zijn gedrag en in zijn denken bepaald door dit primaat van de gewetensvrijheid.

In de brief van Petrus Martyr hebben wij de beste samenvatting van deze gedachten aangetroffen⁴. Duidelijk is dat van Haemstede terwille van de zwakken de grenzen van de kerk ruimer wilde trekken dan de kerkenraden van Antwerpen en Londen geoorloofd vonden. De verzoening van onze zonden door het offer van Jezus Christus beschouwde hij volgens Petrus Martyr als het

1 hfdst. 2, § 2, p. 32, in brief van 21 juni 1557.

2 hfdst. 3, § 2, p. 94, 95.

3. wellicht met een verbinding naar het 'Huis der Liefde,' hfdst. 4, § 2, p. 129 ev.

4. hfdst. 4, § 5.

288

centrale gegeven van de leer der kerk! Wie deze kern afwijst, is geen christen meer. Maar allen die dit aanvaardden, horen zijns inziens bij de kerk, hoe klein hun geloof verder ook zijn mocht. Als zij ten aanzien van niet-fundamentele onderdelen van de leer, zoals de wijze van Christus' menswording, naar de mening van de kerk dwaalden, diende er wel met hen gesproken te worden, maar niet op een antithetische wijze alsof zij in feite vijanden van de waarheid zouden zijn. Hun dwalingen stonden hun christen-zijn niet noodzakelijkerwijs in de weg. Ook liet hij de mogelijkheid open dat hij zelf in bepaalde opzichten dwaalde. Hij was bereid zich te laten gezeggen, mits men hem niet als een tegenstander van de Heer beschouwde.²

Redetwisten over minder essentiële onderdelen van de leer vergeleek hij met het dobbelen van de soldaten om het kleed van Jezus, terwijl Deze boven hen te lijden hing; dat leidde dus naar zijn overtuiging de aandacht van het wezenlijke af.

Wel achtte hij het mogelijk dat op het éne fundament, Jezus Christus, door sommigen in hun onnozelheid of door hun kleingeloof gebouwd werd met hout, hooi of stro, terwijl anderen daarop met goud, zilver of kostbaar gesteente bouwden; hij achtte de ene gedachtegang meer waar dan de andere, en de ene groepering waardevoller dan de andere, maar zolang het fundament van de verzoening ongeschokt bleef, mocht dit verschil in gehalte broeders van het éne huis niet uiteendrijven.³

Hij ontzegde kerkelijke leiders het recht bepaalde groepen mensen onder dreiging van verbanning in gewetensnood te brengen. Zoals we gezien hebben, heeft Acontius deze gedachten breder uitgewerkt.⁴

Dit recht misten kerkelijke leiders mede omdat zelfs de grootsten onder hen evenmin vrij van dwalingen waren. Van Haemstede verstoutte zich Calvijn op één lijn met Menno Simons te noemen.⁵

Naar zijn overtuiging deed hij met deze zienswijze het meest recht aan de barmhartigheid van God. Hij achtte het ook onjuist mensen met opvattingen, die in zijn oog dwalingen waren, tot inkeer te brengen door hen met het eeuwige oordeel van God te bedreigen.⁶ Wie zich hieraan schuldig maakte, plaatste God aan de kant van de machten die de menselijke vrijheid aantastten. Hij had God vooral leren kennen als de God die vrijmaakt.⁷ Zijn inzicht moest wel juist zijn, 'omdat het in zeer sterke mate de waardigheid en de grootheid van Gods ontferming beklemtont.'⁸

1 id. p. 163.

2 hfdst. 4, § 2, p. 123.

3 hfdst. 4, § 2, p. 124; § 5, p. 163 ev.

4 hfdst. 5.

5 hfdst. 4, § 3, p. 140.

6 hfdst. 4, § 5, p. 157.

7 hfdst. 3, § 2, p. 92.

8 hfdst. 4, § 5, p. 164.

289

Van zijn pleidooi voor gewetensvrijheid binnen de kerk zeggen zowel Petrus Martyr als Jan Utenhove, dat hier de grenzen van de kerk zo wijd gemaakt worden dat vrijwel alle ketters

van alle tijden daarbinnen passen.¹ Van Haemstede wil de kerk alleen sluiten voor hen die de verzoening van Christus loochenen én hen die de vrijheid van anderen aantasten.

Dat hij ook de laatste/categorie in feite niet tot leden van de kerk rekent, blijkt vooral uit zijn gedrag. Hier vinden we de eigenlijke reden waarom hij zich zo onbehouwen uitlaat tegenover de kerkenraden in Antwerpen en Londen. Deze broeders beschouwt hij, voorzover zij de vrijheid van medechristenen beknotten eigenlijk niet meer als leden van de kerk. Desnoods richt hij zich over hen heen rechtstreeks tot de gemeente.

Hij heeft geen enkel vertrouwen in het oordeel van de kerkenraadsleden in Londen. Zo snel mogelijk onttrekt hij, zoals wij gezien hebben, zijn zaak aan hun jurisdictie. Zij zijn in zijn oog tegenstanders van de ware kerk, zoals de schriftgeleerden in de dagen van Jezus dat waren.²

Het is tegen deze achtergrond verstaanbaar, waarom hij de doperse martelaars geen ruimte gunt in zijn martelaarsgeschiedenis. Zij staan te gauw klaar met hun oordeel over andere gelovigen, zij zijn te zeer besmet door 'een nieuw monnikerye' dan dat ze werkelijk voor leden van de kerk van Christus kunnen gelden.

Daarentegen gunt hij binnen de kerk wel alle ruimte aan broeders die in alle bescheidenheid de mening zijn toegedaan, dat zij hun kind jarenlang ongedoopt kunnen laten, en zelfs aan hen die hun kind in de rooms-katholieke kerk laten dopen; en dat terwijl de kerkenraad in Londen al leden onder censuur plaatste die hun kind in een Lutherse kerk ten doop hielden, een standpunt dat ook Gaspar van der Heyden deelde.³

We moeten dan ook constateren dat er inderdaad een wezenlijk verschil in kerkopvatting was, waardoor een conflict in Antwerpen maar vooral in Londen onvermijdelijk was. De conflicten ontstonden niet enkel door verschil in karakter van leidinggevende persoonlijkheden die niet met elkaar overweg konden. Wel speelde het karakterverschil mede een rol, alleen al omdat iemands karakter mede bepaalt welk theologisch standpunt hij inneemt. Maar die standpunten weken dan ook uiteen, en nog wel op een uiterst gevoelig punt dat onmiddellijk consequenties had voor het kerkelijk beleid naar buiten. Men kan zich indenken dat de Londense kerkenraad ernstig bezwaar maakte, toen Adriaan van Haemstede de kerk van Emden suggereerde dat het enige verschil hierin bestond dat hij bepaalde dopers niet wilde verdoemen en de kerkenraad van Londen wel.⁴ Op dat punt was het conflict wel uitgebroken, maar er zat meer achter, namelijk *een andere visie op de kerk*.

1. P. Martyr, hfdst. 4, § 5, p. 163; J. Utenhove in brief aan Bullinger en zijn collega's, d.d. 3 ma. 1561, Calv. Op. dl. XVIII, no. 3353, kol. 391.

2 hfdst. 4, § 4, p. 147, 148.

3. hfdst. 4, § 8, p. 197; last. 2, § 6, p. 70 cv.

4. hfdst. 4, § 8, p. 193, 194; cf. Kerkenraads-protocollen Londen, p. 337.

Hoezeer men kritiek kan hebben op het optreden van de Londense kerkenraad, men mag het mijns inziens deze broeders niet euvel duiden dat zij Adriaan van Haemstede niet langer als predikant van de gemeente wilden handhaven. Zijn andere opvatting over de kerk voerde tot een beleid dat voor de Londense gemeenschap onaanvaardbaar was. Het is ook opmerkelijk dat hij voor zijn standpunt bijzonder weinig steun gevonden heeft, hoeveel waardering velen voor zijn persoon kenden.¹

Tegen zijn opvatting waren ook inderdaad bedenkingen in te brengen. Petrus Martyr, die niet altijd even sterk was in zijn betoog, vooral niet waar hij schreef over de dwalingen van de grote kerkelijke leiders, heeft toch ook zinnige vragen gesteld die door Adriaan van Haemstede niet beantwoord zijn.

Men kan zich inderdaad afvragen, waaraan van Haemstede het recht ontleende juist de verzoening van zonden tot de kern van het evangelie te verklaren. Is de opstanding van Christus of de komst van de Heilige Geest dat niet evenzeer? Als alle dwalingen binnen de kerk toegelaten worden, voorzover geen betrekking hebbend op die kern, in de verwachting dat als gevolg van vele gesprekken de waarheid vanzelf haar weg wel vinden zal, bestaat dan niet het gevaar dat tenslotte de waarheid geheel schuilgaat onder de dwalingen? En mag men een dwaling ten aanzien van één onderdeel van de leer inderdaad zo apart zetten, als van Haemstede doet? Brengt de éne dwaling niet onvermijdelijk de andere voort? Op deze kwesties is hij niet nader ingegaan.

Zijn verlangen naar een kerk waar de gewetensvrijheid van elk individu gewaarborgd wordt, waar niemand de ander een juk oplet, is zo sterk geweest dat hij elke inperking van deze vrijheid slechts ervaren kon als een terugval in het rooms-katholicisme. Men mag het hem stellig als een verdienste aanrekenen dat hij scherper dan de meeste anderen binnen de Calvinistische gemeenschap van die tijd de gevaren signaleerde van het toenemende confessionalisme. Dit vormde inderdaad een terugval in de 'monnikerye' van de oude kerk. Mede ten gevolge van zijn optreden heeft ook Acontius de terugkeer van het oude *spatum* als het grootste gevaar voor de vernieuwde kerken gezien.²

Toch mag niet ontkend worden dat van Haemstede door zijn andere opvatting over de tucht in de kerk ruimte heeft gegeven aan een dwaling die door andere Calvinisten van zijn tijd als een levensgevaarlijke verminking van de waarheid werd gezien. Het was daarom niet onjuist dat Adriaan van Haemstede als predikant werd geschorst. *De grote fout is geweest dat men hem om dit verschil in inzicht tevens geëxcommuniceerd en verbannen heeft.* Zodra een kerkenraad iemand met een andere visie ten aanzien van zijn beleid immers doemwaardig verklaart, vindt een angstaanjagende vereenzelviging met God plaats; aantasting van het kerkenraads gezag wordt dan blasfemie, zelfs al gaat het slechts om onderdelen van het beleid.

1 hfdst. 4, § 6, p. 171 ev.

2 hfdst. 5, § 224.

290

De angst voor de naar hun overtuiging te ruime kerk, een angst die in het licht van de situatie wel enigszins verstaanbaar is, dreef de broeders tot zo'n fanatisme dat ieder die Adriaan van Haemstede of één van zijn volgelingen zelfs maar sympathiek durfde te vinden, al van het avondmaal werd geweerd. Tegenover de grote ruimte, die van Haemstede prefereerde, koos de Londense kerkenraad voor een sectarische enghartigheid.

Juist ten aanzien van Adriaan van Haemstede was deze reactie niet nodig geweest, want al had hij door zijn sterke accentuering van de gewetensvrijheid een andere opvatting over de wijze waarop in de kerk tucht uitgeoefend moest worden, hij bleef een exponent van het Calvinisme.

Dit wordt door verschillende auteurs ontkend.¹ Meermalen heeft men de zienswijze van de mensen, voor wie van Haemstede opkwam, eveneens aan hem toegeschreven.

In Antwerpen scheerde de kerkenraad hem over één kam met de kringen, die hem uitnodigden om te spreken. Deze beter gesitueerde inwoners van de stad wilden zich liever niet encanaileren met de overwegend eenvoudige lieden van de Calvinistische gemeenschap, uit vrees voor verraad, uit vrees voor verlies van hun goede positie; daarom veronderstelde de kerkenraad dat ook van Haemstede bovenal op financieel voordeel uit was en neerzag op het gewone volk.

Bockmühl daarentegen veronderstelt dat de kringen bestonden uit meer spiritualistisch gestemde geesten; hij schrijft ook van Haemstede een dergelijk standpunt toe.²

In Londen slaagde van Haemstede er wel in, mede dankzij de oprechtheid van de bisschop, duidelijk te maken dat hij de zienswijze van de dopersen, voor wie hij begrip gevraagd had,

persoonlijk niet deelde. Dit werd zelfs door des Gallards erkend.³ Toch werd het gerucht verspreid dat hij lid was van het 'Huis der Liefde,' alsof hij zich ooit binnen een dergelijk hiërarchisch georganiseerd verband had kunnen voegen!⁴

Ook auteurs uit later tijd beweren dat hij sympathiek stond tegenover de doperse leer van de menswording van Christus of deze zelfs aanhing.' Wij hebben gezien dat dit apert onjuist is. Hij ondertekende de belijdenis van Petrus Delenus, waarin deze leer veroor-

1. inl., p. 1, 2.

2 hfdst. 2, § 5, p. 49 ev.

3 hfdst. 4, § 3, p. 143.

4 hfdst. 4, § 2, p. 129 ev.

5 G. H. Williams, *The radical reformation*, p. 783; F. Pijper, Jan Utenhove, p. 205: A.v.H., 'die om zijn neiging tot Wederdooperij is afgezet geworden.' E. Woudstra, *de Hollandse Vreemdelingen-gemeente te Londen*, p. 28; W. K. Jordan, *The development of religious toleration in England*, p. 316, die beweerde dat A.v.H. in tegenstelling tot Acontius 'won retracted his views,' wat duidelijk onjuist is. J. Strype, *The History of Grindal*, p. 62; corrigeerde zichzelf op p. 64.

292

deeld werd.' Hij liet zijn kinderen dopen binnen de Calvinistische gemeenschap. Ook in zijn geloofsbelijdenis verdedigde hij het goed recht van de kinderdoop.² In Aken bestreed hij de doperse gedachtegangen uitdrukkelijk in een serie opzienbarende preken, omdat hij deze leer een gevaarlijke ketterij achtte. Zelfs in Londen kantte hij zich tegen de doperse leer, zoals door verschillende getuigen bevestigd wordt.³

Alleen was hij niet van mening, dat voorstanders van de Melchioritische incarnatieleer en tegenstanders van de kinderdoop enkel op grond van die reden bestemd zouden zijn voor het eeuwige oordeel, en dat ze als voorproefje daarvan teruggezonden moesten worden naar het oord der brandstapels.

Dat hij wezenlijk in het Calvinisme thuishoort, blijkt allereerst uit zijn persoonlijke keus. Na zijn breuk met de oude kerk begeeft hij zich niet naar Lutherse streken, maar naar Emden. Hij wordt voorganger niet van de Lutherse of doperse groepering in Antwerpen, maar van een nauwkeurig afgebakende Calvinistische gemeente. Uit eigen beweging zoekt hij contact met de Calvinistische gemeenschap in Londen.

Ook het onderzoek naar zijn martelaarsgeschiedenis heeft uitgewezen dat hij bepaald niet relativistisch dacht. De verhalen, die hem ter beschikking staan, verkort hij niet alleen uit praktische overwegingen. Meermalen heeft hij kleine correcties aangebracht in voor Calvinisten minder aanvaardbare gedachtegangen van martelaars⁴.

Opmerkelijk is ook dat hij zich vanuit de gecompliceerde situatie in Antwerpen niet alleen tot de kerkenraad van Emden maar ook tot Calvijn zelf gericht heeft met een verzoek om advies.⁵

Dat ook de geloofsbelijdenis, die hij terwille van zijn geloofsgenoten in Aken heeft opgesteld, een Calvinistisch karakter draagt, wordt door de meeste auteurs erkend. Goeters neemt zelfs aan dat 'toen van Haemstede de Confessie opstelde, ook de 'Institutio' van Calvijn op zijn schrijftafel lag.'⁶

Wel heeft van Haemstede juist in deze geloofsbelijdenis uitgesproken dat hij zich niet zonder meer in het kielzog van welke reformator dan ook wilde voegen.⁷ Uit de boeken die hij bij Ter Heijde in het gestrande schip moest achterlaten, weten we dat hij met het werk van Calvijn, Luther, Melanchthon, Bucer bekend was.⁸

Hij heeft dus niet alleen het werk van Calvijn bij zich gehad, toen hij zijn geloofsbelijdenis schreef, maar bij zijn beschouwing over het avondmaal verklaarde hij nadrukkelijk zich niet te willen mengen in de theologische twisten

- 1 hfdst. 4, § 4, p. 145, 146.
- 2 hfdst. 3, § 2, p. 95.
- 3 hfdst. 4, § 4, p. 150.
- 4 hfdst. 6, § 2, p. 253 ev.
- 5 hfdst. 2, § 6, p. 70 ev.
- 6. W. G. Goeters, p. 37; hfdst. 3, § 2, p. 103, 104.
- 7. hfdst. 3, § 2, p. 96. hfdst. 4, § 7, p. 186.

293

van zijn tijd, maar ‘zonder te zweren bij de woorden van enige meester’ enkel zijn eigen mening te geven, ‘zonder de grenzen van de schrift te buiten te gaan.¹ Overigens is zijn avondmaalsopvatting volstrekt Calvinistisch.

Toch hebben we ook in zijn geloofsbelijdenis een zekere zelfstandigheid opgemerkt. Opvallend is het ontbreken van een leer van de uitverkiezing. Bij de doop onthoudt hij zich van een vergelijking met de besnijdenis. Doordat hij als uitgangspunt neemt dat allen gedoopt mogen worden, ‘aan wie het evangelie verkondigd kan worden,’ valt het hem moeilijk een voldoende motivering van de kinderdoop te vinden. Het is begrijpelijk dat hij het niet erg bezwaarlijk vond, als gemeenteleden de doop van hun kinderen enkele jaren uitstelden. Ondanks zijn uitgangspunt spreekt hij zich persoonlijk wel uit voor de kinderdoop.²

Opmerkelijk is ook zijn uitspraak *dat de overheid volgens de Bijbel een Goddelijke, maar ook een menselijke instelling is*. Ook kan hij in zeker opzicht met de dopers in stemmen dat christenen de overheid eigenlijk niet meer nodig hebben. Nooit mag de overheid iemand dwingen tegen zijn geloof, tegen zijn geweten in te gaan.³

In zijn beschouwing over de overheid wordt zijn persoonlijke geaardheid weer duidelijk zichtbaar. Hij vreest elk juk dat de vrijheid der mensen beknot, zoals in de rooms-katholieke kerk zijns inziens op een ondraaglijke wijze is gebeurd. De overheid moet zichzelf van dit kerkelijk juk vrijmaken, maar mag daarbij het gezag dat de kerk tot dusver had, niet aan zichzelf trekken.

Vooraf in het voorwoord van zijn martelaarsgeschiedenis, zijn ‘Vermaninghe tot de Overheyte,’ komt dit dubbele aspect duidelijk naar voren,

Hij roept de ‘Heeren, Overheyden, Regenten, Stadhouders ende Staten in dese onse Nederlanden’ op als hoofd van het volk met wijsheid te regeren, naar vroomheid te streven en de goeden en zwakken bescherming te bieden. Met nadruk waarschuwt hij hen ervoor niet in goed vertrouwen het oordeel van kerkelijke leiders over te nemen: ‘wacht u van een vonnis te geven van een dinck dat ghy niet self ondersocht hebt...’⁴

Hij waarschuwt tegen gemakzucht en angst voor mogelijke gevolgen. ‘De eene segt, ick en wil de Horsselbien niet tergen, noch de slapende honden niet wecken: andere segghen, wy en kunnen gheenens dans alleen maken, het moeste met ghemeyne eendracht geschien. Maer daer en tusschen worden de gerechtigen omghebracht.’⁵

Wij hebben gezien hoe Acontius deze gedachten op soortgelijke wijze heeft uitgewerkt⁶.

1. hfdst. 3, § 2, p. 96.

2 id, p. 95.

3. id. p. 98, 99.

4 A.v.H. Gesch., ‘Vermaninghe tot de Overheyte,’ p. IIIa en b.

5, id. IIIb. Dit citaat is tevens een staaltje van de kernachtige wijze waarop hij zich kon uitdrukken.

6. hfdst. 5, p. 214 ev.

294

Diezelfde van Haemstede, die elders Gods ontferming over dwalenden zo ruim maakt, dat Petrus Martyr hem op één lijn stelt met Origenes,¹ aarzelt niet de overheden die zich aan

vervolging schuldig maken met Gods oordeel te bedreigen: 'de Heere... sal u in stucken klieven...'2 En in zijn martelaarsgeschiedenis laat hij zich kennen als een hartstochtelijk verzamelaar van verhalen van Godsoordelen over vervolgers.3

Juist deze trek van zijn martelaarsgeschiedenis maakt duidelijk, hoezeer hij het schenden van gewetensvrijheid als de ernstigste afwijking binnen het Christendom ziet, die het meest om Gods oordeel vraagt.

Het is dan ook typerend voor hem het woord van Paulus uit 2 Thess. 2:4, *over de tempel Gods*, niet op de kerk maar op het menselijk geweten te betrekken.4 Dat is de plaats waar God bij uitstek woont. Wie het geweten aanrandt, kwetst God. Hij die het beheer over het menselijk geweten aan zich wil trekken, is de grote tegenstander. Elke tendens binnen de kerk, waardoor ook maar enigszins aan de vrijheid van het geweten tekort wordt gedaan, ervaart hij als een symptoom van de satan.

In nauw verband met deze gedachtegang staat een andere kenmerkende trek van zijn martelaarsgeschiedenis, die wij ook in zijn leven meermalen zijn tegengekomen, de gedachte dat de ware christenen altijd vervolging te verduren hebben. 'Also ist altijd geweest van het beginsel des weerelts af, ende sal gedueren totten eynde toe, dat de duystere, blinde ende onwetende weerelt de geloovige kinderen des lichts vervolcht heeft ende vervolgen sal.'5

De strijd om gewetensvrijheid betekent lijden met Christus, en dat ervaart hij zelf als de hoogste vreugde die een mens tendeel kan vallen, in overeenstemming met de woorden van Jezus uit de bergrede: 'Zalig de vervolgdten om der gerechtigheid wil...'6

Ondanks deze eigen accenten blijft hij een exponent van het Calvinisme, dat immers wijder is dan de leer van Calvijn en ruimte biedt aan soms zelfs zeer uiteenlopende meningen.7 Een zelfstandigheid van oordeel op onderscheiden punten, zoals wij bij van Haemstede geconstateerd hebben, komen we bij verschillende van zijn tijdgenoten tegen, zoals zijn Emdense collega, Corn. Cooltuyn.8

1. hfdst. 4, § 5, p. 164.

2. A.v.H. Gesch., Vermaninghe, p. Va.

3. hfdst. 6, § 1, p. 247 ev.

4. hfdst. 2, § 3, p. 36.

5. A.v.H. Gesch., Vermaninghe, p. IIIb; hfdst. 6, § 1, p. 234 ev., hfdst. 4, § 7.

6. Matth. 5: 10.

7. cf. art. Calvinisme, in Christelijke Encyclopedie II, Kampen 1957, p. 82 ev.

Een vb. van uiteenlopende meningen binnen het Calvinisme de kwestie of gewapend verzet tegen de overheid geoorloofd is; cf. de ruzie tussen de kerkenraad van de Nederl. vluchtelingengemeente te Londen en de kerk van Antwerpen, hfdst. 4, § 8, p. 195, 196.

8. M.i. wordt in Christel. Enc. II, p. 298, s.v. Cooltuyn t.o. gesteld dat Cooltuyn nooit Calvinist is geweest. Hij heeft niet voor niets de Ned. Geloofsbel. mede ondertekend; cf. Biogr. Woordenb. v. Prot. Godgel., dl. II, p. 199-211.

Een opvallende overeenkomst met de gedachten van Adriaan van Haemstede treffen we aan in het in 1554 verschenen boek, 'Der Leken Wechwyser' van Joh. Anastasius Veluanus. Deze overeenkomst beperkt zich niet tot het al eerder gesignaleerde verlangen een martelaarsgeschiedenis te beschrijven die met Christus begint.1 Ook Veluanus heeft aangedrongen op een grotere ruimte binnen de kerk. Bij hem vinden we eveneens de mening dat christenen leden van hetzelfde lichaam behoren te blijven, 'al ist dat sie in etlicken artikelen verscheiden menungen hebben, wanneer sie in den principalen punten consentyren, als van ene gotheit, van Christus gotheit unde menschheit, van hemel unde hel, van onse sacheit alleen in Jesus verdienst gelegen, under der gelijkken.2

Met deze woorden geeft hij te kennen dat hij een reductie van de belijdenis tot de eigenlijke

kern wenselijk acht; ook hij noemt daarbij met nadruk de verzoening door Christus alleen. Evenals van Haemstede doet ook hij een beroep op gelovigen met meer inzicht dan anderen, verdraagzaam te blijven tegenover medechristenen, 'die simpel dwalen sonder blasphemyren unde bloetdursten.'³

Hij laat zich genuanceerd uit over de Doopsgezinde beweging. Hij roemt de levensstijl en moed van haar aanhangers⁴ Hij veroordeelt de vervolging die tegen hen losgebroken is. Wel beschouwt hij hen, evenals van Haemstede, als blinden en verdoolden. Hij keert zich vooral tegen hun schriftbeschouwing. 'De wederdoper verstaen de schrifttuur plomp sonder omstenden, und maken vuyt de letter in etlicken sprueken enen affgot.'⁵

Ook laat hij zich kritisch uit over hun onverdraagzaamheid. Hij verwijt hun dat zij de mening zijn toegedaan dat niemand zalig kan worden 'dan die op erden gantz klare is van allen onverstand und affgodery.' Ten oprechte menen zij, 'quod errans ecclesia non sit Christi ecclesia.'⁶

Diezelfde onverdraagzaamheid heeft van Haemstede eveneens aangetroffen bij de doperse beweging, voorzover hij die in de Nederlanden leerde kennen, maar in even sterke mate in de Calvinistische vluchtelingengemeente te Londen, en hij verzet zich hiertegen met soortgelijke argumenten als Veluanus,

Deze meent ook dat het ieder behoort vrij te staan de doop van zijn kinderen, indien hij dat wenst, enkele jaren uit te stellen; hij spreekt ook over vijf, zes of

1 hfdst. 6, § I, p. 229, 230.

2 Documenta Reformatoria, I, p. 122. Veluanus zegt daar ook dat de eenheid van beide kanten gezocht moet worden. 'Van den rechtgelovigen, als sie noch sulcke personen lieffhebben und in hoir gemeint lyden muegen, die simpel dwalen sonder blasphemyren unde bloetdursten: Van den dwalenden, als die des gelijcs in die liefft blijven, unde mit hoir tegenpart fruntlicke gemeenschafft halden in predick horen unde sacramenten bruicken.' (p. 123)

3 zie aant. 88.

4 F. Pijper, Veluanus, Bibl. Ref. Neerl. IV, p. 111.

5 id. p. 257.

6 id. p. 325.

zeven jaar.' Fel keert hij zich tegen de leer van de uitverkiezing.² Dat doet a Haemstede niet; alleen ontbreekt dit onderwerp in zijn geloofsbelijdenis. Veluanus kant zich tegen elke vorm van vervolging. 'Die rechte Christen hebben altijd bermhertich tuit den ketteren ghehandelt, sonder tyranny off bloetvergie ten.'³ Alleen geeft hij de overheid het recht bepaalde ketteren het preken te verbieden, een gedachte die ook door Acontius uitgesproken is en die van Haemstede vermoedelijk eveneens gedeeld zal hebben.'

Kortom, de overeenstemming tussen Veluanus en Adriaan van Haemstede juist op die punten, die voor de laatste zo kenmerkend waren, acht ik van dien aard dat ik de mogelijkheid niet wil uitsluiten, dat de laatste zich afgezien van de Bijbel en het werk van de grote reformatoren vooral heeft laten oriënteren door 'Der Leken Wechwyser.'

Adriaan Com. van Haemstede, Calvinist, tevens voorstander van tolerantie in een tijd waarin dat weinig gebruikelijk was.

Ten onrechte veronderstelt men soms op de achtergrond van tolerantie een sceptische levensbeshouwing.⁵ Met W. K. Jordan, die een uitvoerige studie heeft gewijd aan 'the development of religious toleration in England,' ben ik van mening dat dit onjuist is. Scepticisme leidt enkel tot onverschilligheid.⁶

Wel berustte de onverdraagzaamheid die wij zowel in het rooms-katholicisme als in het protestantisme van die dagen meermalen aantreffen op 'the ferm belief in the possibility of

attaining absolute truth and the intimate connection of this notion with the doctrine of exclusive salvation.⁷

De tolerantie van Adriaan van Hemstede had als achtergrond een zekere relativering van eigen standpunt: *niemand is vrij van dwaling*.

Hij was zelf een bepaalde mening toegedaan, maar hij wilde de gewetensvrijheid van anderen op geen enkele wijze aantasten. Hij gunde hun het recht van eigen mening, ook al bleef hij ervan overtuigd dat deze onjuist was.

Zo konden er zijns inziens in de meest verderfelijke secten toch oprechte leden van Christus' lichaam gevonden worden; hij weigerde hen om hun dwaling doemwaardig te achten. Daarvoor was hij teveel de mening toegedaan dat ook hij zelf op bepaalde punten dwalen kon. Door zijn pleidooi voor tolerantie, voor gewetensvrijheid, blijft hij van betekenis.

1 id. p. 197. In dat geval behoorden de kinderen in de leer van de kerk onderwezen te worden vóór de doop.

2 id. p. 111, 112; Doc. Reformatoria I, p. 120 ev.

3 Bibl. Ref. Neerl. IV, p. 336, 337.

4 id. p. 339; cf. hfdst. 5, p. 214 ev.

5 zie de beoordeling van Acontius, hfdst. 5, p. 207.

6 W. K. Jordan, a.w., p. 15, 16. Cf. Christel. Ene. VI, Kampen 1961, s.v. Tolerantie, J. v.d. Berg, p. 392, 393: 'In de sfeer van een volstrekt absolutisme is t. ondenkbaar; in die van een volledig relativisme daarentegen is de vraag naar t. niet meer als probleem aanwezig.'

7 W. K. Jordan, p. 40.

Theologisch heeft hij geen school gemaakt. Wel blijft de groep 'Hamstedius' in Londen en Engeland nog geruime tijd bestaan,¹ maar deze baseert zich uitsluitend op zijn tolerantie-gedachte. Zijn aanhangers konden zich niet vinden in het strakke confessionalisme, zoals we dat in de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen hebben aangetroffen. Zij weigerden mensen met een enigszins afwijkende visie rijp voor de hel te verklaren. Ook zij begeerden de gewetensvrijheid waarvoor van Haemstede gevochten had.

Om deze tolerantie-gedachte, die in hem zelf vlees en bloed geworden is, die mede onder indruk van de gebeurtenissen verder doorgedacht is en vorm gekregen heeft in het werk van Acontius, heeft van Haemstede ons nog steeds iets te zeggen. Ook in onze tijd is de discussie over de grenzen van de kerk niet verstild.

Nog steeds worden voorstanders van tolerantie in bepaalde kringen voor relativisten uitgemaakt, of geïdentificeerd met de mening waarvoor zij ruimte vragen.

Maar scepticisme brengt onverschilligheid voort, en onverschilligheid kan de kerk niet verder helpen bij haar zoeken naar de waarheid.

Tolerantie betekent: de voorkeur geven aan een bepaalde mening zonder dat andere meningen afgewezen worden. Zij veronderstelt de bereidheid te luisteren naar een visie die men op dit ogenblik niet deelt. Alleen hij, die deze openheid kent, kan groeien in inzicht.

Het blijft de grote verdienste van Adriaan van Haemstede, dat hij al in zijn tijd voorvechter van deze tolerantie is geweest, en dat hij dit volgehouden heeft ook toen zijn eigen positie aan het wankelen raakte, en zijn eigen leven bedreigd werd.

Hij vormt een levend bewijs dat een dergelijke tolerantie niet per definitie met het Calvinisme strijdt.

1. cf. Th. Petraeus, *Catalogus Haereticorum*, 1629, p. 82: 'Hamstedii sub Carolo V.' Dit bericht hoeft niet te betekenen dat deze groep nog in zijn tijd bestond; dat de groep zich nog geruime tijd handhaafde: zie hfdst. 4, § 6, p. 181 ev.

APPENDIX

DE BRIEF AAN KONING HENDRIK II, D.D. 1 DEC. 1557

Wanneer het leven van Adriaan van Haemstede, hoe vluchtig ook, weergegeven wordt, komt ook de brief ter sprake, geschreven aan de Franse koning ten behoeve van de meer dan honderd protestanten die in de nacht van vier op vijf september 1557 in Parijs gevangen genomen werden.²

Deze gebeurtenis verwekte in Europa enige deining. De predikant van de gemeente te Parijs, Caspar Carmel, bijgen. Fleury, haastte zich naar Genève om de steun van de Zwitserse kerken in te roepen. Onmiddellijk vatte Calvijn het plan op om én de Zwitserse steden én de Duitse vorsten tot intercessie bij de Franse koning te bewegen. Het uiteindelijke resultaat was een gezantschap van de vier steden, Zürich, Bern, Schaffhausen en Bazel, en verder nog een schrijven van zes Duitse, protestantse vorsten d.d. 19 maart 1558.³

De Franse koning liet zich weinig gelegen liggen aan deze verzoeken om clementie. Nog tijdens het verblijf van de Zwitserse gezanten werden verscheidene gevangenen ter dood gebracht.⁴

Behalve deze officiële intercessie uit Duitsland en Zwitserland is er dan ook nog de brief van 1 dec. 1557 aan de Franse koning, die algemeen aan Adriaan van Haemstede toegeschreven wordt. Wanneer hij inderdaad de auteur van deze brief is, zou dit feit onze kennis van hem aanzienlijk verdiepen. Niet iedereen kan het zich permitteren zich in een schrijven tot de koning van Frankrijk te richten. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn van hoge geboortes Het snelle reageren op de tragische gebeurtenissen (werd de brief niet ruim drie maanden vóór het officiële schrijven van 19 ma. 1558 van de Duitse vorsten ge-

298

1. 'Datae Calend. Decembr. Anno 1557.' De tekst van de brief in: Th. Haase, *Bibl. Hist.-Phil.-Theol.*, cl. V, p. 717-721; *Calv. Op.* XVI. no. 2769, kol. 719-722; *Mel. Op.* IX, no. 6413, kol. 383-385.

2. Heppe, *Geschichte des deutschen Protestantismus*, dl. I, p. 245 ev.

3 id. p. 255-259. Het schrijven van 19 ma. 1558: *Calv. Op.* XVII, no. 2835, kol. 100.102.

4. H. Heppe, p. 259.

5 J. ab Utrecht Dresselhuis, a.w., p. 45 ev.; W. G. Goeters, a.w., p. 3; L. Knappert, a.w., p. 281, 339 aant. 2. 299

schreven?) tekent zijn mededogen en zijn pastorale zorg voor de gemeente in wijder verband.' De inhoud van de brief verschaft ons dan belangrijke gegevens over het standpunt van Adriaan van Haemstede inzake het ambt van de overheid' en de doperse beweging? De brief zou dan bewijzen, over welke internationale contacten hij beschikt moet hebben, gezien het feit dat hij de Franse koning een exemplaar sturen kan van de geloofsbelijdenis die namens de gevangenen was opgesteld om hun rechtzinnigheid te bewijzen.⁴

De meeste auteurs nemen aan dat van Haemstede dit schrijven rechtstreeks aan de koning gericht heeft, op grond van het feit dat de brief in de uitgave van Th. Haase de ondertekening 'Hadrianus Haemstedius' draagt.⁵

F. L. Bos concludeert echter terecht dat het onmogelijk om een persoonlijk schrijven kan gaan.⁶ Zonder naam van een afzender komt de brief voor in het *Corpus Reformatorum*. Bovendien blijkt uit de inhoud duidelijk dat hij is opgesteld namens Duitse vorsten.⁷ Bos veronderstelt dat van Haemstede hem geschreven heeft in opdracht van 'kleinere duitse vorsten'⁸ Zij kunnen zijns inziens niet het formaat hebben gehad van de vorsten die de brief

van 19 maart ondertekend hebben; zij uiten zich veel nederiger.⁹

Als deze veronderstelling van Bos juist is, wordt dit schrijven van nog groter belang voor de kennis van Adriaan van Haemstede. Immers, dan heeft niet alleen hij zichzelf belangrijk genoeg gevonden een schrijven tot de Franse koning te richten, maar dan blijkt hij ook in verbinding te staan met Duitse vorsten, hoe klein ook, die zoveel vertrouwen in hem stellen dat zij hem een dergelijke opdracht geven.

Toch stuit deze veronderstelling op grote bezwaren.

Er is niets bekend van een dergelijk contact tussen hem en welke Duitse vorsten dan ook. Ook is nergens sprake van een antwoord van Hendrik II op dit schrijven, wat ten aanzien van de brief van 19 maart 1558 wel het geval is.¹⁰ Maar wat

1 F. L. Bos, a.w., p. 15.

2 id. p. 16.

3 Chr. Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen*, dl. II, p. 11. Op grond van deze brief concludeert hij dat A.v.H. t.a.v. de dopersen van inzicht veranderd is; zo tolerant als hij in Engeland was, zo intolerant uit hij zich in deze brief. Hij zou voor de gevangenen niet opgekomen zijn, als zij een sectarische leer aanhingen: *Calv. Op. XVI*, no. 2769, kol. 721.

4 *Calv. Op. id.*, kol. 721: 'Ac mittimus exemplum confessionis, quae in omnibus articulis cum nostra congruit.'

5. Th. Haase, a.w., p. 721.

6. F. L. Bos, p. 15, aant. 4.

7 Dankbaar herinneren zij als 'Germanici Principes' aan de steun die zij ontvingen. Ze vermelden, hoe zij zelf werkelijke kettters bestraffen, *Calv. Op. XVI*, kol. 720, 721.

8 F. L. Bos, p. 15.

9. Zie het verschil in aanhef: 1 dec. 1557- 'Inclyte, potentissime et christianissime Rex et Domirae clementissime'; 19 ma. 1558- 'Mon Seigneur.'

10. *Calv. Op. XVII*, no. 2872, kol. 171, 172. Ondanks de hartelijke aanhef: 'A mes Cousins' en het hartelijke besluit was de brief koel en afwijzend. nog belangrijker is, de overeenkomst tussen het schrijven van 1 dec. 1557 en dat van 19 maart 1558 is van dien aard dat een nauwe samenhang noodzakelijk geacht moet worden.

Wel zijn er ook verschillen.

De eerste brief is in het Latijn, de tweede in het Frans geschreven.

Het schrijven van 1 dec. 1557 begint met een eerbiedige aanhef en wijdt uit over de verdiensten van de koning. Met een beroep op de Heilige Schrift wordt de Franse koning gemaand tot barmhartigheid.' De tweede brief is directer. Zonder betuigingen van eerbied, zonder dat Bijbelteksten geciteerd worden, maakt de auteur melding van liet feit waarom het gaat, dat 'personnages nobles' gevangen genomen zijn, enkel omdat zij een samenkomst bijwoonden waarin bepaalde kerkelijke gebruiken aan de kaak gesteld werden.

Hier begint tevens de overeenkomst tussen de beide brieven. Het feit zelf wordt in vrijwel gelijke bewoording vermeld. Alleen heeft de brief van 19 maart 1558 een scherpere toon. In het schrijven van 1 dec. 1557 werd gezegd hoe in deze samenkomst 'taxantur quaedam superstitiones,' terwijl dat van 19 maart duidelijk stelt dat de gevangenen een leer beluisterden 'contraire aux superstitions'²

In beide brieven wordt melding gemaakt van de kritiek die in vorige eeuwen uitgeoefend kon worden op de misbruiken in de kerk, zonder dat men daarvoor de brandstapel beklimmen moest. Voorbeelden worden genoemd:

Guillaume Paris- Guilhelmus Parisiensis;

Jean Gerson- Iohannes Gerson;

Wessel- Wesselus.

Zelfs de volgorde der namen is identiek.³

In beide epistels wordt een vergelijking getrokken met het optreden van koning Frans I. De woorden die aan hem gewijd worden zijn praktisch identiek.⁴

Ook de waarschuwing tegen het gebruik van geweld om niet gewenste geloofsopvattingen uit te roeien vindt in beide brieven een plaats. Wel is de toon van de laatste brief op dit punt aanzienlijk feller. Gewezen wordt op het grote gevaar dat een geloofsvervolging een land ruïneren kan. Ook wordt het oordeel Gods aangezegd over diegene, die onschuldig bloed vergiet.⁵

1. id. XVI, kol. 720: ‘...sicut scriptum est: Beatus qui intelligit super egenum et pauperem, in die mala liberabit eum Domins...’ Zie p. 300, aant. 9.

2 id. XVI, kol. 720, 721; in deze brief wordt de oorzaak van de superstitiones gezocht bij ‘inscitiam et avaritiam monachorum.’ Dit schuldig stellen van de monniken is uit de brief van 19 ma. weggelaten, id. XVII, kol. 100. Hier wordt zonder meer de beschuldiging geuit dat de gevangenen ‘sont excrement persecutez tant en leurs biens qu’en leurs corps...’

3. id. XVI, kol. 721; XVII, kol. 101. In beide brieven wordt de universiteit van Parijs geprezen, die zoveel geleerde mannen heeft voortgebracht.

4 id.: ‘Regem Franciscum excellentem sapientia et virtute’ — ‘le Roy Francois... orné de vertu et prudence.’

5 id. XVI, kol. 722: ‘Nam violentis consiliis nee sanari meutes nee tranquillitas ecclesiae restitui unquam poterit.’ Dat de brief van 19 ma. feller was, kwam mede omdat inmiddels gebleken was hoe weinig Hendrik II zich aan de verzoeken stoorde.

301

In gelijke woorden wordt gewezen op het onderzoek dat de vorsten hebben laten instellen naar de geloofsopvattingen van de gevangenen. Niet minder dan de Franse koning wensen ook zij over het ware geloof te waken. Zij spannen zich evenzeer in de leer van de katholieke kerk, zoals die vervat is in de boeken van de profeten en apostelen en in de symbolen en in de werken van de leraars van de vroeg-christelijke kerk, te handhaven. Ook zij passen strenge straffen toe op allen, die de goede leer schenden.¹

In beide brieven wordt gezegd dat de geloofsbelijdenis van de gevangenen overeenstemt met de symbolen, dat hierin niets van een fanatieke leer gevonden wordt.² Uit het verband wordt duidelijk dat met die fanatieke leer op doperse en libertijnse stromingen gezinspeeld wordt.³ Op geen enkele wijze kunnen de gevangenen met dergelijke afwijkingen in verband gebracht worden.

Geconcludeerd wordt dan ook in beide brieven dat in Frankrijk dus christenen vervolgd worden om een geloofsleer die in de Duitse landen erkenning gevonden heeft.⁴

In de Franse brief van 19 maart wordt nog melding gemaakt van een vroeger protest van Duitse vorsten door middel van gezanten.⁵ Dit gegeven ontbreekt in het schrijven van 1 dec. Toen had dit protest ook nog niet plaatsgevonden.

In deze laatste brief wordt iets uitvoeriger ingegaan op de geloofsbelijdenis van de vervolgd. Erkend wordt dat in die belijdenis één punt duister gebleven was; hierover zou nader gesproken moeten worden.⁶ In de brief van 19 maart wordt van enig verschil van inzicht niet gerept.

Eén zijn de brieven weer in het advies een beraad van bekwame mannen te organiseren om alle kwesties uit te praten.⁷ De Franse brief van 19 maart geeft bovendien adviezen, hoe gehandeld dient te worden in de periode voordat een dergelijk overleg gerealiseerd kon worden.⁸

Kortom, het schrijven van 1 dec. 1557 draagt meer het stempel van een theoloog: hij citeert Bijbelteksten, wijst op het éne verschil in belijden tussen

1. Ook in de zgn. brief van A.v.H.: *aut seditiosas opiniones haberent... nequaquam pro eis deprecaremur... Severe etiam morum turpitudines punimus,*' kol. 721.

2 id.: *'Comperimus autem illorum confessionem et congruere cum symbolis, et alienam esse a fanaticis et seditiosis furoribus'*; id. XVII, kol, 101; *'...leur confession entre du tout accordante aux symboles et eslongnee de tout opinion fanatique ou seditieuse.'*

3 In de Gel. bel. van de Legati Gallorum worden uitdrukkelijk verworpen de *'furores Seryeti, Anabaptistarum, Libertinorum, Epicuræorum'*; Mel. Op. IX, no. 6374, kol. 333. In hun advies schrijven Mel. c.s. de Duitse vorsten dan ook dat er geen spoor gevonden is van *'Anabaptisten, Servetisten, Libertiner...'* id. no. 6375, kol. 336.

4 In beide brieven wordt vastgesteld dat diezelfde misbruiken die in de samenkomst in Parijs bestreden waren ook in de Duitse confessies afgeschaft zijn.

5. Calv. Op. XVII, kol. 102.

6. *'An mittimus exemplum confessionis, quae in omnibus articulis cum nostra congruit. In uno aliquid est obscuritatis, de quo conciliatio fieri posset eruditorum collatione.'* id. XVI, kol. 721.

7. id. kol. 722: *'per homines idoneos'*; id. XVII, kol. 102: *'gens idoines.'*

8. id. XVII, kol. 102. Uiteraard luidt het advies in deze periode alle loyale onderdanen die zich aan de Duitse confessies houden niet lastig te vallen.

302

Duitse vorsten en de gevangenen; de brief van 19 maart 1558 is amicaler van toon, tevers scherper, en meer praktisch ingesteld.

De overeenkomsten zijn evenwel van dien aard dat er een nauw verband tussen beide brieven moet bestaan. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de laatste van de eerste afhankelijk is.

De conclusie die zich opdringt is: dat een theoloog in opdracht van Duitse vorsten een concept-brief opgesteld heeft, die later door de vorsten zelf (of liever: door de secretaris van één van hen) herschreven en aangepast werd aan de situatie in het voorjaar 1558.

Is het wellicht mogelijk dat Adriaan van Haemstede deze brief heeft opgesteld, weliswaar niet voor 'kleine Duitse vorsten', maar voor de grote die zijn omgewerkt concept op 19 maart 1558 verzonden hebben?

Afgezien van het feit dat er van een contact tussen hem en deze vorsten niets bekend is, maakt de inhoud van het schrijven van 1 dec. 1557 duidelijk dat hij onmogelijk de theoloog kan zijn die dit opgesteld heeft.

Het is al onwaarschijnlijk dat hij zonder protest melding zou maken van het strenge optreden dat de Duitse vorsten voor gewettigd houden tegen mensen met een afwijkende visie.' Binnen enkele jaren zou hij dan een ingrijpende verandering doorgemaakt hebben. Weliswaar geeft hij ook in zijn geloofsbelijdenis van 1559 de overheid tot taak de beide tafelen der wet te verdedigen, maar ketterijen dienen bestreden te worden door vrome en geleerde mannen; de ware dienst van God moet door middel van predikanten bevorderd worden. Hij spreekt als mening uit dat de overheid geen druk op iemands geloofsleven uitoefenen mag.²

Maar bovenal, het is ondenkbaar dat Adriaan van Haemstede had kunnen schrijven dat er in de geloofsbelijdenis van de Legati Gallorum over één punt onduidelijkheid was,³ Die geloofsbelijdenis handelde voornamelijk over het avondmaal. De gezanten spraken zelf uit dat zij alleen ten aanzien van dat punt van de theologen, tot wie zij zich richtten, verschilden. In alle andere zaken conformeren zij zich met de Augsburgse confessie van 1530.⁴ Bovendien spreken zij zelf de hoop uit dat een *'eruditorum et piorum explicatio'* over deze kwestie opheldering zal brengen. Nadrukkelijk wijzen zij de opvatting af van de 'anabaptisten,' of van een Kaspar Schwenckfeld,⁴ bij wie het avondmaal juist het teken wordt van de afwezigheid van Christus. Ook veroordelen zij de rooms-katholieke

1 zie p. 302, aant. 1.

2 W. G. Goeters, a.w., p. 58, 59; Cf. hfdst. 3 § 2, p. 99 ev.; F. L. Bos, a.w., p. 16, 17.

3. zie p. 302, aant. 6.

4. Mel. Op. IX, no. 6374, kol. 332-334. Zij zeggen dat illam (d.w.z. de Augsb. conf.) congruere cum nostris Ecclesiis iudicamus, et eam aroplectimur, excepto tarnen uno articulo, videlicet de Coena Domini, in quo controversiae haerent, de quibus colloquia cum vestris semper expetivimus...,2 kol. 333.

5. De visies vatten zij aldus samen: Anabaptisten: ‘...Coenam Domini esse tantum signum professionis’; Schwenckfeld: ‘esse signum tantum absentis Christi.’ id. kol. 333.

302

leer van de ‘conversio panis,’ die zoveel afgodische gebruiken in haar kielzog meegenomen heeft. Zij belijden dat Gods zoon in de kerkelijke bediening aanwezig is en dat in het avondmaal betuigd wordt dat Hij ons tot zijn lidmaten maakt. Zij citeren de woorden van Paulus dat het brood een gemeenschap met het lichaam van Christus is. Volgens hen wil dit zeggen, dat als wij het brood eten, de zoon Gods waarlijk aanwezig is en ons door het geloof tot zijn leden maakt.¹

Deze avondmaalsbeschouwing verschilt niet wezenlijk van de leer, zoals Adriaan van Haemstede die in zijn geloofsbelijdenis onder woorden brengt² Het is niet in te zien, waarom hij dit onderdeel van hun confessie duister zou vinden.

Een dergelijke reactie past wel bij een Luthers theoloog.

Samenvattend: de vergelijking van de brief van 1 dec. 1557 met die van 19 maart 1558 maakt het in de hoogste mate waarschijnlijk, dat het schrijven van 1 dec. het concept is, opgesteld door een theoloog, dat op 19 maart in omgewerkte vorm door de Duitse vorsten aan de Franse koning gezonden werd; de analyse van het schrijven van 1 dec. maakt duidelijk dat de auteur, wat ook wel voor de hand lag, een Luthers theoloog geweest moet zijn.

Hoe komt de Oostfriese historicus E. E. Harckenroth³ aan het gegeven dat ‘Hadrianus Haemstedius’ het schrijven van 1 dec. 1557 ondertekend zou hebben? Hij geeft zijn bron niet aan. Nergens blijkt evenwel dat hij de originele brief onder ogen gehad heeft.⁴ Hoe hij er toe gekomen is de naam van Adriaan van Haemstede met de onderhavige brief te verbinden, valt vermoedelijk niet meer na te gaan. Wel is deze verbintenis zo weinig overtuigend, dat wij hier niet langer geloof aan kunnen hechten, mede omdat Harckenroth ook verder in zijn berichtgeving over van Haemstede niet betrouwbaar blijkt.⁵

De vraag blijft open, welke theoloog dan geacht mag worden de schrijver van de brief te zijn. De gebeurtenissen maken dit spoedig duidelijk.

In Worms was op 11 sept. 1557, enkele dagen na de beruchte overval te Parijs,

1 id. kol. 333, 334: illa res, quam cum sumimus, filius Dei vete adest, et facit nos per fidem sibi membra: Et testificatur, se nobis date et applicare remissionem peccatorum, Spiritum sanctum, et vitam aeternam.’

2. W. G. Goeters, a.w., p. 55, 56. Cf. hfdst. 3, § 2, p. 96, 97.

3 Hij schreef brieven aan Th. Haase, die deze opgenomen heeft in zijn werk.

4 Bibl. Hist.-Phil.-Theol., cl. V, p. 716. Hij wekt de indruk dat hij de brief gevonden heeft in ‘de Staat en gemeene welvaren van Vrankryk p.m..11, 12.’ Vermoedelijk verwijst hij hier naar Warachtighe Beschrijvinge van den Standt der Religien, ende t’ ghemeyne welvaren onder den Coninghen van Francrijk..., In dit werk wordt op p. 11, 12 inderdaad gehandeld over de gebeurtenissen in Parijs, maar van de brief van A.v.H. wordt niet gerept.

6 Hij laat A.v.H. febr. 1558 naar Aken gaan, hij laat hem op 1 aug. 1558 uit Antwerpen vertrekken, hij laat hem in 1562 naar Londen terugkeren om het conflict inzake de doopgetuigen op te lossen, dat pas jaren na zijn dood ontstond. Cf. de betreffende hoofdstukken. Kortom, hij heeft de spaarzame gegevens lichtvaardig aan elkaar verbonden.

304

een godsdienstgesprek tussen rooms-katholieke en evangelische standen official geopend. Hier bevonden zich dus de afgevaardigden van vorsten en steden. Hier waren ook de meest vooraanstaande theologen van het land.¹

Het ligt voor de hand dat de legaten uit Zwitserland, Farel, Beza, Joh. Budaeus en de predikant van Parijs, Caspar Carmel, naar deze stad trokken om steun voor de gevangenen te verkrijgen.

De theologen in Worms wensten eerst een schriftelijke geloofsbelijdenis van de legaten te ontvangen om te kunnen beoordelen, of de gevangenen rechtzinnig in de leer waren.²

Beza en de zijnen stelden een belijdenis op, gedateerd 8 oktober 1557.³ Ze overhandigden deze aan de Lutherse theologen,⁴ die nog op diezelfde dag in een brief aan enkele Duitse vorsten⁵ hun reactie hierop hebben gegeven.⁶ Deze was niet onverdeeld gunstig.

Ze stonden uitermate kritisch tegenover het nachtelijk samenkomen van de gemeente in Parijs. Als publieke eredienst niet is toegestaan, dan dienen de mensen thuis hun kinderen in Gods woord en de catechismus te onderwijzen. In een dergelijke huisgodsdienstoefening is viering van het avondmaal naar hun gevoelens niet toegestaan.⁷

Bovendien achtten zij de geloofsbelijdenis op één punt duister. Hierover zou op een synode nader gehandeld moeten worden.⁸

Wel stemde de belijdenis vokdoende met hun eigen belijden overeen om de vorsten een voorspraak voor de gevangenen te kunnen aanbevelen.⁹

Door deze steun aangemoedigd, vertrokken de vier afgezanten uit Worms om de verschillende vorsten ook persoonlijk te bezoeken. Zij legden aan Philips van Hessen een instructie voor, die de eventuele gezanten van de Duitse vorsten zouden moeten mee krijgen.¹⁰

1. H. Heppe, a.w., p. 157 ev. Ondanks de hoge verwachtingen deed het colloquium de wederzijdse verbittering alleen nog toenemen; het bracht bovendien op pijnlijke wijze de verdeeldheid binnen het Lutherse kamp aan het licht. cf. ook R. Stupperich, *Geschichte der Reformation*, p. 249 ev.; K. Brandi, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation u. Gegenreformation*, p. 349, 350.

2 Heppe, p. 249, 250. Mel. Op. IX, kol. 335, 336.

3 de tekst: id. IX, no. 6374, kol. 332-334.

4 nl.: Melanchthon, Joh. Brenz, Joh. Marbach, Joh. Pistorius, Jac. Andreae, M. Dyller, G. Karg.

5. nl.: Otto Hendrik, Wolfgang, Christoph v. WOrttemberg, Philips van Hessen.

6. Mel. Op. IX, no. 6375, kol. 335, 336.

7. id. kol. 335: ‘...wir nicht Gefallen daran haben, dasz die Leute... in fremden Hausem und sonderlich gegen der Nacht zusammenkommen...; vermoedelijk mede uit vrees voor morele verwilderlng; ‘Jungfrauen’ worden in dit verband apart vermeld. Zie voor dergelijke wilde geruchten: *Van den Standt der Religien...* p. 12.

8. zoals gezegd: het avondmaal.

9. id. kol. 336: ‘Und bitten E,F.G. wollen gnadiglich...bedenken, ob an den hochgemeldten Konig eine Schickung zu verordnen oder zu schreiben.’

10. H. Heppe, a.w., p. 252, 253.

305

Alle vorsten zegden hun steun toe. Ook de Zwitserse steden hadden inmiddels beloofd een gezantschap naar koning Hendrik II te zullen sturen.¹

Toch kwamen de Duitse evangelische vorsten terug op hun voornemen om door middel van een gezantschap voor de gevangenen te pleiten. Een gezamenlijk schrijven achtten zij van even groot belang. Zo ontving Melanchthon de opdracht om met gebruikmaking van de instructie die de legatie Gallorum opgesteld hadden een concept te maken van een brief, die namens de vorsten aan de Franse koning verzonden kon worden. Dit concept moet het schrijven van 1 dec. 1557 zijn, dat ten onrechte Adriaan van Haemstede toegeschreven werd.² Terecht is deze brief dan ook opgenomen in ‘*Philippi Melanthonis Opera Quae supersunt*

omnia'.³

Door conflicten tijdens het godsdienstgesprek te Worms en door bepaalde intriges vanuit Frankrijk⁴ is verzending van dit schrijven uitgebleven.⁵

Op aandrang van Calvijn trokken in het voorjaar 1558 opnieuw gezanten naar enkele Duitse vorsten, die op dat ogenblik in Frankfort vertoefden,⁶ met het verzoek alsnog de brief aan de Franse koning te verzenden, die destijds was opgesteld. Zo ondertekenden deze vorsten op 19 maart 1558 uiteindelijk de brief, waarin het concept van 1 dec. 1557 nog duidelijk te herkennen is. Uiteraard werd in dit nieuwe schrijven verwerkt wat zich sindsdien had afgespeeld.⁷

Hoe spijtig de gevolgtrekking ook mag zijn voor de schrijver van een biografie van Adriaan van Haemstede, er rest hem geen twijfel dat deze met de gevangenen van Parijs ook maar enige bemoeienis heeft gehad.

Haemstede stond zo volledig buiten de gebeurtenissen aldaar, dat hij in zijn martelaarsgeschiedenis van 1559 geen enkele melding heeft gemaakt van deze vervolging onder Hendrik II, terwijl hij toch wel de meest recente verhalen, die hem bekend waren, opgenomen heeft.

Welke verwarring ontstaan kan door het vermeende auteurschap van Adriaan van Haemstede van de brief van 1 dec. 1557, wordt duidelijk als men bij C. A. Rahlenbek leest:

'Haemstede...devance même ('intervention des reformateurs Calvin, Farel

1. id. p. 254, 255.

2. id. p. 255, 256. Zie ook Calv. Op. XVI, kol. 720, aant. 1.

3. Mel. Op. IX, no. 6431, kol. 383-385.

4 H. Heppe, p. 257. De geheimschrijver van de keurvorst Otto Hendrik in Heidelberg, Rasralo, bleek in geheim contact te staan met de kardinaal van Lotharingen. Hij verspreidde bij verschillende Duitse hoven het gerucht, dat intercessie niet langer noodzakelijk was, omdat de vervolging in Frankrijk beëindigd was. Dit bewijst, hoeveel waarde men in regeringskringen van Frankrijk aan deze intercessie hechtte!

5. id. p. 256, 257. Wel heeft Philips van Hessen persoonlijk een brief aan de Franse koning gericht, d.d. 19 nov. 1557.

6. Omdat Philips van Bessen hier niet aanwezig was, heeft hij deze brief niet mede kunnen ondertekenen.

7. cf. p. 301, 302.

et de Bèze en écrivant d'Anvers, en décembre 1557, au roi de France, une lettre latine...

Ce fut sans doute son intervention en faveur d'Anne du Bourg dont il devait plus tard raconter l'histoire, qui conduisit Haemstede à mettre la première main à son oeuvre capitale, son Livres des Martyrs, écrit en flamand.¹

De geschiedenis van Anne du Bourg werd evenwel nooit door hem beschreven. Pas in latere uitgaven van het martelaarsboek vinden wij het verhaal van zijn martelaarschap.²

Hij behoorde trouwens niet eens tot de gevangenen van sept. 1557.

Juist het ontbreken van elk spoor van de vervolging onder Hendrik II in de eerste uitgave van het martelaarsboek versterkt de conclusie, dat Adriaan van Haemstede met de brief van 1 dec. 1557 niets te maken heeft gehad.

1. Biographie Nationale de Belgique, dl. VIII, ss., kol. 601, Brussel 1884-1885.

2 O.a. in de uitgave van 1659, fol. 340a ev. Zijn martelaarschap vond in 1559 plaats.

SUMMARY

The first chapter deals with the origin and youth of Adrian van Haemstede. He was probably born in 1525 in Zierikzee, a little city in Zeeland (with a beautiful town hall, completed in 1554). In an edict on Dec. 20, 1558 the bailiff of Antwerp gave a description of him: 'a tall person, lean, with a thin brownish beard, having many freckles in his face, 33, or 34 years of age.' Zierikzee has been called his native place in the visitation protocols of Juliers, dated Oct. I, 1559, where he was for a short visit, and in a report of the Court of Holland, dated Dec. 23, 1560.

His parents were putatively Cornelis Raas Jacobsz. van Haemstede and Durfje Jan Gillisdr. van Zuyderland. Cornelis used the seal of the heraldic figure of the noble family Van Haemstede. If he did this correctly, and not only because he was a native of the village with this name, Adriaan van Haemstede belongs as well to this family.

I do not think he found the question very important; in his martyrology he writes that the true nobility consists in the obedience to God. In any case he belonged to the comfortable classes of the little city; Mr. Lieven van Burg, a relation of Durije van Zuyderlandt, was his protector.

Oct. 3, 1547 he was matriculated at the faculty of Canonic Law in the University of Louvain. In these years there is no evidence of reformational feelings in Adrian van Haemstede. Since 1545 every new student had to swear an oath that he rejected all the doctrines of Luther and similar heretics. Adrian too must have taken this oath.

This absence of reformational feelings appears also from his first published writing, the *Tabulae totius sacrosancti iuris canonici*, which he dedicated to his protector. In this rare study he has made an index of Canonic Law with references to the original places, making connections with Secular Law. He deals in 5 tables 'de Iure, de Persona, ad Res, de Actionibus, de Ordine Iudicario.' What he in these short formulations says about the clergy or the sacraments, in no way comes into collision with the legal faith of the Roman Catholic Church.

308

The juridical training of these years serves him later, when he composes a martyrology, but also when he comes into conflict with ecclesiastical and secular authorities.

In the same year, 1552, in which his first publication appeared, he was ordained to priest. I do not think it likely that he really practised this function. The ordination enabled him to draw some earnings from two altars (of St. Catharine in the Church of Burgh since 1549/1550, and of the Holy Virgin and all the Saints in the Church of the Beguines in Zierikzee since 1552) for his study in Louvain.

We do not know when he joined the reformation. It probably happened in the course of 1555. In 1556 he appears in Antwerp, where he is soon burdened with the leadership of the Calvinistic Flemish community.

II.

It is generally assumed that Jan van Ostende had been the first minister of this community. This is not correct. This honour is due to Gaspar van der Heyden, at first shoemaker's apprentice who gradually came to the fore in the still shapeless group of the reformationally minded in the city. He introduced a tight discipline in the community, so that those who wavered between the churches dissociated themselves and the congregation that remained became clearly demarcated against the Roman Catholic, the Mennonite and the Lutheran churches.

In this select group, operating in secret, Adrian van Haemstede turns up. From the beginning

his attention is wider than this community. He feels himself responsible for the whole city. This appears from the fact that he was capable of persuading several Roman Catholic priests to break with the old church. He sent them to East Friesland, the so-called Canaan beyond the Red Sea.

This appears also from the religious debate which he held at Oudenaarde (Belgium) with Jan Daalman, who had once belonged to the secret community of Antwerp but later returned to the old church. This man had written a report of the debate, in which he proclaimed himself the winner.

Peter Datheen, the minister of Frankfort, considered this report dangerous. He wrote a reaction, 'A Christian Account,' presuming that Adrian van Haemstede had no time to defend himself. In this rare book Datheen maintains that the Roman Catholic Church is no longer a church of Christ. Whoever belongs to this church will be damned in the day of the Lord. The same negative judgment he has reserved for the Mennonite movement; he holds Thomas Münzer for the father of this complicated phenomenon. Certainly he allows that the members of this movement on the whole are characterized by a blameless conduct, but in his opinion not one's conduct but one's principle is the determining factor.

It is impossible that Adrian van Haemstede would ever have pronounced such a verdict upon other churches or movements.

In his work Datheen reflects the exegesis which van Haemstede in the debate had given about 2 Thess. 2:4, where Paul had written that the antichrist one day will sit in the temple of God. According to Jan Daalman and Datheen the Roman Catholic Church is the temple of God, but van Haemstede reserves this title for the conscience. For him, and this is very important for his view, the conscience of men is the place where God dwelles. Whoever mutilates the conscience is the enemy of God.

Because van Haemstede continually sees beyond the limits of the Calvinistic community to the interests of the whole city, he soon comes into conflict with his elders and deacons. They want him to devote all his time and all his attention to the select group. He does not do that. Frequently he comes in contact with circles of people who not belong and do not want to belong to the Calvinistic church. He even preaches in these so-called salonmeetings. Moreover, at every turn he talks with the elders, deacons and other people of the church about the necessity of public sermons, for he is afraid that their secrecy will arouse the suspicion of the government.

When the relation between van Haemstede and the other members of the group through this question grows still worse, he tries to make himself as independent as possible. He does not accept a salary of the elders but subsists on the gifts from the salonmeetings. He refuses to dwell in houses the brothers had found for him and resides in a place unknown to them. They can only get access to him through the middleman Matthijs.

When in 1558 the persecution increased, the relations within the church become much better. Most authors of the reformation in Antwerp blame Adrian van Haemstede for the hardening of the municipality. Through his boldness and his preaching in public he might have called the attention of the bailiff and his men to the community. The facts give us another picture. The hardening has been caused by the Court of Brussels. And in the edicts of 1558 the municipality opposes especially the clandestine meetings.

When several members of the church have been arrested, van Haemstede calls upon one of the two burgomasters of Antwerp. In the course of the conversation the burgomaster asks him why the community remains so secretive. Only after this conversation, and on the advice of the elder Anton Verdickt, one of the most important men of the community, van Haemstede commences preaching in public.

It is striking that the bailiff, who does not hold secret meetings, in the beginning undertakes

nothing against the preaching of Adrian van Haemstede, just outside the town, where hundreds of people listen to this tall, freckled man, sitting in a tree.

Later, under the stress of the clergy, as van Haemstede recounts in his martyrology a new edict has gone forth with the promise that the man who puts the bailiff on the track of van Haemstede will receive 300 Dutch florins. Then, in Jan. 1559, Adrian finally flees from the city, probably after bringing the last data for his martyrology to a printer.

III.

In search of a new sphere of action he appeared in Aix-la-Chapelle. His sermons there about baptism attracted so much attention that he got an opportunity to preach in a church. This evoked the rage of the Roman Catholic clergy, so that he was forced to leave this city too.

The Calvinistic refugees in Aix-la-Chapelle continue to call on the municipality with a petition for their own church and minister. They appeal also to the evangelical sovereigns in the Reichstag of Augsburg. When this has no result, they look for a new shelter. They hope to find it in Worms.

Hermes Backereel, a minister of East Friesland, deputizes for the Flemish, Jean Taffin, formerly secretary of cardinal Granvelle, for the Walloon community. They offer the city council a confession of faith, in which they express their agreement with the Augsburg Confession, save the question of the Lord's Supper.

Van Haemstede too has in 1559 at the insistence of his coreligionists in Aix-la-Chapelle framed a confession of faith, which he sent to Frederick, Elector of Saxony. This confession has been rightly commended for the striking choice of words. Notable is the central position of the church. Starting from this aspect he speaks about the seven sacraments of the Roman Catholic Church. This construction as well as some formulations he has borrowed from the confession which Anton Verdickt had written in the prison of Brussels. Great parts of this last confession van Haemstede had inserted in his martyrology.

His own work breathes a spirit of Calvinism, although it lacks an exposition of the doctrine of election. Van Haemstede declares positively that he does not want to follow in the footsteps of any reformer. He wants only to listen to the Bible. This is also manifest in the form of his confession. As much as possible he echoes each of his theses with a Scripture-test.

Besides being in Aix-la-Chapelle he also paid a short visit to Juliers, as appears from the visitation protocols of Oct. 1, 1559, but this visit is of minor significance.

IV.

Ultimately in the spring of 1559 he arrives, against the wishes of the consistory of Emden, in London, where everyone was doubtful whether the new queen Elizabeth would favour the reformation or not. There he gets the use of a church. But the Dutch Calvinistic refugee church cannot organize itself until the former leaders of the community, Peter Delenus and John Utenhove, arrive in London in the autumn of 1559.

The most important reason why Elizabeth then gives the community some independence, is that such a church can function as a sort of sieve to distinguish the Mennonites from the other immigrants. Therefore it is understandable that the elders and deacons of this church, under the leadership of Delenus, become enraged, when it appears that van Haemstede has stretched out the hand of fellowship to some of these anabaptist immigrants, and has promised them his support.

Unjustly most authors accept that he sympathizes with the Mennonite

310

movement in general. He excludes its martyrs intentionally from his martyrology. He finds this movement as intolerant as the Roman Catholic Church. However, in England he meets a group which is remarkably gentle. They listen to his sermons. The question of infant baptism

does not even play a prominent part in this group. They are willing to accommodate themselves to the circumstances in the new land. It is possible that they belonged to the Family of Love, instituted by Hendrik Niclaes who first in these years gathered quite a few followers in England. Later, rumours are spread that van Haemstede too had belonged to this Family

The Dutch leaders of the church do not want to make distinction between the various groups of Anabaptists, as little as do their colleagues in the Walloon community and bishop Grindal, the superintendent of both churches, who soon becomes involved in the conflict.

Adrian van Haemstede refuses to retract his tolerant point of view. He cannot believe that men will be damned, only because they have a divergent opinion in one respect, the incarnation of Christ; they had accepted the Melchioritic doctrine of the celestial flesh of Jesus. Such a question he considers as only a 'circumstantia' which does not concern the 'Tundamentum'. Both of these notions are very important in the discussion. He compares quarrels about these differences with the gambling of the soldiers for the clothes of the crucified Lord.

His point of view emerges especially from the letter by Peter Martyr, who by special request of van Haemstede (and not of the elders and deacons of the Dutch church in London, as has been said) has given his opinion about the conflict. The letter is dated Febr. 15, 1561. Van Haemstede wants to leave room for errors within the church, for in his opinion no one can avoid them. In a decisive debate with the elders and deacons of both churches he even puts Calvin on one level with Menno Simons. No one can possess the whole truth. Therefore it is necessary to reduce the dogmatics to the essence, namely the reconciliation of our sins through the sacrifice of Jesus Christ.

In Nov. 1560 he is excommunicated and banished. He is shipwrecked on the coast of Holland, off Ter Heijden, south of The Hague. In vain the Court of Holland tries to capture this famous heretic on his voyage to East Friesland. There his wife gives birth to triplets. One of them dies. He takes up his residence in Oldersum, a little village in East Friesland. Occupying his time with some gardening, he awaits new work in the vineyard of the Lord, while in London the struggle goes on.

With an unscrupulous violence, the elders and deacons combat every opposition to their course of action and every sign of sympathy for Adrian van Haemstede. With others, Emanuel van Meteren, the great historian, is excommunicated. This fate also hits Jac. Acontius, the famous Italian humanist. He later writes especially in connection with the 'causa Hamstedii,' - which he experiences as 80 times the worse because of the destructive civil war raging at the same time in France—his best-known work, the 'Satanæ Stratagemata,' a vigorous plea for tolerant. In chapter 5 the most important lines of this book have been reproduced.

In the summer of 1562 Adrian van Haemstede makes a new attempt at reconciliation, with the aid of the consistory of Emden. He appears in London with a letter of recommendation from this council. The attempt had no result. Van Haemstede was imprisoned, also by request of the Dutch elders and deacons, and after a conversation with bishop Grindal once more banished.

After a report to the consistory of Emden on Sept. 14, 1562, van Haemstede disappears out of our range of vision. He probably died in the end of that year.

V.

In chapter 6 we further examine the most important work of Adrian van Haemstede, his martyrology, 'The History and Death of the Pious Martyrs...', first published in 1559.

It was not the first work of this kind. In 1554 there appeared in Strassburg the first two volumes of the martyrology by L. Rabus, in Geneva 'The Book of Martyrs' by J. Crespin, and also in Strassburg the *tommentarii Rerum in Ecclesia Gestarum* by John Foxe.

Van Haemstede has especially utilized the works of Crespin and Rabus. The greater part of his stories he has, in a shortened version, borrowed from these authors. He also used the works of John Bale.

The great merit of his work is that he wrote a martyrology, beginning with Jesus Christ. He has given expression to the thought that the true church in all times must suffer persecution. Instead of the 'successio apostolorum' he sees the 'successio martyrum' as the guarantee of truth. In this light we can better understand why he called his own persecution his 'summum gaudium'.

That God sides with the oppressed, van Haemstede proves by means of the divine judgements upon their judges and executioners. In his closing word he asks his readers for as many examples of these judgments as possible. He emphasizes this aspect also because by means of this method he hopes to convert the public authorities of the Netherlands to tolerance. To them his book is especially dedicated.

For the history of the reformation in Belgium his work is of outstanding value, above all the parts he has written on the basis of his own experiences in Antwerp.

The book had many editions. Van Haemstede could only take care of the first one.

VI.

In our closing remarks we have given a composite delineation of Adrian van Haemstede. We can call him a Calvinist, for he became a minister in the Calvinistic church in Antwerp, later in London; he has accepted the confession of faith of these churches. There were serious conflicts, but Peter Martyr admitted also that

312

van Haemstede's only error was that he wanted to make the limits of the church less constrictive than was customary.

He emphasized the right of freedom of conscience. This freedom he found attacked in the Roman Catholic Church; therefore he distanced himself from this church. This freedom was also restricted in the Mennonite groups which he met in the Netherlands; therefore he did not describe their martyrs in his martyrology. This freedom also suffered in the Calvinistic Dutch Church of London; therefore he clashed with this community.

He pleaded for the confession of faith to be reduced to the heart of the matter for that time: the reconciliation for sins. Except for this essence there had to be a great deal of freedom in the church of Jesus Christ. In his opinion it is almost the greatest sin on earth to violate the temple of God, that is the conscience of men.

He was a champion of tolerance. On the other hand, it must be admitted, that he had a difficult character. But because of his struggle for tolerance and because of his martyrology he remains an important man.

VII.

Finally, in an Appendix I have tried to prove that the letter of Dec. 1, 1557 to king Henri II of France in behalf of Calvinistic prisoners has been unjustly ascribed to Adrian van Haemstede. A close examination makes it clear that this writing originated with Melancthon; a later revision of this letter had been sent on March 19, 1558, in the name of the German princes to the king of France, without result.

BIBLIOGRAFIE

1. Bronnen

Acontiana, Abhandlungen und Briefe des Jacobus Acontius, W. Köhler en E. Hassinger, Heidelberg 1932.

Jacobi Acontii Satanae Stratagematum Iibri octo, Ad Johannem Wolphium eiusque ad Acontium Epistulae, Epistula apologetica pro Adriano de Haemstede, Epistula ad ignotem quendam de Natura Christi. W. Köhler, München 1927.

Satan's Stratagems, Translated from Jacopo Acontio, Satanae Stratagemata, 1565, with an Introduction, Ch. D. O'Malley, San Francisco 1940.

Antwerpsch Archievenblad, dl. II, VI, VIII-XIV, P. Gerard, Antwerpen z.j.

Uit het Archief van den Kerkenraad te Emden, H. Q. Janssen en J. J. van Toorenenbergen, Marnixvereniging, s. III, dl. II, Utrecht 1878.

Archives de Conseil de Flandre, ou Recueil de Documents Inédits relatifs á l'Histoire Politique, Judiciaire, Artistique et Littéraire, mis en ordre et accompagnés de notes et éclaircissements, V. Gaillard, Gent 1856.

Select Works of John Bele, D. D. Bishop of Ossory, containing the Examinations of Lord Cobham, William Thorpe, and Anne Askewe, and the Image of both Churches, H. Christmas, Cambridge 1849.

Corpus Reformatorum, Ioannis Calvini Opera Quae supersunt omnia, vol. XVI, XVII, XVIII, G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, Brunswijk 1877, 1877, 1878. (= dl. XLIV, XLV, XLVI van het Corp. Ref.)

Correspondence de Marguerite d'Autriche Duchesse de Ferme avec Philippe II, 3 dln, M. Gachard, Brussel 1867, 1870, 1881.

J. Crespin, Acta Martyrum, eorum videlicet, qui hoc seculo in Gallia, Germania, Anglia, Flandria, Italia, constans dederunt nomen Evangelio, idque sanguine suo obsignarunt: ab Wicleffo & Husso ad hunc usque diem; Genève 1556.

P. Dathenus, Een Christelijcke verantwoordinghe op die Disputatie, ghehouden binnen Audenaerde, tusschen M. Adriaen Hamstadt ende Jan Daelman beschreven met onwaerheyt ende wtghegheven door Jan Duimen voorseyt. Antwerpen 1582 (niet 1e druk).

R. Foncke, Duitse vlugschriften van de tijd over het proces en de terechtstelling van de protestanten Frans en Nikolaas Thys te Mechelen (1555), Antwerpen, 's-Gravenhage 1937.

W. G. Goeters, Dokumenten van Adriaan van Haemstede, waaronder een Gereformeerde Geloofsbelijdenis van 1559, Ned. Arch, v. Kerkgesch., N.S., dl. 5, 's-Gravenhage 1908.

P. M. Grijpink, Register op de Parochiën, Altaren, Vicarieën en de Bedienaars zoals die voorkomen in de Middeleeuwsche rekeningen van den Officieel des aartsdiakens van den Utrechtsen Dom, dl. I, Quatuor Officia Flandriae Wallacria, Scaldia, Zuidbevelandia, Amsterdam 1914.

Adriaan Corn. van Haemstede, Tabulae totius sacrosancti luns canonici, Leuven 1552.

— De Geschiedenisse ende den doot der vromer Martelaren, die om het ghetuyghenisse des Evangeliums heer bloedt ghestort hebben, van den tijden Christi af, tonen Jare M.D.L. IX toe, bij een vergadert op het kortste; 1559.

Blz. 314

Historien der vromer Martelaren die om het getuyghenisse der Evangelischer waerheydt haer bloedt gestort hebben, van de tijden Christi onses Salighmaeckers af tot den jare seshien honden vijf-en-vijftigh toe. Dordrecht 1659.

Geschiedenis der Martelaren, die om de getuygenis der evangelische waarheid hun bloed gestort hebben; van Christus onzen Zaligmaker tot het jaar 1655; niet alleen in de

Nederlanden, maar ook in Frankrijk, Engeland, Schotland, Spanje, Italië, Duitsland, Amerika en andere landen; benevens vele van hunne brieven en belijdenissen, den moord te Parijs en in de Voltolijn, de ongehoorde wreedheid in Ierland den verschrikkelijke moord aan de Waldenzen in Piëmont en andere vervolgingen van de gelovigen. Arnhem 1868.

J. H. Hessels, *Epistulae et Tractatus cum reformationis tum ecclesiae Londino-Batavae Historiam Illustrantes* (1544-1622), dl. II, Londen-Amsterdam 1889. Kerkenraads-Protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-Kerk te Londen 1560-1563, A. A. van Schelven, Amsterdam 1921,

Kerkenraads-protocollen der Hollandsche Gemeente te Londen, 1569-1571, A. Kuyper, Marnix-vereeniging, s. I, dl. I, Utrecht 1870.

Corpus Reformatorum Philippi MeIanthonis Opera Quae supersunt omnia, vol. IX, XII (Chronicon Carionis, p. 711-1094), C. G. Bretschneider, Halle 1842, 1844.

Papiers d'état du Cardinal de Granvelle d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besancon oubliés sous la direction de M. Ch. Weiss, dl. VI, Parijs 1846.

The Publications of the Huguenot Society of London, vol. X, dl. I, 1523-1571, ed. R. E. G. Kirk en E. F. Kirk, Aberdeen 1900.

F. Pijper, *Het martelaarschap van Hendrik Vos en Joarmes van den Esschen, Willem van Zwolle, Hoste vander Katelne, Christophorus Fabritius en Oliverius Bockius, Guido de Bres en Peregrin de La Grange*, Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, dl. VIII, 's-Gravenhage 1911.

L. Rabus, *Historien Der Heyligen Auszerwölten Gottes Zeügen, Bekennern und Martyrern, so in Angehender ersten Kirchen Altes und Neuwes Testaments zu jeder zeyt geweren seind. Auss. H. Gottlicher und der Alten Lehrer Glaubwürdigen Schriften zu gemeyner Auffbauung und Besserung der Angefochtnen Kirchen Telitscher Nation, warhafftig beschriben*; Straatsburg 1571 (niet eerste druk).

— *Historien der heyiligen Auszerwölten Gottes Zeugen, Bekennen und Martyrern, so zum theyl vor diser zeyt, zum teyl aber zu disen unsern letsten zeytten, darinnen der Allmächtig Ewig Gott seine Kirchen mit der reynen Lehr seines gnadlichen Evangeliums vatterlichen heymgesucht hat, hin unnd wider in allen Landen worden seind,* dl. III, Straatsb. 1555.

— *Historien der Heyligen Auszerwölten Gottes Zeugen, Bekennern unnd Martyrern, so vor end zu disen unsern letsten Zeitten, darinnen der Allmächtig Ewig Gott seine Kirchen mit der reynen Lehre seines Gnadreychen Evangeliums vatterlichen heymgesucht hat, hin unnd wider in allen Landen worden seind,* dl. IV, Straatsb. 1556.

— *Historien der heyiligen Auszerwölten Gottes Zeugen, Bekennern und Martyrern, so zu disen unsern letsten Zeytten, darinnen der Allmächtig Ewig Gott seine Kirchen mit der reynen Lehr seines Gnadenreichen Evangeliums Vatterlichen heymgesucht hat, hin und wider in allen Landen worden seind,* dl. V, VI, VII, VIII, Straatsb. 1556-1558.

O, R. Read', *Mich- Bergische Kirchenpolitik am Ausgange des Mittelalters und in der Reformationszeit, zw. Bnd: Visitationsprotokolle und Berichte, erster Tell: Mich (1533-1589) mit urkundlichen Beilagen von 1424-1559*, Bonn 1911.

A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, dl. IV, febr. 1528-febr. 1569, Brussel 1961.

aant. 1) Andere bronnen bevinden zich als bijlage in werken, die onder II, Literatuur genoemd worden.

Voorts heb ik gebruik gemaakt van ten dele ongepubliceerde bronnen uit het Kerkelijk Archief te Emden, versch. brieven en voorts Kerkenraadsprotokollen, Emden in afschrift van Lic. Kochs.

II Literatuur

- K. Bauer, Zur Acontius-Forschung, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bnd XLII, Neue Folge V, Stuttgart-Gotha 1923.
- Die Einstellung des reformierten Gottesdienstes in der Reichsstadt Frankfurt a.M. im Jahre 1561, Minister 1925.
- P. Th. van Beuningen, Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop, Assen 1966. Bibliotheca Belgica, Bibliographie generale des Pays-Bas, serie I, dl. XIX (Martyrologes), Gent-'s-Gravenhage 1880-1890.
- P. BockmilhI, Adriaan Cornelis van Haemstede in der Stadt Mich, Monats-Hefte für Rheinische Kirchengeschichte, 8. Jahrgang, Mörs 1914.
- F. L. Bos, De vergeten martelaar, 's-Gravenhage 1960.
- K. Brandi, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation, München 1960.
- G. Brandt, Historie der Reformatie, en andre kerkelyke Geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden. Met eenige Aentekeningen en Aenmerkingen. Naerder oversien, merkelyk vermeerdert, en vervolgt tot het jaer 1600, dl. I, Amsterdam 1671.
- G. J. Brutel de la Rivière, Het leven van Hermanus Moded, een der eerste Calvinistische predikers in ons vaderland, Haarlem 1879.
- S. Cramer, Zestiende eeuwsche schrijvers over de geschiedenis der oudste Doopsgezinden hier te lande, no. 4: Nicolal's Inlasschingen in Bullinger's 'Teghens de Wederdoopers,' Bibl. Ref. Neen. dl. VII, 's-Gravenhage 1910.
- W. F. Dankbaar, Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw, Haarlem 1946.
- G. Dedeke, Die protestantischen Martyrerbücher von Ludwig Rabus, Jean Crespin und Adriaan van Haemstede und ihr gegenseitiges Verhältnis. Hallo 1922 (diss. gestenc.). A. W. E. Dek, Genealogie der graven van Holland, 's-Gravenhage 1954.
- Documenta Reformatoria, dl. I, tot het einde van de 17de eeuw, Kampen 1960.
- A.C. Duke, Nieuwe Niedorp in Hervormingstijd, Ned. Arch. voor Kerkgeschiedenis, N.S. dl. 48, afl. 1., p. 60 ev., Leiden 1967.
- A. Eekhof, Jacobus Acontius, Ned. Arch. voor Kerkgeschiedenis, N.S. dl. 21, p. 57 ev. 's-Gravenhage 1928.
- M. van Empel en H. Pieters, Zeeland door de eeuwen heen, 2 dln., Middelburg 1935, 1959.
- H. A. Enno van Gelder, Van Beeldenstorm tot Pacificatie, Amsterdam-Brussel 1964. Les Mémoires de Francisco de Enzinas, traduit pour la première fois depuis le 16e siècle du texte original latin par J. de Savignac, Brussel 1963.
- L. v.d. Essen, Une institution d'enseignement supérieur sous l'Ancient Régime, l'Université de Louvain (1425-1797), Brussel-Parijs 1921.
- l'Université de Louvain (1425-1940), Brussel 1945.
- R. B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam, 2 dln., Amsterdam 1965, 1967.
- H. Fast, Der linke Flügel der Reformation; Klassiker des Protestantismus, Band IV, Bremen 1962.
- A. Ferwerda, Adelyk en Aanzienlyk Wapen-Boek van de zeven Provinciën; waar bij gevoegt zijn een groet aantal Genealogieën van voornaame Adelyke en Aanzienelyke Familien, 2e dl, le stuk, Leeuwarden 1772.
- J. Fey, Zur Geschichte Aachens im 16. Jahrhundert, Aken 1905.
- H. de La Fontaine Verwey, Hendrik van Brederode en de drukkerijen van Vianen, in Het Boek, nieuwe reeks, dl. 30, p. 3-43, 's-Gravenhage 1949-1951.
- J. Fox, Een merkwaardige schipbreuk bij Ter Heyde anno 1560, Zuid-Hollandse Studien, dl. IV. Voorburg 1954.
- I. Foxe, The Book of Martyrs, revised, with notes and an appendix by W. Bramley-Moore, Londen, Parijs-New York z.j.

- A. Franzen, Die Herausbildung des Konfessionsbewusstseins am Niederrhein in 16. Jahrhundert, *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 158, p. 164-209, Düsseldorf 1956.
- D. Gerdes, *Origines ecclesiarum in Belgio reformatorum sive Historia Ececlastica Evangelii Blz. 316*
Seculo Decimo Scxto in Belgio Renovati, Doctrinaeque Reformatae, quam usque ad excessum Imperatoris Caroli Quinti; Groningen 1749.
- J.-F. Gilmont, *La Genese du Martyrologe d'Adrien van Haemstede (1559)*; *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, vol. LXIII, p. 379-414, Leuven 1968.
- Th. Haase, *Bibliotheca Historico-Philologico-Theologica, Classis Quinta, Fasciculus Qnartus, Cap. VII: Excerpta ex literis Eli. Folc. Harckenrothii ad Theod. Hastum*, p. 710 ev.; *Classis Sexta, Fasc. Sextus, Cap. VI: Episcopi Londinensis et Elisabethae Reginae pro Belgis religionis causa exulibus ad Francofurtenses et Dantiscanos Epistolae*, p. 1162 ev.; Bremen 1721.
- W. Halter, *Foxe's Book of Martyrs and the elect natron*; London 1963.
- Léon-E. Halkin, *Les martyrologes et la critique. Contribution á l'étude du Martyrologe protestante des Pays-Bas*; *Melanges Historiques offerts á Monsieur J. Meyhoffer*, p. 52-73, Lausanne 1952.
- H. Heppe, *Geschichte des deutschen Protestantismus, Erster Band*; Marburg 1852. J. H. Hessels, *Henrick Niclaes: The Family of Love*; Cambridge 1869.
- I. M. J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566*; Schiedam 1885.
- Ph. Hughes, *The Reformation in England*, dl. II: *Religie Depopulata*; dl. III: *True Religion now established*; Londen 1953, 1954.
- T. S. Jansma, *De boeken van Adriaen Cornelisz. van Haemstede, Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M.*, p. 196-204, 's-Gravenhage 1949.
- W. Janssen, *Charles Utenhove sa vie et son oeuvre (1536-1600)*; Maastricht 1939.
- W. K. Jordan, *The development of religious toleration in England from the beginning of the English reformation to the death of queen Elisabeth*; London 1932.
- H. Kamen, *Groeiende verdraagzaamheid, Europa in de 16e en 17e eeuw*, vert. van *The rise of toleration* door J. van Heerden, *Wereldakademie* 1967.
- A. Klaver, *De inhoud van Van Haemstede's martelaarsboek*, *Ned. Arch. voor Kerkgeschiedenis*, N.S. dl. 6, p. 174-190; 's-Gravenhage 1909.
- L. Knappen, *Het Ontstaan en de Vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*; Utrecht 1924.
- M. E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de Hervormingstijd*; Amsterdam 1948.
- W. Köhler, *Geistesahnen des Johannes Acontius, Festgabe von Fachgenossen und Freunden Karl Midler zum siebzigsten Geburtstag dargebracht*, p. 198-208; Tübingen 1922.
- W. J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*; 2e dr. Haarlem 1961.
- M. F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden 1530-1586*; Amsterdam 1884.
- J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenhage 1929.
- Austin Friars, *Geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Gemeente te Londen 1550- 1959*; 's-Gravenhage 1950.
- H. F. Macco, *Die reformatorischen Bewegungen während des 16. Jahrhunderts in der Reichsstadt Aachen*; Leipzig z.j. (voorwoord 1 mei 1900).
- E. Marcks, *Königin Elisabeth von England und ihre Zeit. dl. II van Monographien zur Weltgeschichte*; Bielefeld-Leipzig 1897.
- E. Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelijke Geschiednisse of een historisch en oordeelkundig Verhaal Van het gene nopens het Kerkelijke in Oostnieschlandt, en byzonder te Einden, is*

voorgevallen, zedert den lijdt der Hervorminge, in de jaren 1519 en 1520 tot op den huidigen dag, dl. I; Groningen 1738.

A. F. Mellink, De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544; Groningen-Djakarta 1953.

- Antwerpen als Anabaptistencentrum tot ± 1550; Ned. Arch. voor Kerkgesch. N.S., dl. 46, afl. 3, p. 155-169, 's-Gravenhage 1963/64.

Emanuel van Meteren, Historie der Nederlandscher ende haerder Naburen Oorlogen ende Geschiedenissen, tot den Jare M.VI.e XII. Nu de laetste mael bij hem voor sijne doot merckelijck verbeterd ende in XXXII boecken voltrocken; 's-Gravenhage 1635.

J. Meyhoffer, Le Martyrologe protestant des Pays-Bas 1523-1597, Étude Critique; Impr. De Nessonvaux 1907. Henri Meylan, Martyrs du Diable; Revue de Theologie et de Philosophie, Troisième série, Tome IX, p. 114-130, Lausanne 1959.

W. Moll, Joannes Anastasius Veluanus en 'Der Leken Wechwyser'; Kerkhistorisch Archief dl. 1, p. 1-135, Amsterdam 1857.

G. Moreen, Contribution á l'Histoire du Livre des Martyrs; Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français, t. CIII, p. 173-199, Parijs 1957.

J.-J. Mulder, De uitvoering der geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen (1550-1566); in Twee verhandelingen over de Inquisitie in de Nederlanden tijdens de 16e eeuw, Gent-'s-Gravenhage 1897.

D. Nauta, Wezel (1568) en Emden (1571); Ned. Arch. voor Kerkgesch. N.S. dl. 36, p. 220-247, 's-Gravenhage 1948/49.

- Het Calvinisme in Nederland; Franeker 1949.

Nederlandsche Wapens van het Rijk, de Provinciën en de Gemeenten, voorts van Waterschappen, Heerlijkheden enz.; dl. II, De Bilt 1943.

W. Niesel, Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche; 3e dr., Zürich 1938.

Fr. Nippold, Heinrich Niclaes und das Haus der Liebe. Ein monographischer Versuch aus der Secten- Geschichte der Reformationszeit. Zugleich ein Beitrag zur Entwicklungs Geschichte der anabaptistischen, antitrinitarischen und antinomistischen Lehren; Erster Artikel: Leben des Niclaes (p. 323-394); Zweiter Abschnitt: Schriften und Lehre des Heinrich Niclaes (p. 473-564); Zeitschrift für die historische Theologie, 32e Bnd, Gotha 1862.

H. T. Oberman, De betrouwbaarheid der martelaarsboeken van Crespin en Van Haemstede; Ned. Arch. voor Kerkgesch. NS., dl. 4, 's-Gravenhage 1907, p. 74-110.

Ch. D. O'Malley, Jacopo Acontio; Rome 1955.

Th. Petraeus, Catalogus Haeticorum; Keulen 1629.

A. Plaget, G. Berthoud, Notes sur le Livre des Martyrs de Jean Crespin; Neuchatel 1930. P.

Polman, l'Elément Historique dans la Controverse religieuse du XVIe Siècle; Gembloux 1932.

R. R. Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580; Utrecht-Antwerpen 1954.

- Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen; Utrecht-Antwerpen 1954.

F. Pijper, Jan Utenhove, zijn leven en zijn werken; Leiden 1883.

- Polemische geschriften der Hervormingsgezinden; Bibl. Ref. Neerl. dl. 1, 's-Gravenhage 1903.

- Leerstellige en stichtelijke geschriften van Joann. Anastasius Veluanus e.a.; Bibl. Ref. Neen. dl. IV, 's-Gravenhage 1906.

- Martelaarsboeken; 's-Gravenhage 1924.

Ch. Rahlenbeck, L'Université et la Réforme á Louvain; Brussel 1855.

- L'Inquisition et la Réforme en Belgique; Brussel 1857.

- Les Refugiés Belges du seizième siècle en Angleterre; Revue trimestrielle, 2e serie, dl. 8, Brussel okt. 1865.
- O. R. Redlich, Staat und Kirche am Niederrhein zur Reformationszeit; Leipzig 1938.
- P. L. Robijn, Historie van den Oorsprong, voortgang, en ondergang der Ketterye binnen, en ontrent Audenaerde; Audenaerde, 3e dr. 1773.
- L. J. Rogier, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw; 2 dln, 2e dr., Amsterdam 1947.
- F. L. Ruigers, Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden, voor zooveel die door hemzelve is uitgeoefend; Leiden 1899.
- Th. Ruys, Petrus Dathenus; Utrecht 1919.
- S. Ruytinck, Geschiedenissen ende handelingen die voornemmelick aengaen de Nederduytsche Natie ende Gemeeynten, wonende in Engeland ende int bysonder tot Londen, vergadert door Symeon Ruytinck, Caesar Calandrinus ende Aemilius van Culemborgh Dienaren des godlicken Woords; J. J. van Toorenenbergen, Marnixvereeniging, s. III, dl. 1, Utrecht 1873.
318
- Chr. Sepp, De Geschiedenis der Martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede; Geschiedkundige Nasporingen dl. II, Leiden 1873.
- A. A. van Schelven, De Nederduytsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne betekenis voor de reformatie in de Nederlanden; 's-Gravenhage 1909.
- Karakter en Stand van Van Haemstede; Ned. Arch. voor Kerkgesch. N.S. dl. 8, p. 352-356, 's-Gravenhage 1911.
- Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje in de 16e-eeuwsche Nederlanden; Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden over het jaar 1914-1915, p. 126-156, Leiden 1915.
- Het 'Heilige Recht van Opstand'; Kampen 1920.
- De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e eeuwsche Nederlanden; overdruk uit Tijdschrift voor Geschiedenis, 46e Jaargang, p. 235-247, 337-403, Groningen 1931.
- Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd, zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis; dl. III: Schotland- Engeland- Noord-Amerika, Amsterdam 1951.
- E. C. Scherer, Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten; Ereiburg. Breisgau 1927.
- F. de Schickler, Les Églises du Refuge; Parijs 1882.
- Les Eglises du Refuge en Angleterre; 3 dln, Parijs 1892.
- C. Schmidt, Peter Martyr Vermigli; Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der reformirten Kirche, dl. 7, Elberfeld 1858.
- M. Schoock, Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis: item de Canonicis: atque speciatim de Canonicis Ultrajectinis; Horumque occasion, de Officio ministrorum Ecclesiae erga Magistratus.
Amplius
Partim Sect. I partim Sect. III breviter proponitur successio Ecclesiae in Belgio, simulque specimen majoris operis, quod prolixè exhibebit Historiam Reformationis Ecclesiasticae per provincias Belgicas; Groningen 1651,
- R. Schwarz, Die hugenottischen Märtyrer von Lyon und Johannes Calvin. Berichte und Briefe; Leipzig z. j.
- J. Southerden kun, The History of the French, Walloon, Dutch, and other Foreign Protestant Refugees settled in England, from the Reign of Henry VIII to the Revocation of the Edict of Nantes; London 1846.
- J. Strype, The History of the Life and Acts of the most reverend Father in God, Edmund Grindal, the first bishop of London, and the second archbishop of York and Canterbury successively, in the reign of Queen Elizabeth; Oxford 1821.

- R. Stupperich, *Geschichte der Reformation*; München 1967.
- *Das Thufertum nach Ubbo Emmius*; Ned. Archief voor Kerkgesch., N.S. dl. 50, afl. 1, p. 28-56, Leiden 1969.
- Joh. ab Utrecht Dresselhuis, *Adriaan van Haemstede in zijn bedrijf, denkwijze en karakter voorgesteld*; Arch. voor Kerkel. Gesch., inz. van Ned., dl, VI, p. 41-150, Leiden 1835.
- A. Uyttenhooven, *Geschiedenis der Hervormde Kerke te Antwerpen, van de twaalfde eeuw tot den tegenwoordigen tijd*; dl. I, Amsterdam 1794.
- W. D. Verduyn, *Emanuel van Meteren: Bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk*; 's-Gravenhage 1926.
- A. L. E. Verheyden, *De Hervorming in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*; Brussel 1949.
- *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*; Brussel 1959.
- Le Martyrologe Protestant des Pays-Bas du Sud au XVI ne Siècle*; Brussel 1960.
- H. J. de Vleeschauwer, *Jacobus Acontius' Tractaat 'De Methodo' met een inleiding uitgegeven*; Antwerpen-Parijs 1932.
- K. Völker, *Toleranz und Intoleranz im Zeitalter der Reformation*; Leipzig 1912.
- Vortrdge bel der Feier des funfzigsten Jahrestages der Einweihung der deutschen reformierten Kirche in Frankfurt a/M. am 17, März 1843*; Frankfurt a.M. 1843.
- P. D. de Vos, *De Vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16e eeuw tot 1795*; Middelburg 1931.
- Warachtighe beschrijvinghe van den Standt der Religien, ende t' ghemeyne welvaren onder den Coninghen van Francriick Henrico de tweede, Francisco de tweede, ende Carolo de neghende gheschiet; 1567* (vert. van werk van P. de La Place door J. Fruytiers die zich slechts aanduidt als een 'Liefhebber der waerheit').
- Mémoires de Jacques de Wesenbeke avec une introduction et des notes*; C. Rahlenbeck, Brussel-'s-Gravenhage 1859.
- H. C. White, *Tudor books of saints and martyrs*; Madison 1963.
- G. H. Williams, *The radical reformation*; Philadelphia 1962.
- M. Woudstra, *De Hollandsche Vreemdelingen-gemeente te Londen, gedurende de eerste jaren van haar bestaan*; Groningen 1908.
- G. Zschäbitz, *Zur mitteldeutschen Wiedert5uferbewegung nach dem grossen Bauernkrieg*; Berlijn 1958.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

A

Abel, 234.
Acontius, Jac., 4, 120, 131, 136, 139, 140, 141, 143, 152, 156, 157, 171, 182, 189, 191, 193, 206 ev., 284, 291, 294, 297, 198.
Adriaan de Schilder, zie Coreman.
Alexander, Petrus, 121, 122, 139, 145, 178.
Almaros, Alvaro, 64.
Andreae, Jac., 305.
Antoni, 105, 106, 108, 109, 111.
Antwerpen, Nicolaus van, 20.
Arius, 163, 191, 225.
Aristoteles, 164.
Arminius, 207.
Ashe, Antonis, 109, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 150.
Ascleplades, 5.
Askewe, Anne, 6, 249, 272, 273, 279.
Augustinus, 240.

B

Backereel, Hermes, 60, 62, 63, 82, 87, 88, 90, 100.
Baduel, Claude, 230.
Bally, Johanna, 255.
Bakker, Jan de, 265, 266, 305.
Bale, John, 6, 246, 271, 272, 273, 274, 278.
Balensis, Dionysius, 150, 170, 171.
Baptista, Joh., 137, 139, 171, 179, 181.
Baptista, Maria, 179.
Batenburg, Jan van, 237.
Beaugrand, Joh., 151.
Beckum, Maria van, 238, 261.
Beckum Ursula van, 238, 261
Belleghem, Perceval van, 66,
Berckelaer, Lauwereys, 233.
Bent, Dirk, 146.
Bert, Gielis, 49.
Bethford, Graaf van, 116. Beza, Th., 120, 305, 307.
Blandina, 278.
Blauverwer, Joh., 150, 171, 172, 178, 179.
Blocxs, Antonis, 9.
BoIngbroke, Henry(bs. van Winchester), 273.
Bonifacius, 34.
Borgers, Gheerdt, 75.
Bourg, Anne du, 307.
Bouwens, Leenaart, 74.
Brederode, Hendrik van, 282.

Brenz, Joh., 110, 305.
Bressa, Amoldus van, 248.
Broeders, Gelijs, 181.
Bruly, Pierre, 255, 264.
Bruyninx, vrouwe, 49.
Bucer, Martin, 140, 186, 293.
Budaeus, Joh., 305.
Bullinger, H., 122, 126, 127, 131, 156, 171, 187, 290.
Bygarden, vrouwe van, 260.

C

Calcar, Gerard, 172, 179.
Calcar, Franc, 178.
Calvijn, J., 1, 35, 61, 70, 71, 103, 110, 111, 119, 120, 121, 138, 140, 143, 145, 148, 171, 182, 186, 197, 206, 207, 284, 289 293, 299, 306.
Campen, Gerard thom, 24. 29.
Camphin, Joh., 149.
Capito, W., 209, 210.
Carinaeus, Nic. Ger., 126, 127 194.
Caspar (Fleury), 299, 305.
Carpentarius, Petrus, 149.
Cartesius, 207.
Castellanus, 262, 263.
Castellio, 127, 131, 143.
Ceci
, William, 117.
Chambon, Jean, 252, 255.
Champs, Jean des, 60, 237, 240, 253.
Christiaensz., Albert, 282.
Christoph v. Württemberg, 305.
Claesdr., Wendelmoet, 238, 254, 265.
Collarius, Simon, 176.
Colongius, 120.
Constantinus (keizer), 275.
Cool, Jacob, 130.
Cool, Maaiken, 130, 150, 184, 187, 188, 189, 235, 287.
Cooltuyn, Corn., 174, 194, 198, 199, 201, 295.
Coomhert, 131.
Coreman, Adriaan (de Schilder), 71, 72, 75, 76, 77, 250, 258.
Cornelis de tassenmaker, 172, 178, 179. Corte, Joh., 151.
Coverdale, Miles, 156.
Coquus, Lenard, 176.
Cranmer, Thomas, 130.
Crespin, Jean, 230 ev.
Cyprianus, 142, 161.

D

Daalman, Jan, 32, 33, 34, 39, 41 233.
Datheen, Petrus, 33, 34, 35, 64, 65, 66, 67, 70, 110, 126, 197, 236.
David, 99.

Delenus, Petrus, 42, 63, 71, 114, 119, 120, 121, 122, 125, 138, 140 ev., 167, 172, 173, 177, 180, 181, 194, 195, 200, 287, 292.
Delenus, Walter, 116.
Diazius, Joh., 241.
Dionysius, 30, 31, 167.
Dirckens, Joh., 57, 60, 62, 63, 82, 174.
Dominicus, 195.
Dorenius, Adrianus, 198.
Dorothea, 105, 106, 107.
Dumasius (arts), 112,115,116,121,139, 145.
Dyller M 305

E

Ebrard, 121, 122.
Eduard VI, 115, 122, 130.
Elisabeth, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 125, 148, 182, 191, 221, 242.
Elspet, Anton, 150.
Enzinas, Francisco de, 17, 233, 264.
Epius, Jacobus, 192.
Erasmus, 207, 211, 226.
Erven, Gillis, v.d., 30.
Essen, Jan van, 254, 266.
Etten, Corn, van, 150, 178, 179.
Eusebius, 278.
Eutropius, 276, 277.
Ewsum, Christophorus van, 194.
Faber, Ant., 149.
Farel, W., 305, 306.
Faventia, Faninus van, 262.
Feito Riords Syrum, 190.
Fentus, Petrus, 151.
Ferdinand (keizer), 84.
Feure, Richard le, 136.
Filleul, Jean, 250.
Flacius, M., 274.
Forpicarius, Antonius, 167.
Foxy, John, 230, 232, 234, 236,242, 244, 245, 274.
Francides, Francus, 145, 178, 181.
Franck, Seb., 127, 130, 131, 143.
Francz, Francoys, 179.
Frans I, (koning), 301.
Frans in S. Jans Hoofd, 179.
Frederik v. d. Palts (keurvorst), 5, 28, 63, 73, 85, 86, 87, 109, 117, 286.

G

Gallards, Nic. des, 1, 119 ev., 137 ev., 153, 156, 171, 176, 178, 180 ev., 200, 206, 207. 285, 286, 287, 292.
Gerson, Jean, 301.
Gnaphaeus, Willem, 265, 266.
Gorinus, Adrianus, 174.

Granvelle, 19, 184, 185.
Gratianus (tuinman), 105, 106.
Grindal, Edm. (bs.), 117, 119 ev., 143 ev., 152, 154 ev., 168, 173, 177, 183, 200, 208, 209, 230.
Grunbach, Argula von, 241.
Gulik, Wilhelm van, 84.

H

Hans de diamantslijper, 45.
Haemstede, Adriaan Corn. van, passim. Haemstede, Peter(zijn vrouw) van, 44,184 ev.
Haemstede, Catharina (zijn zuster) van, 36, 112, 150, 173, 179, 193.
Haemstede, Laurine (zijn dochter) van, 44, 120.
Haemstede, Charitas (zijn dochter) van, 44, 184.
Haemstede, Emanuel (zijn zoon) van, 44,184.
Haemstede, Raas van, 9.
Haemstede, Cornelis,
Jacobsz van, 8.
Hamele, Godefroy van, 136.
Halewijn, Cornelis (van Halewijck), 19, 69, 75, 77, 78, 233, 250, 258, 282.
Hamilton, Patr., 6, 230, 263.
Hasard, Petrus, 195, 196.
Heinrich de kuiper, 105, 106, 108, 111.
Hendrik II, 23, 295 ev.
Hendrik VI, 286.
Hendrik VIII, 272.
Blz. 323
Henricks, Com., 146.
Hermannus, Carolus, 149, 150.
Heu, Boutzon le, 77, 78, 259, 282.
Heyden, Gaspar v. d., 22 ev., 32 ev., 45, 46, 49, 51 ev., 66, 74, 110, 111, 166, 197, 287.
Hieronimus (arts), 198.
Hieronimus, 245.
Hiskia, 99.
Hoffman, Melchior, 2, 102, 237.
Holtman (ds), 113, 126, 285.
Houck, Hary, 199, 202.
Hubertus, 16, 31, 32, 287.
Hus, Joh., 136, 230, 249.
Huysen, Hansken, 146.
Ignatius, 235.
Immerzeel, Jan van, (markgraaf), 61, 66, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 253.
Ingelram, Joh, 145, 167.
Irene (keizerin), 276.

J

Jacobsz, Marten, 282.
Jacobus, 246.
Jacobus de chirurgijn, 167.
Janssens, Herman, 19, 69, 75, 77, 78, 79, 233, 250, 258, 282.
Janvier, Jean, 121, 122.

Jewel, John, 191.
Johannes de dooper, 246.
Joris, David, 126, 130.
Josafat, 99.
Josla, 99.
Julius III, 262.
Junius. Egidius, 146.

K

Karel de Grote, 276.
Karel V, 10, 19.
Karg, G., 305.
Katelijne, Hoste van de, 128, 240, 256, 264, 267, 268, 269, 279.
Katharen, 235, 236, 238.
Koninck, Carolus de, 250.
Kom, Gallus, 241.
Kuytman, Jan, 181.
Kijkens, Aard, 146.

L

Lamot, Joh., 123, 130, 149. Lasco, Job. a, 25, 120.
Leiden, Jan van, 237.
Levelli, Juliaan, 250.
Levinus, Henr., 150, 171.
Liesveldt, Jacob van, 20, 239.
Lieven van Burgh, 8, 9, II, 12, 15.
Lievens, Hendrik, 177, 181.
Lobroch, Maria, 171, 181.
Luther, M., 11, 110, 140, 142, 160, 186, 227, 230, 241, 249, 254, 266, 293.

M

Macarius, 120, 206, 107.
Mangino, Stefan, 249.
Marcquegem, Heer van, 49.
Marbach, Joh., 305.
Marselus, Jac., 151.
Marten de schoenmaker, 259.
Martinus V, 12.
Mary (koningin), 115, 116, 117.
Mathijs Mandemakers, 75.
Mattheus, 260.
Matthijs, 46, 54, 77, 237.
Matto, Seb., 145.
Martyr, Petrus (Vermigli), 141, 142, 156 ev., 191, 206, 217, 284, 288, 290, 291, 295.
Melanchthon, Ph., 35, 104, 110, 140, 186, 274, 293, 302, 305, 306.
Melle, Abr., 257.
Menen Jansz., 135.
Meteren, Emanuel van, 120, 130, 150, 171, 179, 180, 181, 182.
Michael (diaken), 176.

Michiels, Jacob, 42.
Micron, Maarten, 21, 25, 68, 94, 113, 127,
128, 240, 256, 267, 268, 278.
Moded, Herman, 24, 174, 180, 195, 196. Mol, Peter de, 171, 177.
Molen, Joost v. d., 149.
Mondekens, Jan, 45, 49.
Moons, Oliverus, 149.
Moreels, Henr., 167.
Morsheuft, Johann, 105, 106.
Mortalgne, Gerard, 29.
Moses, 176.
Müntzer, Thomas, 35, 126, 196.

N

Nidams, 180.
Nicolaus, Jac., 123, 145.
Niclaes, Hendrik, 126, 127, 130, 131, 132.
Norfolk, hertog van, 117.

O

Offerman, Claus, 105.
Oguier, Robert, 136, 235.
Oldcastle, John, 6, 254, 273, 274.
Origenes, 161, 164, 295.
Ortels, Abr., 130.
Ortels, Elisabeth, 130.
Otto, Hendrik, 305.
Ostende, Jan van, 20, 21.
Overdamme, Hans van, 239, 240.

P

Paget William, 272, 273.
Papa, Henric, 150.
Parma, Margaretha van, 8, 185, 282.
Paris, Guillaume, 301.
Paulus, 50, 57, 71, 95, 98, 165, 171, 224, 295
Pecock, Reginald, 261.
Petrus, 34, 98, 165, 171.
Philips van Hessen, 305.
Philips II, 1, 61, 86, 184.
Pilkington, James, 178.
Piscator, Amoldus, 62.
Piscator, Petrus, 176.
Platevoet, Mahieus, 146.
Pointet, Joh. 264.
Praag, Hieronymus van, 249.
Prince, Gregorius, 146.
Probst, Jac., 230, 241.
Pruystink, Loy, 20.

R

Rabus, L., 230 ev.
Rabec, Jan, 249.
Rascop, 145, 150.
Rivet, 207.
Roggelfinger, jonker, 106.
Rogiers, Barbara, 49.
Romanus, 5, 63, 248.
Ruardi, Feito, 111.
Ryngiam, Gasper de, 250.

S

Sabellius, 225.
Sandes, Edw., 195.
Satler, Gulielmus, 139, 145, 149, 150, 171, 172, 179.
Satler, Janneke, 172, 173, 179, 181.
Savonarola, 230, 263.
Schaerer, Georgius, 249.
Schroder, Rutger, 105, 106.
Schuch, Wolfgang, 263.
Schwenckfeld, Kaspar, 303.
Schoffer, Arsadius, 241.
Scippers, Anneke, 146.
Segerus, 195.
Seneca, 211.
Simons, Menno, 126, 140, 289.
Smit, Anton, 150.
Socrates, 209, 211.
Somerset, 35.
Spengler, Peter, 263.
Speratus, Paulus, 241.
Stefanus, 246.
Steynaart, Joh., 7, 10.
Stralen, Antoon van, 64.
Suffolk, Johanna, 6.

T

Taffin, Jean, 54, 55, 57, 87, 88, 90, 100.
Tauber, Caspar, 238, 264.
Taylour, William, 271.
Tertullianus, 161, 234, 241.
Thierri, Loys, 45, 75.
Thijs, Catharina (Cornelia), 269.
Thijs, Frans, 251, 279, 270.
Thijs, Nkolaas, 251, 269, 270.
Thijs, Andreas, 269.
Thijs, Johannes, 269.
Thorpe, William, 271.
TieImans, Gillis, 233.
Titelman, Petrus, 68, 69, 196.

Top, Erasmus, 149, 167.
Turk, Petrus de, 151, 177, 178.
Tryon, Petrus, 171, 172, 176.

U

Utenhove, Jan, 1, 62, 119, 120, 121, 125, 127, 129, 135, 139, 145, 147, 149, 150, 154, 156, 169, 171, 173, 174, 176, 178, 180 ev.
Utenhove, Karel, 1, 129, 174, 202.
Utrecht, Hans van, 149, 150.

V

Veluanus, Joh. An., 131, 229, 230, 296, 297.
Verbruggen, Erasmus, 49.
Verdickt, Anton, 18, 31, 66 ev., 72, 75, 78, 80, 100, 101, 107, 108, 110, 128, 131, 136, 256, 258, 278, 282.
Verdickt, Gillis, 68, 69, 72, 89, 237.
Vermeeren, Joachim, 74.
Verschueren, Jan, 238.
Viret, P., 120.
Vitrearius, Corn., 167.
Vlessingensis, Corn., 135.
Vliet, Claes opden, 75.
Voetius, 207.
Vogl, Johan zom, 105.
Vos, Hendrik, 254, 266.
Vriendt, Marten de, 75.

W

Wessel, 301.
Weybel, Mathias, 249.
Whyte, William, 271.
Wicherus, 194.
Wiclif, John, 241.
Winkler, Georg, 261.
Wolff, Corn. v. d., 187.
Wolfgang, 305.
325
Wouter de graveur, 175.
Wijer, Hans v. d., 32, 37.

Z

Zevel, Adam von, 83, 84.
Zuleger, Wenceslaus, 86, 109.
Zutfen, Hendrik van 241.
Zuydlandt, Maria van, 9.
Zuydlandt, Durfje Jan Gillisdr. van, 9.
Zwingli, 94, 209, 210.
Zwolle, Willem van, 254, 265.

(In dit register zijn niet opgenomen de namen van auteurs over Adriaan van Haemstede en

zijn tijd; wel zijn opgenomen de namen van auteurs die in die tijd martelaarsgeschiedenissen hebben geschreven.) 326